

ს რ ტ ა ნ ე უ ჯ ი ს მ ყ ა რ მ ა ბ ი

2

სერიის მთავარი რედაქტორი

ბუბა კუდავა

სერიის სარედაქციო კოლეგია

ეთერ ბაიდოშვილი

თამარ გეგია

შალვა გლოცელი

ნიკო გურგენიძე

ლევან თაქთაქიშვილი

გიორგი კალანდია

ბონდო კუპატაძე

ნინო მინიშვილი

გოჩა საითიძე

ჯაბა სამუშია

თეა ქართველიშვილი

თემო ჯოჯუა

ISBN 99940-11-45-6 (სერიის)

ISBN 99940-11-39-1 (ნიგნის)

© გამომცემლობა არტანუჯი. 2005

® გია გელაშვილის თარგმანი

ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ

(XIX საუკუნის პირველი მესამედი)

გერმანულიდან თარგმნა,
შესავალი და საძიებლები დაურთო
გია გელაშვილმა

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი

Eduard Eichwald

Reise in Georgien

(Erstes Drittel des XIX. Jh.)

ARTANUJI Publishers
TBILISI

ცნობილი გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური ედუარდ აიხვალდი კავკასიაში 1825-1826 წლებში იმყოფებოდა. მან თითქმის მთელი საქართველო მოიარა და დაწვრილებითი აღწერა დაგვიტოვა. მისი ცნობები შეიცავს უაღრესად საინტერესო და ყურადსაღებ მასალას XIX საუკუნის პირველი მესამედის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად.

აიხვალდი ეხება ქვეყნის პოლიტიკურ მდგომარეობას, ეკონომიკურ ვითარებას; გვთავაზობს მინერალოგიურ, ბოტანიკურ გამოკვლევებს; ხშირად იძლევა ეთნოგრაფიულ ჩანახატებს, ახასიათებს ხალხის ჩვეულებებს; აგვიწერს ქალაქებს, სოფლებსა და ეკლესიებს; გვესაუბრება საეკლესიო გზებსა და ურთიერთობებზე; გვაცნობს მრავალ სამოქალაქო თუ სამხედრო მოღვაწეს, იმ ისტორიულ პირებს, რომლებთანაც მას უხდებოდა ურთიერთობა; აიხვალდს აინტერესებს აგრეთვე გავრცელებული ავადმყოფობები და მათი მკურნალობის წესები.

ვფიქრობთ, ნიგნი დააინტერესებს როგორც სხვადასხვა დარგის სპეციალისტებს, ასევე მკითხველთა ფართო საზოგადოებასაც.

Unser Werk "Eduard Eichwald. Reise in Georgien (Erstes Drittel des XIX. Jh.)" enthält die georgische Übersetzung der Nachrichten des berühmten Reisenden und eine Einleitung.

Der Text stammt vom Buch „Reise in den Kaukasus von Dr. Eduard Eichwald. Zweite Abtheilung den historischen Bericht der Reise in den Kaukasus enthaltend“, Stuttgart 1837.

Eichwald befand sich in Georgien im Jahre 1826 von April bis August und besuchte Kartli, Kacheti, Imereti, Mengrelien und Abchasien. Er war ein echter, sehr aufmerksamer Gelehrter. Die Nachrichten seiner Vorfahren waren ihm gut bekannt. Seine eigene Beschreibung des Alltags, des sozialen und kulturellen Lebens ist glaubenswürdig. Er gibt vielseitige naturwissenschaftliche Charakterisierung der jeweiligen Gebiete: Mineralogie, Botanik u.a., erforscht die da verbreiteten Krankheiten und die Methoden ihrer Behandlung. Der Autor schenkt der Frage der georgisch-dagestanischen Beziehungen viel Aufmerksamkeit. Oft verwendet er die historischen Exkurse und vergleicht diese Ereignisse mit der zeitgenössischen Situation. Sehr interessant sind seine Nachrichten über verschiedene historische Personen und ihre Tätigkeit.

Eichwalds Werk ist eine wichtige Quelle zur Erforschung der georgischen Geschichte Ende des XVIII. Jh. bis den 30-er Jahren des XIX. Jh.

შინაარსი

შესავლის მაგიერ

9

თავი I

21

ტფილისში ყოფნა. ქალაქის გარეგანი სახე. მისი მოკლე ისტორია. ადრეული რეზიდენცია მცხეთა. საქართველოს სიდიადე მეფე დავით III-ის დროს, აყვავება თამარის მეფობაში. ჩინგიზ ხანისა და თემურ ლენგის ჯარები ანადგურებენ ტფილისს; ასევე თურქები და სპარსელებიც აწანაგებენ საქართველოს. ერეკლეს მმართველობა. გრაფმა ზუბოვმა რუსული ჯარებით სიმშვიდე აღადგინა. ტფილისი იყოფა სამ ნაწილად. საქართველოს საზღვრები. პროდუქტები. ცხოველები. სპილენძის საბადოები. მინერალური წყლები. ნონისა და ფულის ერთეულები. საქართველოს მოკლე ისტორია. ქართული ლიტერატურა. სკოლები. ქართველების, სომხების, თათრების (ანუ თურქების) ენა და ხასიათი. ბანქოს თამაში. მეტეოროლოგიური და სამედიცინო დაკვირვებები. კენჭის ოპერაცია ქართველებში. თათარი ოჯულისტი.

თავი II

113

გამგზავრება იმერეთსა და სამეგრელოში. წვიმა მთებში. გორთან ტიკებით გადასვლა მტკვარზე. სურამი. მთების აღნაგობა. ძველი ციხე ჩხერი. გამასპინძლება იმერელ გიორგი თაჭაროვთან. თურქული საზღვრები. მდინარეები ჩოლაბური, ჭიშურა და წყალწითელა. ქუთაისი. რაჭის მოუვალი გზა. ოსური კერპები. მთის გეოგნოსტიკური აღწერა შიხტმაისტერ (ქანების მცოდნე) ფოსკობოინიკოვის მიერ. ოკრიბის ქვანახშირის ფენები. გელათის მონასტერი. ფრენისეული ახსნა არაბული წარწერის. ცხენისწყალი არის სტრა-

ბონის ჰიპოსი. აპიანე კავკასიის ოქროსშემცველი ქვიშის შესახებ. ახალი გამოკვლევები მის შესახებ. ჩასვლა მეოგალუბში. სამეგრელოს დადიანთან წასვლა. შერეება დადიანის მეუღლესთან სალხინოში. გამასპინძლება იქ. ცაკვიშის ციხე. სამეგრელოს დაყოფა ლეჩხუმად და ოდიშად. ზუგდიდში ჩასვლა. მიღება დადიანთან. გამგზავრება რედუტ-კალეში. ადგილის არაფანსალი მდებარეობა; ღია ნავსადგური. რიონი ანუ ფაზისი. გურია. თურქთა ყაჩალობა. აფხაზები. ქვეყნის ახალი ისტორია. სოუკსუ. რუსების მარში (ლაშქრობა) აფხაზეთისკენ. მხარის საზღვრები, მდინარეები; აფხაზეთის ოთხი საგვარეულო (საზოგადოება). ანაპა. გაცვლითი ვაჭრობა. სანაპიროს გეოგნოსტიკური აღწერა. უკან გამგზავრება ტფილისისკენ. გორში ჩასვლა. ცხინვალის მთებისკენ წასვლა. ოსები. მთის სოფელი თამარაშენი. ბუნებრივი საყინულე ტრახიტის კლდეებში.

თავი III

247

გამგზავრება კახეთისკენ. წინაქალაქი ავლაბარი. ციხის მთით მტკვრის ხიდიდან. გერმანული კოლონია კუკია. მუხრავანი, მარილიანი წყაროები. არტილერისტების ბანაკი გომბორთან. საფრთხე მთის მოსახლეობის მხრივ. ექსკურსია იორის ხეობაში. მცენარეული. ხალხთა ტომები. კახეთის მთები. მხარის ნაყოფიერება. გამგზავრება თელავისკენ. მთის ხალხების კომპასი. მათი მომთაბარეობა ზამთრობით იორსა და ალაზანს შორის მდებარე ვაკეზე. მდინარე საბურა. გზა სიღნაღისა და მეფისწყაროებისკენ. მლაშე ტბა. ნავთობის წყაროები. ბელაქანი. ელისუს სულტანის ქვეყანა. ომარ ხანის თავდასხმა კახეთზე. გენერალი ლაზარევი გამოდის მათ წინააღმდეგ. ქარეულების, ბელაქელების, თალაელების, მუხახელების და ჯინიხების თემთა დამორჩილება 1830 წელს. დაბრუნება ტფილისში კაკაბეთზე და მარიენფელდის კოლონიაზე გავლით.

საძიებლები

305

პირთა სახელები, გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები, საგნობრივი საძიებელი

შესავლის მაგიერ

XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთის ექსპანსია დასრულდა საქართველოს ანექსიითა და მთელი ამიერკავკასიის დაპყრობით. ამით რუსეთმა შეიქმნა პლაცდარში თურქეთსა და ირანზე შემდგომი შეტევისთვის. რუსული კოლონიური რეჟიმის დამყარება კავკასიაში გარკვეულ პერსპექტივებს უხსნიდა დასავლეთსაც, გამოეყენებინა ეს რეჟიმი დასავლეთ-ევროპული კაპიტალის ეკონომიკური ინტერესებისთვის.

XVIII საუკუნის დასასრულამდე მოგზაურობა კავკასიაში დაკავშირებული იყო დიდ სიძნელეებთან; ეს იყო სარისკო ექსპედიციები, რომლებსაც აწყობდა საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია და ჰქონდათ დაზვერვითი დანიშნულება, რათა ნიადაგი მოემზადებინათ კავკასიის ამა თუ იმ მხარის მომავალი ათვისებისათვის. ასეთი იყო გოულდენშტედტის ექსპედიცია; ასევე გამოიყენა რუსეთმა რაინეგის ცნობებიც.

XIX საუკუნიდან სურათი იცვლება. იზრდება ევროპული მოგზაურების რიცხვი კავკასიაში. ამიერიდან ყველა მოგზაური არ შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც მზვერავი ძეგლი დაფალებებით. ისინი უკვე ასრულებენ გარკვეულ სოციალურ და პოლიტიკურ დაკვეთას. იწყება კვლევითი სამუშაოები კავკასიის კოლონიური ექსპლუატაციის მიზნით. რუსეთის მთავრობამ მიზნად დაისახა ქვეყნის ყოველმხრივ მეცნიერული შესწავლა მისი ბუნებრივი რესურსების გამოყენებისა და ქვეყნის უკეთ მართვისათვის.

საბოლოოდ 1820 წლიდან ეს დაზვერვები ყალიბდება პროგრამად.

რუსული პოლიტიკური გავლენის განმტკიცებისთვის აუცილებელი იყო არა მარტო ეკონომიკის, ბუნებრივი სიმდიდრეების, ფლორა-ფაუნის, არამედ ისტორიის, ენის, გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის მეცნიერული შესწავლა. ამიტომ იწყება ექსპედიციების გამოგზავნა.

ამ კუთხით ჩვენთვის საყურადღებოა ედუარდ აიხვალდის მოგზაურობა საქართველოში.

ედუარდ აიხვალდი ცხოვრობდა 1795-1876 წლებში. ის იყო ბუნებისმეტყველი, ამ სიტყვის ფართო გაგებით. იგი ჯერ მიტავის გიმნაზიაში სწავლობდა, შემდეგ – ბერლინის უნივერსიტეტში, სადაც მიიღო განათლება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებსა და მედიცინაში. იმოგზაურა გერმანიაში, შვეიცარიაში,

საურანგეთსა და ინგლისში. 1819 წელს ვილნოს უნივერსიტეტში მიიღო მედიცინის დოქტორის ხარისხი. 1823 წლიდან არის ყაზანის უნივერსიტეტის მეანობისა და ზოოლოგიის პროფესორი. ყაზანიდან მან 1825-26 წლებში დიდი მოგზაურობა მოაწყო კასპიის ზღვასა და კავკასიაში.

1827-31 წლებში აიხვალდი ვილნოს უნივერსიტეტის პროფესორია ზოოლოგიის, შედარებითი ანატომიისა და მეანობის დარგში. ვილნოს უნივერსიტეტის (1831), ხოლო შემდეგ ვილნოს სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის დახურვის გამო 1838 წლიდან არის პეტერბურგის სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის პროფესორი ზოოლოგიის, მინერალოგიისა და შედარებითი ანატომიის განხრით. 1839-55 წლებში კი სამთო ინსტიტუტის მინერალოგიის პროფესორიცაა. მან პირველმა რუსეთში ამ ინსტიტუტში დაიწყო პალეონტოლოგიის, როგორც დამოუკიდებელი დისციპლინის, სწავლება და გამოსცა შრომა „რუსეთის პალეონტოლოგია“ I-II, სპბ. 1850-54.

როგორც ზემოთ ითქვა, ედუარდ აიხვალდმა იმოგზაურა კასპიის ზღვასა და კავკასიაში 1825-26 წლებში. მისი ექსპედიცია ყაზანის უნივერსიტეტის მიერ იქნა მოწყობილი. ეს ექსპედიცია საფუძვლიანად იყო შემზადებული. კასპიის ზღვის მოსაუღლად მის განკარგულებაში იყო 16-ქვემეხიანი კორვეტი „შერცულესი“. ცხადია, მარშრუტი და პროგრამაც მას შემუშავებული მისცეს. გამგზავრებამდე მან შეისწავლა XVIII საუკუნის მოგზაურთა შრომები კავკასიის შესახებ, ხოლო შემდგომ თავისი სამოგზაურო დაცვირებების მეოხებით ისინი შეაჯერა და შეაესო.

ამრიგად, სათანადო ცოდნით შემზადებული, ის გავიდა ყაზანიდან 1825 წლის მარტს. მისი სამოგზაურო მარშრუტი ასეთია: ასტრახანი, ტარკი, დერბენტი, ბაქო, ასტრახადი, ბალურუში, ენზელი და უკან ბაქო. აქ ის დარჩა ოთხი თვე და 1826 წლის 20 მარტს – შემახის, განჯის (ელისავეტპოლის), ელენენდორფის, ანენფელდისა და შამქორის გავლით გაემართა ტფილისისკენ, სადაც 5 აპრილს მოვიდა.

ტფილისიდან მან ორი მსხვილი ექსპედიცია მოაწყო:

1. აპრილ-მაისში დასავლეთ საქართველოში (გორის, სურამის გავლით ქუთაისისკენ). დაათვალიერა ოკრიბა, შემოიარა იმერეთი, სამეგრელო და აფხაზეთის რუსეთის კუთვნილი შავიზღვისპირეთი. უკან გზაზე შეიარა ცხინვალში.

2. ივნისში დაათვალიერა აღმოსავლეთ საქართველო (კერძოდ კახეთი). აქედან კი – ბელაქანი და ელისუ.

ივლისში გაემართა სომხეთისკენ, მაგრამ ირანთან ომის დაწყებამ აიძულა სევანიდან დაბრუნებულიყო ტფილისში. 28 ივლისს მან დატოვა ტფილისი და სამხედრო გზით გაემგზავრა უკან. ყაზანში ჩავიდა 1826 წლის 10 სექტემბერს.

ამ მოგზაურობის შედეგია მისი კაპიტალური ორტომიანი ნაშრომი, რომლის საერთო სათაურია „ედუარდ აიხვალდის მოგზაურობა კასპიის ზღვასა და კავკასიაში 1825-26 წლებში“ (Reise auf dem Caspischen Meere und in den Kauka-

sus, ტ. I; ნაწ. I – Periplus des Caspischen Meeres, Tübingen 1834; ნაწ. II – Reise in den Kaukasus, Stuttgart 1837).

საქართველოს შესახებ ცნობები ძირითადად თავმოყრილია მისი ნაშრომის მეორე ნაწილში, რომლის სრული სათაურიცაა „მოგზაურობა კავკასიაში. მეორე ნაწილი, რომელიც შეიცავს კავკასიაში მოგზაურობის ისტორიულ მიმოხილვას“ (შტუტგარტი, 1837)¹. ამ წიგნის მეორე თავში დაცულია ცნობები ტფილისისა და აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლის) შესახებ. მესამე თავს ეწოდება „მოგზაურობა იმერეთსა და სამეგრელოში“. მეოთხე თავი მოიცავს მოგზაურობას კახეთში. მცირე მასალა გაბნეული წიგნის I, V და IX თავებში. VI თავი ეძღვნება რუსეთ-ირანის ომს, VII კი – რუსეთ-თურქეთის ომს, ხოლო VIII თავი ყაზი-მოლას ომს ასახავს დალესტანში.

ჩვენი შრომა „ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ“ (XIX საუკუნის პირველი მესამედი) წარმოადგენს გერმანელი მეცნიერ-მოგზაურის აღნიშნული წიგნის II-III-IV თავების თარგმანს და კომენტირებას, რომელსაც დართული აქვს საძიებლები.

ამ ნაშრომში აიხვალდი ძალზე ვრცლად და დამაჯერებლად აღწერს ყველა ადგილს, რომელიც კი ნახა. აგვიწერს ადგილობრივ სოციალურ წყობას, პოლიტიკურ ვითარებას, ეკონომიკურ მდგომარეობას. იძლევა სათანადო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ექსკურსებს. ასახელებს მრავალ პიროვნებას მისი თანამედროვე მოღვაწეთაგან თუ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან. აიხვალდი იკვლევს ფლორასა და ფაუნას², აწარმოებს მინერალოგიურ დაკვირვებებს, იკვლევს გავრცელებულ დაავადებებს. როგორც თანამედროვე და მომხსრე, აგვიწერს რუსეთის წინსვლას კავკასიაში. აქ მისი პოლიტიკური ორიენტაცია ნათლად ჩანს.

აიხვალდის მიერ გამოყენებული წყაროები შეიძლება რამდენიმე ჯგუფად გავყოთ.

პირველი და უმთავრესი არის საკუთარი თვალთ დანახული სინამდვილე. ამას განეკუთვნება გეოგრაფიული და მინერალოგიური აღწერილობანი – გზები, სოფლები, ქალაქები, მდინარეები, მთათა და ნიადაგების შემადგენელი ქანები, სასარგებლო წიაღისეულის ბუდობები; ფლორა და ფაუნა; მეურნეობის დარგების, მოსახლეობის ყოფის დახასიათება; სავაჭრო და სარეწი დანესებულებები. ასევე მოსახლეობის გარეგნობა, ჩაცმა, წეს-ჩვეულებები. ამავე ჯგუფს ეკუთვნის ისტორიულ პირთა და მათი საქმეობრებელ-სადგომების თუ საქმიანობის დეტალური აღწერა და სხვა მრავალი.

¹ Reise in den Kaukasus von Dr. Eduard Eichwald. Zweite Abtheilung den historischen Bericht der Reise in den Kaukasus enthaltend. Stuttgart 1837.

² ამას მან მოჰდგენა საგანგებო ნაშრომი, რომლის შემოკლებულ სათაურსაც ვთავაზობთ: Plantarum novarum itinere caspio-caucasico, 2 ტ. Vilnae et Lipsiae 1831-1833.

მეორე ჯგუფს მიეკუთვნება სხვა პირთა მიერ მინოდებული ცნობებს, რომელთაც აიხვალდთან, შეიძლება ითქვას, პირველწყაროს მნიშვნელობაც კი ენიჭება. მაგალითისთვის შეიძლება დავასახელოთ ლევან დადიანის, ნიკო დადიანის, გუბერნატორ ფონ პოვენის, იმერეთის მმართველის თავად ბებუთოვის და სხვა მრავალ სამხედრო თუ სამოქალაქო მოხელეთა მიერ მინოდებული უტყუარი მასალა. ეს ცნობები ეხება სამეგრელო-იმერეთ-რუსეთის ურთიერთობებს, აფხაზეთის სამთავროს, აფანეებებს და სხვა, რაც, ჩვენი გადამოწმებით, სინამდვილეს შეესაბამება.

წყაროთა მესამე ჯგუფად შეგვიძლია გამოვყოთ ძველ ბერძენ, რომაელ თუ სომხ ისტორიკოსთა და გეოგრაფოსთა ცნობები. ესენია არიანე, პლინიუსი, სტრაბონი, ჰეროდოტე, ქსენოფონტე, მოსე ხორენელი. აიხვალდი მათ ცნობებს უკავშირებს თანამედროვე ვითარებას და ზოგ მათგანს კრიტიკულადაც უყურებს (მაგ. კოლხთა ეგვიპტური წარმოშობის შესახებ და სხვა). ამათ გარდა, აიხვალდი იყენებს თავის წინამორბედ მოგზაურთა: ძამპის, შარდენის, გოულდენშტედტის, რაინეგის, კლაპროტის, გამბას ნაშრომებს.

აქვე გვსურს აღვნიშნოთ, რომ ის იყენებს საქართველოს ისტორიის ქრონიკას. სამწუხაროდ, ვერ ვიტყვი, რომელი ხელნაწერით, ვის მიერ შედგენილი „ქართლის ცხოვრებით“ სარგებლობს. ამასთანავე, შევნიშნავთ, რომ საკმაოდ ბევრი უზუსტობაა დაშვებული ძველი ისტორიის გადმოცემისას. ჩვენ ყველა ეს შეცდომა თავ-თავის ადგილას სქოლიოებში მივუთითეთ. ვფიქრობთ, პიროვნება, რომელმაც მას ეს ცნობები მიანოდა, თავადაც არ იყო ისტორიაში ზუსტად ჩახედული. სამაგიეროდ, საკმაოდ ზუსტადაა გადმოცემული ისტორიული ფაქტები XVIII საუკუნიდან XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის ჩათვლით. ასეთია, მაგ.: ერეკლე II-ის დროინდელი ვითარება, გიორგი XII-ის მეფობა, ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება, აფანეებები XIX საუკუნის პირველ ოცეულში, რუსეთის ომები თურქეთთან, ირანთან.

ვრცლად იყენებს აიხვალდი სტატისტიკურ მონაცემებს მეტეოროლოგიური დაკვირვებების, გავრცელებულ ავადმყოფობათა, გერმანულ კოლონიათა სულადობრივი შემადგენლობისა და მრავალ სხვათა შესახებ. განსაკუთრებით საინტერესოა ვრცელი მონაცემები მშრების, გუბერნიის თუ დისტანციების მმართველობის, მოხელეთა და სამხედრო მოსამსახურეთა შენახვისთვის გამოყოფილი თანხების და ხარჯების შესახებ. აიხვალდი იცნობს პროექტებს დედაქალაქის გორში გადატანის, სამხედრო გზის ოსეთ-რაჭაზე გაყვანის, სასწავლებელთა გახსნისა და სხვათა შესახებ.

საინტერესოა, თუ რა სახელით იცნობს აიხვალდი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს. როდესაც აიხვალდი ხმარობს ტერმინს „გეორგიენ“, საჭიროა დაუუკირდეთ, ეხება ის მთელ საქართველოს, ქართლ-კახეთის სამეფოს, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს, თუ მხოლოდ ქართლს.

ვერ კიდევ XVIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისის მეცნიერ-მოგზაური იაკობ რაინეგსი „გეორგიას“ უწოდებს ქართლ-კახეთს მაშინ, როცა იმერეთს მოიხსენიებს „იბერიის“ სახელით.

მართალია, გერმანელი მოგზაური აღმოსავლეთ საქართველოს მოიხსენიებს ტერმინით „გეორგიენ“, მაგრამ, როცა ეხება კონკრეტულად კახეთს, ამ ტერმინს არ იყენებს. რაც შეეხება ქართლს, ის ყოველთვის „გეორგიენ“-ია.

თვით ნიკო დადიანი ერეკლეს უწოდებს „საქართველოს მეფეს“, ანდა ამბობს – „შერთდენ სპანი საქართველო-იმერეთისა“... (ქართველთა ცხოვრება, თბ. 1962).

ცხადია, ეს უნდა იყოს რუსულის გავლენა. რუსულ დოკუმენტებში ქართლ-კახეთის სამეფო, ანდა აღმოსავლეთ საქართველო, იხსენიება „გრუზიად“, „გეორგიად“.

ამდენად ჩვენ კონტექსტით ვხვდებით, რომ საუბარია „ქართლზე“, „ქართლ-კახეთზე“, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოზე, თუ საერთოდ მთლიან საქართველოზე. ყოველივე ამას მკითხველი ტექსტში შეამჩნევს.

დანარჩენ კუთხეებს აიხვალდი შეუცვლელად უწოდებს თავ-თავის სახელებს.

ეხება რა ქვეყნის სოციალურ სურათს, იგი გვაცნობს სხვადასხვა საზოგადოებრივ-სოციალურ ფენას – თავადებს, აზნაურებს (რომლებიც თავად-აზნაურთა ერთ კატეგორიად გააერთიანეს), გლეხებს. იგი კარგად ამჩნევს თავად-აზნაურთა სიმრავლეს და მათ ქონებრივ სიმნიერს. ხედავს, თუ რა მდგომარეობაში ჩავარდა თავდაზნაურობა რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგ; როგორ უჭირს მას რუსულ სამხედრო სამსახურში მოხვედრა რუსული წერა-კითხვის უცოდინარობის გამო. აგრეთვე რა განწყობილებაა თვით ცალკე ოჯახის წევრებს შორის, რათა დაიმტკიცონ უფლება უძრავ ქონებაზე. საერთოდ ძალზე ზუსტადაა დახატული ქართველ თავდაზნაურთა მდგომარეობა.

რაც შეეხება გლეხობას, აიხვალდი ჰყოფს მას კუთვნილების მიხედვით და ჩამოთვლის მის გადასახადებს (ძირითადად ნატურალურს).

ადგილობრივი მოსახლეობის დახასიათებისას იგი განსაკუთრებით აღნიშნავს მის სიღარიბეს (იმერეთი, სამეგრელო). ამის მიზეზად იგი, ისევე როგორც წინა მოგზაურები (მაგ. რაინეგსი), ასახელებს მეტატონეთა თუ მთავართა (ასევე გაღარიბებულთა) გაუმაძღარ ბუნებას, რომლებიც ძალით ართმევენ უკანასკნელ სარჩოსაც კი. ამას ემატება კვირაობით მთავრისა და მისი ამალის „სტუმრობა“. ყოველივეს ერთვის რუსული გადასახადებიც. ამიტომაცაა, რომ უცხო სტუმარს დიდი ხალხით კარს არ უღებენ (იმის შიშით, რაიმე არ წაართვან), სანამ არ დაიდასტურებენ უზიფათობას. როგორც მოგზაური ამბობს, ხშირად ერთი ცხენი ორ პატრონს ეკუთვნის, რის გამოც გაძნელებულია მისი შოვნა (თვით მთავრისთვისაც კი). მოუხედავად ასეთი სიღარიბისა, აიხვალდი გაკვირვე-

ბულია ადგილობრივთა სტუმართმოყვარეობით და იმ მასშინძლობით, რისი საშუალებაც აქვთ.

აიხვალდი არცევეს მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობას, ახასიათებს თითოეულ მათგანს (ქართველები, სომხები, თათრები, ებრაელები, ოსები, რუსები და ა. შ.), ეხება მათ რაოდენობას, მეურნეობისა თუ ვაჭრობისადმი დამოკიდებულებას. როცა რუსეთის მთავრობისადმი მათ ურთიერთობაზე საუბრობს, ამბობს, რომ „სომხები ყოველთვის რუსეთის ერთგულნი რჩებოდნენ და არც ერთ ამბოხებაში არ მონაწილეობდნენ“-ო. ასევე ხაზგასმით აღნიშნავს ლევან დადიანის ერთგულებას რუსული მთავრობისადმი, რომელმაც ძლიერ განიცადა ალექსანდრე I-ის გარდაცვალება.

ნიგეში გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი მოსახლეობის სარწმუნოებას, ლეითისმასხურებას და ენას. აქ ის ცდილობს ქართული ენის წარმომავლობის დადგენას და მკვეთრად ემოჯნება ზოგიერთთა აზრს, რომ ქართული დამწერლობა ან ენა სომხურიდან წარმოდგება, და ასკვნის: „ქართული ენის ფესვი საკუთარია“. ამასთანავე, მიუთითებს მამრებსა თუ დისტანციებზე, სადაც ქართული, სომხური, თათრული თუ სხვა ენებია ძირითადად წარმოდგენილი.

საკმაოდ საინტერესოა სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლების ხასიათისა და ბუნების აიხვალდისეული შეფასება.

არ გამორჩენია აიხვალდს ცნობები გერმანული ახალშენების შესახებ. იგი არა მარტო ჩამოთვლის მათ, არამედ გვესაუბრება მათ მეურნეობაზე, როლზე ქალაქის პროდუქტებით მომარაგებაში. ამის გარდა, მოგზაურს მოჰყავს ძალზე ვრცელი სტატისტიკური მონაცემები მთელს რუსეთში გერმანულ კოლონიზატორთა განსახლების და სულადობრივი რაოდენობის შესახებ.

აიხვალდი დიდი სიმპათიებით არის განწყობილი რუსული ხელისუფლების მიერ გატარებული ლონისძიებების მიმართ. იგი თვლის, რომ საქართველოს რუსეთი კარგ მომავალს უქადის – იქნება ეს ეკონომიკის თუ განათლებაკულტურის სფეროში. აი ზოგი გამონათქვამი: ლევან დადიანმა „დიდსულოვანი იმპერატორისგან ბევრი წყალობა მიიღო“... (გვ. 186). „იმერეთში 15 წლის წინათ შიმშილისას დიდსულოვანი იმპერატორის ალექსანდრეს წყალობით მაშინვე გაიცა გასანაწილებლად 10000 გეჯა მარცვალი უკან ჩაუსესხებლად“... (გვ. 162); „ქუთაისი რუსების მიერ მართლაც ლამაზადაა გაშენებული“... (გვ. 136); „რაოდენ დიდია სიკეთე ქვეყნისთვის... სახელმწიფო ხარჯებით დაინყეს გზის შშენებლობა“... (გვ. 127) და სხვა მრავალი.

დიდ ყურადღებას იქცევს აიხვალდის ცნობები ვაჭრობის განვითარების, მისი წინა ისტორიისა და მომავალი პერსპექტივების შესახებ. ასევე რუსული მთავრობის როლი ამ საქმეში, რომელიც ყოველწლიურად ცდილობს გზების გაყვანას (გომბორ-თელავის, სურამ-ქუთაისის, სამხედრო გზის), ხიდების აგებას (მტკვარზე მცხეთასთან, რიონზე ქუთაისში, ლიახზე გორთან), ნავსადგურების მონაწილას (რედუტ-კალე, სოხუმი, ფოთი), ბაზრობებისთვის ხელის შეწყობას.

აი, მაგალითად, რას ნერს მოგზაური: „რაოდენ დიდია სიკეთე ქვეყნისთვის, რომ ტფილისსა და შავ ზღვას შორის თავისუფალი სავაჭრო კავშირისთვის სახელმწიფო ხარჯებით დაინწყეს გზის მშენებლობა და ასე შორს წავიდნენ!“ (გვ. 127).

აიხვალდს არ ეხარება საქართველოს მდინარეთა სანაოსნოდ გამოყენების ვარგისიანობის შესახებაც ისაუბროს. როგორც მოგზაური ამბობს, რუსული აღმით შემოდინა ფრანგი, ინგლისელი, იტალიელი მგზღავურები ოდესიდან რედუტ-კალეში. ამერიკული ორანჟიანი გემიც მოსულა. თურქებზე ხომ საუბარიც ზედმეტია.

აიხვალდი შენიშნავს, რომ ქართველებმა ნამდვილი ვაჭრობის ფასი რომ იცოდნენ, აბრეშუმსა და ბამბას გარედან არ შემოიტანდნენო. საქიროა ამისთვის მათ ცოცხალი მაგალითი მიეცეს და არა ცარიელი სიტყვებით დაიყოლიონ. ამისთვის კარგი იქნებოდა გერმანელი კოლონისტების ჩასახლება (გვ. 135).

საინტერესოა იმ საქონლისა და ქვეყნების ჩამონათვალი, რითიც და რომლებთანაც საქართველო ვაჭრობს (იქნება ეს დასავლეთ ევროპა, ირანი, თურქეთი, შუა აზია თუ ინდოეთი). ამასთან ერთად სწორადაა მითითებული, რომ ამ საქმიანობას (საგარეო ვაჭრობას) ძირითადად არაქართველები (მეტწილად სომხები) ეწევიან.

ყურადსაღებია აიხვალდის ცნობები საბაჟო გადასახადთა რაოდენობაზე (5 კაპიკი ერთ ვერცხლის მანეთზე), რათა ვაჭრობა წაახალისონ. რაც შეეხება შიდასახელმწიფოებრივ საქონელს, ის უბაჟოდ გაიტანება (გვ. 203).

არ დავინწყებია აიხვალდს მოგტანა ადგილობრივ გაერცელებული ზომანონის ერთეულები. ცხადია, ქართულთან ერთად უკვე რუსულიც იყო შემოსული (საენი, ჩეტვერტი, ზოლოტნიკი, ფუტი, არშინი და სხვა; იქვე – კოდი, თენგი, საპალნე და სხვა). ისინი ჩვენ სქოლიოში გვაქვს განმარტებული.

აიხვალდი ჩამოთვლის და ახასიათებს მეურნეობის დარგებს – მინათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეფრინველეობა, მევენახეობა, მეაბრეშუმეობა და სხვა. იგი აღწერს ზოგიერთი მარცვლეულის მოყვანის და შემდგომ დამზადების წესს (ლომი, სიმინდი).

საინტერესოა, რომ ქუთაისში დასახლებულ ფრანგ კაპიტან გამბას თვლის პურის პირველ დამთეს-მომყვანად იმერეთში, სადაც „პური თითქმის არ იცოდნენ“ (გვ. 145).

როგორც აიხვალდი ამბობს, კარტოფილი ყველგან არ იციან (გულისხმობს იმერეთს – გ. გ.). მხოლოდ ორი წლის წინათ (≈1824 წ. – გ. გ.) დაურიგეს მოურავებს სოფლებში დასათესაუად. წინათ ის აქ ტფილისიდან შემოჰქონდათ, ახლა კი ზოგ გლეხს ქუთაისის ბაზარზეც კი გააქვს (გვ. 158).

მოგზაური ხაზს უსვამს ქართული ლეინის სიკეთეს და მისი დაყენება-შენახვა-გადატანის საშუალებებს (მარანი, სანახელი, ქვეერი, ტიკი).

აიხვალდი ეხება აბრეშუმის ჭიის მოვლა-გამოყვების წესსაც.

საკმაოდ დიდი ადგილი ეთმობა ქვეყნის მინერალოგიურ თუ გეოლოგიურ დაზვერვას. მთელ გზაზე, სადაც კი ხელი ან თვალი მოუწდება, იკვლევს ქანებს, მათ წარმომავლობას. ის საგანგებოდ ეძიებს მადნებსა და მათ ბუდობებს. წინა მცვლევართა ცნობების საფუძველზე ამოწმებს წიაღისეულს და საკმაოდ დაბეჯითებით უარყოფს ან ადასტურებს მათ არსებობას (ვერცხლი, ოქრო, ქვანახშირი, ნავთობი და სხვა). 164-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „1821 წ. ამჟამინდელმა სამთო საქმის უფროსმა ტფილისში ბ-ნმა კარპინსკიმ გამოიკვლია სამეგრელოს, გურიის და იმერეთის ყველა მდინარის ნაპირები, მაგრამ ოქროს ან რაიმე ლითონის არსებობა ვერ დაადასტურა“.

რა თქმა უნდა, აიხვალდი მოგზაურობისას უამრავ დასახლებულ პუნქტს ასახელებს. ამავე დროს, იძლევა ბევრი მათგანის საფუძვლიან აღწერას – ძველი თუ ახალი სახლის ტიპებით, ქუჩებით, მოედნებით, ციხეებითა და ეკლესიებით; მოსახლეობის ეროვნული შედგენილობით, მათი ჩაცმა-გარეგნობით და სხვა. ასეთთა რიგს შეიძლება მივაკუთვნოთ ტფილისი, მცხეთა, გორი, ცხინვალი, ქუთაისი, ზუგდიდი, თელავი, გელათი და ა. შ. ყველა ეს აღწერა ძალზე საინტერესოა მათი ისტორიისა თუ იერსახის დასადგენად.

აიხვალდი განასხვავებს საქართველოს სხვადასხვა კუთხის შავას, წიად-აგებსა და ტყის საფარს. ყოველივე ამას მიიჩნევს ძირითად მიზნად, რაც დასავლეთ საქართველოში იწვევს რუს სამხედროთა (ჯარისკაცთა) დაავადებებსა და დიდ სიკვდილიანობას. ისინი ვერ იტანენ წესტს და ავადდებიან მძიმე ციებ-ცხელებით. იმ ადგილებში კი, სადაც გარემო ნიაფდება, შავა ჯანსაღი და სასიამოვნოა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მოგზაური ვრცლად ჩერდება საქართველოს სხვადასხვა მხარეში გავრცელებულ სნეულებებზე და მათი მკურნალობის წესებზე. იგი გაცნო სამხედროთათვის განკუთვნილ ჰოსპიტალებს (ტფილისში, კახეთში და ა. შ.), მათ ექიმებს და ზოგიერთი ოპერაციის ჩატარების ხერხიც შეიტყო. ცხადია, ყოველივე უკრიტიკოდ არ მიიღო, ხოლო ზოგი ექიმბაშის თაღლითობაც აგვინერა.

აქვე შეგვიძლია მივუთითოთ აიხვალდის ცნობის სისწორეზე, რომ იმერეთი ჭირმა ძალზე მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა 1811 წელს.

უხედაა წარმოდგენილი ეთნოგრაფიული მასალა: ესაა სოფლებისა და სახლების ტიპი, საოჯახო ინვენტარი; სატრანსპორტო საშუალებები (ურემი, ბორანი, ნავტიკები); ავადმყოფთა მკურნალობის წესები.

მოგზაური ძალზე დანერვილებით აგვინერს სუფრას, თანაც მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლებთან: სამეგრელოს მთავართან, თავად ჯაიანთან, იმერელ აზნაურთან, რუს მოხელესთან და სხვა. იგი გვამცნობს როგორც კრძების მომზადება-ჩამოტარების, ასევე ღვინის სმის რიგსაც. აგვინერს მოლბენასაც – ცეკვა-სიმღერას სუფრის შემდეგ.

ასევე გვანდის ნიშნობა-ქორწინების მთელი მიმდინარეობის სურათს.

აიხვალდს არ ავინწყდება მოსახლეობის ჩაცმულობა და მორთვა-მაკიაჟი. საინტერესოა ქალთა მიერ ფერუმარილის თუ სხვადასხვა საღებავის ხმარება და სახის მოვლის ჩვევები. ამ ცნობების მოტანით აიხვალდი აშკარად აჭარბებს მის წინარე და ზოგ შემდეგდროინდელ მოგზაურსაც (გვ. 176-177). აღნიშნოთ თუნდაც სამეგრელოს მთავრის, მისი მეუღლის და შვილების გარეგნობის, ჩაცმულობის და საქმიანობის აღწერა.

თუ ადრე ქალები ნაკლებად ჩნდებოდნენ საზოგადოებრივ ადგილებში, რუსების შემოსვლის შემდეგ რუს მოხელეთა მიერ გამართულ ბალებზე ქართველ ქალთა სტუმრობა ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა.

როდესაც აიხვალდი ეხება ქართულ კულტურას, იგი საკმაო გულისყურით ჩამოთვლის ქართველ მწერლებსა თუ მეცნიერებს, მეფე-პოეტებსა და განათლების შემომტანთ, დანაცვული IX საუკუნიდან XVIII საუკუნის ჩათვლით. იგი ხაზგასმით ამბობს, რომ საქართველო დიდი კულტურული წარსულის მქონე ქვეყანაა, მაგრამ იმჟამად საჭიროებდა ფართო სასკოლო განათლებას.

მიწოდებული ცნობების მიხედვით ეხედავთ, რომ, მაგ., მას დაუსახელეს იოანე პეტრინი, რუსთველი, ჩახრუხაძე, მოსე ხონელი, სარგის თმოგველი, არსენ იყალთოელი, იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები, თეიმურაზ I, ვახტანგ VI, ვახუშტი, სულხან-საბა, გაიოზ რექტორი, ანტონ კათალიკოსი და სხვა მრავალი.

აიხვალდი აღნიშნავს აგრეთვე ეკლესიათა თუ მათ ნანგრევთა სიმრავლეს, რაც ქართველთა მაღალი კულტურის მაჩვენებლად მიაჩნია, მაგრამ იცის ამ კულტურის დაცემის მიზეზიც. იგი ამბობს, რომ საქართველოს ისტორია – ესაა ამ ქვეყნის გამუდმებული ომების ისტორია სხვადასხვა მხაროდან მოსულ დამპყრობთა მოსაგერიებლად, რომლებიც არ ასვენებდნენ ხალხს XIX საუკუნემდე.

ზოგ გამანადგურებელ შემოსევას იგი ასახელებს კიდევ – თემურ-ლენგისას, შაჰ-აბასისას, ალა-მაჰმად-ხანის და სხვა მრავალი.

როგორც აიხვალდი ამბობს, რუსეთის ხელისუფლების დამყარებისთანავე „მთავრობამ თავისი მამობრივი მზრუნველობის ქვეშ აიღო ახალგაზრდობის აღზრდა“. აქ ის გულისხმობს, რომ 1802 წ. დაარსდა ორკლასიანი სკოლა ტფილისში, რომელიც 1804 წ. აზნაურთა შვილებისათვის პანსიონად გადაკეთდა, სადაც ასწავლიდნენ რუსულ, ქართულ ენებს, რელიგიას და მათემატიკას. 1807 წ. კი ამ სკოლის სწავლება გიმნაზიისას გაუთანაბრდა და 4 კლასად დაიყო. შემდეგ კიდევ განიცადა ცვლილებები 1829 წლის სასკოლო წესდებით. აქ ჩამოთვლილია სასწავლო საგნები და მიზნები, რასაც განათლების სისტემა ისახავდა მიზნად, რაც სულ უფრო მნიშვნელოვანი ხდებოდა. აიხვალდი ჩამოთვლის სამაზრო სკოლებს, მოსწავლეთა რაოდენობას და მმართველობის სისტემას. ასახელებს სასკოლო სისტემის დირექტორებსა და ინსპექტორებს: ამბობს, რომ 1827 წელს მთის ხალხების მძევალთათვისაც ტფილისის სამხედრო გუბერნატორის სეპიაგინის თაოსნობით ტფილისში გაიხსნა სკოლა, რომელშიც 32 მაჰმადიანი მოწაფე სწავლობდა. განათლების სისტემის დანერგვა ემსახურებო-

და რუსული სამხედრო, ასევე ნაწილობრივ სამოქალაქო სამსახურისთვის თავადაზნაურთა და, როგორც აიხვალდი ამბობს, დაბალი ფენიდან გამოსული ახალგაზრდების მომზადებას.

მოუხედავად იმისა, რომ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში რუსთა მფლობელობა კარგა ხნის დამყარებული იყო, ლეკები მაინც არ იშლიდნენ თავიანთ ყაზალობას. ისინი იმდენად გათავებულებულიყვნენ, რომ კახეთში უთვალთვალებდნენ ჯარისკაცთა ყაზარმებსა და საგუშაგოებს და როგორც კი დაიგულებდნენ შუშაზე ან სხვა საქმეზე ყაზარმას მოცილებულ სალდათებს, იტაცებდნენ და შემდეგ უკეთეს შემთხვევაში გამოსასყიდს ითხოვდნენ¹. იმავეს სჩადიოდნენ ქართველებისა და ჩამოსულ სტუმართა მიმართ. ამიტომ აიხვალდს არ მიეცა საშუალება ძლიერი დაცვის გარეშე ზოგი მხარის დათვალეურებისა. აიხვალდი საკმაოდ დანერვილებით გადმოგვცემს რუსებისა და ლეკების ურთიერთობებს – დანებებული კაცებითან ომარ ხანის დამარცხებიდან ქარის საბოლოო დამორჩილებამდე.

ასევე ფოთთან აღკვეთილ იქნა თურქთა მიერ რუს ჯარისკაცთა და მეგრული გოგო-ბიჭების გატაცებაც.

ძალზე საინტერესოა აიხვალდის ცნობა რუსი ჯარისკაცების, რეკრუტების, მდგომარეობის შესახებ. იმის გამო, რომ რეკრუტებს ოჯახური ცხოვრება არ ჰქონდათ და „პლატონური სიყვარულისთვის იქცნენ წამებულად“ (გვ. 151), ისინი ხშირად დებურტირობდნენ: გარბოდნენ სპარსეთში, მაჰმადიანდებოდნენ და მაშინვე ქორწინდებოდნენ (ხანდახან ორი ცოლიც ჰყავდათ).

ამ მდგომარეობიდან გამოსავალი მთავარმართებელმა ერმოლოვმა თავისი მოთხოვნით გამოხატა – გამოეგზავნათ დაოჯახებული რეკრუტები, რათა ცოლებს შეეკავებინათ ისინი გაქცევისგან.

ძალზე საგულისხმოა აიხვალდის ნაშრომში გადმოცემული პოლიტიკური ცხოვრების ამსახველი მასალა. ეს ცნობები შეიძლება რამდენიმე ჯგუფად დაე დაგვეყო.

ა) რუსეთის მმართველობის დამყარება საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოთა გაუქმება; სამეგრელოს, გურიის² და აფხაზეთის სამთავროთა და სვანეთის თავის დაქვემდებარებაში შეყვანა „ავტონომიური“ უფლებებით. ცხადია, ყოველივე ეს ხდებოდა სამხედრო ძალის გამოყენებით. ამ ნაწილში კარგად ჩანს რუსეთის მთავრობის ურთიერთობა და

¹ ერთ საინტერესო დეტალს აქცევს ყურადღებას აიხვალდი, რომ „ტყვეობიდან განთავისუფლებულ ქართველებში მეტს იხდიან, ვიდრე რუსებში, რადგან ისინი მინდვრის საშუალებას ასრულებენ“ (გვ. 301).

² საინტერესოა, რომ აიხვალდმა იცის რუსეთის გურია და თურქეთის გურია, სადაც არის ბათუმი (გვ. 209).

მოქმედება აღნიშნულ მხარეებში. აგრეთვე ადგილობრივ ხელისუფალთა (ქართლ-კახეთის მეფე-ბატონიშვილთა, იმერეთის მეფე-თავადთა, დადიანის, გურიელის, შერვაშიძეთა, დადეშქელიანების) დამოკიდებულება რუსული მმართველობის მიმართ. სწორადაა აღნიშნული ალექსანდრე ერეკლეს ძის შეურიგებელი მოქმედება რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ. ამიტომაცაა, რომ იქნება ეს ომარ-ხანის შემოსევა (ცნობილი კაკაბეთის ამბები) თუ კახეთის აჯანყება 1812 წლის, ან თუ ლეკთა აჯანყება, აიხვალდი ამის მთავარ მოთავედ ალექსანდრე ბატონიშვილს მიიჩნევს. აქვე შევნიშნავთ, რომ რუსული მმართველობის მიერ დანიშნულ სამხედრო თუ სამოქალაქო მოხელეებს აიხვალდი მრავლად გვისახელებს, რომელთაგან ბევრს პირადად გაეცნო კიდეც.

ბ) აიხვალდი გვანდის ცნობებს მთიელთა (1804), კახეთის (1812), იმერეთის (1819), აფხაზეთის (1824), ლეკების (1825) აჯანყებების შესახებ; გვესაუბრება ჭარის შემოერთების (1830 წ.) დეტალზე.

ცხადია, ყველგან მოუთითებს მთავარმართებელთა თუ ცალკეულ მეთაურთა გვარებსა და მათს მოქმედებებზე (ციციანოვი, გუდოვიჩი, პაულუჩი, რტიშჩევი, ერმოლოვი, პასკევიჩი; გენერლები გორჩაკოვი, გულიაკოვი და მრავალი სხვა).

ამასთან ერთად, ყველა ამბის შედეგი საკმაო სიზუსტითაა მოცემული.

გ) რუსეთის მიერ წარმოებული ომები თურქეთისა და ირანის წინააღმდეგ; ომები აფხაზეთსა და დაღესტანში. მართალია, აიხვალდი რუსულ სამხედრო ძალას დიდად აფასებს, მაგრამ, ამავე დროს, ესმის, რომ ქართველთა მონაწილეობის მოუღებლად მათ ძალიან გაუჭირდებოდათ. ამის მაგალითად შეგვიძლია დავასახელოთ დადიანის მიერ განეული დახმარება თურქთა და მათ მომხრე აფხაზთა წინააღმდეგ; ქართული მილიციის მონაწილეობა დაღესტნელთა და სპარსელთა წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლებში. აიხვალდმა იცის ბუქარესტის, გულისტანის, ადრიანოპოლის ზავების პირობების შესახებ.

დ) განსაკუთრებით ვრცელი პოლიტიკური ცნობებია მოცემული სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავროთა შესახებ. ყოველი ცნობა, რომელსაც აიხვალდი გვანდის, იმითაცაა მნიშვნელოვანი, რომ იგი, იყო რა ლევან დადიანის სტუმარი, პირადად გაიცნო ნიკო დადიანი და მიხეილ შერვაშიძე. ფაქტობრივად, ის მათგან იღებდა ცნობებს. ამიტომაც ეს ცნობები შეიძლება პირველწყაროდაც ჩავთვალოთ.

ჩვენ არ შეუდგებით აქ ამ მრავალფეროვან ცნობათა ანალიზს. ისინი ძირითადად შეეფერებიან სინამდვილეს. ამას მკითხველიც თავად ნახავს.

აიხვალდი კარგადაა ინფორმირებული იმერეთის მდგომარეობის შესახებაც. აქაც ის პირადად ეცნობა იმერეთის მმართველ ბებუთოვსა და სხვა პირებს.

კახეთში მოგზაურობისას აიხვალდი ადგილზე გაეცნო რუსული სამხედრო შენაერთების უფროსებს, სამხედრო ნაწილთა განსახლებასა და საქმიანობას.

დაბოლოს, შეიძლება გვესაუბრა იმ შეცდომებსა თუ უზუსტობებზე, რომლებსაც აიხვალდი ვერ ასცდა. ცხადია, ასეთი ვრცელი ნაშრომი ვერ იქნება დაცული ხარვეზებისაგან. ამათი უმრავლესობა, როგორც ზემოთაც ითქვა, მოდის საქართველოს ისტორიული წარსულის ფაქტების თბრობაზე. ამას გარდა, იგი, ეტყობა, ვერ ფლობდა სათანადო ლინგვისტურ განათლებას და ვერ არჩევს სხვადასხვა კუთხის ენებს, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ხალხებს ლეკური წარმოშობისად თვლის (გვ. 270). ყველა ეს უზუსტობა შეძლებისდაგვარად აღვნიშნეთ სქოლიოებში თარგმანის სათანადო გვერდებზე. ასე რომ, მის შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. აქვე დავუმატებთ, რომ სქოლიოებში ვარსკვლავით მითითებულია აიხვალდისეული შენიშვნები, ციფრებით კი – ჩვენი კომენტარები.

დაბეჯითებით შეგვიძლია ვთქვათ: აიხვალდის ცნობები, რომლებიც თითქმის მისი წიგნის გამოცემამდე პერიოდს მოიცავს (განსაკუთრებით ის, რაც XIX საუკუნეს ეხება), ძალზე საყურადღებოა არა მარტო საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული მკვლევარების, არამედ ფართო მკითხველი საზოგადოებისთვისაც.

გია გალაშვილი

თბილისი, 2005 წ.

თავი I

ტფილისი, საქართველოს (ქართლის) დედაქალაქი, ასე ხშირად აღწერილი ძველი და ახალი მოგზაურების მიერ, მხოლოდ ალექსი პეტრეს ძე ერმოლოვის¹ დროიდან იქცა ქალაქად, რომელსაც ახლა მცხოვრებლები ჰყავს. ცოტა ხნის წინათ სახლები ჯერ კიდევ შეუხედავი, ხოლო ქუჩები ისე ვიწრო იყო, რომ ადამიანს არ შეეძლო ეკიპაჟით (ეტლით) გავლა. კავკასიის ჯარების მთავარსარდალი – გენერალი რტიშჩევი² უნდა გამგზავრებულიყო (იგულისხმება უკან პეტერბურგში – გ. გ.). ერმოლოვის მოსვლისთანავე აშენდა სახლები, გაიყვანეს ახალი ქუჩები და დიდი მოედნები მოაწყვეს. ასე აღიმართა ქვისგან ნაშენი (უშეტესობა სვეტებიანი) მშვენიერი სახლების მთელი რიგი იმ მოედანზე,³ რომელიც რამდენიმე წლის წინათ ჭაობს წარმოადგენდა და რომელსაც წვიმის დროს ირგვლივ მდებარე მთებიდან ჩამომავალი წყალი მთლად ფარავდა. ამ დროს კამეჩებიც კი ვერ ეჭიდებოდნენ ურმებს უსაფრთხოდ, რომ არ წაეღოთ წყლის სწრაფ ნაკადს.

ერმოლოვმა ამ მოედანზე გააჭრეწინა ღრმა და განიერი არხი, რომელიც იწყებოდა იმ მთის ძირში, რომლის უმაღლეს მწვერვალსაც ჰქვია მთანმინდა. ეს არხი დიდი წვიმის დროს მთელ წყალს იკრებს და მტკვარში ჩააქვს. ეს არის ძალზე სასარგებლო საქმე ქალაქისათვის, რადგან დროდადრო ნიაღვრები ისე საშიშია (მე თვით ვნახე ეს რამდენიმეჯერ), რომ მთელი ქუჩები თვალის დახამხამებაში წყლით იფარება და ადამიანი

¹ ალექსი პეტრეს ძე ერმოლოვი – კავკასიის მთავარმართებელი 1816-27 წლებში.

² ჯერ კიდევ 1820 წელს ყველა ქუჩა სახე იყო ნაგვით, ნანგრევებით, რაც შედეგი იყო სპარსელთა მიერ ქალაქის უკანასკნელი განადგურებისა. რამდენიმე წელი დასჭირდა, რათა განადგურების კვალი ნაშლილიყო.

³ ნიკოლოზ თევდორეს ძე რტიშჩევი – კავკასიის მთავარმართებელი 1812-16 წლებში.

⁴ იგულისხმება დღევანდელი თავისუფლების მოედანი.

არსად ჩანს, რადგან ვერავინ ველარ ბედავს გამოსვლას გარეთ. ამჟამად ეს ჭაობი, რომლიდანაც უსიამოვნო სუნი ამოდიოდა, იქცა ქალაქის ყველაზე ლამაზ მოედნად, რომელზეც ქვის დიდი სახლები აღიმართა; ასე, მაგალითად, გენერალური შტაბის მაგარი შენობა, ბ-ნ ვინოგრადსკის სახლი, რომელშიც არის ფრანგული მოდების უმშვენიერესი მაღაზია და სხვა კერძო სახლები. მთავარი შენობა და მთავარი ეკლესიები, ბაზრები, სამხედრო და სამოქალაქო გუბერნატორის საცხოვრებლები, ისევე როგორც გემოვნებით აგებული ძაღზე დიდი შენობა მთავარმართებლისა – ხალხისთვის გახსნილ საუცხოო ბაღთან რომ მდებარეობს, ყოველივე ეს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზეა, მაშინ როცა ციხე, ავლაბრის გარეუბანთან ერთად, მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს.

უნინ ქართველ მეფეთა დროს, ტფილისი ზაფხულში დაცარიელებული იყო* ყველა მცხოვრები პაპანაქება სიცხის გამო მთებში მიდიოდა. პატარა სანყალი სახლები ანუ მიწურები, რომელთაგანაც შედგება თითქმის მთელი ტფილისი, ცარიელი რჩებოდა. მოსახლეობას მთელი თავისი ქონება თან მიჰქონდა მთებში. სახლებს გარდა ტფილისში არის ქვისგან ნაგები კონუსისებრი შენობები, რომლებიც ზევითკენ წვრილდება და არ აქვთ ფანჯრები ან რაიმე გამოსაღები, გარდა წვერზე მოთავსებული ღია ნაწილისა. ამათ ეძახიან დარბაზებს და მათში სიცხის დროსაც დღისით საკმაოდ ვრილა, რადგან არსაიდან შზე არ შედის; მხოლოდ ღამე არ შეიძლება იქ ძილი, რადგან ეს ოთახები ისე ცხელია, რომ სუნთქვა ჭირს: შზე ახურებს მათს ქვის კედლებს, რის გამოც ჰაერი დარბაზებში ძაღზე ხურდება.

სიცხე ამჟამად ისე დიდი იყო, რომ მას ვერსად გაექცეოდი და დღისით და ღამითაც ვერ მოისვენებდი; ჩრდილში შუადღისით თერმომეტრი უჩვენებდა 30° და მხოლოდ საღამოს 6 საათისთვის და ღამით იკლებდა ცოტას; მაინც ღამით ისე ცხელოდა, რომ დიდ ოთახშიც კი შეუძლებელი იყო ძილი. ამას გარდა პატარა ქინქლები – შავი მწერები თეთრი ფრთებით – თავისი მწარე კბენით მძინარეს გაუგონრად აწუხებდნენ. საკვირველია, როგორ გადმოიტანეს ქართლის მეფეებმა რწილენცია მცხეთიდან ტფილისში, რადგან იქ (მცხეთაში – გ. გ.) გაცილებით

* ახლაც რუსი მოხელენი ზაფხულში ტოვებენ ტფილისს და მიდიან ახლო მთაში კოჯორში (ქალაქიდან 8 ვერსზეა), სადაც დიდი სიცხის დროსაც კი გამაცოცხლებელი სიგრილეა; ახლო ხანებში იქ ააშენეს მშვენიერი სახლები და ეს ადგილი იქცა მუდმივ აგარაკად.

უფრო სუფთა პაერია. თუმცა მიზეზი უნდა ყოფილიყო ტფილისის ახლოს გოგირდიანი წყაროების არსებობა, ამასთან ისინი (მეფეები - გ. გ.) აქ რჩებოდნენ მაისის დასაწყისამდე და ზაფხულისთვის ქალაქის მთელ მოსახლეობასთან ერთად მთებში ადიოდნენ.

რაც შეეხება საქართველოს დედაქალაქის ისტორიას, ესაა მოკლე აღწერილობა იმ სისხლიანი ბრძოლისა, რომელსაც აწარმოებდა ეს პატარა სამეფო მძლავრ მეზობლებთან 1500 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში; თავის დაარსებასაც ტფილისი ომს უნდა უმადლოდეს.

მეოთხე საუკუნის ბოლოს, 27-ე ქართველი მეფის ვარაზ ბაკურის (ვარზა ბაქარი) მეფობაში, საქართველოს საზღვრებში მრისხანე ღრუბელივით შემოიჭრა სპარსელი მხედართმთავარი უბარაბი.¹ სპარსეთთან მშვიდობის დარღვევის მიზეზი იყო საქართველოს მეფის კავშირი ბერძენ კეისარ თეოდოსი II-სთან.² უბარაბმა დაიპყრო ქართლი, შაქისა და შირვანის პროვინციები, რომლებიც მაშინ საქართველოში შედიოდნენ და მიადგა ქალაქ მცხეთას, სამეფოს მაშინდელ დედაქალაქს.

ვარაზ ბაკურმა დასახმარებლად მოუხმო მთის ხალხებს; მათთან ერთად კახეთი დაიჭირა და დაიკვა თავისი დედაქალაქი. უბარაბი სასონარკვეთას მიეცა აიღებდა თუ არა მცხეთას, ციხის მტკიცე მდებარეობის გამო, და გადწყვიტა აუშენებინა ახალი სიმაგრე მისგან ახლოს, რათა ამით ქალაქისათვის თვალყური ედევნებინა და ის მუდმივ შიშში ჰყოლოდა. მან ამისათვის აირჩია მიდამო ცხელ გოგირდის წყაროებთან, მთაზე, ქალაქ ტფილისის სამხრეთ ნაწილში. ახლაც გვხვდება იქ ამ სიმაგრის ნაშთები; მაგრამ უბარაბის ბატონობა იბერიაში ხანმოკლე გამოდგა. მალე ის იძულებული გახდა გაბრუნებულიყო სპარსეთში. მცხეთის მიმართ ამ ციხის მდებარეობის გამო, მას ქართველები უწოდებდნენ დამოკიდებულს (მურის ციხე). სპარსელმა მხედართმთავარმა ამ ციხის ირგვლივ დაასახლა 50-მდე ოჯახი შიიტი³ თათრებისა, რომელთა შთამომავლები ამჟამადაც იქ ცხოვრობენ და ატარებენ ციხის თათრების (კალასი მუსულმა-იარ) სახელს.

¹ ეს სახელი „ქართლის ცხოვრებაში“ არ იხსენიება, თუმცა შემოსევაზე და ციხის აშენებაზე არის საუბარი. ქ ც ა, I ტ. 1955. გვ. 136. (ხომ არ არის ეს უარანი, იგივე ბაჰრამ IV-389-399 სპარსეთის მეფე?)

² თეოდოსი II ბიზანტიის იმპერატორი 409-450 წწ. IV ს-ის ბოლოს კი იყო თეოდოსი I (379-395).

³ შიიზმი როგორც ისლამის ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულება, შეიქმნა VII ს-ში.

ადგილი, სადაც ტფილისი მდებარეობს, ჯერ კიდევ მაშინ ეკავა პატარა სოფელს, რომელიც შედგებოდა 100 კომლისაგან.

მეფე ვახტანგ გორგასლანმა ციხის ახლოს, ცხელი წყაროების არსებობის გამოისობით, 433 წელს დააარსა ქალაქი,¹ რომელსაც დაარქვა ტფილისი, რაც ქართულად თბილ წყლებს (აბანოს) ნიშნავს, ხოლო მეფე და/რ/ჩიმ 506 წელს თავისი რეზიდენცია მცხეთიდან მთლიანად იქ გადმოიტანა. დედაქალაქის მცხოვრებლებმა, ნაქმებულმა ხელისუფლების წარმომადგენელთა მაგალითით და ამავე დროს გოგირდის წყლების სარგებლობაში დარწმუნებულმა, თანდათან იწყეს ახალ რეზიდენციაში გადასახლება და 73 წლის მანძილზე ძველი (დედაქალაქი - გ. გ.) მთლად მიტოვებულ იქნა.

საქართველოს ახალი რეზიდენცია მე-6 საუკუნის შუა ხანებში მნიშვნელოვნად გაიზარდა და გამშვენიერდა მეფე გურამ ბაგრატიონის² მმართველობისას. იგი იყო პირველი მეფე ხოსროს გვარის შთამომავლობის მომდევნო ბაგრატიონთა დინასტიიდან, რომელიც უახლოეს ხანებამდე მმართველობდა. მან ქალაქს ირგვლივ გალავნი (კედელი) შემოარტყა, რომლის ნაშთები ახლაც შემჩნევა; გააფართოვა აგრეთვე სიმაგრე და მის საპირისპიროდ, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ძველი ციხის ნანგრევებიდან ახალი - ისპი (ისანი? - გ. გ.) ააშენა და განაახლა მასში მოთავსებული ძველი ეკლესია მეტეხის ღვთისმშობელი (წმ. ღვთისმშობლის სახელობის),³ რომელიც იყო ერთი უძველესთაგანი საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის შემოღების შემდეგ. ამ მეფის ზეობაში ქალაქის იმ ნაწილში, რომელსაც ავლაბარი ჰქვია, აგებულ იქნა დიდი სამეფო სასახლე.

როცა ომარმა, მუჰამედის მიმდევარმა, გაიგო საქართველოს ხელახალი აყვავების ამბავი, გადასწყვიტა თავისი ძალაუფლება ამ მხარეშიც განეგრძო და ამასთან ერთად ცრუნინასწარმეტყველის მოძღვრება აქაც დაენერგა. მან გაგზავნა ერთ-ერთი თავისი სარდალი მურვან აგარიანი, რომელმაც 633 წელს საქართველო დაიპყრო⁴ და ტფილისი დაარბია. 68 წლის

¹ ვახტანგი მეფობდა V ს-ის II ნახევარში და ტფილისი მას არ დაუარსებია, თანაც 433 წელს. მან თავისი მეფობის ბოლოს დაიწყო დედაქალაქის გადმოტანა მცხეთიდან.

² „მოუცდაცხრამეტე მეფე ქართლისა, კურაპალატი გურამ ბაგრატიონი - დედით ზოსროიანი, მამით ბაგრატიონი“ (ქ ც ა, I ტ. გვ. 218. ჯუანშერი).

³ „ამან ჯურამ... განაახლა საფუძველი ტფილისისა სიონისა“ (ქ ც ა, I, 222.)

⁴ ესაა მურვან ყრუ, რომელიც საქართველოში მოდის 735 წელს.

შემდეგ ახალი უბედურება დაატყდა თავს საქართველოს. 731 წელს დარიალის ხეობით ხაზარები დაესხნენ თავს იბერიას, შეუკავშირდნენ არმენიელებს, დაიკავეს ტფილისი და გაანადგურეს ის.¹ საქართველო ამ ავბედობისას სპარსთა² ბატონობის ქვეშ მოექცა. ერთი ამირა აგარიანი, რომელსაც სპარსეთის შაჰმა³ ამ ქვეყნის მმართველობა ჩააბარა, მალე შაჰისგან თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა და დანგრეული ტფილისი ხელახლა გააშენა.

ამ დროიდან ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი მეფეები კვლავ ავიდნენ მამულ ტახტზე, რომელსაც გამუდმებით ანუხებდნენ მტრულად განწყობილი მეზობლები; ისინი ხშირად უცხოთა მპყრობელობაში იყვნენ, მაგრამ ამათ რეზიდენციის სასარგებლოდ არაფერი გაუკეთებიათ.

მეფე ბაგრატის დროს 858 წელს ბაღდადიდან საქართველოს გასანადგურებლად გამოიგზავნა ხალიფა ემირის ჯარები სარდალი ბულა გურგის (თურქი – გ. გ.) წინამძღოლობით.⁴ ის შემოიჭრა ამ უბედური ქვეყნის საზღვრებში, მოადგა ტფილისს, გაანადგურა ის, მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი დაატყვევა და თან წაასხა მონებად.

ეს მწუხარების პერიოდი შეცვალა საქართველოს დიდების ხანამ, რაც 360 წელზე მეტხანს გაგრძელდა. ამ ხანაში მეფე დავით III-მ,⁵ აღმაშენებლად ანუ განმახლებლად წოდებულმა, საქართველოს ყველა დანგრეული ქალაქი კვლავ ააშენა და უპირატესად ტფილისი გაამშვენიერა და გააფართოვა. მტრებს მისი დიდი სუსხი ჰქონდათ; სპარსელებს მან წაართვა ზოგიერთი პროვინცია. მისი ვაჟი დიმიტრი მამაცი, ცდილობდა აგრეთვე რეზიდენციის გამშვენიერებას; მაგრამ ის დაამარცხა სპარსეთის შაჰმა არლუნმა,⁶ თუმცა ამ უსიამოვნებას არავითარი აქედან გამომდინარე ცვლილება საქართველოს მდგომარეობაში არ შეუტანია.

¹ ხაზარებმა ბიზანტიელებთან ერთად დაარბიეს ტფილისი 627-28 წლებში; შემდგომ კი მოკავშირის გარეშე 764 წ. გაძარცვეს ქალაქი.

² უნდა იყოს „არაბთა“.

³ არაბთა ხალიფა იფულისხმება.

⁴ ხალიფა მუთავაქილმა გამოგზავნა ბულა თურქი 853 წ. თბილისის ამირა საპაკის დასასჯელად. ამ საქმეში მას ეხმარებოდა ტაო-კლარჯეთის მთავარი ბაგრატ I კურაპალატი.

⁵ უნდა იყოს დავით IV.

⁶ აქ არეულია ორი დემეტრეს ამბები: დავით ულუს ვაჟს დემეტრე II-ს თავი მოჰკვეთა მონღოლმა ყაენმა არლუნმა.

მეფე გიორგი III-მ, ცნობილმა სპარსელებზე და თურქებზე თავისი გამარჯვებებით, თავისი სამშობლოს საზღვრები გააფართოვა დიდი დაპყრობებით. საქართველოს ეს ბედნიერი ხანა მოიცავს მეფე თამარის ბრწყინვალე მმართველობას. ის საქართველოს ტახტზე ავიდა თავისი ქვეყნის დიდების ხანაში, რასაც მან (ქვეყანამ - გ. გ.) როგორც მანამდე, ისე მის შემდეგაც მიაღწია. ისტორია მას წარმოადგენს როგორც შორსმჭვრეტესა და თავისი ქვეშევრდომების მწყალობელ ხელმწიფეს. მას უყვარდა მეფეს რომ ეძახდნენ, როგორც აზიის მრისხანე მპყრობელს და ამავე დროს ხელოვნებისა და მეცნიერებათა ბრძენ მფარველს. მისი მმართველობისას ჰყვარდა პოეზია და ხუროთმოძღვრება; მის დროს ცხოვრობდა გამოჩენილი ქართველი პოეტი რუსთაველი; აიგო მრავალი ძეგლი, რომლებიც იმ სიძლიერეზე მეტყველებენ, რასაც სახელმწიფომ მიაღწია თამარის ბედნიერი მმართველობის ხანაში. ნათლად შეიძლება იმის წარმოდგენა, თუ რა რიგად გამშვენიერდებოდა და გაიზრდებოდა საქართველოს დედაქალაქი.

მაგრამ საქართველოს ამ ბრწყინვალე ეპოქას მოჰყვა ახალი უბედურება. მრისხანე ღრუბლები შეიკრა მე-13 საუკუნის დასაწყისში; ქვეყანა დაეცა სხვადასხვა ჯურის ხალხთა შემოსევათა შედეგად, რომლებმაც გარეული მხეცებივით დალრლნეს მისი სხეული და ეს, ერთ დროს ასე აყვავებული მხარე ისე ძალზე გააჩანაგეს, რომ მან საჭიროდ სცნო რუსეთის ძლიერ მფარველობას ამოფარებოდა.

უკვე 1220 წელს საბოგოდა ანუ საბადა ბალათური, აღმოსავლეთის ველური დამპყრობლის - ჩინგიზ ხანის ჯარების სარდალი შემოიჭრა საქართველოს შუაგულში და ყოველივე გაანადგურა ცეცხლითა და მახვილით.¹ ამის შემდეგ ჩალათა, იმავე დამპყრობლის მეორე სარდალი ხელახლა დაესხა თავს საქართველოს და ბალათურის სისხლიან ნაკვალევზე ეს საცოდავი ქვეყანა საშინლად ააოხრა. ყველა ამ თავდასხმის დროს საქართველოს დედაქალაქი ყოველთვის იყო მთავარი მსხვერპლი მტრის მძინეარებისა. დაბოლოს საქართველოს საზღვრებში 1388 წელს შემოიჭრა მონღოლთა მპყრობელი თემურლენგი; მან გაანადგურა ყველა ციხე, რომლებიც ქართველებს თავდასაცავად გამოადგებოდათ, ძირფეს-

¹ ჩინგიზის სარდალს სუბუდაის არ აუოხრებია საქართველო. მის მზევრავ ლაშქართან შებრძოლება მოუხდა ლამა გიორგის.

ვიანად მოთხარა ქალაქი ტფილისი და მთელი მისი მოსახლეობა ტყვედ წაასხა.¹

თემურლენგის შემოსევის შემდეგ თითქმის 120 წლის განმავლობაში საქართველო თავს მშვიდად გრძნობდა; ყოველ შემთხვევაში, ძლიერ დამპყრობელთაგან მსხვილი გაჩანაგება არ განუცდია. ამ პერიოდში ტფილისი აღდგა ნაცრიდან; მისი ნანგრევებიდან აიმართნენ ახალი შენობები; ციხის კედლები (გალავანი) კვლავ აღადგინეს, ქალაქი ხელახლა დაესახლა და მეფე ალექსანდრეს – ხელახლადაღმდგენელის სახელით ცნობილის – დროს, 1431 წელს, მიაღწია აყვავებულ მდგომარეობას. მეფემ სამართლიანად დაიმსახურა მიკუთვნებული ზედწოდება, რადგან თემურლენგის მიერ ჩადენილი გაჩანაგების შემდეგ, ტახტზე ასვლისთანავე კვლავ ააშენა დანგრეული ქალაქები და შენობები და ამით უდაბური ადგილები კვლავ აყვავებულად აქცია.²

1508 წელს, როგორც ეს ქართლის ცხოვრების ისტორიაშია ნათქვამი, ტფილისი თურქებმა დაიკავეს, რომლებმაც ფაშა გამოგზავნეს ზედაშედეულად; მაგრამ მათი ყოფნა ამ ქალაქში ხანმოკლე აღმოჩნდა და არ მოჰყვა ისეთი სავალალო შედეგები, როგორც წინა თავდასხმებს.³

მეფე როსტომმა 1631⁴ წელს ტფილისი გაამშვენიერა სამეფო სასახლის აშენებით, ქარვასლით (რომელიც ახლაც არსებობს და ეკუთვნის ქართველ პრინცესას ელენეს), დაამშვენა აბანოებით; მან განაახლა მეტეხის ეკლესია და შეაკეთა ქალაქის კედლები.

1722 წელს თურქებმა მუჰამედის მეფობისას კვლავ დაიპყრეს ტფილისი⁵ და სპარსეთთან დადებულ საზავო ხელშეკრულებაში ამ უკანასკნელმა უარი თქვა იბერიის მიმართ თავის სურვილებზე.

მაშინდელი მეფე თეიმურაზი, რათა თავი გადაერჩინა თურქთა დევნიდან, რომლებმაც მთელი საქართველო ხელთ იგდეს, 1729 წელს

¹ თემურ ლენგი შემოიჭრა 1386 წელს. თბილისის მთელი მოსახლეობა მას არ წაუსხამს და ქალაქიც არ დაუნგრევია, თუმცა დაატყვევა მეფე ბაგრატ V და დედოფალი ანნა.

² იგულისხმება ალექსანდრე I დიდი, 1412-42 წწ.

³ ქართლის მეფის დავითის დროს (1505-25) ტფილისი დაიკავეს სპარსელებმა შაჰ-ისმაილის ლაშქრობის შედეგად.

⁴ როსტომი მეფედ გამოგზავნა სპარსეთმა 1632 წ. მეფობდა 1658 წ-მდე.

⁵ ტფილისი თურქებმა დაიკავეს 1723 წლის ივნისში.

გაიქცა ფშავში,¹ თავისუფალ მთის ხალხში, რომელიც სტუმართ-
მოყვარეობის წესს წმინდად ინახავს და რომელთაც მტერთაგან დევნილი
მეფე მთელი მისი ოჯახით შეიფარეს და, მიუხედავად თურქთა ყოველგ-
ვარი მუქარისა და დაპირებებისა, არ გასცეს. მეფე რამდენიმე წელი ცხ-
ოვრობდა ფშაველებთან და უდიდეს გაჭირვებას განიცდიდა ჩვეულებრივ
ცხოვრებისეულ საქიროებებზე. მეგვიდრე ირაკლიმ მათთან გაატარა მთე-
ლი ბავშვობა 14 წლამდე.

13 წელი ტფილისი თურქთა ხელში იმყოფებოდა და ამ ხნის გან-
მავლობაში ისინი ცდილობდნენ ციხის კედლები საუკეთესო თავდასაცავ
მდგომარეობაში ჰქონოდათ. მაგრამ მათ მიერ ჩატარებულმა ღონისძიებებ-
მა ვერაფერი გააწვევს ნადირ შაჰის იარაღის წინააღმდეგ. ამ მრისხანე
დამპყრობელმა ჩაძირული სპარსეთი კვლავ ფეხზე წამოაყენა, მიმართა
თავისი მახვილი თურქების წინააღმდეგ, ხოლო 1736 წელს თურქეთი
იძულებული გახდა სპარსეთისათვის წართმეული მხარეები საზავო ხე-
ლშეკრულებით უკან დაებრუნებინა. ნადირ შაჰმა 1735 წელს თურქები
ტფილისიდან განდევნა და ამ ქვეყნის მმართველობა გადასცა კახეთის
მეფეს თეიმურაზს ბაგრატიონთა საგვარეულო სახლიდან. მორჩილების
სანაღმდეგოდ კი ამ მეფეს მძევლად ჩამოართვა ვაჟი ირაკლი, რომელმაც
შაჰის სიყვარული დაიმსახურა და მისი სკოლა გაიარა,² ხოლო მოგვი-
ანებით დიდი სახელით განაგებდა თავის სამშობლოს.

შაჰ ნადირის მოკვლის შემდეგ 1747 წელს, ქართლმა გამოიყენა სპარ-
სეთში ამტყდარი არეულობა, რათა თავი გაეთავისუფლებინა.

1760 წელს თეიმურაზი რუსეთში გაემართა, ხოლო მეფე ირაკლი II,
რომელსაც აქამდე საქართველოს³ ტახტი გაყოფილი ჰქონდა, ახლა ამ
მხარის ერთპიროვნული მმართველი გახდა. მისი მმართველობის საფესური
ძალზე ბრწყინვალე იყო; მან მტრის ყოველი თავდასხმა საქართველოდან
დიდი სიმხნევით მოიგერია და მუდამ ცდილობდა ქვეყანა აეყვავებინა.

¹ ეს ამბავი მოხდა 1732 წელს.

² ნადირშაჰმა ინდოეთის ლაშქრობაში იახლა ერეკლე, სადაც მან კარგი სამხედრო
და დიპლომატიური გამოცდილება მიიღო.

³ ტერმინს საქართველოს აიხვალდი ხმარობს აღმოსავლეთ საქართველოს ანუ
ქართლ-კახეთის სამეფოს მაგიერ. ამის შემდეგ ჩვენ საექვო ვითარებაში შესაბამის
სახელწოდებას ვიხმარო - გ. გ.

1769 წელს მეფე ირაკლი ეხმარებოდა გენერალ ტოდლებენის ექსპედიციას, რომელიც რუსულმა რაზმებმა მოაწყვეს იმერეთსა და სამეგრელოში თურქთა წინააღმდეგ;¹ ხოლო 1774 წლის საზავო ხელშეკრულებაში რუსეთსა და პორტას შორის, ამ უკანასკნელმა უარი თქვა საქართველოზე (აღმოსავლეთ საქართველოზე – გ. გ.) და აღიარა როგორც ამ სამეფოს დამოუკიდებლობა, ისევე იმერეთისა და სამეგრელოსიც.²

ამასობაში სპარსეთის ძლიერებამ დაცემა დაიწყო და დაიყო რამდენიმე ნაწილად; ამდენად გაჩნდა კიდევ უფრო დიდი იმედი საქართველოს მხარეში აყვავებისა. მაგრამ ბედმა ირაკლის უმტყუნა მმართველობის ბოლო წლებში. დაღესტნის მხრიდან უცბად გამოჩნდა მრისხანე ომარ ხანი, რომლის დიდი მიღწევებით ფრთაშესხმული ლეკები თავს დაესხნენ საქართველოს. 1785 წელს მან გააჩანაგა სომხითი და ტფილისსაც კი დაემუქრა, მაგრამ ვერ გაბედა ქალაქზე თავდასხმა და გადავიდა ახალციხის საფაშოში. ალა მაჰმად ხანი 1795 წელს უამრავი ჯარით საქართველოს ფარგლებში შემოიჭრა. როგორც კი მტრის მოახლოების ცნობა ტფილისში გავრცელდა, მეფე ირაკლის მებრძოლი სული აღენთო. ახსოვდა რა თავისი ადრინდელი გამარჯვებები სპარსელებზე და თურქებზე, მან მოინდომა მტერს მამაცურად დახედროდა და თავისი რეზიდენცია უბრძოლველად არ დაეთმო. მან უფლისწულებს გიორგის და ვახტანგს დაავალა სახალხო ლაშქრის შეკრება – პირველს კახეთში, მეორეს არაგვზე და ტფილისისკენ სასწრაფოდ წამოსვლა. თვით 4000 მხედრით გაემართა ყაზახის მხარეში, რათა თვალყური ედევნებინა ალა მაჰმად ხანის მოძრაობისთვის. მაგრამ გიორგიმ თავის მამას დანიშნულ დროს დახმარება ვერ აღმოუჩინა, ხოლო ვახტანგი მთიულთა ძალებზე უმნიშვნელო რაზმით მოვიდა. ირაკლი იძულებული გახდა თავისზე ათფხის მეტ მტერს შებრძოლებოდა.

ეს მოხდა სოღანლულთან, ტფილისიდან 12 კერსზე მდებარე ადგილას. ქართველები დამარცხდნენ, სპარსელები მაშინვე შეიჭრნენ ქალაქში და ცეცხლითა და მახვილით გაანადგურეს ყოველივე.

ასე რომ საქართველოს დედაქალაქი, ირაკლის მიერ აყვავებული, მცირე წინააღმდეგობის შემდეგ აღებული და მიწასთან გასწორებულ იქნა. სპარ-

¹ ერეკლე არ დახმარებია ტოდლებენს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობისას.

² 1774 წელს დადებული ქუჩუ-კაინარჯის ზავით დასრულდა რუსეთ-თურქეთის 1768-74 წწ ომი. აქ მოტანილი პირობები უზუსტოა; ის მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ეხებოდა.

სელებმა ტფილისი 11 სექტემბერს იგდეს ხელთ და ქალაქში დარჩნენ 20 სექტემბრამდე. როცა ისინი უკან წავიდნენ, ყოველივე განადგურებული იყო, ქვა და ნაცარი ერთმანეთში არეულ გროვებად ეყარა; ცეცხლი ნანგრევებს ქვეშ თურმე ოთხი თვე ღვოდა. სპარსელებმა თან გაირეკეს 15000 ტყვე.

დედოფალი დარია (დარეჯანი - გ. გ.) და მეფის მთელი ოჯახი 8 სექტემბერს ფარულად და სიბნელის საფარით გავიდნენ ქალაქიდან და მთელი თავისი ქონება დატოვეს, რათა ხალხი არ აეღელვებინათ. ისინი კაკასიის მთებში გაიხიზნენ და 13 სექტემბერს მივიდნენ სოფელ ბურღულში, 7 ვერსზე კაიშურიდან, სადაც მათ 17 სექტემბერს თვით მეფეც შეუერთდა.

სპარსელთა წასვლის შემდეგ, ტფილისის მოსახლეობამ, რომლებმაც თავი მთებს შეაფარეს, იწყეს თანდათან ჩამოსვლა იმ ადგილისკენ, სადაც ქალაქი იდგა, რათა დამარხული ქონება მოეძებნათ, იმ იმედით, რომ, სულ ცოტა, ლითონის ნივთები და ფული კვლავ ამოეთხარათ. შემკვიდრე უფლისწულს გიორგის დაევალა ეზრუნა დანგრეული ქალაქის აღდგენაზე. მან მოუხმო მთაში გახიზნულ ყველა მცხოვრებს, რათა ნანგრევებიდან კვლავ აეშენებინათ ქალაქი. მაგრამ დამფრთხალი ლტოლვილები თავის სახიზრებს ძალზე უგუნებოდ სტოვებდნენ, რადგან ეშინოდათ ალა-მაჰმადის დაბრუნებისა. ისინი მხოლოდ 1796 წლის შემოდგომაზე დამშვიდდნენ, როდესაც მათ გენერალ გრაფ ზუბოვის ჯარების გადაადგილებამ შველის იმედი მისცა, ხოლო საქართველოში მოვიდა პატარა კორპუსი პოლკოვნიკ სპრეხნევის (სიროხნევი - გ. გ.) მეთაურობით. მთებიდან გაუდაბურებულ ქალაქში დაბრუნებული ტფილისის მცხოვრებნი, თავდაპირველად ვერ ბედავდნენ მუდმივი საცხოვრებლების ხელახლად აღდგენას, არამედ იმყოფებოდნენ ქოხებსა და კარვებში.

საქართველოში მშვიდობა მალე აღდგა, უმთავრესად როცა გრაფი ზუბოვი სპარსეთის საზღვრებში შეიჭრა, დერბენდი დაიმორჩილა, ბაქო და შამახია დაიკავა. მან გაგზავნა კორპუსი გენერალ კორსაკოვის მეთაურობით, რომელმაც განჯის სახანო დაიპყრო და მისი მფლობელი ჯავათ ხანი აიძულა რუსეთის უზენაესობა ეცნო. ის უწინ ერთ-ერთი უმთავრესი თანამონაწილე იყო ალა-მაჰმად-ხანის საქართველოში ლაშქრობისა. კორსაკოვმა აგრეთვე რამდენიმე ასეული ქართველი გაათავისუფლა სპარსელთა ტყვეობიდან და დააბრუნა სამშობლოში.

ტფილისის მოსახლეობა თანდათან გამხნევდა რუსეთის მძლავრი მფარველობით და დაიწყო დანგრეული ქალაქის ხელახლა გაშენება.

ეკატერინე II-ის სიკვდილმა საქართველო ხელახლა ჩააგდო გაურკვეველ ვითარებაში. გრაფ ზუბოვის კორპუსი უკან გაიძახეს რუსეთში და ამ უბედური ქვეყნის საზღვრები პირისპირ დარჩნენ მტრის სისხლისმსმელი შურისძიების წინაშე. ალა-მაჰმადმა ახალი ლაშქრობა მოაწყო საქართველოს წინააღმდეგ, დაემუქრა ტფილისს თავდასხმით, მთელი ხნიერი ქრისტიანული მოსახლეობის ამოუღლეთ, ხოლო ახალგაზრდების სპარსეთში ტყვედ წასხმით. დედაქალაქის მცხოვრებლები ისევ გაიხიზნენ კავკასიის მთებში; თვით მეფე ირაკლიმაც გადასწყვიტა თავისი ოჯახით თავი კვლავ ფშავში შეეფარებინა, რადგან გამოცდილებით იცოდა, რომ იმათთან საიმედო თავშესაფარს ნახავდა. მაგრამ უცბად, საყოველთაო არეულობის მომენტში, მოვიდა სასიხარულო ცნობა, რომ ალა-მაჰმად-ხანი საქართველოსკენ სვლისას შუშის ციხეში მოკლულ იქნა საკუთარი მონის ხელით, რომელსაც სიკვდილი ჰქონდა მისჯილი.

მეფე ირაკლი გარდაიცვალა 1798 წელს. მისი ხანმოკლე მმართველობა დედაქალაქის განადგურების შემდეგ და მშფოთვარე დროება მის სიკვდილამდე, იყო მიზეზი, რომ ტფილისის ხელახალ გაშენებაზე მან პირადად ვეღარ იზრუნა. მისი სიკვდილის შემდეგ ტახტზე ავიდა ბაგრატიონთა საგვარეულოდან უკანასკნელი მეფე გიორგი XIII. ქალაქ თელავში მცირე დაყოვნების შემდეგ ის ჩამოვიდა ტფილისში, მაგრამ, რადგან საკუთარი სასახლე აღარ ჰქონდა, იძულებული იყო ეცხოვრა აზნაურ შაგუბათ-ის(?) კერძო სახლში.

მისი ხანმოკლე მმართველობა წარმოადგენს ჯაჭვს სამწუხარო განხეთქილებებისა და არც თუ იშვიათად სისხლიანი ბრძოლებისას მისი სახლის წევრებს შორის. სიმშვიდის შესანარჩუნებლად მეფე გიორგიმ საჭიროდ დაინახა გამოეთხოვა რუსეთის კარისგან დამხმარე კორპუსი, რომელსაც უცხო მტერი შიშში, ხოლო შინაური სიმშვიდის დამრღვევნი ლაგამამოდებული ეყოლებოდა.

რომ გადმოვცეთ მონახაზი სავალალო მდგომარეობისა, რომელშიც [აღმ.] საქართველო მის დროს იმყოფებოდა, საკმარისია მოვიხსენიოთ სასონარკვეთილი ღონისძიებები, რომელსაც იძულებით მიმართა, სანამ გამოთხოვილი ჯარის ნაწილები მოვიდოდნენ რუსეთიდან. სახელდობრ,

მან გადანყობა 12000 ლეკი პირად მცველად დაეჭირავენა.¹ ესენი საამოვნებით დათანხმდნენ ქართველი მეფის ამ მოთხოვნას, რათა ხელსაყრელი მომენტი შესძლებოდათ გამოეყენებინათ საქართველოზე თავდასხმისთვის. მათ საცხოვრებლად მიუჩინეს გარეუბნები – ავლაბარი და გარეთუბანი. ძნელი წარმოსადგენია ის სითამამე, რომელსაც ეს ველური დამცველები დედაქალაქის მიმართ სჩადიოდნენ, ან ის განსაცდელი, რომელშიც მათი გულისთვის იმყოფებოდნენ. უბედური მცხოვრებლები მათგან ითმენდნენ ყოველგვარ შეურაცხყოფას; გაუთავებელი გაჩანაგებისა და ძარცვის გარდა, მათი ცხოველური მოთხოვნები ისე შორს მიდიოდა, რომ სახლებსაც კი შლიდნენ, რათა შეშა ჰქონოდათ. მეფის მსახურები, რომლებიც მათთან ამა თუ იმ დავალებით მივიდოდნენ, ხშირად უკან ბრუნდებოდნენ ტანსაცმელგაძრცვილი ან იარაღაყრილი. ამგვარად ტფილისის სიმშვიდე 11 თვის მანძილზე ველური დამცველების თავისუფალ სურვილებზე იყო დანდობილი. ბოლოს საქართველოში შემოვიდა გენერალ-მაიორი ლზარევი² მე-17 ეგრეთა პოლკით (ახლანდელი ერენის კარაბინერთა პოლკი). ლეკები მაშინვე გაუშვეს.

სუსტი მეფე გიორგი გარდაიცვალა ტფილისში 1800 წლის 28 დეკემბერს. თავისი სიკვდილის წინ ის შევიდა რუსეთის მძლავრი მფარველობის ქვეშ, რადგან კარგად დაინახა თავისი სამშობლოს გარდუვალი დალუბა, რომელსაც ემუქრებოდა ნანილობრივ გარეშე მტერი, ნანილობრივ შინაური აშლილობანი.

1801 წლიდან [აღმ.] საქართველო გახდა რუსეთის ერთ-ერთი ნაწილი და ამ დროიდან პეტერბურგის კარის ხელისუფლება დამკვიდრდა კავკასიის სამხრეთით. ამ ძლიერი სახელმწიფოს საზღვრებმა თანდათან იწყეს გაფართოება იმ მხარეებში, რომლებიც მდებარეობენ ქედის გადაღმა. ამ ხანიდან სიმშვიდე და უსაფრთხოება საქართველოში სულ უფრო მეტად აღსდგა და მტკიცედ დასადგურდა; სახალხო განათლება და ვაჭრობა ყოველწლიურად იზრდება – ფართოვდება. ამ პერიოდიდან ტფილისი კიდევ მეტად გამშვენიერდა, იქცა რა კავკასიის გადაღმა რუსეთის

¹ ეს ციფრი გაზვიადებული უნდა იყოს. პლატონ იოსელიანი 3000-ს ასახელებს (ცხოვრება გიორგი XIII-ისა, თბ., 1936, გვ. 58), მეორე ადგილას კი 1200 კაცს (გვ. 199.)

² ივანე პეტრეს ძე ლაზარევი (1763-1803), რუსული ჯარის უფროსი, რომელიც საქართველოში შემოვიდა 1799 წლის ნოემბერში გიორგი XII-ს მონჯევით.

მფლობელობის ცენტრალურ პუნქტად, ყოველწლიურად იმატა ახალმა შენობებმა, ხოლო მისი მცხოვრებლები მალე გაეცნენ ევროპული ცხოვრების ყოველივე უპირატესობას, ასევე ჭარბ ფუფუნებას.

1829 წლის 18 ოქტომბრის კეთილისმყოფელმა ბრძანებულებამ, რომლის ძალითაც 6 წლიანი ნებართვა მიეცა მესაკუთრეებს ახალ სახლებში შესვლისა, დიდი გავლენა უნდა იქონიოს ქალაქის გაფართოება-გაზრდაზე. ამ სასარგებლო ღონისძიების შედეგი სულ რამდენიმე წელში გახდა შესამჩნევი; ერთ წელს აშენდა ოცი ახალი სახლი, მოუხედავად იმისა, რომ სულ მალე ქოლერის ეპიდემიის გამო ეს სამუშაოები ხელახლა შეწყვეტილ იქნა.

მტკვარი ტფილისს ორ ნაწილად ჰყოფს. ქალაქი მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მარცხენაზე კი ვრცელი გარეუბანი – ავლაბარი. გარდა ამისა, საკუთრივ ე. წ. ქალაქი ასევე ორ, ერთმანეთისგან განსხვავებულ ნაწილად იყოფა – ძველ და ახალ ქალაქად. ძველი ქალაქის საზღვრები, უწინდელი ციხის კედლების ნაშთებით, გარკვევით გამოირჩევა. მის სამხრეთ-დასავლეთ კიდეზე, მთაზე აღმართულია ძველი ციხის კოშკები, რომლიდანაც ძველი ქალაქის კედლების ნანგრევები მოემართებიან. ერთ მხარეს ეს კედლები სამხრეთით ეშვებიან მთის კალთაზე იმ ადგილამდე, რომელსაც აბანოს კარს უწოდებენ; აქ ხიდია გადებული ხეზე, რომელშიც ჩამოედინება მინერალური წყალი. ეს ხევი, რომელიც იქიდან ახლოს მტკვრამდე ეშვება, შეადგენს ქალაქის სამხრეთის საზღვრის დანარჩენ ნაწილს. მეორე მხარეს კი კედელი გრძელდება აღნიშნული კოშკებიდან მთის გაყოლებით 100 საყენზე, შემდეგ უცბად უხვევს 45° კუთხით ქვევითკენ და ამრიგად ქალაქს საზღვრავს სამხრეთ-დასავლეთითა და ჩრდილოეთის მხრიდან, საითაც ის მტკვრის ნაპირზე თავდება.

მტკვრის ნაპირები შეადგენენ ქალაქის აღმოსავლეთ საზღვარს; ამ ნაპირების გასწვრივაც აქა-იქ გვხვდება ძველი კედლების ნაშთები. ზევით აღწერილი კედლების გარეთ, დასავლეთით და ჩრდილოეთით, მდებარეობს ე. წ. ახალი ქალაქი, რომელიც თავისი ევროპულად ნაგები ახალი შენობებით და განიერი ქუჩებით მკვეთრად განსხვავდება ძველი ქალაქისაგან. ამ უკანასკნელის უდიდეს ნაწილს ქართველები ეძახიან გარეთუბანს, ე. ი. „ქუჩა (გზა) ქალაქს გარეთ“. ზემოთ აღნიშნული აბანოს კარის

სამხრეთით არის ქალაქის ერთი ნაწილი, რომელიც 3/4 ვერსზეა გადაჭიმული ელიზავეტპოლის (განჯის – გ. გ.) კარამდე. ის უმთავრესად შედგება ბაღებისა და სოფლური (სააგარაკო) სახლებისაგან; მას შეიძლება ბაღების გარეუბანი რქმოდეს.

ადრე ტფილისი სამ ნაწილად იყოფოდა: კალისი (კალა – გ. გ.), ტფილისი და ისანი. კალისის საზღვრები იწყებოდა პატარა ხის შენობის ჩრდილოეთით, რომელიც მოსკოვის კარის გარეთ იყო და უწინ წმ. ანდრეას მონასტერს წარმოადგენდა, ახლა კი თოფის ნაშლის საწყობია.

ქალაქის ამ ნაწილის აღმოსავლეთის საზღვარს მტკვარი ქმნიდა, დასავლეთისას მთა მთაწმინდა ანუ წმ. დავითი სოლოლაკის ხევამდე, ანუ ოქროყანის მთამდე. სამხრეთით კალისი ტფილისისგან იყოფოდა ხეობით, რომელიც ამჟამად, ერევნის მოედანზე გავლით, ქალაქის კედლის გასწვრივ მიემართება მტკვრამდე. ერთი სიტყვით, კალისი მოიცავდა თითქმის ყოველივეს, რასაც ახალი ქალაქი ჰქვია, მთელი გარეთუბნის ჩათვლით.

ძველი ტფილისი შეადგენდა ე. წ. ძველ ქალაქს, რომელიც, ბაღების გარეუბანთან ერთად და ახალი ქალაქის ერთი პატარა ნაწილის ჩათვლით, სოლოლაკის ხეიდან და ერევნის მოედანზე გამავალი ხეიდან ვრცელდებოდა ქალაქის კედლის დასავლეთ ნაწილამდე. ეს მონაკვეთი უწინ, როგორც ძველი დოკუმენტებიდან ჩანს, ქალა-ტყეს წარმოადგენდა.

მესამე ნაწილი – ისანი მოიცავდა ახლანდელ ე. წ. ავლაბარს და, თუ მონაყოლს დაეჯერება, ძველ დროში ვრცელდებოდა სამხედრო ჰოსპიტალამდე.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს ქალაქის უწინდელი სიდიდე, რომ ყოველთვის არ იყო საცოდავ მდგომარეობაში, რომელშიც რუსებმა ის დაკავებისას ნახეს, როდესაც ალა-მაჰმად-ხანის მიერ ჩადენილი სრული ნგრევის ხუთი წლის შემდეგ მოსახლეობა კარვებსა და მიწურებში მცხოვრებნი დახვდათ, ქვეყანა კი ველური ბარბაროსების მიერ მთლად გაჩანაგებული.

[აღმ.] საქართველოს აქვს შემდეგი საზღვრები: ჩრდილოეთით ის ეზღინება კავკასიის ქედს, დასავლეთით იმერეთს და თურქეთს, სამხრეთში სპარსეთს, ერევნის და ყარაბაღის პროვინციებს; აღმოსავლეთით ლეკურ ხალხებს, დიდოს, ანწუხს, ბელაქნელებს, ჭარელებს, ელისუს სულტანის სამფლობელოს და შაქის პროვინციას. თურქული, სპარსული და

ლეკური საზღვრები დაცულია ჯარებით, რადგან ეს ხალხები მხოლოდ მაშინ იცავენ სიმშვიდეს, როცა ახლოს მყოფი ძალების ემინიათ. [აღმ.] საქართველოში შედის 6 უმჯი:¹ ტფილისის, გორის, დუშეთის, თელავის, სილნალის და ელიზავეტპოლის; აგრეთვე 4 თათრული დისტანცია: ბორჩალოს, ყაზახის, შამშადილის და ბამბაკის შურაელთან ერთად (შულავერი, შორაგალი, - გ. გ.). [საქართველოში] შედიან ფშავლები, ხევსურები და თუშები, და ბოლოს ერთი ნაწილი მთის ხალხისა, რომელიც საქართველოს სამხედრო გზაზე ცხოვრობს. საქართველოს ღერბია ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი.

მაშინდელი სამოქალაქო ჯებერნატორი იყო გენერალი რობერტ ფონ შოვენი, რომლის მიმართაც ჩემი მეგობრული მიღებისთვის, ისე როგორც შემდგომი სტატისტიკური და ისტორიული შენიშვნების მოცემისთვის, ძალზე მადლობელი ვარ.

დიდი ტბები საქართველოში არ არის. ყველაზე მეტად გამორჩეული მდინარეა მტკვარი, რომელიც იწყება თურქეთის საზღვრებთან, მოედინება გორის მაზრაზე ტფილისისკენ, საიდანაც ის აღმოსავლეთისკენ კასპიის ზღვისკენ მიემართება. [აღმ.] საქართველოს ყველა მდინარე ეკუთვნის კასპიის ზღვის სისტემას. ყველაზე მნიშვნელოვანნი ერთიან მტკვარს, სახელდობრ, მარცხენა მხრიდან დიდი და პატარა ლიახვი, ქსანი, არაგვი და ალაზანი, რაშიც იორი ჩაედინება; მარჯვენა მხრიდან კი ხრამი ანუ ქცია, ალგეთი, ახსტაფა, შამქორკა, განჯა და სხვები. მტკვრის დინება ტფილისამდე საათში 8 ვერსს შეადგენს, შემდეგ ის სულ უფრო იკლებს და კასპიის ზღვაში შესართავთან 2 ვერსს არ აღემატება საათში. მრავალქვიანი კალაპოტისა და ზოგი თავთხელების გამო მდინარე სანაოსნოდ არაა გამოსადეგი; შემოდგომასა და გაზაფხულზე გორის მაზრიდან ტფილისისკენ მხოლოდ ტივები მოდიან. მტკვრის გარდა ყველა დანარჩენ მდინარეზე შეიძლება გასვლა; ოღონდ მაისში, როცა მთებში თოვლი დნება, სწრაფი დინების გამო ისინი ძალზე სახიფათონი არიან გასასვლელად და ნაპირებიდან საკმაოდ შორს გადმოდიან. წლის ამ დროს მხოლოდ მზის ამოსვლამდე შეიძლება უშიშრად მათზე გასვლა. ზაფხულობით ზოგიერთი მდინარიდან არხები გაჰყავთ მინდვრების სარწყავად, ხოლო სხვები უმალ შრებიან.

¹ იგულისხმება „მაზრა“.

საქართველო თავისი მდებარეობით ეკუთვნის რუსეთის მთიან პროვინციას რიცხვს და ასევე განსხვავებულია ნაყოფიერებით. მთები, რომლებიც საქართველოს ყოველი მხრიდან აკრავს და ყოველი მიმართულებით არიან გადაჭიმული, არიან მიზგიზი შავის არაჩვეულებრივი სხვადასხვაობისა. მთებში ძალზე ცივა, დაბლობზე დიდი სიცხეა. ერთ მთლიანობაში თითქმის შეუძლებელია შავის მიახლოებითი დახასიათება, თუკი თითო მხარეს ცალკეულად არ აღვწერთ. ადგილები ტფილისსა და ელიზავეტპოლს შორის უმეტესწილად ცხელია; სიტყვები იწყება მაისის შუა რიცხვებში და თანდათან ზევით იწვეს ჩრდილში – ტფილისში 35° და მეტად, ხოლო ელიზავეტპოლში 40°-მდე და მხოლოდ აგვისტოს შუა რიცხვებიდან კლებულობს. პერიოდი ოქტომბრიდან მაისის შუამდე ძალზე სასიამოვნოა. ტფილისში თითქმის არ იცის ზამთარი და იშვიათად ყინავს 5°-მდე. 1819 წლის დასაწყისში ყინვამ 7°-ს გადააცილა ელიზავეტპოლში, ტფილისში კი 10°-ს, სადაც ათი დღის განმავლობაში მარხილებითაც კი დადიოდნენ; ასეთი რამ უზუცეს ხალხსაც კი არ ახსოვთ. ბამბაკის და შურაელის პროვინციებში, მათი მაღალი მდებარეობის გამო, ყინვა ხანდახან აღწევს 20°-მდე და ორი თვის მანძილზე მარხილებით დადიან. ქარები უმეტესად ძლიერია, თითქმის არასდროსაა ზომიერი. გაზაფხულზე და შემოდგომით ქრიან ჩრდილო-დასავლეთის ქარები.

ნიადაგი ზოგიერთ მხარეებში შავმიწაა, სხვანაირი თიხნარი, ქვიანია და ხანდახან ქვიშნარი. მარცვლული ჭარბად მოდის, განსაკუთრებით ხორბალი, ქერი, თურქული ხორბალი (სიმინდი) და ბრინჯი. თესვა სხვადასხვანაირია; ერთ დესეტიანზე¹ თესენ 3/4-2 1/2 ჩეტვერტ² ხორბალს და 1-3 ჩეტვერტ ქერს. კარგ წელიწადს ერთი ჩეტვერტი ხორბლიდან იღებენ 10-20-ს, ხოლო ერთი ჩეტვერტი ქერიდან 10-30 ჩეტვერტს; მაგრამ მოსავლის მცირე დროს მისი მნიშვნელოვანი წილი იკარგება. ერთ დესეტინა მიწაზე ტფილისის და დუშეთის მაზრებში, ბორჩალოსა და ბამბაკის დისტანციებში, ისე როგორც ფშავეში და ხევსურეთში თესენ 1 ჩეტვერტ ხორბლულს; გორისა და შამშადილის მაზრაში 1 ჩეტვერტზე მეტს, სილნალის და ელიზავეტპოლისაში 1 ჩეტვერტზე ნაკლებს, და ბოლოს თელავის

¹ დესეტინა უდრის 1,09 ჰექტარს.

² ჩეტვერტი უდრის სამ კოდს და 3 ლიტრას (კიდი არის 4-5 ფუთი; ლიტრა – 9 ფუნტი ანუ 3,685 კგ-ია).

მაზრაში და ყაზახის დისტანციაში ნახევარ ჩეტვერტს. სამწლიანი გამოანგარიშებით საქართველოში ხორბლეულის მოსავალმა შეადგინა შემდეგი:

ხორბალი ... 500.000 ჩეტვერტი

ქერი ... 250.000 ჩეტვერტი

შვრია ... 5.000 ჩეტვერტი

წინიბურა ... 50.000 ჩეტვერტი

თურქული ხორბალი (სიმინდი) 25.000 ჩეტვერტი

ბრინჯი ... 20.000 ჩეტვერტი

სულ ... 850.000 ჩეტვერტი

გარდა ამისა კიდევ დაუმუშავებელი რჩება ქვეყნის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რადგან სარწყავი წყლის ნაკლებობაა. ასევე საქონლისთვის საჭირო საძოვრების გამო სომხეთში თურქულ საზღვრებისკენ ბევრი ცარიელი და დაუთესავი ადგილებია, რომელთა გამოყენებაც მოსახლეობას უეჭველად შეუძლია, რადგან ზაფხულობით აღარაა საშიშროება მთის ველური ხალხების თავდასხმისა.

წინიბურას და სიმინდს თესენ აპრილში, იღებენ სექტემბერში. მისსა და ივნისში ხნავენ მინას ხორბლისა და ქერის დასათესად, რასაც სექტემბერში სჩადიან; მაშინ ივნისში მკიან ქერს, ხოლო ივლისში ხორბალს. ხორბალი უმთავრესად მოჰყავთ გორისა და სილნალის მაზრებში; ქერი და წინიბურა გორისა და თათრულ დისტანციებში; მხოლოდ ამ უკანასკნელებში მოჰყავთ ბრინჯი. საქართველოში მეტწილად თიხნარი და კირქვიანი ნიადაგია, რომელშიც შერეულია მრავალი წვრილი ქვა. იქ სადაც გაყვანილია არხები, ნიადაგი ძალზე გამოსადეგია სახნავად, ბალახისთვის და ხეხილის ბაღებისა და ბოსტნების გასაშენებლად. ქართული გუთანი ძალზე მძიმეა და ამდენად გაშენვი საქონლისთვის დამღლელი (ძნელი); მცხოვრებლები თავის მინას დღეში 8 საათზე მეტს ვერ მოხნავენ. ორი წყვილი კამერის შუაში ზის გლეხი მათ გასარეკად, ხოლო მეორე მართავს გუთანს. მინას ხნავენ ერთი ფუტის¹ სიღრმეზე და თითქმის ორი ფუტის სიგანეზე; ბელტი მსოლოდ ერთ მხარეს ამოიყრება. გუთნის ბორბალი, რომელიც ღერძის მარჯვენა მხარეზეა, განიკვეთში ერთ არშინზე² მეტია, მაშინ როცა მე-

¹ ფუტი უდრის 30,5 სმ-ს (ძვ. ინგლ. საზომი).

² არშინი უდრის 71 სმ-ს (ძვ. რუსული საზომი).

ორე [ბორბალი], რომელიც მარცხენა მხარეზეა, განიკვეთში ერთი ფუტია და მოუხნავ მიწაზე მიდის; ამასთან ისე, რომ ღერძი ჰორიზონტალურად რჩება. ფარცხად იყენებენ სქელ, განიერ, დაახლოებით ერთი საუენი¹ სიგრძის ფიცარს, რომელზეც მიმაგრებულია ტოტებიანი ბუჩქი. ერთი ან რამდენიმე წყვილი ხარია შებმული ხელნაში, რომელიც ამ ფიცარზეა დამაგრებული და მასზე დგას ორი კაცი, რომ მინას უფრო მეტად დაანვეს და თესლი მინით დაიფაროს; მაინც ფარცხვის ასეთი წესი არაა ძალზე მომგებიანი, რადგან ბევრი თესლი ზედაპირზე რჩება.

ქართველები ხმარობენ გუთანს, რომელშიც აბამენ ორ წყვილ კამერს და ექვს წყვილ ხარს, ან ათ-თორმეტ წყვილ ხარს; თათრები ხნავენ ერთი წყვილი ხარით. ისინი ხორბლის [მოსავალს] ბულულებად (კონებად) დებენ (კრავენ) – ათს ერთმანეთზე. ისინი ლენენ მას ღია ცის ქვეშ ორი განიერი, ერთმანეთზე მიჭედებული ფიცრით, რომელთა წინა ნაწილი ზევითაა აღუნული, დანარჩენი კი ჰორიზონტალურია და ქვემოდან ნახვრეტები აქვს გაკეთებული, რომლებშიაც პატარა წვეტიანი ბაზალტის მსგავსი ქვები არის ჩაჭედილი. ამ ფიცრებზე დებენ სიმძიმეს და ენევიან ცხენით ან ხარით; ნიჩბით ხორბალს მალლა ყრიან, რათა შემხვედრი ქარისგან გაინმინდოს.

ბრინჯისთვის მინას ხნავენ მაისში, ყანას რამდენიმე ნაწილად ყოფენ და ყოველი მხრიდან მინის შემალლებას აკეთებენ. თესვის შემდეგ წყალს უშვებენ ყანებზე და ოქტომბრის შუა რიცხვებამდე ბრინჯი იზრდება წყალში; შემდეგ წყალს კვლავ გადაადებენ და ნოემბერში მოსავალს იღებენ.

სხვა ყანებს ზაფხულობით ოთხზე მეტად არ რწყავენ; რწყავენ მას შემდეგ, რაც მთელ ყანას სიგრძივად და მკვეთ არხებად დაყოფენ. არხებს, რომლებიც გამოჰყავთ მდინარიდან, ჰყავს [უფროსი] ზედაშედეგელი, რომელსაც ჰქვია მირაბი; თითოეულ [არხს] კი ჰყავს თავისი საკუთარი ზედაშედეგელი – ჯუჯასი. ეს წინას ექვემდებარება და მისი მოვალეობაა, უმეტადად ყანების მორწყვის სათანადო რიგს. არხების შეკეთება ხდება მომხმარებელი მოსახლეობის მიერ. მორწყული მინდვრები 15-18 წლის მანძილზე მუშავდება, ხოლო შემდეგ 3 წლით ასვენებენ. მოურწყ-

¹ საუენი უდრის 2,13 მ-ს (= 3 არშინს – ძვ. რუს. საზომი).

ელს კი თესენ რიგრიგობით 3-4 წლის მანძილზე, შემდეგ რამდენიმე წლით ასვენებენ. მოურწყავ მინდვრებს დარჩენილი ჩალის დანვით აუზგობესებენ.

მინდვრების აზომვა ჯერაც არ ჩატარებულა, რადგან საზღვრები არც მოსაზღვრე სახელმწიფოებთან, არც საქართველოს შიგნით მყოფი სამფლობელოებისა (მამულების), რომლებიც ეკუთვნიან ტახტს, ეკლესიას და ცალკეულ აზნაურებს, დადგენილი არ არის. მხოლოდ ცოტა ხნის წინ დაასახელა მთავრობამ სამი მაზრის მიწისმფლობელი, რომელთა მოქმედების სფეროც იმდენად დიდია, რომ ვერ შეძლეს მნიშვნელოვანი შრომატევადი დავალების სათანადოდ შესრულება. საქართველოს სახელმწიფო ექსპედიციამ სამეფო მამულების შესახებ ჯერაც ვერ მიიღო დამაკმაყოფილებელი ცნობები; ამიტომაც მიწების დაყოფა და მოსახლეობის აღმშენებლობა (დამკვიდრება) ყოველთვის დაკავშირებულია სიძნელებებთან.

ბამბის დასათესად ხნავენ მიწას და რწყავენ მაისში; შვიდ დღეში ნახევარ დესეტინა მიწის ნაკვეთზე თესენ 18-20 ფუნტს (გირვანქა)¹ ან 2 ლიტრას;² აქედან იღებენ 130-140 ფუნტ ან 15 ლიტრა ბამბას. მას ნოემბერში კრეფენ.

სეზამის დასათესად მინდვრებს ხნავენ აპრილის დასაწყისში, ერთ კვირაში თესენ და იმავე დღეს რწყავენ; ივნისის ბოლოს და აგვისტოში ხელახლა რწყავენ, ხოლო ოქტომბრის დასაწყისში კრეფენ. ნახევარ დესეტინაზე თესენ ერთ ლიტრას ან 9 ფუნტს, ხოლო იღებენ მისგან 50-60-ჯერ მეტს და ხდიან (წურავენ) იქიდან 60 თუნგ³ ან დაახლოებით 50 ფუნტ წმინდა ზეთს.

სელს თესენ მარტში და კრეფენ აგვისტოში; ნახევარ დესეტინაზე თესენ 5 ლიტრა ან 45 ფუნტს და იღებენ 7 კოდზე ან დაახლოებით 16 ფუთზე მეტ თესლს, აქედან კი 27 თუნგ ანუ 6 ფუთ ზეთს [წურავენ].

კაკლიდანაც ამზადებენ ზეთს; როცა მას დანაყავენ, გავარვარებულ ნაკვეთიანებაზე დებენ და გახურებისთანავე მისგან ზეთს წურავენ. ერთი ლიტრიდან ანუ 9 ფუნტიდან იღებენ 4 ფუნტ ზეთს; ნუშიდან კი დამზადების ამავე წესით იღებენ 2 ფუნტს.

¹ ფუნტი უდრის 409,5 გრამს.

² ლიტრა უდრის 9 ფუნტს.

³ თუნგი დაახლოებით 4 1/2 ლიტრია

საქართველო ტყეებითაა დაფარული, რომლებშიც იზრდებიან საჭირო და ძვირფასი ხის ჯიშები, რომელთაც იყენებენ საშენად და სხვა საღებურ-გლო საჭიროებისას; ასეთია მაგალითად – ჭადარი, კაკალი, მუხა, ნიფელი, ნაბლი, თბელა (მურყანი), იფანი (კოპიტა) და სხვა მრავალი. ზოგიერთ ადგილებში ფიჭვიც (სოჭიც); მაგრამ სანაოსნო მდინარეთა უქონლობისა და ძნელი გზების გამო ისინი თითქმის გამოუყენებლად ილუპება. აგრეთვე მრავალგვარი ხილის ხეებია ბაღებში, როგორიცაა მსხლის, ვაშლის, ატმის, გარგარის, თუთის, ნუშის, ბრონეულის, კომშის, ალუბლის, ქლიავის, კაკლის ხეები და მრავალი სხვა. უმეტესად კი ვენახებია, რომლის ნაყოფიც შეადგენს ვაჭრობის მთავარ საგანს. ფორთოხალს, ლიმონს და ზეთისხილის ხეს აქ არ აშენებენ; მიზეზია ალბათ როგორც სათანადო მებაღეობის ცოდნის უქონლობა, ისე ჰავაც. მდინარე ალაზანზე და შამშადილის დისტანციაში ტყეში ველურად იზრდება ვაზი, ხშირად მნიშვნელოვანი სისქის.

რადგან ქართველები სათანადო ცოდნის ნაკლებობის გამო თავის ბაღებს არ უვლიან განსაკუთრებული ყურადღებით, ამიტომ იქაურ ხილს არ აქვს ისეთი სასიამოვნო გემო, როგორც ეს მათ ევროპაში ექნებოდა.

ლვინოს მოსახლეობის ყველა ფენა სვამს, ამიტომ თვითნებური ცდილობს ვენახიდან მოგება მიიღოს. კახეთში მზადდება საუკეთესო ლვინო; თითო თუნგს ჰყიდიან ვერცხლის 20-25 კაპკად; სამი თუნგი შეადგენს ერთ რუსულ ვედროს. ყოველწლიურად იღებენ 900.000 ვედრო ლვინოს და ეს მთელი რაოდენობა ყოველ წელს იხარჯება საქართველოში. ლვინის დამზადებას ისეთივე მუყაითად და ცოდნით რომ მოეკიდონ, როგორც ეს სხვა ქვეყნებში ხდება, ის არაფრით არ ჩამორჩებოდა საუკეთესო ევროპულ ლვინოებს. ვენახების პატრონები ადრე და სწრაფად ჰყიდიან საშუალო ხარისხის ლვინოს, რადგან მათზე მოთხოვნილება უფრო დიდია და თავს არ ინუხებენ გააუმჯობესონ ლვინის დაყენება. ლვინოს ინახავენ თიხის არაჩვეულებრივი სიდიდის დოქებში (ქვევრებში – გ. გ.), რომლებიც მინაშა ჩაფლული. ჩვეულებრივ მათში ჩადის 100 ვედრო, ხოლო კახეთის ზოგიერთ სოფლებში, მეტწილად ყვარელში, არის 500 ვედროიანი ქვევრები. ყურძენს სექტემბერში კრევენ. მათგან ამზადებენ აგრეთვე ყურძნის სპირტს, წლიურად დაახლოებით 40.000 ვედროს; ვედროს 2 ვერცხლის მანეთად ჰყიდიან. ამის საპირისპიროდ საქართველოში ხორბლისგან არ ხდიან არაყს.

მწვანელილეი (ბოსტნეული) დიდი რაოდენობითაა აქ. ასე მაგ.: ხახვი, ბარდა, ლობიო, კომბოსტო, სტაფილო, ბოლოკი, ოხრახუში, ნიახური, კიტრი, საზამთრო, ნესვი. გერმანელმა მოახალშენებმა აგრეთვე კარტოფილის მოყვანაც შემოიტანეს.

აშენებენ ყოველგვარ შინაურ საქონელს და ფრინველს. ტყეებში გვხვდება მრავალგვარი გარეული ცხოველი, როგორც მაგალითად მგელი, ტურა, დათვი, აფთარი, გარეული კატა, ავაზა, გარეული ღორი, არჩვი, ჯეირანი, ირემი, კურდღელი, კვერნა, მელია და ა. შ. ნადირობა მოსახლეობაში უფრო მეტად გასართობ საგანს წარმოადგენს, ვიდრე საეჭროს.

ფრინველებიდან აქ გავრცელებულია ორბი, არწივი და მიმინო, ხოხობი, მინდვრის ქათმების მრავალსახეობა, გარეული იხვი და ა. შ.

ფალანგები, მორიელები და ტარანტულები მრავლად ცხოვრობენ სახლებში და ველებში. პირველთა კბენა უფრო საშიშია, ვიდრე ბოლო ორისა; ძალზე კარგი საშუალებაა ნაკბენი ადგილის თბილი ზეთით დაზღუვა ცეცხლის წინ; ნაკბენი იშვიათადაა (ალბათ არასდროს?) სასიკვდილო. მინდვრებში ყოველთვის სათანადო წინდახეულობას იჩენენ: ჭამენ და იძინებენ ნაბდებზე, რომელთა ხშირი, გრძელი ბენვი ხელს უშლის ამ მცოცავებს ზედ აძრომაში.

თევზჭერა არაა მნიშვნელოვანი. უმთავრესად მას მისდევენ მცხეთის მეორე მხარეს, ორი მდინარის მტკვრისა და არაგვის შერთვის ადგილას; აგრეთვე მტკვარზე, ხრამზე და ალაზანზე. იჭერენ ლოქოს, ორაგულს, კალმახს, თაროს, ზუთხს და ა. შ. ყველაზე მნიშვნელოვანი თევზჭერა მიმდინარეობს მტკვარზე ელიზავეტპოლის მხარეში; აქედან თევზი ტფილისში მიაქვთ.

მადნეულის სამყაროდან უმეტესად მოიპოვებენ სპილენძს და შაბს, აგრეთვე რკინას და ვერცხლს, როგორც ამას ჩვენ მოგვიანებით უფრო ახლოს გავაშუქებთ.

მესაქონლეობა საქართველოში ძალზე მნიშვნელოვანია. აშენებენ მრავლად კამეჩებს, რომლებსაც განსაკუთრებით იყენებენ ტვირთის გადასაზიდ ორბორბლიან ურემში შესაბმელად. აგრეთვე ბევრი სახედარი ჰყავთ; ესენი უფრო მეტ ტვირთს ეზიდებიან, ვიდრე ცხენები, ხოლო მათი შენახვა გაცილებით იაფი ჯდება. ღორი უმეტესად გორის მაზრაშია მოშენებული. ისინი იკვებებიან ტყეებში ნაყოფებით და რკოთი; ამიტომაც მათი ხორცი არაა ძალზე გემრიელი და ნაკლები ქონი აქვთ. რქოსან

საქონელს უმთავრესად სახენელად ამენებენ. თათრებს აქვთ მცირე ცხენსაშენები; ზაფხულობით ცხენებს მიერეკებიან მთებში, ზამთრობით კი უკან ჩამოჰყავთ დაბლობებში. [ალმ.] საქართველოში ითვლიან 35.000 სულ ცხენს, ხოლო რქოსან პირუტყვს 250.000-ზე მეტს. მეცხვარეობა შეადგენს თათრების, თუშებისა და ფშაელების უდიდეს სიმდიდრეს და ერთადერთ საქმიანობას, რომელთაც თავისი საქონელი ზაფხულობით ასევე მთებში აჰყავთ. ითვლიან 60.000 სულ ცხვარს. მათი მატყლი ძალზე კარგია, მაგრამ მისგან ამზადებენ მხოლოდ მეტად უბრალო და ჩვეულებრივ ტანსაცმელს.

მეფუტკრეობა არც თუ დიდადაა განვითარებული; ითვლიან 20.000 სკას; ფუტკრები ბუდობენ ტყეებში ხეებზე. თავლს აგროვებენ აგვისტოში.

ზოგიერთ მხარეში ენევიან მეაბრეშუმეობას. აბრეშუმის ქიის კვერცხებს ინახავენ სახლებში ბამბის პატარა პარკებში. აპრილში იწყებენ გამოკიდული პარკების აქეთ-იქით ქნევას; იქიდან გამოდიან აბრეშუმის ქიები, რომლებსაც სდებენ თიხის სინზე და საჭმელად აძლევენ წვრილად დაჭრილ თუთის ხის ფოლებს; ქიები სულ უფრო იზრდებიან და შედიან ტოტებისგან დამზადებულ წნულში, რომელთანაც სინები დგანან. რამდენიმე დღის შემდეგ იქსოვენ ისინი თავის პარკებს და ეხვევიან შიგ. წლიურად ამზადებენ 900 ფუთზე მეტ აბრეშუმს. ეს ეროვნული მნიშვნელობის დარგი საქართველოშიც შეიძლება გაცილებით უფრო სრულყოფილი ყოფილიყო, რადგან ჰაეა საამისოდ ძალზე ხელსაყრელია. ამჟამად დამზადებული აბრეშუმი თავისი ხარისხით არ შეედრება ევროპულს. ამ შემთხვევაშიც უცოდინარობა და საჭირო წარმოების ნაკლებობა არის მდარე მეაბრეშუმეობის მიზეზი.

ქართლში (საქართველოში) მარილს არ მოიპოვებენ. ის შემოაქვთ სპარსეთისა და თურქეთის საზღვრებიდან, წლიურად 200.000 ფუთი; ფუთი იყიდება ვერცხლის 50-60 კაპიკად. ეს ქვამარილი შემოდის ნანილობრივ ერთი სოფლიდან, რომელიც ახლანდელ სომხურ პროვინციაშია, ნანილობრივ სოფელ ყულფიდან, ადრე ყარსის საფაშოში რომ შედიოდა. ამ ვაჭრობას უმთავრესად ენევიან თათრული მხარეების მოსახლენი, რომელთაც საზღვარზე საუკეთესო საშუალება აქვთ ზაფხულის თვეებში ის (მარილი - გ. გ.) გაცვალონ საქონელზე, საქონლის ტყაფზე, კარაჩზე,

ნოხებსა და სხვა ნაწარმზე. როცა ისინი შემოდგომაზე თავის სოფლებში ბრუნდებიან, მიაქვთ მარილი ოლქებში გასაყიდად. ქართლში ფაბრიკები არ არის; მანუფაქტურები მხოლოდ ცოტა რაოდენობითაა და პატარები (მცირენი); ხელოსნობას ეწევიან სახლში და ღუქნებში. აქ არის პოზუმენ-ტის ერთი, თუნუქის – 32, სპილენძის – 20 და რკინეულის – 46 ღუქანი; ასევე საღებავების – 97, სადაც ლეკურ თავსაფარს და ბამბის ქსოვილებს ღებვენ. ერთგვარ ჩითს, ნაბოკას¹ 38 ღუქანში ამზადებენ, ბამბასა და ტილოს 1267-ში, აბრეშუმის ქსოვილებს 204-ში, მატყლისას 2 ღუქანში. არის ტყავის 24 სარენი და ერთი ფაბრიკა შაბისა. ყველა საჭირო საქონელი, როგორც მაგ., მატყლის ნოხები, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები, ბამბა, სხვადასხვა საღებავები ჩითისა და ლეკური მოსახლეობისთვის სხვადასხვა თავშელების შესაღებად, შემოაქვთ სპარსეთიდან, ხოლო ქეჩის მოსასხამები (ნაბდები – გ. გ.), ურომლისოდაც აქაური მოსახლეობა ვერ ძლებს, მოაქვთ დაღესტნიდან.

ზნაურობას აქვს შემდეგი მოვალეობა: ქალაქებში პოლიცია შეინახოს, ჰაუპტვახტა გაათბოს და იზრუნოს მის განათებაზე, ჯარისკაცებს საჭირო ბინები გამოუყოს, მისცეს საზიდრები ჯარისკაცთა სურსათათისა და ამუნიციისათვის, ისევე როგორც მეურმეები, ხარები და ცხენები. კმაკთა დანმარებით უნდა მოუარონ საფოსტო სადგურებს, გუშაგები დააყენონ საზღვრებზე, მოუარონ სამაზრო პოლიციის ცხენებს, რათა მოხელეები სხვადასხვა ადგილებში [დროულად] გაიგზავნონ.

ქალაქებში პოლიციის უფროსები ჯამაგირს იღებენ სახელმწიფოსაგან; პოლიციის სხვა მუშაკებს კი ქალაქი ინახავს. ეს შესანახი ფული, ისევე როგორც ქალაქის ხარჯები, თვით მოსახლეობისგან აიღება. მთელი შემოსავალი, რომელიც რუსულ გუბერნიებში ქალაქებს აქვთ, აქ არენდით გაიცემა და შემოდის სამეფო სალაროში. ქართლში (აღმ. საქართველოში) ქალაქებს არ აქვთ საკუთარი შემოსავალი.

ზაფხულობით, როცა მთებში თოვლი დნება, ყველა მაზრებში და თათრულ დისტანციებში, ყველგან, სადაც ველური მთის ხალხები შეიძლება დაიმალონ, მათგან თავდასხმის თავიდან ასაცილებლად გუშაგებს აყენებენ, რომლებიც წლის განმავლობაში 200 მხედარსა და 800 ქვეითს შეადგენენ. ამათ ინახავს ადგილობრივი მოსახლეობა: მხედრებს 8-10

¹ ესაა დაჩითული ქსოვილი.

ვერცხლის მანეთი ეძლევათ ყოველთვიურად, ქვეითებს 6-8 მანეთი. ზოგიერთ სოფლებში ესენი რიგ-რიგობით დარაჯობენ. საფოსტო სადგურებზე კაზაკთა დასახმარებლად წლიურად 400 ცხენოსანს ქირაობენ. დაქირავებულები ყოველ ცხენოსანზე იღებენ 7-10 მანეთს ვერცხლით.

ტფილისი ხელსაყრელად ძვეს დიდ საეჭრო გზაზე ევროპასა და აზიას შორის; ამ თავისი სარფიანი მდებარეობით ორ ზღვას – კასპიისა და შავ ზღვებს შორის, ორმხრივი კავშირი მასთან ადვილია, სწრაფი და საცესობით უზიფათო. შავი ზღვით ის უკავშირდება მცირე აზიის მთელ სანაპიროს და კონსტანტინოპოლს, ყირიმს და ოდესას, ე. ი. მთელს სამხრეთ რუსეთს. მცირე ხნის წინ აქ ზღვით მოსულმა ხომალდებმა მიმოსვლა უნდა გახადონ სწრაფი და ცხოველი. დუნაით შეიძლება საქონლის ტფილისიდან ავსტრიაში ატანა, ხოლო იქიდან კი სხვაგან. კონსტანტინოპოლიდან ხმელთაშუა ზღვით მიაღწევენ საბერძნეთს, იტალიას, საფრანგეთს, ინგლისს; ოდესიდან ლაიფციგს და დანარჩენ გერმანიას.

კასპიის ზღვით საქონელი ჩავა სპარსეთში, გილანში, მაზანდერანში, ასტრბადში; შემდეგ ბაქოდან აღმოსავლეთით ზღვის გადავლით ბალხანის ზღვის სანაპიროსკენ და ასე ხივამდე; დაბოლოს, ჩრდილოეთით ზღვით ასტრახანისკენ, ვოლგის აყოლებით მოსკოვისკენ და რუსეთის შუაგულისკენ. ამჟამად კასპიის ზღვაზე მიიღეს გემები, რომლებიც ძალზე მოხერხებულად ადიან 6 დღეში ბაქოდან ასტრახანში.

ორივე ზღვაზე ამ ფართო ვაჭრობის დიდი სარგებელი იმაშია, რომ მათზე მხოლოდ რუსული დროშა ფრიალებს, ასე რომ არსად არაა საშიში უცხო ძალის შურიანობა. საქონელი კავკასიაში არა მარტო ხმელეთით, არამედ წყლითაც შემოვა. ჯერ კიდევ ბერძნების დროს მოქმედებდა აქ მტკვარსა და ფაზისზე (დღევანდელი რიონი) დიდი მსოფლიო ვაჭრობა. ის კვლავ ადვილად აღსდგებოდა, ადგილობრივ მკვიდრთ ეროვნული ინდუსტრიისადმი სიყვარული რომ აღძროდათ; მაშინ მშვიდობიანობის დროს ქართულ საეჭრო გემებს რიონის შესართავიდან გასულს და მათ საქონელს ჩრდილოეთ ამერიკაში და მსოფლიოს სხვა ნაწილებში მიტანილს ნახავდნენ; ამით ისინი შესძლებდნენ დედამიწის პირველ მოვაჭრე ხალხებთან შეჯიბრებას.

ორთქლის გემების მეშვეობით საქონელი მივიდოდა კასპიის ზღვით წლის ყოველ დროს ბალხანის ზღვის ნაპირამდე, იქიდან კი 20 დღეში ქარავნები ხივაში ავიდოდნენ, თუკი აშუღარიის ძველ დინებას საქონლის

გადასაზიდად წყლით კელავ აღადგენდნენ; 10 დღეში ქარავანი მივიდოდა ბუხარასა და სამარყანდში, საიდანაც ბუხარელები – ძველი მსოფლიოს ეს ყველაზე ვაჭარი ხალხი, მათ ტიბეტში, ჩინეთში და ინდოეთში გადაიტანდნენ. ის საქონელი, რომელიც მაზანდარანში გადაიგზავნება, ბალფრუმში ნახავს მნიშვნელოვან ბაზარს, საიდანაც 10 დღეში თეირანში და 25 დღეში ისპაჰანში ჩავა; აქ კი მუდმივი ცხოველი ურთიერთობაა ინდოეთიდან მოსულ სხვადასხვა ვაჭრებთან. ასტრბადიდან საბოლოოდ საქონელი რამდენიმე დღეში ჩავა მემქსედში და პერატში, ხორასანის ამ ორ ყველაზე მოვაჭრე ქალაქში, ავღანეთის ახლოს, სადაც სავაჭრო ქალაქები ყანდაარი, ქაშმირი და ლახორი მათ შემდგომ აღმოსავლეთით გადაგზავნიან.

ამ თვალთახედვით რომ დაუკვირდეს კაცი ტფილისის მდებარეობას, ადვილად დაინახავს, რომ იშვიათია სავაჭრო ქალაქი ასეთი მოხერხებული მდებარეობით. ამიტომ მას ხელსაყრელი ჰაერის გამოც თავის თავში შემონახული აქვს წყარო ეროვნული სიმდიდრისა და მხოლოდ სათანადოდ უნდა გამოიყენოს, რათა გაფართოებული ვაჭრობით, რასაც რუსული მთავრობა ასე ძალზე უწყობს ხელს და აქეზებს, გახდეს ერთი-ერთი პირველი სავაჭრო ქალაქი მსოფლიოში.

ნამდვილი სავაჭრო ურთიერთობა საქართველოსთან არსებობს მხოლოდ რუსების მოსვლიდან და გულისტანის საზავო ხელშეკრულების¹ შემდეგ.

სახელდობრ, პირველ წლებში და ამ დრომდე, როცა იმპერატორმა ალექსანდრემ² თავისუფალი ვაჭრობის ნება დართო რუსულ პროვინციებს კავკასიის გადაღმა, ერთადერთი ვაჭრობა, რომელსაც სომხები ენოღნენ, მდგომარეობდა ჩვეულებრივ ზოგიერთი საჭირო საქონლის შესყიდვაში ნიჟნი ნოვგოროდის ბაზარზე. მათ აქ მოჰქონდათ გასაყიდად სპარსული ნაჭრები, ნედლი აბრეშუმი, ქაშმირის შალეები და მარგალიტი, რასაც ცვლიდნენ მაუდის საქონელზე, ტილოზე, ქრელ ჩითზე და აშ.; ხშირად აგრეთვე ყიდულობდნენ ნალდ ფულზე. ასე მოიპოვა ზოგიერთმა სომეხმა ვაჭარმა ტფილისში ნდობა და თვით ქონებაც. 1821 წლის 8(20) ოქტომ-

¹ გულისტანის ზავი დაიდო რუსეთსა და ირანს შორის 1813 წელს. ამ ზავით დასრულდა რუსეთ-ირანის 1804-13 წლების ომი. მხოლოდ რუსეთს ეძლეოდა კასპიის ზღვაზე ფლოტის ყოლის უფლება, ხოლო ვაჭრობაშიც დიდი შეღავათები.

² ალექსანდრე I – 1801-1825.

ბერს გამოვიდა მათთვის ყოვლად მონყალე ნების მიმცემი ვაჭრობის თავისუფლება და ვაჭრობაც მნიშვნელოვნად გაიზარდა. უკვე 1823 წელს გაემგზავრა მდიდარი სომეხი ოდესაში, სადაც მან 100.000 მანეთად ევროპული საქონელი იყიდა, გამოჰყვა თვით რედუტ-კალემდე და იქიდან ტფილისში, სადაც დიდი მოგებით გაყიდა.

შემდეგ წელს პირველად გაჩნდა 6 სომეხი ლაიფციგის ბაზარზე. მათ იყიდეს 600.000 მანეთის ევროპული მანუფაქტურული ნაწარმი, რომელიც გალიციით და სამხრეთი რუსეთით ოდესაში გადმოიტანეს, იქიდან კი რედუტ-კალეში გემით. 1825 წელს ლაიფციგში ნაყიდმა საქონელმა შეადგინა 1 მილიონ 200.000 მანეთი, ხოლო შემდეგ წელს ეს რიცხვი გაორმაგდა.

ამ ვაჭრობას უნდა ეუსურვოთ, რომ მალე ევროპული სახლები ტფილისშიც დამკვიდრდეს და აქედან სპარსეთში, ავღანეთში, ბუხარაში, ტიბეტში ისევე სცადოს აყვავება, როგორც სომხებმა ევროპის შორეულ მხარეებთან აწარმოეს. მაშინ ქარავნები ქაშშირიდან, ქაბულიდან და ტიბეტიდან თავრიზსა და ისპაჰანში კი აღარ წავლენ, არამედ კასპიის ზღვის გადმოვლით, მტკვარს ამოყვებიან და გზას ტფილისისკენ გააგრძელებენ, აქედან კი საქონელი შავი ზღვით ევროპაში გაიგზავნება.

ამჟამად საქართველოდან დიდი სამხედრო გზით რუსეთში უმთავრესად გადის: აბრეშუმში, რაც გაერთიანებულ თათრულ პროვინციებში მოიპოვება და ქართლში გადამუშავდება, ნართავი და შელებილი ბამბა, აბრეშუმის ქსოვილები, ხავერდისა და ბამბის ქსოვილები, შალები, მარგალიტი, კვერნისა და თახვის ტყავები, ბენვეული და ა. შ. რუსეთიდან ამავე გზით შემოიტანება: ყოველგვარი თავშლები, ყველა საჭირო ჩასაცმელი, საფიანი, ტყავის ნაწარმი, ოქრო-ვერცხლისა და სხვა საგნები, მინისა და სხვა ჭურჭელი, შაქარი, ყავა, ჩაი, უცხოური ღვინოები და საერთოდ ყველაფერი, რაც ყოველდღიური ცხოვრებისთვისაა საჭირო. ბაჟს უცხოურ საქონელზე არ იღებენ.

სპარსეთში მიაქვთ ყველა რუსული და უცხოური საქონელი, ვერცხლისა და სპილენძის სხვადასხვა ნივთები, დაღესტნური ნაბდები, გამოყვანილი ცხვრის ტყავი, მუსლინი, კოლენკორი, ხატაური, მიტკალი, კამელოტი(?), შალი, ტილო ხელსახოცებისა და მაგიდის გადასაფარებლად, კვერნის ტყავი, ოქრომკედით ნაქარგი ხავერდი და ნახევარხავერდი, აბრეშუმისა და მატყლის ქსოვილები, დართული ბამბა, ჩითი, ყავა, შაბი, სპილენძი, ცვილი და ა. შ.

საპრსეთიდან შემოაქვთ: ბამბა (ნაწილობრივ წეღლი, ნაწილობრივ დამუშავებული), ხავერდის, აბრეშუმისა და სხვა ქსოვილები, სხვადასხვა საღებავები, ქვამარილი, თამბაქო, აბრეშუმი, შალები, სამელნე გალი, ყავა, ხილი, ატლასი, ტაფთა, მარგალიტი, ძვირფასი ქვები, ნაქსოვები, აქლემის ბენვის ნოხები, ბენვეული და ა. შ. მხოლოდ ბამბა ყოველწლიურად 25.000 ფუთი.

თურქეთში გააქვთ კამეჩისა და ხარის დამუშავებული ტყავები, თხისა და ცხვრის მატყლი, აბრეშუმი, ბენვეული, შაბი, ხავერდი, თავშლები, აბრეშუმისა და ტილოს ქსოვილები ტანსაცმლისათვის, ფოლადი, რკინეული.

თურქეთიდან მოაქვთ: ჩითი, საპონი, ქვამარილი, ფოლადი, რომი, თამბაქო, მუსლინი, ბამბის თავშლები და ა. შ.

შეერთებულ სახანოებში შეაქვთ: ვერცხლი და ოქრო, ჭიაფერი, ყოველგვარი რუსული საქონელი, ტილო, ძაფი, ტყვია, ფოლადი, რკინა, ნიშადური, შაქარი, ქაღალდი, ცხენები და ა. შ. სანაცვლოდ იღებენ აბრეშუმის ქსოვილებს, ტყავს – კვერნის, ციყვის, მგლის, ტურის, მელიის, ფოცხვერის, გარეული კატის, დათვის, თახვისას; თავშლებს, ნაქარგებს, რკინას, თევზეულს – ხმელსა და დამაშხულს, ხიზილალას, სვიის ბუმტს, ბრინჯს და პირუტყვს.

იმერეთში შეაქვთ: ბამბა, მატყლი, რკინა, შაბი, საღებავები, ჭიაფერი, მარილი, ტყავები, ცხენის მოსართავი, ბრინჯი, საპონი, შაქარი, ჩაი და ა. შ. იქიდან გააქვთ: ტყავეული, თახვის ბენვი, აბრეშუმი, ცვილი, თაფლი, სელი, ხმელი თევზი, ნაბლი და ა. შ.

ლეკებში მიაქვთ: ოქრო, ვერცხლი, ბამბეული და ა. შ. იქიდან იღებენ წმინდა და უხეშ ტილოს, ნაბდებს და სხვა წვრილმანებს, ნაბლს, აგრეთვე თავშლებს. წლიურად შემოაქვთ 1000 საპალნე¹ ან, უკეთ, ცხენის ურეში ნაბდები (ბურკები); თითო საპალნეში (ეს იგივეა, რაც ერთ ცხენს შუიძლია ნაილოს) 30 თავშალია და ასეთი საპალნე ყოველწლიურად 250 შეაქვთ; თუ იღებენ თითო საპალნიდან 80-90 ნაჭერს, რომელშიც საშუალოდ 7 არშინი თავშალია, მაშინ წლიურად 150.000 არშინი შეაქვთ.

¹ საპალნე ცხენის, სახედრის ასაკიდი ტვირთია: როგორც ღვინის სანყაო უდრის 30 ჩაფს (ჩაფი = 1 ფუთი.)

ტფილისში არის საბაჟო, რომელსაც თავისი საკუთარი ტარიფი აქვს; ბაჟი შეადგენს საქონლის ფასის 5 პროცენტს. 1823 წელს მთლიანად სპარსეთიდან* და თურქეთიდან შემოტანილ იქნა 900000 ვერცხლის მანეთის საქონელი, ხოლო იქით გაიტანეს 550.000 მანეთისა; ბაჟი შემოტანილი საქონლიდან აღებული იქნა 50.000 მანეთზე მეტი, ხოლო გატანილიდან აღებულ იქნა 30.000 მანეთი.

სახელმწიფო შემოსავალი ქართლიდან ([აღმ.] საქართველოდან) და კავკასიის სხვა პროვინციებიდან 1824 წელს შეადგენდა:

	ვერცხლის მანეთი	ოქროს მანეთი
რენტა ტფილისიდან	165.000	50.000
რენტა დუშეთიდან მეტი, ვიდრე	5.500	2.000
რენტა გორიდან	6.000	5.600
რენტა თელავიდან	7.700	4.700
რენტა სილნალიდან	8.400	5.300
რენტა ელიზავეტპოლიდან	47.000	6.300
სულ	239.000	73.900
რენტა ბაქოდან	143.000	110.000
რენტა კუბიდან	37.000	4.300
რენტა ნუხიდან	160.000	—
რენტა დერბენტიდან	4.000	6.000
რენტა შირვანიდან და ყარაბაღიდან	—	—
სულ	344.000	120.300

ყველა გასავლის (ხარჯების) გასწორების

შემდეგ 1824 წელს დარჩა შემდეგი თანხა: 317.000 37.000

* სპარსეთთან ვაჭრობა ძალზე მნიშვნელოვანია და ერთგვარად თითქმის მთლიანად ბუქირ-ელი (სპარსეთის ზღვისპირას მდებარეობს) და ტფილისელი სომხების ხელშია; ...ჩვენი სომეხი ვაჭრები ნაღდ ანგარიშზე ყიდულობდნენ აბრეშუმს ფილანში და სპარსულ აბრეშუმის ქსოვილებს კავკასიის სამხრეთ პროვინციებში სახმარად... სატრანზიტო ვაჭრობა უცხოური საქონლით, რომელთა უმეტესობა ლაიფციგიდან მოდის, ძალზე მნიშვნელოვანი სავაჭრო არხია (წყაროა) ტფილისელი ვაჭრებისათვის სპარსეთთან. ვაჭრობა, რომელსაც ტფილისელი მოსახლეობა ეწევა სპარსეთის სხვა მხარეებთან, შეიძლება თავიდან დაეწყოს მეექვსედ ნაწილად ჩაითვალოს.

	მან. ოქროსი	მან. ვერცხლის	დუკ
საქართველოს მთავარმართებელს			
სასმელ-საჭმელზე	–	6.000	–
მასვე თავისი კანცელარიისათვის	3.600	7.000	–
კანცელარიის გასავლისა			
და საჩუქრებისთვის	–	5.000	–
მთის ხალხების მძევლების შესანახად	–	14.600	–
ყაბარდოული თავადებისა და			
ბელადების, მთის ხალხების			
მეთაურების ხელფასებისთვის	–	22.600	–
მათი საჩუქრებისთვის	–	2.000	–
სამხედრო გზის			
გასაუმჯობესებლად ტფილისიდან	54.000	–	–
ამ ექსპედიციის მოხელეთა			
ჯამაგირისთვის	30.000	–	–
საქმეთა რწმუნებულთათვის			
სპარესთში და იქაური საელჩოსათვის	–	–	6.200
სპარესთში მყოფ გენერალური			
კონსულისა და მისი კანცელარიისათვის	–	–	2.800
თათრული პროვინციებისა და			
დალესტნის სამართავად და			
პროვინციის სამხედრო მეთაურის			
ჯამაგირისათვის	–	9.000	–
სამმართველოდ:			
ყარაბაღის კომენდანტს	–	10.000	–
შირვანის კომენდანტს	–	11.000	–
შაქის კომენდანტს	–	11.400	–
ბაქოს კომენდანტს	–	700	–
დარუბანდის კომენდანტს	–	800	–
ტარკის კომენდანტს	–	400	–
ხარჯები კუბაში	–	150	–
სულ	87.600	100.650	9.000

ხარჯები (გასავალი) საზოგადოებრივი დანესებულებებისათვის (მმართველობის ორგანოებისთვის) საქართველოში (ქართლში) შეადგენს შემდეგს:

	ოქროს მანეთი	ვერცხლის მანეთი
სახელმწიფო ექსპედიციისა და პენსიებისათვის	5.000	19.000
სასამართლო და საგამომძიებლო ექსპედიციისა, პროკურატორისთვის, ფინანსისთვის (ფინანსისტი), მინისტრომელისთვის და მხარის მოსამართლისთვის	-	30.000
აღმასრულებელი ექსპედიციისთვის, სამოქალაქო მმართველისთვის ჯამაგირად და სასმელ-საჭმელად, ასევე მათი კანცლარიისთვის, საყოველთაო კრებებისთვის, პროვინციის მოსამართლეთათვის და პოლიციის ყველა დაწესებულებებისა და მოხელეთათვის	-	39.900
ელზავეტოლის საზოგადოებრივი დაწესებულებებისათვის	-	6.000
სამედიცინო დაწესებულებებისათვის, სამედიცინო მოხელეთათვის, პენსიებისთვის და სხვა ხარჯებისთვის	2.000	9.500
სახლების დაქირავება საზოგადოებრივი დაწესებულებებისათვის, ხიდების და ბორნების მოვლისათვის, ოფიციალური ბლანკისთვის (შტამპიანი ქაღალდისთვის), პატიმრების შესანახად, სამოგზაურო ფულად სახელმწიფო დუქნების მოხელეთათვის	-	3.000
სახელმწიფო შენობათა შესაკეთებლად	-	1.000
სამთო ექსპედიციისათვის	3.000	9.500
საბაჟოს მოხელეთათვის ქართლში, დაღესტანსა და ბაქოში	-	12.300
საფოსტო სამმართველოსთვის ქართლში, იმერეთში, დაღესტანსა და ბაქოში...	400	4.200
სახელმწიფო საეკონომიო-სამმართველოს დეპარტამენტის ხარჯებისთვის, არქიტექტორებს, კოლონიების და სახელმწიფო ბაღების სამართავად	-	3.500
ტფილისის აფთიაქის შესანახად	-	3.000
კარანტინებისათვის	-	3.500
ტფილისის სააზნაურო სკოლისათვის	-	10.000
სასულიერო პირთა შესანახად (კერძოდ ქართული და ოსური კომისიებისთვის) და საჩუქრებისთვის	-	17.700

ბერძენი სასულიერო პირებისათვის	–	1.000
კათოლიკეთათვის	–	360
მაჰმადიანთათვის	–	1.300
სომხებისთვის	–	600
რუსული ეკლესიების შესანახად	–	900
სამხედრო პირთა პენსიებისთვის	17.700	34.900
სამოქალაქო მოხელეთა პენსიებისთვის	20.700	55.700
საერთოდ ხარჯები ქართლში	48.800	266.860

ქართლის ცალკეული მხარეები ყოველწლიურად საჭიროებენ სურსათის მარაგს იქ მდგომი ჯარებისათვის ხორბლისა და ქერის სახით:

	ხორბალი ჩეტვერტი	ქერი ჩეტვერტი
გორის, 3000 კაცისათვის	9.000	1.000
სურამის, 400 კაცისთვის	1.000	100
მუხრანის, 100 კაცისთვის	300	–
დუშეთის და კაიშაურის 2000 კაცისთვის	5.000	700
ხაშმის, 2500 კაცისთვის	6.500	900
ყვარელისა, 900 კაცისთვის	3.000	400
თელავისა, 250 კაცისთვის	700	100
სიღნაღისა, 4000 კაცისთვის	12.000	2.000
მანგლისისა, 3000 კაცისთვის	9.000	1.000
წალკისა, 500 კაცისთვის	1.500	200
თეთრიწყაროს, 2000 კაცისთვის	5.500	800
ბამბაკისა, 3000 კაცისთვის	9.000	1.000
ჰუმრისა, 1000 კაცისთვის	3.000	500
ელიზავეტპოლისა, 1500 კაცისთვის	4.000	500
ტფილისისა, 10.000 კაცისთვის	30.000	4.000

ამრიგად ყოველწლიური მოთხოვნა პროვინატზე (სურსათზე) შეადგენს 100.000 ჩეტვერტ ხორბალს და 13.000 ჩეტვერტ ქერს. ამასთანავე მოსახლეობიდან მოსავლით აღებული გადასახადი ინახება სურსათის სანყობებში, რათა დანაკლისი შეავსონ.

შემოსავალი ქართული მალაროებისა შემდეგია:

ბორჩალოს დისტანციაში, ტფილისიდან 80 კერსზე, არის ცნობილი სპილენძის საბადო ალვერსკის (ალავერდის - გ. გ.), ხოლო 12 კერსზე იქიდან ჯამბლუტისა. ორივე საბადოს ამუშავებენ ბერძენი მემალაროელები. ისინი ხაზინას უხდიან მოპოვებული სპილენძის მათედ ნაწილს და გადასახადს 2 პროცენტს ამ მადნებისადმი განკუთვნილი სახაზინო გლეხების გამოყენებისთვის.

1823 წელს ალვერსკში მოპოვებული მადანი შეადგენდა -

ნაწილობრივ ნედლეულს (დაუმუშავებელს)	39.600 ფუტის,
ნაწილობრივ გამომწვარი და სადნობად	
დამზადებული	48.300 ფუტის
სულ	87.900 ფუთი
და გარდა ამისა დაუმუშავებელი სპილენძი	820 ფუტის.

საშუალოდ ერთი ფუთი სპილენძის მადანი შეიცავს საერთოდ 4 ფუნტს, ხოლო ერთი ფუთი დაუმუშავებელი სპილენძი 25 ფუნტ ნმინდა სპილენძს. აქედან გამომდინარე, სპილენძის მადნის ზემონახსენებ რაიონებში არის 8.770 ფუთი სუფთა სპილენძი და გარდა ამისა დაუმუშავებელ სპილენძში 512 ფუთი სუფთა სპილენძი; ე. ი. მთლიანად 9.302 ფუთი და 20 ფუნტი სუფთა სპილენძი. საჭიროა 4200 ფუთი ნახშირი და 50 ლუმელი მადნის გამოსანავად და 5 ლუმელი, რათა ის უსუფთაო სპილენძად გადადნეს; ასევე 4 ბრძმედი, რათა ეს უსუფთაო სპილენძი ნმინდად გადადნეს.

ჯამბლუტის სპილენძის მალაროში წლოურად იღებენ დაახლოებით 300 ფუთ სპილენძს. ძველი მიტოვებული მალაროების ადგილას ახალი მადნები აღმოაჩინეს, რომლებიც ასევე სპილენძის აღმადანს შეიცავენ. მადნები ბუდობებად მოიპოვება მთებში, რომლებიც შედგებიან გნეისისა და ტალუიანი ფიქალის შენარევისაგან. ამ საბადოში იღებენ 750 ფუთ გამომწვარ მადანს და 65.000 ფუთ გაუნმენდავ მადანს, რომლიდანაც შეიძლება 6000 ფუთი სუფთა სპილენძის მიღება. საჭიროებენ 600 ფუთ ნახშირს, ხოლო გამოსანავად სახეზეა 12 ლუმელი, ხოლო მადნის სუფთა სპილენძად გადასადნობად ერთი ბრძმედი. ერთ ფუთ სპილენძის მადანში არის 4 ფუნტი ნმინდა სპილენძი, ერთ ფუთ უსუფთაო სპილენძში კი 24 ფუნტი ნმინდა სპილენძი.

ამ სპილენძის საბადოდან ახლოს დიდი რაოდენობით უნდა იყოს გაფანტული ნარჩენები გაქვავებული ხეებისა.

ახტალის ვერცხლის საბადოს (სამთო ექსპედიციის გახსნისას ტფილისში) დამუშავება ძვირი არ უჯდება; 1 ფუთი მადანი შეიცავს 3/4 ზოლოტნიკ¹ ვერცხლს და 1 1/2 ფუნტ ტყვიას; ასე რომ ის დამუშავების ხარჯებს ვერ ამოიგებს.

საქართველოს ძველი მეფეების ბრძანებით თათრული დისტანციების (ყაზახის და ბორჩალოს) სოფლები მოვალენი არიან და სამთო სამუშაოებისთვის წელიწადში 8 თვის განმავლობაში მუშა გაგზავნონ, გარდა ზაფხულის ორი თვისა – მოსავლის აღების დროს და ზამთრის ორი თვისა – დიდი ყინვებისას; სახელდობრ – ბორჩალოს დისტანცია იძლევა 55 მუშას ქვეითად და 27 ცხენოსანს, ყაზახის დისტანცია კი 100 მუშას ქვეითად და 50 ცხენოსანს.

მუშები დღიურად შემდეგ ხელფასს იღებენ: მუშა ქვეითად 20 კაპიკს ვერცხლით და ამას გარდა სპილენძის მადნის გასუფთავებაში 20 ვერცხლის კაპიკს. მუშა ცხენით ორი საზიდი ხეტყის ან ნახშირის მოტანაში იღებს 30 ვერცხლის კაპიკს და ა. შ.

ხევსურეთში სოფლების არდონისა და სუდის ახლოს არის ძალზე მდიდარი სპილენძის მადანი, რომელიც ერთ ფუთში 23 1/2 ფუნტ მზინ-და სპილენძის ალმადანს შეიცავს და ტყვიის კრიალა, რომლის ერთ ფუთში 3 1/2 ფუნტი ვერცხლია და 25 ფუნტი ტყვია, ამასთან ძალზე ძნელია ამ სოფლებთან მიდგომა.

ოსეთში არის სამადნე, რომელიც შედგება რკინის ალმადნის, გოგირდის ალმადნის, ტყვიის კრიალას, თუთიის ბრჭყვიალას და ნაწილობრივ სპილენძის ალმადნისაგან. გასინჯვის შემდეგ ერთ ფუთ მადანში შედიოდა 1/2 ზოლოტნიკი ვერცხლი და 5 ფუნტი ტყვია. გამომდინარე აქედან, არც ეს იმსახურებს განსაკუთრებულ დამუშავებას.

აგრეთვე აქ უნდა ვახსენოთ საქართველოს ზოგიერთი მინერალური წყალი. ყველაზე განთქმულია გოგირდის წყლები თვით ტფილისში; ისინი გადმოდიან ქალაქის სამხრეთ ბოლოში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მოედინებიან კირქვიანი მთის ნარიყალას ძირში და აქ მას ქალაქის მოსახლეობა ძალზე ხშირად იყენებს. მრავალი წყაროს გამოისობით აქ 7-8

¹ ზოლოტნიკი უდრის მისხალს, დაახლ. 4,25 გრამს.

სხვადასხვა აბანოს შენობა ააგეს, რომელთა წყალიც ზოგი მეტად, ზოგი ნაკლებ თბილია ან სულაც ცხელია. ყველაზე ცხელი წყაროა ეგრეთ წოდებული სახაზინო აბანო (მევის აბანო?). სხვები ეკუთვნიან ქართველ თავადებს, ერთი საქართველოს მთავარეპისკოპოსს (ე. წ. ეკლესიის აბანო). ეს, ისე როგორც თავად სუმბატოვის აბანო, მდებარეობს ყველაზე ღრმად მტკვრის ნაპირას, ზიდიდან ახლოს და ყველაზე ნაკლებ თბილი არიან, მაშინ როცა სხვა უფრო ცხელი წყაროები უფრო მაღლაა მთაში. მინერალური წყალი შეკავებულია თითბერის მილებით და ონკანებით და შეყვანილია აბანოს შენობების ქვის, თითქმის ოთხკუთხა აბაზანებში. ეს გოგირდის წყაროები ძალზე მდიდარია გოგირდწყალბადის გაზით. 100 ფუნტი წყალი შეიცავს:

ნახშირმჟავა ნატრონს 19 გრ¹., ნახშირმჟავა კირს 20 გრ., ნახშირმჟავა მაგნეზიას 8 გრ., ნახშირმჟავა რკინას 20 გრ., მარილმჟავა ნატრონს 24 გრ., გოგირდმჟავა ნატრონს 86 გრ., კაჟიან სიმჟავეს 9 გრ., ფისის ექსტრაქტს 4 გრ., ცოტა ნახშირმჟავას, მაგრამ ბევრ გოგირდწყალბადის გამს.

სითბო აქვს 26-დან 37°-მდე (რეომირით) და არაა მუდმივი ყოველთვის. წყალი სუფთაა და გამჭვირვალე; დიდი ხნის დგომის შემდეგ ჰქარავს გემოს და სუნს და სასმელად ვარგისია. მრავალმრხრივი გამოკვლევის შედეგად დამტკიცებულია ამ წყაროების სარგებლიანობა რევმატიული დაავადებებისას, ქრონიკული გამოწყარისას, ისტერიისას, ბუასილის დროს და ა. შ. დადასტურებულია, რომ მისი გარეგანი და შინაგანი ერთდროულად მიღება, ვერცხლისწყლის პრეპარატების მიღების შემდეგ, ძალზე ხშირად უეზარი საშუალებაა დამასუსტებული ავადმყოფობების დროს.

მთებში, შამშადილის დისტანციისა და სპარსეთის საზღვარზე, არის ნახშირმჟავა წყალი, ადგილს ჰქვია ტარჭაი. წყალს აქვს სასიამოვნო მომჟავო-მარილიანი გემო სელტერის წყლის მსგავსი, ძალზე ცივია, ძლიერად შუშხუნებს და ენას შუშხავს. ერთ ფუნტ წყალში შედის: საჭმელი მარილი 1 3/4 გრ., მარილმჟავა მაგნეზია 1 1/2 გრ., გოგირდმჟავა ნატრონი 2 გრ., გოგირდმჟავა მაგნეზია 5 გრ., გოგირდმჟავა კირი 1 3/4 გრ., ნახშირმჟავა მაგნეზია 2 2/3 გრ., ნახშირმჟავა კირი 1 2/3 გრ., ფისისებრი ექსტრაქტი 1/2 გრ. და ამას გარდა ძალზე ბევრი თავისუფალი ნახშირ-

¹ გრ. არის გრანი; სააფთაქო ნონის ერთეული, უდრის 6/100 გრამს.

მყავა. ეს მშვენიერი წყალი მოედინება დაუსახლებელ ადგილას და მხოლოდ დიდი გაჭირვებით შეიძლება ტფილისში ჩატანა (გაყვანა); ამიტომაც ის აქამდე არაა გამოყენებული.

დუშეთის მაზრაში ქსნის ხეობაში, ჟამურის მთის ძირას მოიპოვება ტუტე წყალი, რომელიც გემოთი ჰგავს ბილინისას, ისე რომ მისი ქიმიური თვისებებიც მცირედ განსხვავდება მისგან. ერთი ფუნტი ამ წყლისა შეიცავს, სახელდობრ: ნახშირმჟავა ნატრონს 16 გრ., ნახშირმჟავა მაგნეზიას - 1 გრ., ნახშირმჟავა კირს 6 1/2 გრ., საჭმელ მარილს 1 3/4 გრ., კაუიან სიმჟავეს 3/4 გრ., და ძალზე ბევრ თავისუფალ ნახშირმჟავა გაზს. წყარო მოედინება ტფილისიდან დაახლოებით 100 კერსის მშორებით. გზა იქამდე ნაწილობრივ მძიმეა, ამიტომაც მოსახლეობას ექიმის რჩევით მხოლოდ ძალზე იშვიათად გზავნიან იქ წყლისთვის. მაგრამ მან ბევრჯერ გამოამუშავა სარგებლიანობა ზოგიერთ დაავადებისას, განსაკუთრებით ბუასილისას, თირკმლების და შარდის ბუშტის დაავადებებისას და ა. შ.

სილნალის მაზრაში არის 2 ჭა (წყარო) მღვრიე წყლისა, რომლიდანაც შიგადშიგ პატარა ბუშტები ამოდის და მათ ზედაპირზე ნავთი დაცურავს. ერთი ამ წყაროს განიკვეთი უდრის ერთ საყენს, მეორესი ოდნე მეტია; თუმც ეს წყალი ჭის ზემოთ არ გადმოდის, მოუხედავად ამისა, მის ზედაპირზე მოცურავე თიხამ ჭის ნაპირები ისე ძალიან აამაღლა, რომ ახლა მას აქვს გადაჭრილი კონუსის ფორმა. ისინი ღრმა უნდა იყვნენ, მაგრამ ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან პატარა ნაკადულით. ამ ადგილის ირგვლივ გაჩნდა ქაობი (საფლობი), რომელშიც ადგილობრივი მცხოვრებნი მიერეკებიან თავის დაავადებულ პირუტყვს და ამ ტალახს ზოგიერთი ავადმყოფობებისას ძალზე განმჯურნებლად თვლიან. გადმოგვცემენ, რომ ამ ადგილას უნინ ერთი სოფელი მდგარა, რომელიც მინისძვრის დროს აქ ჩაიძირა.

ნავთლულის მიდამოებში, ტფილისიდან 7 კერსზე, მტკვრის ნაპირზე არის ნავთობის წყარო, რომელშიც ნავთი ძალზე მცირე რაოდენობით გროვდება, ალბათ, რადგან მდინარე ასე ახლოსაა. ნავთს აქ იმისთვის იყენებენ, რისთვისაც რუსეთში ფისს ხმარობენ, უმეტესად კი ტიკების გასაპოხად. ტიკები კამეჩის, თხის და ცხვრის ტყავისგან კეთდება, რომლის ბენჯიანი მხარე შიგნითაა მოქცეული და ნავთითაა გაპოხილი; შემდეგ მას წყლით გამორეცხავენ და ჰერზე გაკიდებენ, სანამ ნავთი მთლად არ

დაინურება. ამ ტყეებში შემდეგ ღვინო ინახება, რომელიც მისგან უსიამოვნო ნავთის გემოს იღებს, თუმცა ამას ეგუებიან. ძველ ტყეებში ღვინო ძალიან კარგად და დიდხანს ინახება.

დაბოლოს, კიდევ, ელიზავეტპოლის მახრამი ყინულის დამზადება არენდითაა გაცემული. მეარენდე ხაზინას უხდის 125 ვერცხლის მანეთს. სამაგიეროდ მას აქვს ნება ყოველ დროს დაამზადოს ყინული. ის ზამთარში ღამით ცოტა წყალს აგროვებს აჭში; ეს იყინება და მასზე ხელახლა უშვებს წყალს; ამ გზით აჭი მალე ყინულით ივსება. შემდეგ ის მიაქვთ სარდაფში. მიუხედავად ხანგრძლივი სიცხისა ქალაქის მცხოვრებლებს არასდროს აკლიათ ყინული.

რაც შეეხება წონისა და ფულის ღირებულებას, საქართველოში მეფე ვახტანგის კანონების მიხედვით შემდეგი ზომა-წონის ერთეულებია ხმარებაში. ზომით ერთი ლიტრა უდრის 9 ფუნტს, 10 ლიტრა – 1 კოდს; ერთი რუსული ჩეტვერტი ხორბალი უდრის 3 კოდს და 3 ლიტრას; ელიზავეტპოლის თალარა შეიცავს 30 ჩანახს¹; თითო ჩანახში ჩადის 36 ფუნტი, ხოლო ერთი თალარა შეიცავს დაახლოებით 4 ჩეტვერტს. თათრულ დისტანციებში ერთი თალარა შეიცავს 30 ჩანახს, ერთი ჩანახი 11 1/2 ფუნტს. კახეთში ერთი კოკა (დოქი – კუშვინ) ღვინო უდრის სამ საპალნეს, ერთი საპალნე 100 თუნგს, ხოლო 3 თუნგი შეადგენს ერთ ვედროს. ერთი საპოლკა (?) უდრის 28 ჩაფს,² 1 ჩაფში 3 თუნგია, ერთ თუნგში – 9 ფუნტი. ერთი ურმით (საზიდით) შეიძლება 1200-2000 თუნგი ღვინის გადზიდვა.

ქართლში ერთი კოკა ღვინო შეადგენს 12 თუნგს, ერთი თუნგი 4 ჩარექს, ერთი ჩარექა 2 ფუნტს. 3 1/2 მანეთი ვერცხლით ღირს იქ წონით ერთი მტილი; 5 მტილი ერთი ჩარექაა და 4 ჩარექა შეადგენს 1 ლიტრას.

საქართველოში 4 ყაყჩოს მარცვალი უდრის 1 წინიბურის მარცვალს, 4 წინიბურის მარცვალი – 1 ქერის მარცვალს, 4 ქერის მარცვალი – 1 ბარდის მარცვალს; 1 ბარდის მარცვალს აგრეთვე კარატი ეწოდება; 4 ბარდის მარცვალი შეადგენს ერთ დანგას, ხოლო 4 დანგა ერთ აბაზს; 6 დანგა ანუ 24 კარატი ქმნის ერთ ზოლოტნიკს; 1 ზოლოტნიკი წონით

¹ ჩანახი დაახლ. ნახევარი ფუთია.

² ჩაფი არის დაახლ. ერთი ფუთის ტევადობას.

იგივეა, რაც 2 1/2, „მეზუთედი“ ვერცხლი (პიატაკი); 3 პიატაკი შეადგენს ერთ რუბის, 4 პიატაკი – ერთ აბაზს, 3 აბაზი – 1 მარჩილს, ხოლო 5 აბაზი – 1 ვერცხლის მანეთს. ერთ გრივნას სპარსელები ეძახიან „ზხალთუნს“, ხოლო თურქები კინგირს; 10 მანეთი შეადგენს ერთ ქისას. ერთი ოქროს მონეტა 1 გრივნის წონის, იწოდება ფლურად, რომლის ჯერსიც ადის 1 მან. 40 კაპიკიდან 1 მან. 50 კაპიკამდე. უძველეს ქართულ ვერცხლის ფულს ერქვა გიორგული (ქართული), ხოლო მეორეს კირმანსულა, თუმცა მათი წონა და ფასი არ იყო განსაზღვრული (დადგენილი).

ამჟამად შემდეგი ფულებია ხმარებაში:

1) ფული, პატარა სპილენძის მონეტაა, ძირითადად მრგვალი, არის ოთხკუთხიცი, 2 1/2 დრაქმის² წონის. მის ერთ მხარეზე სასწორია გამოსახული, რომლის თეფშებს შორისაც შეინიშნება სფერო ჯვრით; ამის მარცხენა მხარეზე ხმალია, ხოლო მარჯვენაზე კვერთხი. ფულის უკანა მხარეზე შეინიშნება არაბული წარწერა, რომელიც გვამცნობს მოჭრის ადგილსა და თარიღს. მისი ფასია ერთი რუსული დენუჟკა.

2) შაური, ვერცხლის მონეტა, ფასით 5 ვერცხლის კაპიკი და 12 1/2 გრანი წონით. ერთ მხარეს წიკითხება არაბული ასოებით ნაწერი სიტყვა გეორკინ, მეორეზე სარბი ტიფლისი, ე. ი. მოჭრილია ტფილისში.

3) აბაზი, ვერცხლის მონეტა, 50 გრანი წონით და 4 შაურის, ანუ 20 ვერცხლის კაპიკის ფასის, არაბული წარწერით: ერთ მხარეზე – „ალხამდუ ლილაჰი რაბილ ალუმინ“, ე. ი. ქება ღმერთს, სამყაროს მბრძანებელს; მეორეზე კი „მოჭრის ადგილი ტფილისია“ (სარბი ტიფლისი).

4) ორაბაზიანი, 2 აბაზის ფასის, ქართული წარწერით; ის მოჭრილია რუსული მმართველობის დროს და არის სუფთა ვერცხლის, თითქმის არაერთარი ლეგატურით.

ზარაფხანა ტფილისში არსებობს 1805 წლის 30 მაისიდან, როცა დაიწყო მასში პირველი სამუშაოები. ის დგას მოედანზე სამთო ექსპედიციის უკან, სამოქალაქო გუბერნატორისა და პოლიციის მშვენიერ სახლებს შორის, მტკვრის ნაპირზე. ქართველი მეფეების დროს ის მდებარეობდა ბაზრის უკან, ასევე მტკვრის ნაპირზე. იმ წელს ის იქ რუსებმა ხელახლა ააშენეს; შედგება ქვის რამდენიმე პატარა, მრგვალი ქოხისაგან, რომლებ-

¹ ზხალთუნი უდრის 10 ვერცხლის კაპიკს.

² დრაქმა = 13 1/3 დანგას (საბა).

მიც დღესაც ამზადებენ მხოლოდ აბაზებს (ერთ და ორაბაზიანებს) ქართული წარწერით. სცადეს აგრეთვე დაემზადებინათ ქართულწარწერიანი სპილენძის ფული (2 სპილენძის კაპიკის ღირებულების), მაგრამ, რადგან ის უფრო ძვირი ჯდება, ვიდრე სპილენძის მონეტის შინაფასი იყო, ამდენად მის დამზადებას თავი დაანებეს და მხოლოდ ვერცხლის აბაზებს ჩრიდნენ; ესენი კი 1823 წლიდან მხოლოდ ცოტაა მოჭრილი.

საერთოდ 1805 წლიდან 1823 წლის 1 იანვრამდე გადადნობილია ნაწილობრივ სუფთა ვერცხლი, ნაწილობრივ თურქული მონეტები 431 ფუთი და 2 ფუნტის წონის, 415.499 ვერცხლის მანეთის ღირებულების. აქედან აბაზები მიიღეს 397 ფუთი და 34 ფუნტი წონის. მოჭრისას გაფუჭდა 3 ფუთი და 28 ფუნტი, ხოლო ხარჯებმა შეადგინეს 47.026 ვერცხლის მანეთი და 45 კაპიკი. მოგება იყო 25.528 ვერცხლის მანეთი; დანაკარგი კი 2929 ვერცხლის მანეთს შეადგენდა.

ჩემს მკითხველებს ზოგადი წარმოდგენა რომ შეუქმნა საქართველოს ისტორიაზე, აქ მე ქართული წყაროებიდან გადმოვცემ მის ზოგიერთ მთავარ მომენტს.

ქვეყანა, რომელსაც ახლა რუსები გრუზიას უწოდებენ, ძველად ცნობილი იყო იმერიის სახელით; მას სხვა ახალ ენებზე ეძახიან აგრეთვე გეორგიას, თურქებმა და სპარსელებმა აქედან გააკეთეს გიურჯისტანი. საქართველო იყოფა ზემო და ქვემო [ნაწილებად]; პირველი სახელის ქვეშ ჩვეულებრივ აღნიშნავენ ქართლს და საათაბაგოს ანუ ახალციხის ერთ ნაწილს; მეორეს შეადგენენ იმერეთი, სამეგრელო, გურია და საათაბაგოს ერთი ნაწილი.

ქართველები თავის ქვეყანას უწოდებენ საქართველოს, ხოლო თავს – ქართველს, თარგამოსის ვაჟის ქართლოსის მიხედვით, რომლიდანაც თავიანთ წარმომავლობას თვლიან. მათი ტრადიციების მიხედვით, ისინი სომხებთან ერთად საერთო შტოდან არიან, ნიმროდის მოხარკენი. ჰაოსის (ხაიკოს, ქართლოსის ძმა) მეთაურობით, რომელიცაა სომხების მამამთავარი, გადაიგდეს ბაბილონელთა უღელი და თვით გაბატონდნენ თავისი მამასახლისის ანუ უფროსის (უზუცესის) მეთაურობით, რომელიც ქართლოსის მოდემისაა.

სპარსელებმა მთელი დასავლეთი აზია დაიპყრეს და საქართველოც დაიმორჩილეს, რომელიც მათს ხელქვეით დარჩა, სანამ ალექსანდრე დიდმა მისი ერთი ნაწილი თვით არ დაიკავა და იქ დასტოვა თავისი ნაცვალი (მმართველი) აზონი. ალექსანდრეს გარდაცვალების შემდეგ ფარნავაზმა მოკლა აზონი და ქრისტეს დაბადებამდე დაახლ. 300 წელს გახდა საქართველოს პირველი მეფე.

ამ მეფიდან დაწყებული, საქართველოს [ქართლის] უკანასკნელ მმართველამდე – მეფე გიორგიმდე, განაგებდა 97 მეფე; ისინი 4 შტოდ იყოფოდნენ: ფარნავაზიანებად, არშაკუნიანებად (ანუ არშაკიდებად), ხოსროიანებად და ბაგრატიონებად.

მირიან II-ის მეფობაში, რომელიც მოღვაწეობდა მესამე საუკუნეში, ქართველებმა მიიღეს ქრისტიანობა,¹ ხოლო მეხუთე საუკუნეში ათოს მთაზე ააშენეს მონასტერი იბერიულად წოდებული (ივერია – გ. გ.), მეორე კი იერუსალიმში.

მომდევნო მეფეთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვახტანგ I, რომელიც მეფობდა მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში.² მან აწარმოვა ძლიერ-ვაშლილი ომები ინდოელებთან, სპარსელებთან და ბერძნებთან და კავკასიის ხალხები მთლიანად დაიმორჩილა. მან ააშენა ქალაქი ტფილისი და, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თავისი რეზიდენცია მცხეთიდან იქ გადაიტანა; ააშენა მეტეხის და სურამის ციხეები.

ასევე სპარსელებზე და თურქებზე გამარჯვებებით ცნობილი გახდნენ დავით III³ და გიორგი III. მაგრამ განსაკუთრებით შესანიშნავი იყო თამარის მმართველობა, რომელიც ტახტზე ავიდა 1254⁴ წელს და სახელი გაითქვა სპარსელებზე, თურქებზე და სხვა ხალხებზე გამარჯვებებით. მისი 27-წლიანი მმართველობის პერიოდში გამოირჩეოდა ქართული ლიტერატურა საუკეთესო ნაწარმოებებით.

თამარის ქალიშვილის რუსუდანის მეფობაში საქართველოს თავს დაესხა მონღოლი დამპყრობი ჩინგიზ ხანი და ქვეყანა სამჯერ გაანადგურა. მის დროსვე მოხდა სახელმწიფოს გაყოფა ქართლად და იმერეთად, რომელ-

¹ ქართველებმა ქრისტიანობა მიიღეს IV ს-ში.

² ვახტანგი მეფობდა V ს-ის II ნახევარში.

³ უნდა იყოს დავით IV აღმაშენებელი.

⁴ თამარი ტახტზე ავიდა 1184 წელს.

იც მან თავის ვაჟს დავითს გადასცა.¹ სპარსელებმა² განაგრძეს თავისი გაუთავებელი თავდასხმები საქართველოზე, ხოლო მეთოთხმეტე საუკუნის შუა ხანებში აღმოსავლეთის მკერობელმა თემურლენგმა ოთხგზისი შემოსევის შედეგად საქართველო მთლიანად დაიპყრო³ და ამასთან დააქცია მრავალი ძველი ეკლესია; მათ რიცხვს მიეკუთვნება მცხეთაც, რომელიც მხოლოდ ალექსანდრემ⁴ კვლავ აღადგინა.

მეთექვსმეტე საუკუნის ბოლოსთვის მოხდა საქართველოს დაყოფა სამ ერთმანეთისგან დამოუკიდებელ სამეფოდ; მეფე ალექსანდრემ თავის სამ ვაჟს დაუნაწილა ქართლი, კახეთი და იმერეთი.⁵ ამ სამეფოთა დაქუცმაცებამ მრავალ პატარა სათავადოდ, გამუდმებულმა ომებმა სპარსეთსა და თურქეთს შორის, რომელთა ასპარეზიც საქართველო იყო, დაჰყო ეს ხალხი ორ ნაწილად, რომელთაგან შავი ზღვის პირას მდებარე სამეფო-ბელოები: ჯურია, სამეგრელო, საათაბაგო და იმერეთი თურქეთის ხელქვეით მოექცა, ხოლო აღმოსავლეთის მხარეები – ქართლი, კახეთი, სომხეთი და გარდაბანი სპარსელებისა. ამას ზედ ერთოდა მთის ხალხთა თავდასხმები, რაც ქვეყნის შინაგან არეულობას კიდევ უფრო ზრდიდა.

ამ შევიწროებული პირობების გამო კახეთის მეფე ალექსანდრე II-მ 1586 წელს მფარველობა სთხოვა რუსეთის მეფეს თევდორე ივანეს ძეს, რომლის ძალითაც თავისი ქვეყანა რუსეთის უზენაესობის ქვეშ აღიარა.⁶ ამის გამო რუსთა ელჩობა გაიგზავნა სპარსეთის შაჰთან აბას დიდთან იმ ცნობით, რომ კახეთი რუსეთის მფარველობაში შევიდა. აბასს არაფერი სანინააღმდეგო არ გამოუთქვამს, რადგან თვით ის მაშინ თურქებთან ომის სამზადისში იმყოფებოდა.

სპარსთა მხრივ ახალმა შევიწროებამ აიძულა კახეთის მეფე ალექსანდრე და ქართლის მეფე გიორგი⁷ ეძებნათ მფარველობა (დახმარება) რუსე-

¹ აქ იგულისხმება დავით ნარინისა და დავით ულუს¹ მეფობა. ჩინგიზ ხანი საქართველოს არ დასხმია თავს. ჯალალ-ედ-დინი ხომ არ იგულისხმება?

² უნდა იყოს მონღოლები.

³ თემურ ლენგი საქართველოს შემოესია 8-ჯერ და XIV ს-ის ბოლოს - 1386-1404 წლებში.

⁴ ალექსანდრე I დიდი (1412-42), მან აღადგინა სვეტიცხოველი.

⁵ საქართველოს დაშლა სამეფო-სამთავროებად მოხდა გიორგი VII-ის მეფობისას, კერძოდ, XV ს-ის 60-იან წლებში.

⁶ აქ „ფიცის ნიგნი“ და „წყალობის სიგელი“ იგულისხმება.

⁷ ქართლის მეფე გიორგი X (1600-1605).

თის მეფის ბორის გოდუნოვისაგან;¹ იგივე მოისურვა შემდგომში კახეთის მეფე თეიმურაზმა² მეფე მიხეილ თევდორეს ძისგანაც.³

რუსეთის კარის ნარდგენებანი (არზები) შაჰ აბასმა სათანადო პატივით მიიღო. მეფე თეიმურაზის მაგალითის მიხედვით შემდეგ, იმერეთის მეფე ალექსანდრემა⁴ 1651 წელს მიიღო რუსთა მეფის ერთგულების ფიცი.

მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლში ბატონობდა ხანი როსტომი,⁵ მანვე შემოიერთა კახეთიც. მან ტფილისში ააშენა სასახლე, ციხე, ხიდი, გაიყვანა არხი და ა. შ. იმეფა 24 წელი. მისი სიკვდილის შემდეგ 1658 წელს ქართლის ტახტზე ავიდა ვახტანგ IV⁶ მუხრანელ თავადთა გვარიდან.

ერეკლე I, რომელიც მეფობდა 1688 წელს, თავს უწოდებდა ნაზარს ან ხანს⁷ და იყო მაჰმადიანი. კახეთის მეფე, რომელსაც გაჰყვებოდა ანუხებდნენ სპარსელები და თურქები, წავიდა რუსეთში და გარდაიცვალა მოსკოვში 1713 წელს.⁸ ქართლის მეფე ვახტანგ VI (რომლის კანონებიც ამჟამადაც მოქმედებენ საქართველოში) ასევე ხუთწლიანი მმართველობის შემდეგ 1724 წელს რუსეთში გადავიდა.

1736 წლიდან [აღმ.] საქართველო დაემორჩილა შაჰ ნადირს,⁹ რომელმაც კახეთის მეფე თეიმურაზი¹⁰ ქართლ-კახეთის მეფედ აქცია და მას ყაზახისა და ბორჯალოს პროვინციები გადასცა; მაგრამ ინდოეთში საბრძოლველად კი ქართველ აზნაურთა თითქმის მთელი საუკეთესო ნაწი-

¹ ბორის გოდუნოვი, რუსეთის მეფე 1598-1605 წწ. მასთან მოლაპარაკებას აწარმოებდა კახეთის მეფის ალექსანდრეს ვაჟი გიორგი 1604-05 წლებში.

² თეიმურაზ I (მეფობდა 1606-1661 წწ.).

³ მიხეილ თევდორეს ძე (1613-45), პირველი მეფე რომანოვთა გვარიდან.

⁴ იმერეთის მეფე ალექსანდრე გიორგის ძე (1639-60). მან და თეიმურაზმა დახმარება ითხოვეს როსტომისა და ლევან II დადიანის (1611-57) წინააღმდეგ.

⁵ როსტომ-ხანი, იგივე, ხოსრო-მირზა, ქართლის მაჰმადიანი მეფე 1632-58 წლებში.

⁶ უნდა იყოს ვახტანგ V შაჰნავაზი (1658-75).

⁷ უნდა იყოს ნაზარ-ალი-ხანი, ქართლის მეფე 1688-1703 წწ. თეიმურაზ I-ის ძის დავითის შვილი.

⁸ ერეკლე I სპარსეთში გარდაიცვალა 1709 წელს. ხოლო 1713 წელს მოსკოვში გარდაიცვალა არჩილ მეფე.

⁹ ირანის შაჰი 1736-47 წწ.

¹⁰ თეიმურაზ II (1733-44 კახეთში; 1744-62 ქართლში).

ილი თან წაიყვანა. შაჰ ნადირის გარდაცვალების შემდეგ (1747 წელს), თეიმურაზი და მისი ვაჟი ერეკლე მამაცად იცავდნენ თავს სპარსელებისა და ლეკების შემოსევებისაგან. პირველი 36-წლიანი მეფობის შემდეგ გაემართა რუსეთში 1760 წელს და გარდაიცვალა 1762 წელს. მეფე ერეკლე კი, პირიქით, უფრო გაძლიერდა და თავისი მტრებისთვის მრისხანე გახდა.

რუსეთ-თურქეთის ომის დროს 1768 წელს ერეკლე შეუკავშირდა რუსეთს. მაშინ გრაფ ტოტლებენის მეთაურობით მოსული რუსული რაზმების კორპუსი უმეტესწილად მოქმედებდა იმერეთსა და სამეგრელოში; ეს ქვეყნები თურქთა უღლისგან განთავისუფლდნენ და იმერეთი კვლავ დაუბრუნდა თავის მეფეს სოლომონს.¹ თურქებთან 1774 წელს დადებული საზავო ხელშეკრულებით ქართლი და კახეთი გამოცხადნენ დამოუკიდებლად;² სამეგრელო კი პირიქით გადაეცა თურქეთს³ იმ პირობით, რომ მომავალში პორტა ამ ქვეყნიდან არ წაიყვანდა ხარკის სახით ქალიშვილებს. გაუთავებელმა შფოთიანობამ სპარსეთში და მეზობელი მთის ხალხების ხშირმა თავდასხმებმა საქართველოზე აიძულა მეფე ერეკლე 1783 წელს მთელი თავისი მემკვიდრეობით შესულიყო რუსეთის მფარველობაში. რადგან ამიტომ რუსეთ-თურქეთს შორის ომი ატყდა, რუსეთის ჯარებმა დაიკავეს საქართველო.⁴ 1795 წელს საქართველოს თავს დაესხა ალა-მაჰმად ხანი, რომელმაც ხელთ იგდო სპარსეთის ტახტი; მან დაამარცხა ერეკლეს ლაშქარი, აიღო და გაანადგურა ტფილისი. რუსეთის კარი დაეხმარა მეფე ერეკლეს⁵ და მაშინვე გაგზავნა საქართველოში ჯარი გრაფ ზუბოვის სარდლობით. 1796 წელს დაპყრობილ იქნა დერბენტი, შამახია, ბაქო, განჯა; მაგრამ იმპერატორ ეკატერინე II-ის გარდაცვალებამ ჩაშალა ყველა შემდგომი დაპყრობანი. ის იყო რუსთა რაზმებმა საქართველოში ატოვეს, რომ მეზობელი ხალხები ხელახლა დაეცნენ თავს საქართველოს.

¹ გენერალ ტოტლებენს იმერეთ-სამეგრელო არ გაუნთავისუფლებია თურქთა უღლისგან. იგი იმყოფებოდა საქართველოში 1769-70 წლის დასაწყისამდე. სოლომონ I, იმერეთის მეფე 1752-84 წწ.

² 1774 წლის ჯერჯიკ-კაინარჯის ზავი ქართლ-კახეთს არ შეეხება, ხელშეკრულების 23-ე მუხლი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ეხებოდა.

³ სამეგრელო არ გადასცემია თურქეთს.

⁴ ივლისიდან 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატი, რომელსაც რუსეთ-თურქეთის ომი არ გამოუწვევია. რუსეთის ჯარებს კი საქართველო არ დაუკავებიათ.

⁵ არავითარი დახმარება ერეკლეს რუსეთისგან არ მოუღია, მიუხედავად მრავალგზისი თხოვნისა.

ამ უბედურებას დაერთო კიდევ შიდა ქიშპი სამეფო სახლში და ხალხში. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა 1798 წელს 54 წლის მეფობის შემდეგ 84 წლის ასაკში.¹ მას დარჩა ხუთი ვაჟი, ექვსი ქალი და სამი შვილიშვილი.²

ასეთ ვითარებაში გიორგი XIII, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფე, როგორც კი იგრძნო სიკვდილის მოახლოება და თავისი სამშობლოს მომავალი დალუპვა, მთელი თავისი დიდებული მოხელეებით რუსეთის იმპერატორის მფარველობაში შევიდა. 1801 წელს ისინი იმპერატორ პავლე I-ის მანიფესტით მიღებულ იქნენ რუსეთის ქვეშევრდომთა რიგებში, ხოლო იმპერატორ ალექსანდრე I-ის იმავე წლის 12 დეკემბრის³ მორე მანიფესტით ეს სავალდებულო მორჩილება დამტკიცდა. მეფე გიორგი უკვე 1800 წელს მოკვდა; მას დარჩა ოთხი ვაჟი და ექვსი ქალი.⁴

1802 წელს საქართველოში დაიწყო რუსული მმართველობა.

თუ ვიმსჯელებთ არქიტექტურის (ხუროთმოძღვრების) ძველი ნაშთებით, როგორიცაა მაგალითად, ეკლესიები, ხიდები, ციხეები და ა. შ., დავინახავთ, რომ საქართველოში ერთ დროს ხელოვნება ყვაოდა. ესენი (ხელოვნების სახეები – გ. გ.) აქ, ისევე როგორც სომხეთშიც, შემოვიდა ბიზანტიიდან ქრისტიანულ რელიგიასთან ერთად. მე-12 საუკუნეში სახელმწიფოს შინაგანი ძლიერებისა და სიმშვიდის დროს, რაც მეფე დავით აღმაშენებლის მცდელობით იქნა მოპოვებული, მეფე თამარის დრომდე მშობლიური ენის სიმშვენიერე მიაღწია გაფურჩქვნას. სახელდობრ, დავითმა თორმეტი ქართველი ახალგაზრდა გაგზავნა ათენში, რათა იქ დაუფლებოდნენ მეცნიერებებს; მათ შორის უმთავრესად გამოირჩეოდა საქართველოში ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი, რომელმაც ბერძნულიდან ქართულად მრავალი სასულიერო და ფილოსოფიური წიგნი გადათარგმნა. თამარის მმართველობამ ქართულ ლიტერატურაში მთელი ეპოქა შექმნა; მის დროს ცხოვრობდნენ აგრეთვე რუსთველი და ჩახრუხაძე, სახელგანთქმულნი პოეზიაში; მოსე ხონელი და სარგის თმოგველი, რომელთაც შექმნეს შესანიშნავი პროზაული ნაშრომები.

¹ ერეკლე გარდაიცვალა 78 წლის ასაკში.

² ერეკლეს შვილების და შვილიშვილების რაოდენობა არაზუსტია.

³ პავლე I-მა მანიფესტი შეიმუშავა 1800 წ. 18 დეკემბერს, გამოაქვეყნა 1801 წლის 18 იანვარს. ალექსანდრე I-მა კი მანიფესტი გამოსცა 1801 წლის 12 სექტემბერს, რაც სიონის ტაძარში ნაუკითხეს ხალხს 1802 წლის 12 აპრილს.

⁴ გიორგის შვილთა სიაც არაზუსტია.

ყველაზე სახელგანთქმული მწერლები იყვნენ, სახელდობრ,^{*} მე-9 საუკუნეში მეფე ადარნასეს¹ ზეობაში წმინდა მამა ჰილარიუსი² (ილარიონი – გ. გ.); მე-10 საუკუნეში სუმბატის³ მმართველობაში წმინდა მამა იოანე;⁴ მე-11 საუკუნეში ბაგრატის⁵ მეფობაში წმინდა მამა ეფთვიმე,⁶ ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი, რომელიც ჩვენ ზემოთაც ვახსენეთ და ფილოსოფოსი სტეფანე. მე-12 საუკუნეში ქართველები იმყოფებოდნენ თავისი ძლიერებისა და განათლების უმაღლეს საფეხურზე; ამ ხანაში მეფე დავითთან, „კვლავ აღმშენებელთან“, იმყოფებოდნენ როგორც საუკეთესო მწერლები: ეფრემი, თეოფილე, არსენი იყალთოელი და იოანე ტარიჭის ძე,⁷ ყველა ეს მწერალი არა მარტო თარგმნიდა ბერძნულიდან ფილოსოფიურ, სასულიერო და სხვა წიგნებს, არამედ თავიანთ ენაზეც წერდნენ ლიტერატურის ყოველ დარგში საკუთარ ნაწარმოებებს.

მაცნე ყველაზე მეტად ამბობს შორის იოანე პეტრიწია სახელგანთქმული, რომლითაც იწყება უბრწყინვალესი პერიოდი ქართული მჭერმეტყველებისა. ის იყო ნამდვილი ფილოსოფოსი; საქართველოში გაღმერთებული როგორც პოეტი, ხოლო სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით თავისი დროის გენია. ის წერდა მჭერმეტყველების თითქმის ყოველ სახეობაში და ყოველ მათგანში მან მოიხვეჭა საუკეთესო სახელი (აღიარება) როგორც თანამედროვეებში, ისე განათლებულ შთამომავლობაშიც. ეს ჩანს იმ ენთუზიაზმიდან, რომლითაც კათალიკოსი ანტონი,⁸ მე-18 საუკუნის ერთ-ერთი

* დადავე მაგარსის მიხედვით, რომელიც არის რედაქტორი ტფილისური გაზეთის (ურნალის), დაბადებით ქართველი.

ალბათ ადარნასე I, აშოტ დიდის ძე (გარდ. დაახლ. 867-869).

² ესაა ილარიონ ქართველი (822-875) ცნობილი სასულიერო მოღვაწე.

³ ეს უნდა იყოს სუმბატ I (გარდ. 958) მეფე ადარნასეს ძე, კურაპალატი.

⁴ ალბათ იოანე მთანმინდელი (920-1005) ათონის ივერთა მონასტრის დამაარსებელი.

⁵ ბაგრატში ალბათ იგულისხმება ბაგრატ III ეფთვიმე და იოანე პეტრიწი მის დროს ერთად ვერ იქნებოდნენ, რადგან პეტრიწი XI-XII სს-ის ფილოსოფოსია.

⁶ ეფთვიმე მთანმინდელი (955-1028), იოანეს ვაჟი, მთარგმნელი, ფილოსოფოსი, სასულიერო მოღვაწე – ათონის მონასტრის დამაარსებელი.

⁷ იოანე ტარიჭის ძე XI-XII სს მთარგმნელი; 1114 წელს დაბრუნდა საქართველოში თეოფილე ზუცესმონაზონთან და არსენ იყალთოელთან ერთად.

⁸ კათალიკოსი ანტონი ერისკაცობაში თეიმურაზი (1720-88) საეკლესიო და სახელმწიფო მოღვაწე, მწერალი, მეცნიერი. იესეს (ვახტანგ VI-ის ძმა) და ელისაბედის (ერეკლე I-ის ასული) ვაჟი, ერეკლე II-ის ბიძაშვილი. 1744 წლიდან კათალიკოსია, იყო ევროპული ორიენტაციის.

უშესანიშნავესი ქართველი მწერალთაგანი, მის შესახებ მსჯელობს. ამ პეტრინთან ერთად ათენში იმყოფებოდა აგრეთვე ვინმე ნიკოლოზი, რომელიც ასევე ცნობილი არის როგორც მწერალი და რომელმაც ქართულ ენაზე დატოვა მოკლე მონახაზი ფილოსოფიისა კითხვა-პასუხების სახით, ასევე სხვა შრომებიც.

ამ დროიდან საქართველოში გავრცელდა მეცნიერებანი; წიგნების და სკოლების რიცხვი გაიზარდა, ისე რომ მომდევნო მმართველობა თამარისა წარმოადგენდა ქართული ლიტერატურის ბრწყინვალე ეპოქას. თვით თამარ მეფე კეთილმონკაღე ყურადღებას აქცევდა მეცნიერებებსა და ხელოვნების დარგებს; თვითუფლში აღვივებდა სურვილსა და სიყვარულს განსწავლულობისადმი და ამნაირად წარმოაჩენდა ახალ ნიჭსა და სათნოებას.

ჯერაც შემონახული იმდროინდელი ძეგლები მონშობენ ხუროთმოძღვრებისა და მხატვრობის უპირატესობას, რომელიც მაშინ ბატონობდა. ქართველები ამ პერიოდს უწოდებენ თავის ოქროს ხანას. თამარის მეფობის დროინდელი პოეტების ნაწარებს ახლაც როგორც საუკეთესო ნიმუშს ისე წარმოადგენენ. ორივე პროზაულ ნაწარმოებს – „დარეჯანიანს“ მოსე ხონელისას და სარგის თმოგველის „ვისრამიანს“, ქართველები ძალზე დიდად აფასებენ და აყენებენ პირველ რიგში მშვენიერი განუმეორებელი ენისა და ცოცხალი აღწერის თვალსაზრისით. იმდროინდელი შესანიშნავი ლიტერატურის მაღალი საფეხურის მეორე მაგალითს იძლევა რუსთაველის პოემა „ვეფხისტყაოსანი“.

პოეტ ჩაბრუხაძის „თამარიანი“, ანუ მეფე თამარის ხოტბა, არანაკლებ ღირსშესანიშნავია თავისი არაჩვეულებრივი პარამონიით და რთული ლექსნაყობით; საუკეთესო შერწყმა მახვილგონიერი აზროვნებისა და სიტყვათა ოსტატური ხმარებისა ამ ლექსს ანიჭებს საესეებით თავისებურ ღირსებას. მეფე თამარის გარდაცვალების შემდეგ ქართულ ლიტერატურას ესეთი წარმატება აღარ განუცდია; აგრეთვე შენელდა საყოველთაო განათლებაც. ამის მიზეზი იყო მეზობელი ველური ხალხების თავდასხმები, რაც საქართველოს ხშირად აჩანაგებდა. ყოველ საათს ელოდნენ ტყვეობას ან სიკვდილს და არავის სიცოცხლე არ იყო უხიფათო. საქართველოს ასეთი საველადლო მდგომარეობა დიდხანს გაგრძელდა. მიუხედავად ყოველივე ამისა მწერლობა არ დადუმებულა და ყოველთვის, სპარსელებთან განახ-

ლებული ზავის პირობებში აქა-იქ გაისმოდა ლირიკული პანგები წარსული წლების სადიდებლად.

ამ მძიმე დროის მანძილზე ისევე არ გამჟღავნა ქართველის გულში სიყვარული სამშობლოს დიდებისა. ბევრ თავადს ჰქონდა მცირე ბიბლიოთეკები ქართულ ენაზე დაწერილი წიგნებით; ეს ბიბლიოთეკები გადაეცათ მონასტრებს და ამგვარად მოაღწიეს შემდგომ თაობებამდე. დაბოლოს, საქართველოს მწერალთა შორის წარმოიჩნდა აგრეთვე გვირგვინოსანი პოეტი, მეფე თეიმურაზი¹ თავისი შესანიშნავი ლექსით (პოემით): „წლის დროთა კამათი“ („შედარება გაზაფხულისა და შემოდგომისა“ – გ. გ.) და კიდევ სხვა ნაწარმოებებით. აგრეთვე ჩვენ აქ არ უნდა დავტოვოთ მოუხსენებლად მეფე ვახტანგ V,² რომელმაც განსაკუთრებული ზრუნვა გამოიჩინა ახალგაზრდობის აღზრდაზე, განაახლა წიგნის ბეჭდვა და თვით პოეზიის მოყვარულმა მრავალი საკუთარი ლექსიც დატოვა.

მეცნიერებათა ხელახალი განახლების პერიოდი დაიწყო მე-18 საუკუნით, მეფე ერეკლეს ტახტზე ასვლის დროიდან, რომლის ბრწყინვალე გამარჯვებებიც გახდა ამის მიზეზი. ამ ხანაში უდიდეს ქებას იმსახურებს კათალიკოსი ანტონ I, რომელსაც ჰქონდა ფართო განათლება ყველა მეცნიერებაში და იშვიათი შემოქმედებითი უნარი. მას უმთავრესად უყვარდა მშობლიური ლიტერატურა. როგორც ვლადიმირის გუბერნიის არქიეპისკოპოსმა, მან იქ სრულყო თავისი ცოდნა ლათინურ ენაში და შეადგინა სრული ქართული გრამატიკა ლათინურის მაგალითზე; დაწერა კატეხიზმი,³ ლათინურიდან ქართულად თარგმნა ამჟამად მოძველებული ფილოსოფიის სახელმძღვანელო ბუემისტერისა,⁴ ხოლო საქართველოში უკანდაბრუნების შემდეგ გახსნა რამდენიმე სასწავლებელი, რომლებშიც ისწავლებოდა გრამატიკა, რიტორიკა, ისტორია, გეოგრაფია, არითმეტიკა, ფილოსოფია და თეოლოგია. აქ დაწერა მან აგრეთვე ვრცელი თეოლოგია ოთხ ტომად და მოკლე პასუხები სომეხთა და სხვა თანამორჩმუნეთა შეცდომებზე (მწვალებლობაზე); ამ უკანასკნელებს (პასუხებს – გ. გ.) მან უწოდა მზა-

¹ თეიმურაზ I ცხოვრობდა 1589-1663 წწ. მას ეკუთვნის პოემები: „ნამება ქეთევან დედოფლისა“, „მაჯამა“ და სხვა.

² უნდა იყოს ვახტანგ VI, რომელმაც კი არ განაახლა, არამედ პირველად მოაწყო სტამბა 1709 წელს.

³ „კატეხიზმისი“ 1757 წ. დაწერა.

⁴ თარგმნა რუსულიდან ბუემისტერის „ლოგიკა“ და ვოლფის „ფიზიკა“.

მეტყველება, რაც ნიშნავს მზა პასუხებს. მან თარგმნა აგრეთვე სომხურიდან მხითარის რიტორიკა, ლექსად დაწერა ნაშრომი წყობილსიტყვაობა, რომელშიც აღწერა 30 ნმინდა მწერალი, 20 გამოჩენილი მეფე და 70 სხვა საუკეთესო მწერალი საქართველოსი. მან შეთხზა ასევე რამდენიმე ოდა მეფე ერეკლეს პატივსაცემად სპარსელებზე მისი გამარჯვების გამო და დაწერა ქართველ მეფეთა ისტორია და მრავალი სხვა ისტორიული ნარკვევი.

დაბოლოს, თავი გამოიჩინეს არაჩვეულებრივი მჭერმეტყველური ნიჭით ისტორიკოსმა ვახუშტიმ,¹ სულხანმა,² ვახტანგმა³ და დიმიტრი ორბელიანმა,⁴ ეპისკოპოსმა გაიოზმა,⁵ იესე ერისთავმა, დიმიტრი ციციანოვმა⁶ და სხვებმა, რომელთა შრომები წყობილსიტყვაობითა და სადასიტყვაობით იპყრობს ქართველ სწავლულთა ყურადღებას.

[სკოლები ტფილისში და ქართლში. მოსახლეობა, რელიგია]

იმ წუთიდან, როცა აღმ. საქართველო რუსეთის სახელმწიფოს შეუერთდა, ამ პროვინციის ახალგაზრდობის აღზრდა მთავრობამ აიღო თავისი მამობრივი მზრუნველობის ქვეშ. ნამდვილმა სახელმწიფო მრჩეველმა კოვალენსკიმ⁷ (პირველი სამოქალაქო გუბერნატორი საქართველოსი), 1802 წელს საფუძველი ჩაუყარა [ამ საქმეს] ტფილისში სკოლის დაარსებით. 1804 წელს ეს დაწესებულება, რომელიც ორი კლასისაგან შედგებოდა, გადაკეთდა აზნაურთა პანსიონად, რომლის გეგმაც საქართველოს

¹ ვახუშტი - ვახტანგ VI-ის შვილი (1696-1757), გეოგრაფი, ისტორიკოსი, კარტოგრაფი.

² სულხან-საბა ორბელიანი (1658-1725), მეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, მწერალი-მეიკვე.

³ ქართლის მეფე - ვახტანგ VI.

⁴ დიმიტრი ვახტანგის ძე ორბელიანი - (გარდ. 1739). ქართლის სამეფოს კარის სახლთუხუცესი, სულხან-საბას ძმა. მწერალი, რუსეთში გაჰყვა ვახტანგს 1724 წ.

⁵ ეპისკოპოსი გაიოზი - გაიოზ რექტორი (1746-1821); მეცნიერი, ლიტერატორი, პედაგოგი, მთარგმნელი, დიპლომატი. თელავის სემინარიის რექტორი, ბოლოს ასტრახანის მთავარეპისკოპოსი.

⁶ დიმიტრი პაატას ძე ციციშვილი (1723-1777) მეცნიერი და მწერალი, მოღვაწეობდა რუსეთში. გერმანულიდან თარგმნა არითმეტიკის სახელმძღვანელო. 1757 წელს რუსულად გამოსცა გეოდზიის პირველი სახელმძღვანელო.

⁷ პეტრე ივანეს ძე კოვალენსკი (გარდ. 1817) რუსეთის წარმომადგენელი და მინისტრი გიორგი XII-ის კარზე 1799-1800 წწ. საქართველოს მმართველად დაინიშნა 1801 წ., უკან გაიწვიეს 1802 წ.

მთავარმართებელმა თავადმა ციციანოვმა¹ შეადგინა და რომლითაც დამტკიცდა, რომ ქართველ აზნაურთა შვილები (ვაჟები) სათანადო განათლებას მიიღებდნენ. ასწავლიდნენ რუსულ და ქართულ ენებს, რელიგიას და არითმეტიკას. ყოველწლიურად პანსიონის 8 აღზრდილი იგზავნებოდა მოსკოვის უნივერსიტეტში, რათა იქ დაემთავრებინათ სწავლება.

მიდა რუსეთსა და საქართველოს შორის ორმხრივი კავშირის ყოველმხრივი განვითარება, აგრეთვე ინდუსტრიის მიღწევები კავკასიის სამხრეთის რაიონებში, ყოველივე ეს ჰქმნის საჭიროებას, რათა აქ სათანადო ცოდნა გაფართოვდეს. ამიტომ საქართველოს მთავარმართებლის – გრაფ გუდოვიჩის² ბრძანებით, ამ სკოლაში სწავლება 1807 წელს გიმნაზიისას გაუთანაბრდა და 4 კლასად დაიყო. შემდეგ გენერალმა ერმოლოვმა,³ რომელმაც მაშინვე დაინახა, რომ სწავლება არავითარ შემთხვევაში არ შეეფერებოდა ქვეყნის მოთხოვნებს, ახალი ცვლილებები შეიტანა; 1819 წ. ლათინური და ბერძნული ენების სწავლება შეიცვალა თათრულით, რადგან ეს უფრო ფართოდაა ხმარებული. აგრეთვე სასწავლო გეგმებში დაუმატეს კიდევ სხვა დარგები საშუალო მეცნიერებისა, რომელიც ცხადად სასარგებლოა ქართველი ახალგაზრდებისათვის, რადგან ისინი უმეტესად საშუალო სამსახურში მიდიან კავკასიის კორპუსის ნაწილებში.

ამაირად მოწყობილი სკოლა მას შემდეგ არსებობდა იმავე ნიადაგზე და თავის აღსაზრდელთა რიცხვი გაზარდა 300-მდე. მისი პირველი წესდების მიხედვით მასში სწავლობდნენ მხოლოდ ქართველ აზნაურთა შვილები. ასევე მოსახლეობის სხვა ფენებშიც იგრძნეს განათლების აუცილებლობა, რის შედეგადაც მატერიალური შეძლება უმჯობესდება და საყოველთაო ხდება. ადგილობრივმა მმართველობამ მიაქცია ყურადღება ამ მნიშვნელოვან გარემოებას და მათი წინადადებით სასკოლო კომიტეტმა მიიღო სასწავლო რეგლამენტი კავკასიის პროვინციების საზოგადოებრივი (საყოველთაო) სწავლების დანესებულებებისათვის. ის შეეფერებოდა ქვეყნის მოთხოვნებს და უმაღლესად დამტკიცდა 1829 წლის 2 აგვისტოს.

¹ ციციანოვი პავლე დიმიტრის ძე (1754-1806) საქართველოს მთავარმართებელი 1802-06 წლებში. მისი ინიციატივით გახსნეს კეთილშობილთა პანსიონი 1803 წელს.

² ივანე ვასილის ძე გუდოვიჩი, გრაფი, გენერალ-ფელდმარშალი (1741-1820), საქართველოს მთავარმართებელია 1806-09 წლებში.

³ ალექსი პეტრეს ძე ერმოლოვი (1777-1861), საქართველოს მთავარმართებელი 1816-27 წლებში, აიხვალდის აქ ყოფნისას.

ამ რეგლამენტით ტფილისში იხსნებოდა ერთი გიმნაზია და საქართველოში და მასთან დაკავშირებულ პროვინციებში 20 საოლქო (სამაზრო) სკოლა.

უმთავრესი მიზანი გიმნაზიაში სწავლებისა არის მისცეს საშუალება ქართველ აზნაურებსა და რუს მოხელეებს (რომლებიც ამ მხარეებში მსახურობენ) სათანადო განათლება მიაღებინონ თავიანთ შვილებს. ამასთან სწავლა გიმნაზიაში შეუძლია თავისუფალი წოდების ყველა ბავშვს, რომლებიც პირველდანიებით განათლებას მიიღებენ ან დაბალ კლასებში, ან მშობლების სახლში. სწავლა 7 კლასად მიმდინარეობს და მოიცავს რელიგიას, რუსულ ენასა და ლიტერატურას, ლოგიკას, ქართულ, სომხურ, თათრულ, ფრანგულ და გერმანულ ენებს, მათემატიკას, გეოგრაფიას, სტატისტიკას, ისტორიას, ფიზიკას, რუსულ სამართლის საფუძვლებს, კალიგრაფიას, ხაზვას და გამოთვლა-აღრიცხვას.

როგორც გამონაკლისი საერთო წესებიდან, ქართველი აზნაურების შვილებისთვის პირველი კლასია დანესებული პირველდანიებით სკოლად წერა-კითხვისა და არითმეტიკის (ლანკასტერის მეთოდით) სასწავლებლად.

ამ გიმნაზიასთან სახელმწიფო ხარჯებით არსებობს აგრეთვე პანსიონი 40 აღსაზრდელისათვის. მასში მშობლების ხარჯებით მიიღებიან აგრეთვე აზნაურთა და ხარისხიან სამხედრო პირთა და მოხელეთა (რომელთაც არ აქვთ უმაღლესი ოფიცრის ჩინი) ბავშვები. ამ 40-დან ათი ადგილი არის რუს მოხელეთა ბავშვებისათვის, რომლებიც მსახურობენ ქართულ და სომხურ პროვინციებში. პანსიონის აღზრდილები სწავლობენ გიმნაზიაში.

სამაზრო სკოლების გახსნას, რომლების ერთი ნაწილიც ტფილისის გიმნაზიასთანაა დაკავშირებული, მიზნად აქვს მოსახლეობის თავისუფალი ფენების წარმომადგენლებს მისცეს და გაუფართოვოს აუცილებლად საჭირო ცოდნა. ეს სკოლები ორ ნაწილად იყოფიან და თითოეულში არის მღვდელი ან მსახური იმ რელიგიისა, რომელიც ამ მხარეშია (მაზრაშია) გაბატონებული. ამ სკოლებიდან გამოსვლის შემდეგ მის აღზრდილებს შეუძლიათ გააგრძელონ სწავლა გიმნაზიაში.

საქართველოს უმაღლესი მმართველობა ემზადება ყველა შესაძლებელ ღონისძიებას, რათა ეს სასარგებლო სასკოლო განანესი შესრულებულ იქნას: 1830 წლის 1 მარტს ეს ახალი სასწავლო გეგმა მიღებულ იქნა აზნაურთა ტფილისის პანსიონში; მის საზეიმო გახსნას, როგორც გიმნაზიისას,

ადგილი ჰქონდა 18 მარტს. მას ესწრებოდა საქართველოს ეგზარხოსი, მთავარმართებელი ფელდმარშალი გრაფი პასკევიჩი ერევნელი¹ და მრავალი სხვა პირი. გახსნისას ეს დანესებულება ითვლიდა 298 ალსაზრდელს. ყველა ღონე იხმარეს გიმნაზიასთან გათანაბრებული პანსიონის გახსნისას, რომლის 40 ალსაზრდელიც გიმნაზიის საბჭომ დაადგინა. ახლა აქაური მმართველობა ზრუნავს სამაზრო სკოლების აშენებისათვის; ასე რომ ახლო მომავალში კავკასიის პროვინციები ახალ საშუალებას მიიღებენ განათლებისათვის, რისთვისაც უნდა უმაღლოდნენ მთავრობის დიდბუნებოვნებას და მშობლიურ მზრუნველობას.

1827 წელს კავკასიისა და ასტრახანის ყველა სკოლა, რომლებიც აქამდე ყაზანის უნივერსიტეტის სასწავლო ოლქში შედიოდნენ, გადავიდა ხარკოვის სასწავლო ოლქის დაქვემდებარებაში. 1828 წელს მათგან, ასტრახანის სკოლების გამოკლებით, შეიქმნა ცალკე კავკასიის სასწავლო ოლქი და დაუქვემდებარდა კავკასიისა და ქართული პროვინციის მთავარმართებლის უშუალო ძალაუფლებას. ახლად შედგენილი სასწავლო გეგმის მიხედვით ტფილისის ახლად დაარსებულ გიმნაზიასთან და მის აზნაურულ პანსიონთან ერთად ის მოიცავს 20 სამაზრო სკოლასაც, რომელთაგან უკვე 1834 წელს თორმეტი მთლიანად იქნა მოწყობილი. რვა დანარჩენი რომ აქამდე არ გაიხსნა, ამის მიზეზი იყო უცხოურ ენათა მასწავლებლების უყოლობა.

1832 წელს კოლეგიის მრჩეველი გრუბერი იყო დირექტორი ტრანსკავკასიის ქვეყნების ყველა სკოლისა; ტფილისის გიმნაზიის ინსპექტორი კი – კოლეგიის მრჩეველი ფონ შულცი. სამაზრო სკოლები, რომლებშიც ქართული ან სომხური ენები და რელიგია ისწავლება, არიან გორში, თელავში, სიღნაღში, შუშაში, ზუგდიდში (სამეგრელოში), ახალციხეში, ბაქოში, ნუხაში და ერევანში; აგრეთვე ეკატერინოდარის, სტავროპოლის, მოზდოკისა და ყიზლარის სამაზრო სკოლებში.

მთის ხალხების მძევალთათვის ტფილისში აგრეთვე მოქმედებს სკოლა, რომელშიც 1828 წელს 32 მაჰმადიანი მონაფე იმყოფებოდა. ესენი სწავლობდნენ ამ სარწმუნოებას, არითმეტიკას, ასევე რუსულ და თათრულ ენებს. ეს სკოლა 1827 წელს ტფილისის სამხედრო გუბერნატორმა, გენერალ-ადოუტანტმა სეპიაგინმა იმ განზრახვით დააარსა, რომ ამნაირად

¹ ივანე თევდორეს ძე პასკევიჩი (1782-1856) – გენერალ-ფელდმარშალი, საქართველოს მთავარმართებელი 1827-31 წლებში.

მთის ხალხების პირველი გვარების ნასწავლ შვილებს სამშობლოში უკან დაბრუნებისთანავე შესძლებოდათ თავისი ხალხის განსწავლა და აღზრდა.

* * *

რაც შეეხება ქართლის მოსახლეობას, ამ პროვინციის ყველა ოლქებში (მაზრებში) ორივე სქესის 47.500 ოჯახია, რომლებიც 250.000 სულზე გაცილებით მეტს შეადგენენ. ამ რიცხვში შედის ქართველები ბერძნული სარწმუნოებისა – 21.000 ოჯახი; სომხები ბერძნული სარწმუნოებისა – 13.000 ოჯახი, მაჰმადიანი – 12000; სომეხი კათოლიკური რწმენისა – 500, ტფილისზე (რომელიც დაახლ. 20.000 მცხოვრებს ითვლის) მოდის 80 ოჯახი, გორის მაზრაზე 40, ბამბაკისაზე – 400, სულ 520 ოჯახი მოდის; ბერძნები შეადგენენ 200 ოჯახს, ებრაელები 300-ს, გერმანელი მოახალ-შენეები 500-ს; ყველა ეს შეადგენს 47.500 ოჯახს. ამას გარდა ქართლში კიდევ არიან ზოგი კერპთაყვანისმცემლები (ხატმოყვარეები).

ქართველები ბერძნული მართლმადიდებლური რელიგიის მიმდევრები არიან და არ აქვთ არავითარი სექტები. ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე სრულდება. ქართული სამღვდლოება ქართლის ეგზარხოსს ექვემდებარება, სომხური – პირველ მთავარეპისკოპოსს, რომლის საცხოვრებელიც ტფილისშია. კათოლიკეებს ჰყავთ თავისი პატრები (მღვდლები); სუნიტური და შიიტური¹ სექტების თათრებს – თავიანთი მოლები; სომხები მისდევნენ ერთბუნებიან სექტის რელიგიას.

ქართული ენა იყოფა საეკლესიო და ხალხურ ენებად, საუკეთესო დიალექტზე ქართლში საუბრობენ. უცნობია, თუ სახელდობრ ქართული ენა როდის იქცა საერთო სახალხო, მაგრამ თუ ზოგ განსწავლულ ქართველს (მაგ., დადავე მაგარსკი) დაუფუჯერებთ, ქართველთა მთავრული ასოები (ანბანი) პირველმა ქართველმა მეფემ ფარნაოზმა გამოიგონა ქრისტეს დაბადებამდე დაახლ. 327 წელს; ასოები სავსებით განსხვავდებოდნენ სხვა ხალხების დამწერლობისგან. ქართულ ისტორიაში ასევე მოთხრობილია, რომ ქართველები ლაპარაკობდნენ ასურულ ენაზე.¹

¹ ამ სექტის თათრები დერბენტში, ბაქოში და ა.შ., თავის თავს ეძახიან „შაჰის“-ას. ასევე ხელმწიფისას, მათი შაჰის პუსეინის მიხედვით.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით: „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძული“ (I ტ., გვ. 16).

სხვა მწერლები, უმეტესად სომხები, ამის საპირისპიროდ ამტკიცებენ, რომ ქართველები სომხურად ლაპარაკობდნენ; მაგრამ ეს მოსაზრება მომდინარეობს ალბათ იქიდან, რომ ორივე ეს ხალხი, ქართველები და სომხებიც, თავისი ტრადიციების მიხედვით, თავიანთ მამამთავრად თვლიან ერთსა და იმავე თარგამოსს. რადგან ზოგიერთი ქართული სიტყვა ამავე დროს სომხურშიც იხმარება, აქედან არაერთარ შემთხვევაში არ გამოდის, რომ ქართული ენა სომხურიდან წარმოსდგება, ანდა პირიქით. რომ ქართული ენის ფესვი საკუთარია, უდავოდ გამომდინარეობს ყველა ძველი წერილობითი ძეგლიდან. არ მოიძებნება არც ასოები, არც თვით ბგერები, რომ არაფერი ვთქვათ სიტყვებზე, რომლებიც საოცრად ჰგავდნენ სომხურს. ახლანდელმა მწერლებმა და უცოდინარმა მთარგმნელებმა ქართულში შეიტანეს ბევრი სპარსული, სომხური და რუსული სიტყვა; მაგრამ ამის მიხედვით არ უნდა დავასკვნათ, თითქმის ქართულ ენაში არ არსებობდეს მსგავსი მნიშვნელობის, საკუთარი სიტყვები.

ამას გარდა საქართველოში ჯერაც ხმარებაშია სომხური და თათრული ენები.

საქართველოში არის 317 ქართული ეკლესია, 140 სომხური და 8 მეჩეთი.

სომხური ენა ამასთან შეუდარებლად მდიდარია, ვიდრე ქართული და ასევე იყოფა საეკლესიო და ხალხურ ენებად. ქართულად ლაპარაკობენ ტფილისის, დუშეთის, გორის, თელავისა და სიღნაღის მაზრებში; სომხურად ქალაქებში – ტფილისში, ელიზავეტპოლში, ბამბაკში, შურაიელის (შულავერის), ბორჩალოს, ყაზახის და შამშადილის დისტანციებში და ასევე ელიზავეტპოლის უბნში. თათრულს ლაპარაკობენ თათრულ დისტანციებში.

დაბოლოს, რაც შეეხება ქართველების ხასიათს (ჩვევებს), ისინი საერთოდ არაა მყარი. მათ თავის მონაყოლში უყვართ ყველაფრის გაზვიადება, თავიანთი კარგი თვისებებით, განსაკუთრებით სიმამაცით ტრაბახი (თუმცა ნამდვილად მთელს ჯიბაში ისედაც მამაცებად ითვლებიან); არიან სტუმართმოყვარე, კეთილები, ამასთან უზრდელები და უხეშები, მაგრამ არა გულქვანი; გაჭირვებაში შეუდრეკლნი, თავისი სამშობლოსთვის თავდადებულნი. თანამემამულეებს სიამოვნებით ეხმარებიან, მაგრამ არაჩვეულებრივად ზარმაცები და უდარდელნი არიან; ამის მიზეზია ალბათ

მათი ცხელი ჰვა და წარმომავლობა. უბრალო ხალხი ძაღზე გულუკეთილია და მორჩილი. აზნაურები დიდად აფასებენ თავის ძველ გვარს და უყვართ თავისი წინაპრების ნამოღვაწარის განდიდება. თავის ჩვევებსა და მოქმედებაში ისინი მთლად ჰბადვენ თავისი წინაპრების მაგალითს; არცერთი არ ცდილობს თავის გამოჩენას და ამალუბას ჩვეულებრივზე მაღლა. საერთოდ მათ არ აქვთ არავითარი ნესები. აზნაურს თითქმის არ ჰქონდა არავითარი შებლუდევა თავის მამულში (სამფლობელოში), რომელიც გვარების (საგვარეულოების) საერთო კუთვნილება იყო. ახლა ამის გამო ნათესავებს შორის წარმოებს განუწყვეტელი შეტაკებანი, რადგან მათი შემოსავალი გაყოფილი უნდა იქნას მრავალ წილად. ადრე მათ ეშინოდათ ველური მთის ხალხის თავდასხმისა და კმაყოფილდებოდნენ მხოლოდ სოფლებს ახლოს მდებარე მინდვრების დამუშავებით; ახლა კი, რადგან ქვეყნად ვეღარ ხედავენ საფრთხეს, ამუშავენ აგრეთვე უშორეს მიწებსაც. ამიტომაც მათ შორის წარმოიშობა გაუთავებელი უთანხმოებანი და უახლოესი ნათესავები ერთმანეთის მტრებად იქცევიან.

ქართველი აზნაური ისე მრავალრიცხოვანია, რომ ქონება ვერ ყოფნის მას გამოსაკვებად. შემოსავალი მრავალ ნაწილად იყოფა; ეს უკარგავს ხალხს და საშუალებას გვარის უფროს წევრებს იზრუნონ თავისი გლეხების მდგომარეობის გაუმჯობესებასა და საკუთარი შემოსავლის გაზრდასათვის.

სომხები, რომლებიც შეადგენენ ქალაქის მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს, არიან ეშმაკები, მზაკვრები, მატყუარები, მაგრამ ქართველებზე უფრო გამგები (ამთვისებელი) და განათლებულნი. მდგომარეობის მიხედვით არიან ცვალებადნი, მაგრამ ყოველთვის თავის სარგებელზე ფიქრობენ. პატივმოყვარეობის გამო ისინი იმათ ზნე-ჩვეულებებსა და წესებს იღებენ, ვისთანაც აქვთ ურთიერთობა. არიან ძაღზე დაუზარებელნი, ყოველგვარ დავალებას მონდომებით ასრულებენ, იმ იმედით, რომ რაიმე სარგებელს ნახვენ მისგან. როცა თავის ქონებას იცავენ, ქართველებით მამაცები არიან. საქართველოში შინაური შფოთის დროს სომხები ყოველთვის რუსეთის ერთგულნი რჩებოდნენ და არ მონაწილეობდნენ არცერთ ამბოხებაში.

ქართველი ხალხის ხასიათზე არ შეიძლება მსჯელობა ქალაქ ტფილისის მოსახლეობის მიხედვით, რადგან აქ ძველთაგანვე ისინი სხვა ხალხ-

ებთან შერეული არიან, ხოლო რუსებთან განუწყვეტელმა ურთიერთობამ მრავალ რამეში შეცვალა ხალხის ზნე. აზნაური ახლა ზრუნავს თავისი ბავშვების აღზრდაზე და ნებას აძლევს თავის ოჯახს საზოგადოებაში და სხვა თავშეყრის ადგილებში იაროს, რაც ადრე არ ხდებოდა. ქალები გაცილებით აღზრდილნი და განსწავლულნი არიან, ვიდრე კაცები. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველი და სომეხი ქალები ისე შეზღუდულნი არ არიან, როგორც მაჰმადიანები, მაინც მათ არ შეუძლიათ მიიღონ კაცებთან ერთად საზოგადოებრივი სიამოვნებანი, თუნდაც თავის საკუთარ ქმრებთან ერთად; ამიტომაც მათი ოჯახური ცხოვრება განსაკუთრებით მოსაწყენია.

მშობლებს უყვართ თავისი შვილები, განსაკუთრებით განუზომელად ვაჟები, მაგრამ ამ ბრმა სინაზეს (გრძნობას) ორივესთვის ზიანი მოაქვს. განებივრებული შვილები, უმეტესად ყოველგვარი შეგნების გარეშე აღზრდილნი, მშობლებს, და მეტწილად დედებს, სრულებით არავითარ პატივს არ ცემენ, არავითარი რიდიც კი არ აქვთ მათ მიმართ.

თავის ხალხს ქართველები და სომეხები ძალზე შემწყალედ და ადამიანურად ექცევიან. როცა მათ ხანდახან ცუდად აცვიათ და ცუდად იკვებებიან, ამას იმით ამართლებენ, რომ თვით ვერ ცხოვრობენ უკეთესად. აქ არ ხედავენ არც ბატონის მკაცრ მოპყრობას თავისი ხალხისადმი, არც მსახურთა მონურ ქედმოხრას თავისი ბატონის წინაშე. შინაურ ცხოვრებაში ქართველები, სომეხები და თათრები არაჩვეულებრივად უბრალონი არიან, და სრულებით არ არიან ჭამას (საჭმელს) დახარბებულნი. თავის პურს ამზადებენ ძალზე უსუფთაო ხორბლის ფქვილისგან; ძალიან უყვართ მწვანე ილუღი, ლობიო; ხანდახან ჭამენ ყველს, ხიზილალას, დამარილებულ თევზს, იშვიათად ხორცს. ღვინოს კი ბევრს სვამენ, თვით ქალებიც და ბავშვებიც. მთელს მათ ავეჯს შეადგენს ხალიჩები, რომლებზეც ფეხმორთხმული სხედან. საჭმელს ხელით იღებენ, არ იყენებენ კოჭებს; თეფშების და ხელსახოცის ნაცვლად ხმარობენ თხელ პურის ლავაშებს, რომელსაც შემდეგ ჭამენ. მდიდარი და ღარიბი თითქმის ერთნაირ ცხოვრებას ეწევა, თუ გამორიცხავთ ტფილისის ზოგ მაცხოვრებელს, რომლებიც ცდილობენ რუსებს მიბაძონ.

ქართველების ჩასაცმელი ძალზე მოხერხებულია და კარგი. კაცებს აცვიათ განიერი შარვლები, პერანგი, დაბამბული, წინ შესაკერელი მოკლე

ახალუბი, ამაზე ზევით სეროუკი (პოლონურის მსგავსი) და საგზაო თასმა (ქამარი). სიცხეშიც და სიცივეშიც თავზე ახურავთ ცხვრის ტყავის ქუდი, რომელსაც იშვიათად იხდიან. აზნაურობა და მოხელეები წვერს იპარსავენ, ოღონდ უღვაშებს ატარებენ. ზამთარში და ცუდ დარებში მოისხამენ (იცვამენ) ქურქს.

ქალები ატარებენ შარვალს და პერანგს, ახალუხს, ხოლო ზემოდან კაბას, რომელსაც ქამრით (თასმით) იკრავენ. თავსაფარს წარმოადგენს თავშალი, რომელსაც განსაკუთრებული წესით იხვევენ; მათ აცვიათ ტყავის წინდები და ფეხსაცმელები, ან მაღალქუსლიანი ტუფლები. როდესაც გარეთ გადიან, თავიდან ფეხებამდე თეთრ საფარს იხვევენ (ჩადრი). ისინი თეთრ-წითლად იღებებიან. შავად იღებავენ თმას და წარბებს, ამ უკანასკნელს კი ამსხვილებენ და ერთმანეთზე გადაბმულს ხდიან.

მორთვისას ქართველი ქალი ჯერ თეთრ საღებავს ისვამს, მარილმჟავა ვისმუტს, რომელსაც ის დიდხანს სრესს ნიჟარაში და შემდეგ სახეზე ისვამს. როცა ამას დიდი გულმოდგინებით ჩაიდენს, შემდეგ მას გაუსვამს სველ ხელსახოცს, რათა ყველგან თანაბარი სითეთრე ჰქონდეს; ბოლოს გამორჩენილს ადგილებში დაამატებს თეთრ საღებავს. მხოლოდ ახლა მოისვამს წითელი საღებავით შეღებილ მაუდის ნაჭერს, რომელსაც ისინი დუქნებში ყიდულობენ და სახისთვის ზიანი არ უნდა მოჰქონდეს; ის კანს ისე არ აფუჭებს, როგორც თეთრი საღებავი. ამის შემდეგ შავად იღებავენ წარბებს; ვისაც სქელი, შეერთებული წარბები აქვს, ითვლება უპირველეს სილამაზედ. ამ ხელოვნური საღებავების გარეშე სახე უმეტესად ძალზე ყვითელი და დანაოჭებული აქვთ. ეს რომ დამალონ, კანს ისინი თასმით შუბლზე უკან გადაჭიმავენ, და შემდეგ თავზე იღებენ ჩაჩს, რომელსაც თავსაფრით მაგრად გაიკრავენ, ისე რომ ამით ყველა ნაოჭი სახიდან ქრება.

სრულებით ვერ იტანენ სახეზე პატარა თმასაც; ისინი იგლეჯენ მას ძალზე წმინდად დაგრეხილი აბრეშუმის ძაფით, რომელიც ორივე ხელით მაგრად დაჭიმული ერთმანეთისგან დაცილებით უჭირავთ, ხოლო მეორე ქართველი ქალი ძაფს თითებით უკან წევს (ქაჩავს) და ასე იგლიჯება ბენვი. ქართველი ქალები არა მარტო სახეს ითეთრებენ, არამედ ყელსაც და ხელებსაც, მაგრამ ფრჩხილებს სპარსელი ქალებივით არ იღებავენ. თმა მათ თავის ორივე მხარეს უნესრიგოდ ჰკიდიათ ნაწნავებად, ისე რომ არ ქმნიან სწორ დალალებს. უკანა გრძელი თმა მათ 4-5 ნაწნავად აქვთ

დანული, რომელიც რაც უფრო გრძელია, მით უფრო ლამაზია. ამასთან ისინი სხვის თმასაც იბამენ ნანანავეებზე, რათა უფრო გრძელი გამოჩნდეს. თავზე თმა მთლიანად სწორადაა დავარცხნილი და ვიწრო ჩაჩი ახურავთ; ამიტომ ისინი არ ატარებენ საფარცხელს. როდესაც ბევრ ქართველ ქალს ერთად ხედავ საღამო შეხვედრებზე თავისი მბრწყინავი, გათეთრებული სახეებით, გგონიათ, რომ ნიღბები უკეთიათ, ისე არაბუნებრივს ხდის მათს სახეებს ეს საღებავი.

ქართველი ქალები თავისი ტრადიციისთვის მთელ ღამეებს ატარებენ გოგირდის აბანოებში. მდიდარი ქალბატონები მთელი დღით ქირაობენ ასეთ აბანოს, ბანაობენ, იღებენ თმებს, იღებენ თეთრ-ნითლად სახეს და ამასთან ცეკვავენ თურქულ დოღზე (დაირაზე – გ. გ.); საკმაო რჩევის შემდეგ აბანოშივე სადილობენ და მხოლოდ საღამოთი ბრუნდებიან სახლში.

ისინი არასდროს არ ეწევიან შინაურ საქმიანობას,¹ განუწყვეტლივ სახლში სხედან და ოქრო-მკედით ქარგვენ აბრეშუმს, ნოხებს, თავშლებს, სარტყლებს, საკრავებს, თასებს ან ქალის სხვა სამკაულებს. ისინი კაცებზე უფრო მეტად და ადრე ეუფლებიან ლიტერატურას; ურთიერთობაში ძალზე სასიამოვნო და მეგობრულნი არიან.

თათრებმა თავისი ზნე-ჩვეულებანი მცირედ შეიცვალეს. ისინი თავისი წინაპრებით პატივმოყვარენი, უხეშები, შურისმაძიებელნი, მაგრამ აგრეთვე სუტმართმოყვარენი არიან. დიდი ფულის მიმართ ისეთივე ხარბები არიან, როგორც სომხები; ოქროს ანაცვლებენ თავის მეგობრობას, ნათესაობას, თვით კეთილშობილებას. უცხოელებს ამაყად უყურებენ, განსაკუთრებით მტრებს. მდაბალნი და მონამორჩილნი არიან თავისი ბატონების (უფროსების) მიმართ; მიჩვეულნი არიან მონობას და თავისი მბრძანებლების მორჩილებას. ომში მამაცები არიან ნადავლის იმედით. მათ საერთოდ არავითარი წარმოდგენა არ აქვთ სამართალზე და მიუკერძოებლობაზე, ამდენად ძნელია ამ მიმართულებით მათ რამეში შეუთანხმდე. რადგან თათრები ზარმაცები არიან, ამიტომ ეწევიან მომთაბარულ ცხოვრებას და აქვთ დიდი სურვილი უადვილესი გზით – მესაქონლეობით გამდიდრდნენ. თუმცა ახლა მათ ხელი მიჰყევს, და წარმატებითაც, მინათმოქმედებას. ისინი არასოდეს არ აგროვებენ თივის

¹ აქ იგულისხმება ალბათ ზედა ფენა, რომელთაც მოახლეები ემსახურებიან.

მარაგს საქონლისათვის, არამედ კრეფენ დაფუძენილ ბაღასს – ჩალას, რომელიც ძლივს ყოფნის მუშა საქონელს ზამთარში თოვლის დროს გამო-საკეებად. ზამთარში ისინი საქონელს აჭმევენ ხის ტოტებს.

თათრულ დისტანციებში ქალები მუშაობენ მინდვრად, ასევე სახლ-შიც ყველა საშინაო საქმეს ასრულებენ.

რუსების მოსვლამდე სახლები და სხვა შენობები ქალაქებში სრულებით არ იყო სიმეტრიული, არ ჰქონდათ სილამაზე და სასარგებლო მდებარეობა. მოხატვა, ბათქაში და მსგავსი ხელოვნება მცირედ იყო ცნობილი. სოფლელების საცხოვრებლები წარმოადგენენ უმეტესწილად ჩალის სახურავიან ხის სახლებს თხელი, მაგრამ განიერი ფიცრებისგან შეკრულს, 2 ან 3 კარებით; მათ არ აქვთ ფანჯრები, ლუმელი, იატაკი, ქერი და ძირს მუდმივად ანთია ცეცხლი; აქედან ამოსული კვამლი არც თუ იშვიათად იწვევს თვალის ანთებას, ხოლო მუდამ ღია კარებები ამ სახლების მცხოვრებთ გაციევით გამოწვეულ ავადმყოფობებს მართებს. სხვა საცხოვრებლები წარმოადგენენ ე. წ. ზემლიანკებს; ეს ნიშნავს მინაში ამოთხრილ ქოხებს (მინურებს – გ. გ.), რომლებიც შიგნიდან ხით, ზოგჯერ კი ქვითაც არის ამოყვანილი. მისი სახურავი ბრტყელია და მინისაა. შიგნით არ არის ლუმელი; შუქისთვის და კვამლის გასასვლელად განკუთვნილი ღია ნაწილი ზემოთაა; ამ სახლების ნესტიანობის გამო ხშირად რევმატოული და ნერვული დაავადებანი წარმოიქმნება. არის აგრეთვე დანწული და თიხით შელესილი ტოტებისგან ნაგები საცხოვრებლები. დაბოლოს, ოთხკუთხა ორმოები ერთი კარით და ერთი ხერულით ქერში. საერთოდ ეს საცხოვრებლები ზემოდან არამტკიცეა და მხოლოდ წვიმისა და თოვლისგან იცავენ. რადგან მცხოვრებლები ყოველგვარ სიახლეს გაურბიან, ამდენად მათი ამოძრავება უკეთესი სახლების ასაშენებლად არც თუ ისე ადვილია. თათრები ამ სადგომებში რჩებიან ოქტომბრიდან აპრილამდე; გაზაფხულზე თავისი ქოხების წინ გამოიტანენ (გამოსდგამენ) საზიდრებს, რომლებშიც შემდეგ ცხოვრობენ. ამდენად თავის სახლებს უტოვებენ გველებსა და სხვა მავნე არსებებს (მწერებს). მაისში ისინი მთებში არიან, სადაც თავისი ცხვრის ფარებით თანდათან შორს მიდიან, ხოლო უკან ოქტომბერზე ადრე არ ბრუნდებიან. მთელი ზამთრის განმავლობაში მათი საქონელი სძოვს მოურწყველ ადგილებში.

სოფლების შეძლებულ მოსახლეობას, უმეტესად თათრებს, აქვთ სახლები, რომლის კედლებიც აგურით ან ქვითაა ამოყვანილი და რომლის ქერიც ფიცრისაა; ზოგიერთში არის აგრეთვე ბუხარი. დისტანციებში სომხები გაცილებით მეურნედ ცხოვრობენ. მესაქონლეობისა და მინათმოქმედების გარდა, ისინი ეწევიან მეხილეობასა და მებოსტნეობას, ხოლო ბავშვებს ასწავლიან კითხვას. აქა-იქ დისტანციებში ჩანს დანერგული კოშკები, ეკლესიები, მიტოვებული არხები, როგორც საბუთი იმისა, რომ აქ წარსულში ცხოვრობდნენ ქრისტიანები და არა მომთაბარენი.

საქართველოს სამხედრო გზაზე და მრავალ სხვა ადგილებში დიდი სოფლების ან ქალაქების შუაგულში გვხვდება ძველი ციხეები; ისინი შედგებიან ოთხკუთხა გალანისგან, რომელთა კუთხეებშიც კოშკებია. შეძლებულ გლეხებს ეკუთვნით მსგავსი ქვის კოშკები თავის სოფლებში, სადაც ისინი უეცარი თავდასხმების დროს სარჩო-საბადებლითა და ოჯახით შერბოდნენ. სამხედრო გზაზე ტფილისისკენ გვხვდება ზოგან ქვის, ზოგან ხის სახლები და მიწურები (თიხით შეღებილი ქოხები), რომელთა შუაგულშიც კერაა დანთებული და რომლებშიც სინათლე კარებიდან შედის.

კავკასიის მთებში ცხოვრობს ხალხებისა და დანაწილებული გვარების სიმრავლე, რომლებიც უძველესი დროიდან იქ სახლობენ, ანდა მივიდნენ სხვადასხვა მოდგმათა გადასახლების დროს. ყველა ეს გვარები და ხალხთა ნაშთები ქმნიან საზოგადოებრივი კავშირების მრავალრიცხოვნობას, რომელთაც ან ორმხრივი ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან, ან თავისთავის ცხოვრობენ და მათი მოსახლენი სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობენ და ზოგიერთი თვითმპყრობელი მბრძანებლის ძალაუფლებას ცნობენ. ზოგნი ცხოვრობენ ყოველგვარი ზემდგომი მმართველობის გარეშე თავიანთ მიერ არჩეული უზუცესის ძალაუფლების ქვეშ და არ ცნობენ არავითარ კანონებს და მორჩილებას. ამ ხალხების სიველურემ და მათმა უმნიშვნელო სიმრავლემ ისინი აქამდე დაფარულად და უცნობლად აცხოვრა თავის მთებში.

ქართველებს აქვთ ქორწინების საკუთარი ჩვევები. მშობლები და ნათესავები ირჩევენ სარძლოს, თანხმდებიან მზითეჭე და სრულებით არ აწუხებთ სასიძოს თანხმობა, რომელმაც ბეჭედი, ყოველგვარი საჩუქრები და უსათუოდ შაქარი უნდა გაუგზავნოს თავის საცოლეს. ეს უკანასკნელი მორთული, მუხლმოყრით მჯდომი იღებს საჩუქრებს მღვდლის ხელით,

ხოლო შაქარს მის წინ ძირს აწყობს; ნათესავეები ნაჭერ-ნაჭერ იღებენ შაქარს. დანიშვნამდე საცოლის მშობლები სასიძოს პატივებენ თავისთან. სასიძამრო იღებს მას და მხარტმევს შარბათს; ის სასიძამროს კოცნის ხელზე და მღვდელი ნიშნავს. ყველა, ვინც ამ დროს იქ იმყოფება, იღებს თითო ნატეხ შაქარს და ჯდება; მოაქვთ ყავა, ჩაი, ხილი, შარბათი და ა. შ. მთელი ამ ხნის განმავლობაში სიძე ჩუმად ზის. მას შეუძლია დალიოს ერთი ჭიქა ყავა, ან ჩაი, ოღონდ მეტის ნება არ აქვს. დანიშვნამდე მას აკრძალული აქვს სასიძამროს სახლში შესვლა და როცა ის მას ქუჩაში შეხვდება, ცდილობს მისგან შეუმჩნეველი დარჩეს. დანიშვნის შემდეგ სასიძოს თამამად შეუძლია სახლში მისვლა, მხოლოდ არ აქვს საცოლის ნახვის უფლება. როდესაც ქორწილის დღე დაინიშნება, სასიძო თავის სახლში აწყობს ნადიმს. მისი მშობლები უმზავნიან პატარძალს ლანგარზე (სინზე) დადებულ შეხვეულ გამოყვანილ ბენეს, ტუფლებს, პირბადეს, გვირგვინებს და ორ თავ შაქარს. მუსიკის თანხლებით ყოველივე გადაეცემა დაუქორწინებელი ნათესავების მიერ, რომელთაც მაყარი ჰქვიათ. საცოლის სახლში ამ საჩუქრებს იღებს მღვდელი, ხოლო მაყრები უკან მიდიან. ამ დროისთვის მოაქვთ მზითვეიც; ზეიმი უმთავრესად სიძის სახლში მიმდინარეობს; ქალები ცალკე(?) ცეკვავენ. შუალამისას მიდიან ეკლესიაში, პატარძალი პირბადით სახეზე. ჯვრისწერის წინ მღვდელი აქნევს (სომხებთან) ბამბის ძაფს წითელი ნართით, როგორც მათ შვერთების ნიშანს, ეკითხება ორმხრივ სურვილზე, მაგრამ პასუხის მოუცდელად აძლევს ნეფეს დედოფლის ხელს, აახლოვებინებს თავებს ერთმანეთთან, ისე რომ ცხვირს ცხვირთან მიატანინებს და ჯვარს ადებს თავზე. ნეფის მეგობარი კეტავს კლიტეს, რომელიც ხელში უჭირავს და მხოლოდ ქორწილის შემდეგ კვლავ ალებს მას, როცა ცოლი ქმართან მიჰყავთ. მღვდელი მათ გაანდობს „წმინდა საიდუმლოებებს“, ჩამოიღებს მათგან ჯვარს და ადგამს გვირგვინებს და ორთავეს წითელ ძაფს ან დაგრეხილ ბამბის თასმას აბამს ყელზე. ეკლესიიდან მიდიან ქმრის სახლში სამღვდელოთა თანხლებით; მაგრამ ისე ნელა მიდიან, რომ მოძრაობა ძნელად შეიმჩნევა. სიძის მეგობრები ამოწვდილი ხმლით ჩერდებიან ყოველი კარების წინ, რომელშიც ახალგაზრდა ცოლ-ქმარი (წყვილი) უნდა შევიდეს და მის ქვეშ ატარებენ. თითოეული ცდილობს თავისი ხმალი უფრო მაღლა დაიჭიროს. ცოლ-ქმრის შესვლისას კარებში სიძის მეგობარი დედოფლის მხარეს უკან

იხევეს მონივნების ნიშნად. ქმრის ნათესავეები იღებენ ახალგაზრდა ქალს და პირში უდებენ შაქრის ნატეხს, თან დასძენენ: „თქვენი სიცოცხლე ისეთი ტკბილი იყოს, როგორც ეს შაქარია“. შემდეგ ორივენი სხდებიან ნოხზე და იმდენხანს უნდა იყვნენ ჩუმად, სანამ სტუმრები არ დაიშლებიან. თითოეული უახლოვდება კეთილი სურვილებით და აგდება ფულს ჭურჭელში, რომელიც დგას იატაკზე ახალგაზრდა წყვილის გვერდით. ამასობაში ცეკვავენ ქართულად და ლეკურად. ახალგაზრდა ცოლ-ქმარი არა თუ ერთმანეთს ვერ ესაუბრება, არამედ უცხოებსაც არც ერთხელ არ უპასუხებს. დედოფალი ცდილობს, რომ თვლიც კი არ დაახამხამოს; ის გაუნძრევლად ზის თავის გამჭვირვალე პირბადის ქვეშ. ეს ზეიმი გრძელდება სამი დღე; დამკვრელებს სტუმრები უხდიათ. უკანასკნელ დღეს მღვდელი ცოლქმრის წინ სდებს ორ პურს, ართმევს შიშველ ხმაღს სიძის მეგობარს, რომლითაც ახალგაზრდა ცოლს ახდის პირბადეს; ამასობაში ქმარს ვერცხლის სასმისით ღვინოს აწვდის. ახლა კი ასაჩუქრებენ სტუმრები და ნათესავეები ახალგაზრდა ცოლ-ქმარს. მღვდელი ხმამაღლა აცხადებს, თუ ვინ რა აჩუქა. შემდეგ ის მათ ხსნის გვირგვინებს, რომლებითაც ისინი ისხდნენ, და ყელიდან ბამბის ძაფს. ახალგაზრდა ცოლ-ქმარი ერთად გადის გარეთ. აქამდე ისინი სხვადასხვა მხარეს გადიოდნენ – ქალი თავისი მეგობრებით, ისე როგორც ქმარი თავის ოთახში. ერთი სიტყვით, მას მესამე დღის დამთავრებამდე არ ჰქონია უფლება თავის ცოლზე.

40 დღის შემდეგ ახალგაზრდა ცოლი თავის ნათესავეებს მიჰყავთ აბანოში; ესენი მასთან რჩებიან ვახშმადაც.

ქორნილზე თითო სტუმარმა სულ ცოტა ერთი თუნგი ღვინო უნდა დალიოს და სულ მცირე ორი ფუნტი ფლავი და ამდენივე ცხვრის ხორცი ჭამოს. სანამ ახალგაზრდა ცოლს ბავშვი არ შეეძინება, ის არა თუ თავის მამამთილს არა ელაპარაკება, არამედ იმაზე უნდა იზრუნოს, რომ მისი ხმა სახლში არავინ გაიგოს.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ახალგაზრდა ცოლ-ქმარი მიემგზვრება ქალის მშობლების სახლში, სადაც ორი კვირა უნდა დარჩნენ იმის დასამტკიცებლად, რომ ერთმანეთში კარგად ცხოვრობენ.

ტფილისში ეს ჩვევები ნაკლებ მკაცრად სრულდება. დედები თავის ქალიშვილებთან ერთად სიამოვნებით ჩნდებიან საზოგადოებაში, რაც უწინ სავესებით გამოირიცხული იყო. მეფე ვახტანგის კანონებით აკრძალულია ქალიშვილების გათხოვება თორმეტ წელზე ადრე.

აგრეთვე მონათვლის დროსაც აქვთ ქართველებს რიგი საკვირველი ჩვევები. ქალის მშობიარობის დროს საკმაო რაოდენობით იკრიბებიან მასთან მისი ნათესავები და ლოცულობენ ანთებული სანთლების შუქზე ღვთისმშობლის ხატის წინაშე. მშობიარობა რომ გაუადვილონ, სანოლს შემოახვევენ შავი თხის ბენჯისგან დაგრეხილ ძაფს. როდესაც მშობიარობას მძიმე ტკივილები ახლავს, ქალები ცდილობენ მშობიარე შეაშინონ, იმ იმედით, რომ ამით ტკივილები გაივლიან. მშობიარობის შემდეგ ქალს აწვენენ თივაზე, ხოლო მღვდელი განწმენდს სახლს ნაკურთხი წყლით და სახარებას (ბიბლიას) ადებს ავადმყოფს. რამდენიმე დღის შემდეგ ქმარი სტუმრებს პატიჟობს ვახშამზე; თითოეული ასაჩუქრებს ბებიას ქალს და ღამეს ატარებენ ცეკვაში. მშობიარობის შემდეგ მხოლოდ ერთხელ ცვლიან თივას სამი კვირის გავლისას. მელოგინესთან ყოველ ღამე რჩებიან უახლოესი ნათესავები, ქმარს კი არ უშვებენ მასთან. მეოთხე კვირის დასაწყისში ქალი მიჰყავთ აბანოში და ჩააბარებენ ქმარს. ახალშობილი ბავშვი 24 საათის განმავლობაში მარილში ჰყავთ, რათა თავიდან აიცილონ გამონაყარი ტანზე და პირის ღრუში, რაც ძალზე ხშირად ემართებათ, თუკი ბავშვს ამგვარად არ მოექცევიან. პირველი ოთხი დღე ის ფიცარზეა დაკრული, ხოლო შემდეგ აკვანში აწვენენ.

თათრები ახალშობილ ბავშვებს ახვევენ ტილოში და ზურგზე აკიდებულს დაატარებენ.

ბავშვებს ჩვეულებრივ ეკლესიაში ნათლავენ. სახვევები რჩება მღვდელს, რომელიც ბავშვს სანთლებით მიაცილებს მშობლების სახლამდე. ნათლიმამა გადასცემს ბავშვს დედას, ამასთან სამჯერ იმეორებს: „აი შენი ბავშვი, რომელიც მე წმინდა ნათლობიდან მივიღე“. ეს ზეიმი მთავრდება გამასპინძლებითა და ცეკვით.

დასაფლავებას თავისი ზოგიერთი დამახასიათებელი ნიშანი აქვს და ძალზე უახლოვდება თათრულს. მიცვალებულს დასტირიან რიგრიგობით, ჯერ კაცები, შემდეგ ქალები; ესენი იმით იჩენენ თავს, რომ თმასა და ტანისამოს იგლეჯენ, გულში ხელს იცემენ და თავისი მოთქმით საზარელ სურათს ქმნიან. სომხები ჩვეულებრივ ერთ-ერთ მღვდელს იწვევენ დასაფლავებისას; მაგრამ როცა მიცვალებული მიაქვთ, დაუპატიჟებელი მღვდლების საკმაო რაოდენობა უერთდება; ისინი თითო-თითოდ გამოიბიან თავიანთი სახლებიდან, დგებიან რიგში, იწყებენ სიმღერას და ასე მიაცილებენ მიცვალებულს. ასეთი პატივის გამო ისინი არა მარტო საფა-

სურს იღებენ, არამედ სამი დღე უმასპინძლებიან. დასაფლავების მეორე დღეს ნათესავები საფლავზე მიდიან. მესამე დღეს კაცებს შეუძლიათ გლოვას თავი ანებონ, მაგრამ ქალები სულ მცირე ერთი კვირა უნდა ისხდნენ სახლში ჩამოშლილი თმით და თავდახურული და იტირონ. შესანიშნავი ეკლესიისთვის და დასაფლავების ხარჯები ჩვეულებრივ ისე მნიშვნელოვანია, რომ ზოგჯერ მემკვიდრეები ღარიბად რჩებიან. დაბოლოს მემკვიდრეები მართავენ სადილს, რომლის დროსაც ძალზე იშვიათად ახსენებენ გარდაცვლილს.

გარდა ამისა საქართველოში კიდევაც ზოგიერთი საკვირველი ჩვევა. ასე, მაგალითად, გოგოები (ქალიშვილები) წმინდა გიორგის დღის წინა საღამოს ბეგრ მარილიანს ჭამენ და სვამენ იმ იმედით, რომ სასიძო გამოჩნდება და მათ სასმელს მიაწვდის. გვალვის დროს, ღმერთს რომ წვიმა გამოსთხოვონ, გუთანში აბამენ თორმეტ ქალს და ხნავენ მინას; ისინი ლოცულობენ, ყვირიან, იცინიან და ტირიან. ეს პროცესია, რომელსაც მღვდელი მიუძღვის, ჩვეულებრივ თავდება საყოველთაო ხარხარით (სიცილით). წვიმამ რომ გადაიღოს, ახალდაბადებული შიშველი ბავშვი გაჰყავთ წვიმაში.

ღუმეთის მამრაში მალალ მთაზე არის ეკლესია, სადაც უშვილო მოსახლეობა 15 აგვისტოს სალოცავად მიდის. კაცს (ქმარს) ხელში უჭირავს ძაფის გორგალი, ერთ ბოლოს ამაგრებს ეკლესიის კედელზე და მუხლისჩოქზე სამჯერ შემოუვლის ეკლესიას. ამასობაში ცოლს მისი ჩოხის კალთა უკავია და მას უკან მისდევს. ათ წყვილზე ნაკლებს თითქმის არასდროს არ ნახავთ იქ და მთელი პროცესია მხილველს საკმაოდ სასაცილოდ ეჩვენება.

ბაზბაჰში ხის ნაკლებობის გამო ცეცხლის დასანთებად (სანჯავად) იყენებენ ნაკელს. როდესაც დილით საქონელს მინდორში გარეკავენ, ქალები დარაჯობენ და როგორც კი ძროხა კუდს ასწევს, ისინი მივარდებიან და შეუშვერენ ხელებსა და წინსაფრებს. ქალები ნაკელს ურევენ თივას, ახმოებენ მას მზებზე ქვეშე და შემდეგ გროვებად აწყობენ.

საქართველოში არის საყოველთაოდ ცნობილი ხელოვნური საშუალება, რათა წყალი ცივად შეინახონ. წყალს ასხამენ მოუჭიქავ თიხის ქოთანში, მას შემოახვევენ ტილოს, დგამენ მზებზე და ტილოს განუწყვეტლივ წყალს ასხამენ. რაც უფრო ცხელა, მით უფრო მალე ცივდება შიგნითა წყალი

გარეთას აორთქლებით. ეს საშუალება ცვლის ყინულის ნაკლებობას ზაფხულში. მდიდარ ქართველებს თავის სარდაფებში აქვთ ჭები, რომელშიც ზაფხულობით დგამენ წყლიან ჭურჭელს, რათა ის ცივად შეინახონ.

ქართველი მეფეების დროს ტახტის გლეხებს გამოეყოთ ადგილი დასასახლებლად, სადაც მათ აშენეს სახლები და საჭირო საბინაო სამეურნეო სათავსები, როგორც მაგ., ხილის ბალები და ბოსტნები, ნისჟვილები, ყანები. მიწის ამ ნაკვეთს ეწოდებოდა საკომლო და განისაზღვრებოდა მიწის უფრო მეტი ან ნაკლები ნაყოფიერებით; ნაყოფიერ და კარგად რწყვად ადგილებში სახნავად დადგენილი იყო 15-დან 30 დღემდე; ბორცვიან და ძნელად სარწყავ ადგილებში 60 დღე, ხოლო მთებში 120 დღეც კი.

ქართველებს აქვთ აგრეთვე საკუთარი ბანქოს თამაში, რომელსაც ჰქვია ცხრა (ცხრიანი - გ. გ.). ესაა ჭარბული თამაში - ფაროს სახესხვაობა და თამაშობენ ფრანგული ბანქოთი. რამდენიმე პირს შეუძლია მონაწილეობის მიღება, რომელთაგან თითოეული განსაზღვრულ თანხას ჩადის. თითოეული იღებს სამ ქალაღს (კარტს), მათი ქულები დაითვლება, სახელდობრ, ყოველთვის ათამდე. შემდეგ იწყებენ ხელახლა თვლას. ამასთან ნახატები არაფერს ნიშნავენ და ეწოდებათ ბითური. ცხრა ქულა ანუ ცხრიანი, როცა ის მოდის ორ სურათთან ან ერთ ათიანთან და ერთ სურათთან, ქმნის უმაღლეს მოგებას და ჰქვია ცხრა; ვისაც აქვს შემდგომი (უახლოესი) რიცხვი ცხრიანთან, იღებს ჩამოსულ თანხას, თუკი არავის ცხრიანი არ მოეპოვება. ცხრიანი სამმაგ თანხას იღებს. ცხრას მოსდევს რვიანი - რვა, შემდგომი უმაღლესი მოგება; ის იღებს ორმაგ თანხას.

მაგალითად, თუ თითოეული მოთამაშე ჩადის ერთ ვერცხლის მანეთს და დამრიგებელი იღებს უმაღლეს ქულას ცხრიანამდე, ის თითო მოთამაშისგან იღებს. თუ ისინი, ვთქვათ ექვსნი არიან, თითო მანეთს, ე. ი. სულ ექვს მანეთს; თუ მას აქვს რვიანი, იღებს ორმაგს, ე. ი. თორმეტ მანეთს; თუკი ცხრიანი მოუვა, თითო მოთამაშე უხდის მას სამ მანეთს, ე. ი. სულ თერამეტ მანეთს. თუკი ერთ-ერთი მოთამაშე მიიღებს უმაღლეს ქულას, იღებს მთელ ჩასულ ფულს. ათიანი, როგორც ნახატი არაფერი ღირს, ისევე როგორც, როცა ორი ან ყველა სამი ბანქოს ქალაღი (კარტი) ათ ქულას ქმნიან; პირველი რაც მის ზევითაა, შეადგენს მოგებას. ასე, მაგალითად, $9 + 1 + \text{ნახატი} = \text{ბითური}$, ე. ი. არაფერი. ხშირად ასეთ

შემთხვევაში იგებს ძალზე დაბალი რიცხვი – ორიანი, სამიანი და ა. შ., როცა სხვა ქალაქები (კარტები) სურათს ან ათიანს წარმოადგენენ. მაგალითად სამმა მოთამაშემ მიიღო შემდეგი ქალაქები (კარტები): პირველმა სამიანი, ოთხიანი და ნახატი, მეორემ – ხუთიანი, ათიანი და სამიანი, მესამემ – ტუზი, ორიანი და სამიანი; ასეთ შემთხვევაში მეორემ მოიგო ორმაგი, რადგან მას რვა დაუგროვდა, მაშინ როცა პირველს მხოლოდ შვიდი, ხოლო მესამეს ექვსი ქულა აქვს. მაშინაც კი პირველს რომ ჰქონოდა ცხრიანი, სამიანი და ოთხიანი, ესეც ექვსს უდრის, ვინაიდან ცხრა, სამი და ოთხი თექვსმეტია, ხოლო ათი რომ გამოვაკლოთ, რჩება 6. თუ რომელიმე მოთამაშეს მოუვა ხუთიანი, ოთხიანი და ცხრიანი, მას ორმაგი ცხრა კი არ აქვს ამ შემთხვევაში, და შესაბამისად ორჯერ სამმაგს კი არ იგებს, არამედ $9 + 9 = 18$; ასე რომ გამოდის მხოლოდ რვა და ამდენად მხოლოდ ორმაგს იგებს.

როდესაც ქალაქის დარიგებისას ცხრიანი გამოჩნდება, როგორც უმაღლესი ქალაქი (კარტი), ვისაც მოუვა, ის არიგებს და მანამდე არიგებს ქალაქს, სანამ ერთ-ერთი მოთამაშე ცხრიანს არ მიიღებს; შემდეგ ქალაქის დარიგების ჯერი უკვე მასზე გადადის.

ჩვეულებრივ კართელები ამ თამაშს ძალზე აზარტულად თამაშობენ, ისე რომ ისინი ჩადიან 10, 20 და უფრო მეტ მანეთსაც. მოთამაშეთა რიცხვი რაც მეტია, მოგებაც უფრო მნიშვნელოვანია და ცხრიანი ან რვანი მოთამაშეს ხშირად რამდენიმე ასეული ვერცხლის მანეთის მოგებას აძლევს. ერთ საღამოს როგორც ათასების მოგება შეიძლება, ისევე მისი წაგებაც. ცოტა ხნის წინ იქ მდიდარმა თავადმა ორბელიანმა ერთ საღამოს მთელი თავისი ქონება – სახლ-კარიც კი დაკარგა, რაც 60.000 ვერცხლის მანეთზე მეტს შეადგენდა.

ახლა კართელებმა ბოსტონის თამაშიც დაიწყეს; სოფლად მყოფმა თავადებმაც კი, ოღონდ იმათ, ვინც ტფილისშია ნამყოფი.

* * *

საქართველოს შესახებ მეტეოროლოგიური და საექიმო დაკვირვებანი ძალზე იშვიათად ეცნობება საზოგადოებას, ამიტომ მე წარმოვადგენ ამ სახის ზოგიერთ შენიშვნას, რომელიც ამ ორიოდ წლის წინათ მივიღე ტფილისის სამედიცინო სამმართველოსაგან.

პირველად ღირსშესანიშნავი 1817 წლის ზოგიერთი მეტეოროლოგიური დაკვირვების შესახებ. 1816 წლის ბურუსიანი და წვიმიანი ნოემბრის შემდეგ, როცა იგრძნობოდა ღამის პატარა სუსხი, მოულოდნელად დადგა უჩვეულო, მკაცრი ყინვიანი დეკემბერი ძლიერი ჩრდილოეთის ქარებით. ამავე დროს არაჩვეულებრივი რაოდენობით მოვიდა თოვლი, რომელიც მაღალ ადგილებში ორ კვირაზე მეტი, ხოლო ტფილისში რვა დღეც კი იდო. ასეთი რამ ყველაზე მოხუცებსაც კი არ ახსოვთ. დეკემბრის მეორე ნახევარი და მთელი იანვარი ძალზე თბილი და სასიამოვნო იყო, თუ არ ჩავთვლით რამდენიმე წვიმიან დღეს. მსგავსი იყო თებერვალიც. მარტი და აპრილი ძალზე მონმენდილი და თბილი გამოდგა. გაზაფხულის წვიმები კი მოვიდა მაისსა და ივნისში; ამ თვეებში არაჩვეულებრივად გრილოდა. ივლისის პირველ ნახევარში და უფრო მეტიც – იდგა წარმოუდგენლად ცხელი დარი; არც ქარი და არც წვიმა არ ანელებდნენ პაპანაქებას, რომელიც შუადღისას ჩრდილში აღწევდა 29°-ს რეომიურით.¹ ღამეებითაც განსაკუთრებულად ცხელოდა და მოსახლეობა თავის დარბაზებშიც კი ვერ გრილდებოდა, რომლებიც ღამით მეტწილად გრილი უნდა იყოს. აგვისტო დაიწყო წვიმით, უჩვეულოდ გრილოდა და ცვალებადი იყო. სექტემბრის პირველი ნახევარი მეტი წვიმიანი და ცივი იყო, ხოლო მთელი ოქტომბერი ცვალებადი, ხშირი გადაუღებელი წვიმებით და თოვლიანი ქარბუქით; ისე რომ არცერთი სახლი ტფილისში, რომელთა ბრტყელ სახურავზეც შავი მინა აგია, ამ დროს მშრალი არ დარჩენილა. მრავალი შენობა იდგა დანგრევის საშიშროების წინაშე და ზოგიერთი მართლაც დაიქცა.

26 ოქტომბერს შუაღამისას პირველმა ყინვამ 1/2°-ს მიაღწია. ამის შემდეგ სამი დღე გადაუღებლოდ იყო ხშირი თოვლიანი ქარბუქი. ნოემბერ-დეკემბერში იდგა ძალზე კარგი ამინდი; ღამ-ღამობით კი საკმაოდ სუსხავდა. ამდენად ეს 1817 წელი წინა წლისაგან განსხვავდებოდა მოგვიანებული და მოკლე ზაფხულით, რომლის პაპანაქება მით უფრო საგრძნობი იყო; ასევე განსხვავდებოდა ცივი და წვიმიანი ზაფხულ-შემოდგომით.

¹ აქ და ყველგან ქვემოთ ტემპერატურა აღნიშნულია რეომიურით. ამიტომ ასო „R“-ს ჩვენ აღარ აღვნიშნავთ რიცხვის შემდეგ: მაგ., 29°R – იქნება 29°. რეომიურის სკალა 1730 წელს შემოიღო რეომიურმა (1683-1757). 1° R = 1,25° C (ცელსიუსით) – გ. გ.

წყალდიდობამ არათუ ჩვეულებრივ ზღვარს გადააცილა, არამედ ორჯერაც კი ჰქონდა ადგილი; ერთხელ თებერვალში, როცა თოვლი და ყინულები დადნა, მეორეჯერ მაისსა და ივნისში გადაუღებელი წვიმების გამო. მაისში თერგმა, რომელიც ხშირი და მძიმე წვიმების ნიაღვრებით ძალზე ადიდდა და უამისოდაც ვაკეზე ძლიერად ვარდება, ვლადიკავკაზთან ხიდი წაიღო. ამით საქართველოს კავშირი კავკასიის ხაზთან ოქტომბრამდე შეწყვეტილი იქნა. ამის შემდეგ იმავე თვეში მოხდა საყურადღებო ბუნების მოვლენა, რომელიც ყოველ რვა წელიწადში მეორდება და რომლის დროსაც წყდება ყოველივე კავშირი ტფილისთან სამხედრო გზით. სახელდობრ, ყაზბეგიდან და მეზობელი მწვერვალებიდან მოიწოდება ძალზე დიდი რაოდენობის თოვლის მასა, რომელიც ყინულის უზარმაზარი ნატეხებითა და ლოდებით ჩაიქცა ხეობაში, რომელშიც თერგი მიედინება. ამან ჩახერგა თერგი რამდენიმე ვერსის სიგრძეზე და ორი დღითაც კი შეაკავა მდინარის დინება. თერგი არაჩვეულებრივად ადიდდა, გადავიდა მიმდებარე პატარა ხეობაში და დიდ ტბას დაემსგავსა. ასეთი მნიშვნელოვანი თოვლის ზეგვები რეგულარულად მეორდებიან 7 ან 9 წელიწადში ერთხელ და 100 ვერსზე მეტად სტოვებენ თავისი მოქმედების კვალს.

24 დეკემბერს დღისით, პირველის ნახევარზე, ტფილისში ისეთი მძლავრი მიწისძვრა მოხდა, რომლის მსგავსი არცერთ მაცხოვრებელს არ ახსოვდა. იგრძნობოდა ორი ერთმანეთის მიმყოლი ბიძგი, თითქოს რაღაც მძიმე დავარდა სახლის სახურავებზეო და თითქოს სხეულში დენმა გაიარაო. საბედნიეროდ, მიწისძვრა ორ წამზე მეტხანს არ გაგრძელებულა და არ მოჰყოლია მნიშვნელოვანი ზარალი; ქალაქს გარეთაც არ გავრცელებულა შორს. ვინც ამ დღეს და წინაღლით გოგირდის აბანოში იმყოფებოდა, ამტკიცებდა, რომ წყალი იქ ჩვეულებრივზე საოცრად თბილი იყო.

ამ წელს არაჩვეულებრივად ძლიერი ჭექა-ქუხილი იყო. სეტყვამ აგვისტოში შამშადილის პროვინციაში მოკლა ერთი კაცი და 14 ცხენი, ხოლო ერთმა თათრის ქალმა ცხვარიც კი დაკარგა. სხვათაშორის, სეტყვა მოდიოდა ადგილ-ადგილ მხოლოდ მთებში და აღემატებოდა თხილის ჩვეულებრივ სიდიდეს. მთიან ადგილებში სეტყვის მოსვლას რამდენიმე წუთით ადრე იგებდნენ, თითქმის 15 წუთითაც კი – წინასწარი, სულ უფრო მზარდი ხმაურით და მოსახლეობა რეკდა ზარებს ან ისროდა თოფს ჰაერში, რათა ღრუბლები გაეფანტათ.

ყანები ძალზე დაზიანდა გადაუღებელი წვიმებისა და მის შემდეგ უცბად დამდგარი სიცხეების და სეტყვის გამო, განსაკუთრებით სომხთისა და კახეთის მთიანი ადგილები, უმეტესად კი ქართლში. ხოლო, რადგან ზარალი მხოლოდ ადგილობრივი იყო და წინა წელმა მდიდარი მოსავალი მოიტანა, ამდენად ხორბლეულის ფასი ძალიან არ ანეულა. ღამის დიდმა ყინვებმა აპრილსა და მაისში ასევე დაზარალა ქართლისა და კახეთის ვენახები, ისევე როგორც უკანასკნელ პროვინციაში სეტყვამ ივლის-აგვისტოში. ყინვის გამო ძალზე დაზიანდა ნუშიცა და გარგარიც ყვავილობისას.

* * *

საქართველოში გავრცელებულ დაავადებებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს წნდებიან და გარკვეული დროის შემდეგ ეპიდემიურ ხასიათს იღებენ, ეკუთვნიან: ნაღლის (ყვითელი) ცხელება და სისხლიანი დიზენტერია ზაფხულში, ხანგამოშვებითი ცხელება შემოდგომით, ცხელებიანი, გამონაყრიანი სნეულებანი და იქსური ოფლიანი ცხელება (*Synochus sudatoria*) ზამთარში. ყველა ეს დაავადება ამჟღავნებს გამოცვეთილ გასტრიტულ მოვლენებს; ამიტომაც ექიმმა ანთებითი ავადმყოფობის მკურნალობისას მუდამ ამ გარემოებას უნდა მიაქციოს ყურადღება. ყვითელი ცხელება, რომელიც 1813 წელს მთელ საქართველოში მძვინვარებდა, ამ წელს მხოლოდ სპორადიულად, აქა-იქ გვხვდებოდა და უმეტესწილად ჰქონდა ხანგამოშვებითი, იშვიათად წყვეტილი სამდღიანი ხასიათი. ეს კი უმთავრესად შემოდგომის დადგომისას ძლიერი სიცხეების შემდეგ დაიწყო. ერთი მთავარი მიზეზი ამ ავადმყოფობისა არის გაციება ცივი სასმელებით და გახურებული სხეულით ბანაობისას, ასევე გაციება გამოწვეული სიცხისა და სიცივის უეცარი, ძალზე მკვეთრი შეცვლით, რაც ხშირად მოაქვთ ჩრდილოეთის ქარებს. დაავადების მიზეზია აგრეთვე ადგილობრივი მოსახლეობის ცივი და ნესტიანი საცხოვრებლები, ასევე მათი ჩვევა – ზაფხულობით ღია ცის ქვეშ, თავისი სახლების სწორ სახურავებზე გაატარონ ღამე, რომელიც უმეტესად ძალზე გრძელია და დილისკენ ყოველთვის საკმაოდ გრილი, რითაც ამ სნეულებისადმი არც თუ ნაკლებ განწყობენ.

განსაკუთრებული მოხსენების ღირსია ოფლიანი ცხელება, რომლისაც მისი განსაკუთრებული გადამდები თვისებების გამო, აქაურ მცხოვრებლებს ისე ეშინიათ, რომ უახლოესი ნათესავები თავის ავადმყოფებს მოსავლელად უჭოვებენ დაქირავებულ ქალებს, ხოლო დანარჩენი ხალხი, ალესილი თანაგრძნობით, გამვლელებს აფრთხილებს, რომ ამა და ამ სახლში არ შევიდნენ, სადაც მსგავსი ავადმყოფები წვანან. ამ ცხელებას აქვს ხანგამოშვებითი ხასიათი. იწყება ყინვებთან ერთად, მას მოსდევს გაუნელებელი სიცხე, რომელიც საღამომდე მატულობს. ტკივით თავი, ბეჭები, მუხლები; აქვთ უმადობა და უძილობა, ბუნებრივი საჭმობა იშვიათი ხდება, ხოლო სისუსტე განუწყვეტლოვ იზრდება. ამასთან, ავადმყოფობის დასაწყის სტადიაში არცთუ იშვიათად შეიმჩნევა სიძნელენი საჭმლის მოწელებასთან დაკავშირებით, მუცლის ტკივილი, რაც ავადმყოფობის მიმდინარეობისას კიდევ მეტად იზრდება.

ავადმყოფობა ჩვეულებრივ 5-7 დღე გრძელდება. მის დამთავრებისას გამოდის ძლიერი, მომყავო, გაუთავებელი ოფლი. არასდროს არ მუღაენდება კრიზისი შარდთან ან განავალთან დაკავშირებით; როცა ის მოედება თავს, ფილტვებს, მუცელს, მაშინ სიკვდილი დგება მეცხრე დღეს – ბოდვით, კრუნჩხვებით, მძიმე სუნთქვით, გულისრევითა და სლოკინით. ეს ავადმყოფობა ადამიანის კანში უნდა იყოს დასადგურებული, საიდანაც ის სწრაფად ვრცელდება საჭმლის მომწელებელ სისტემასა და სუნთქვის ორგანოებში. სასუნთქი გზების დაავადება არაა წმინდა ანთებითი. აქედან გამომდინარე, სისხლდენა, როგორც გამაგრებული საშუალება, დაავადებას ზრდის; მხოლოდ სნეულების დასაწყისში შეიძლება იყოს სასარგებლო სისხლსაცხე პიროვნებისათვის მცირე სისხლდენა. რადგან ნერვიული მოვლენები იშვიათად იწყება და ისიც ავადმყოფობის ბოლოს, ამდენად წმინდა ნერვიული საშუალებანი არაა მიზანშეწონილი. მსუბუქი ხანგამოშვებითი ოფლდენა კრიტიკული დღის წინ მიანიშნებს მომავალ ნერვიულ ცხელებაზე. გამოცდილება გვასწავლის, რომ ამ მძიმე ცხელებას აქ ყველაზე მიზანშეწონილად შემდეგნაირად მკურნალობენ: ავადმყოფს თბილად ფუთავენ და აძლევენ დამტკბარ სინდიყს გოგირდოვან სურმასთან ერთად, შემდეგ *flores amicae*-ს ჩაის; გულისრევის დაწყნარებას ცდილობენ *potio Riveri*-თ, ხოლო გაუვალობის შეწყვეტას ოყნით. მეხუთე დღეს ავადმყოფს თბილ აბაზანაში სვავენ. ეს ცხელება ყველაზე ხშირად ჩნდება

გაზაფხულის ცივ ამინდებში და ნოტიო შემოდგომასა და ზამთარში. მისი გამომწვევი მიზეზი უმეტესად არის გაცივება. ის უფრო იშვიათად გვხვდება რუსებთან, რომელთა საცხოვრებლები ნაკლებად ცივია, ვიდრე ადგილობრივებისა, რომლებიც გარედან ძალზე გაოფლილები შედიან თავის ცივ დარბაზებში და იქ უცბათ გრილდებიან. ამ დაავადების გადამდები თვისება არაა საეჭვო, რადგან როგორც კი ოჯახში ერთი ვინმე მორჩება ძლიერი ოფლიანობისაგან, მეორე და მესამე ავადდებიან. ამიტომაც გარდაცვლილისა თუ გამოჯანმრთელებულის ტანსაცმელსა და ქვეშაებს რეცხავენ და გასანიავებლად დიდი ხნით გარეთ გააქეთ.

ქლეჩი და ატროფია ძალზე გავრცელებული დაავადებებია ტფილისში, სადაც ის შეუდარებლად უფრო ხშირია, ვიდრე ეს მჭობლად შეინიშნება. აქაური მცხოვრებლების მჭიდრო დასახლება, ჩახუთული, ნოტიო, ცივი ჰაერი მათს ქვით ან აგურით ნაშენ სახლებში, რომლებიც ჩვეულებრივი თიხითაა შელესილი და რომელთა კედლები წვიმისაგან არასოდეს შრებიან; კვამლი, რომლითაც მოსახლეობის დაბალი ფენები ზამთრობით სუნთქავენ, რადგან მათს ბინებში არც ბუხარი, არც ლუმელი და არც კერია არაა; მხოლოდ ოთახის შუაში (ოთახისა, რომელსაც მხოლოდ ჭერში აქვს ერთადერთი ღია ნაწილი სინათლის შემოსასვლელად და კვამლის გასასვლელად) გაკეთებულ დაბალ ორმოში ანთებენ ცეცხლს, რომლითაც ისინი თბებიან და საჭმელს ხარმავენ; დაუდევრობა ბევრი ავადმყოფობის მიმართ, უმთავრესად ხველებისას, რაც აქაური ჩრდილოეთის ქარების ამოვარდნასთან ერთად დანყებული ძალზე გავრცელებული დაავადებაა; დაბოლოს, უზომო ხმარება ცხელი მინერალური წყლებისა – ყოველივე ზემოჩამოთვლილი წარმოადგენს უმთავრეს მიზეზებს ამ დაავადებისას. როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, აღნიშნული სნეულებით მსგავს პირობებში უმეტესწილად ბავშვები ავადდებიან.

ამ წელს, ისევე როგორც გასულ წელს, მოსახლეობაში ძალზე ცოტა აღინიშნა ქირურგიული შემთხვევები. ამის მიზეზი ალბათ დანის შიში უნდა ყოფილიყო, რაც მათ ხშირად აიძულებთ დაუმალონ ექიმს მნიშვნელოვანი დაავადება. თუმცა, მეორე მხრივ, არც თუ იშვიათად გაიძევრობენ თაღლითები. ასე მაგალითად, ხშირად მხოლოდ გარდაცვალების შემდეგ გაუგიათ, რომ ძუძუს კიბო ჰქონია ქალს, რომელიც ადრე დიდი ხნის მანძილზე ტყუილუბრალოდ მიმართავდა თაღლითს. ან კიდევ, მოვა

ექიმთან ქალი საცრემლო ფისტულით; მას დაუნიშნავენ ოპერაციას მეორე დღისათვის, რისი შიშითაც ის მეტი აღარ გამოჩნდება.

ამ წლის განმავლობაში ტფილისში მხოლოდ ერთადერთი მშობიარობისას იხმარეს მაშები კარგი შედეგით; გაკეთდა სამი შებრუნება, რომელთაგან ბავშვებისათვის ორი უზედურად დასრულდა – ისინი მკვდრები დაიბადნენ; ამას გარდა მოხდა თავის ქალის გახვრეტა. მუცლის მონყევითა აქ ხშირია; ამისი ჩვეულებრივი მიზეზებია სულიერი აღელვებანი, როგორიცაა შიში, მწუხარება, გაჯავრება.

დაბოლოს, რაც შეეხება დაკვირვებებს ცხოველთა მკურნალობაზე, მაისში ერთ ცხვრის ფარაში აღნიშნული იყო ანთებითი ქვლები, რომელიც სილნალის მახრიდან იქნა შემოტანილი ტფილისში. ეს დაავადება საქონელს რამოდენიმე დღეში ჰკლავდა; მისი მიზეზი იყო შიგნეულის ანთება.

ავგისტოში მე-20 საარტილერიო ბრიგადის ცხენებში შეინიშნა ცხელი ცოფი, რაც უშეტესნილად იმ ცხენებს დაემართათ, რომლებიც გასულ გაზაფხულზე შემოიყვანეს რუსეთის ჩრდილო მხარეებიდან. ამ დაავადების მიზეზად მხოლოდ მზის დარტყმა შეიძლება იქნეს მიჩნეული, რასაც, მაის-ივნისის გადაუღებელი წვიმებისა და ცივი ამინდების შემდეგ, მომდევნო თვეების პაპანაქებაში ამ უცხო ცხოველებზე დიდი გავლენა უნდა მოეხდინათ. განმეორებითმა სისხლის გამოშვებამ გამაგრებულ შინაგან, საშუალებების მიცემასთან ერთად და თავზე ცივი წყლის გადავლებამ სანუკვარი შედეგი გამოიღო მხოლოდ ორ ცხოველზე, რომლებიც ამ დაავადებით იყვნენ შეპყრობილნი.

ამ მოკლე და არც ძალიან ცხელ ზაფხულში არ ყოფილა შემჩნეული თვალში საცემი შემთხვევები გამოწვეული მორიელის, ტარანტულისა და ფალანგის ნაკბენისგან. ანთებითი პროცესის შესამსუბუქებლად საკმარისი საშუალება იყო ნაკბენი ადგილის დაზეფვა თბილი ზეთით.

სამედიცინო სამმართველომ ჯერ კიდევ ადრე რამდენჯერმე მოსთხოვა სამოქალაქო გუბერნატორს გაეხსნა საზოგადოებრივი საავადმყოფო ტფილისში, რადგან აქ ასე ხშირია ეპიდემიების მძვინვარება ღარიბთა ფენებში; მაგრამ ეს საქველმოქმედო დანესებულება სახაზინო თანხებით ჯერ არ აგებულა.

ამავე დროს თბილი გოგირდოვანი წყლები ტფილისის მცხოვრებლებს უდიდეს სარგებელს აძლევენ. ისინი ხალხს არა მარტო ჩვეულებრივ აბანოებად ემსახურებიან, არამედ ბევრი სნეულებისას უდიდესი სარგებლობიანობით იყენებენ. კანის ქრონიკული სნეულებანი, რევმატიზმები, ჰემოროიდული დაავადებანი, ისტერიული მოვლენები თუკი მთლიანად არ იკურნება მათი საშუალებით, ყოველ შემთხვევაში, საესებით გარკვევით შემსუბუქდება. ყველაზე თბილი წყალი 40° სითბოსია. ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მეტნაკლები სითბოს ხუთი აბანოა. აბანოები ნამდვილად იმსახურებენ გაცილებით უკეთეს შიდა მოწყობილობას, თუკი მთავრობა დაინყებს ყურადღების მათდამი მიქცევას.

ტფილისიდან რვა ვერსზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს ტბა, რომელსაც აქვს ორი ვერსი გარშემოწერილობა. ის წყალს იღებს ახლომდებარე მთებიდან ჩამომდინარე ნიაღვრებით და შეიცავს გოგირდმჟავა მაგნიუმს. ამ მარილს მოიპოვებენ მხოლოდ წყლის აქროლებით, რაც დიდ თანხებთანაა დაკავშირებული. შგავსი ტბა არის სოფელ კუმისთან, ტფილისიდან ათ ვერსზე, რომელიც შეიცავს იგივე მარილს. ტფილისელი მეტყავეები იყენებენ ამ მარილს, რომელიც იოლად, თუმცა არც თუ ნმინდად გროვდება: ის დიდი რაოდენობით ილექება ტბის ნაპირებზე, სადაც წყალი მზის სითბოზე ორთქლდება. შეიძლება აგრეთვე სუფთა კრისტალიზებული მიღებაც.

თელავის მაზრაში, სოფელ ნორიოსთან მდებარე ტბა შეიცავს გლაუბერის მარილს.

საქართველოს ორი მხრიდან ემუქრება ჭირის შემოჭრის საშიშროება: კავკასიონისა და აზიის მხრიდან – თურქეთიდან. ამიტომ აქ ჭირის თავიდან ასაცილებლად კარანტინებია დანესებული. "სახელდობრ, საქართველოს სამხედრო გზაზე საბაზრო ქალაქ ანანურის წინ, ისევე როგორც თურქეთის საწინააღმდეგოდ იმერეთში, ბაღდადთან, ქუთაისის ახლოს; ქართლში იმერეთის საზღვართან სურამში, ხოლო მეორე – სოფელ ქარელის ახლოს; სომხეთში შურაღელის პროვინციაში კი სიმაგრე ჭუმრის ახლოს. გარდა ამისა, კიდევ სამი კარანტინი არის ტფილისის გარშემო, როგორც მთელი ვაჭრობის ცენტრში, სადაც ჭირმა შეიძლება ძალზე სწრაფად გაიდგას ფესვები.

ამ კარანტინებში ორთულში ატარებენ სპარსეთიდან და ლეკეთიდან შემოტანილ საქონელს, სადაც ავადმყოფობანი საერთოდ ძალზე იშვიათია. აგრეთვე მოგზაურებსაც, რომლებიც მოდიან კავკასიის ხაზიდან ან თურქეთიდან, რომელთაც უკვე იქ, სასაზღვრო კარანტინებში გაიარეს დეზინფექცია, აქ მათ კიდევ ერთხელ შეამონმებენ და, გარემოების შესაბამისად, მეორეჯერ ატარებენ ორთულში. მთავრობამ რაც არ უნდა დიდი გულისყურით მიხედოს ამ კარანტინებს, ხოლო თურქეთის საზღვარზე კი სამხედროთა ძალზე ფართო ჯაჭვი დააყენოს, გადმოპარულთათვის კი დიდი სასჯელი შემოიღოს, მიუხედავად ყოველივესი, ამ ბოროტებას ვერ შეაჩერებ. მთელი წლის მანძილზე არცერთ უცხოელს არ გაუვლია ქარელის კარანტინში, რომელიც 1816 წლის ოქტომბერში დაანესეს საკმაოდ გაქვლილ გზაზე ახალციხისაკენ.

დუმანსკის კარანტინი, რომელიც წინათ არაჯანმრთელ და მრავალმხრივ მოუხერხებელ ადგილას მდებარეობდა, ახლა სხვა, საღ ადგილას გადაიტანეს.

მთელ საქართველოში არ არის არცერთი კერძო, პრივილეგირებული აფთიაქი, ხოლო ტფილისის სახაზინო აფთიაქი, საიდანაც მთელი სამხედრო კორპუსი იღებს ნამლებს, არის ერთადერთი, სადაც ინერენ ნამლებს თავისუფალი პრაქტიკისათვის. პრივილეგირებული, კერძო პრაქტიკის ექიმები, რომლებიც მაშინ ორნი იყვნენ, ახლა კი სამი არიან, ძველი ჩვეულების თანახმად, ავადმყოფებს ნამლებს თავისი საშინაო აფთიაქიდან აძლევენ. ასევე ირჯება აგრეთვე ზოგი არაპრივილეგირებული ექიმიც, რომელთაც სამედიცინო სამმართველო საპატიო მიზეზების გამო, თუმცა გარკვეული შეზღუდვით და თავისი ზედამხედველობის ქვეშ, პრაქტიკის ნებას რთავს; ესენი ნამლებს ნაწილობრივ თვით აგროვებენ, ნაწილობრივ კი ყიდულობენ სახაზინო აფთიაქში, ან დუქნებში.

საქართველოში ძალზე დიდი ნაკლებობაა დახელოვნებული ბებია ქალებისა. სომეხი და ქართველი ქალები უმეტესად მშობიარობენ მუხლზე მდგომი. ამასთან ისინი წინ ვინმე ქალს ეყრდნობიან, ხოლო ბებია ქალი უკანა მხარიდან იღებს ბავშვს. ამ დროს ბებიაქალიც ჩამუხლულია და ანვდის ბავშვს სხვა ქალს, რომელიც მის გვერდით ზის სკამზე. ჭიპლარს ჭრის სანამ მომყოლი გამოვა, თუკი ის მაშინვე არ წამოვიდა. ქალები მშობიარობენ უმეტესად სწრაფად, ბევრი ტყვიილების გარეშე; იშვიათად

წევანან, სხედან ან მიდიმოდინან. ახალშობილს არ ბანენ, არამედ მარილს აყრიან და რამდენიმე საათის განმავლობაში გახვეული დევს იატაკზე. მშობიარობის წინ მულოგინე მთელ ტანს ისუფთავენს. კაცები არ ესწრებიან მშობიარობას. ისინი სამი კვირის განმავლობაში არ ნახულობენ მულოგინეს.

საქართველოში გავრცელებულია ზოგიერთი ცხელებისანი დაავადება, რომელნიც საგანგებო მკურნალობას საჭიროებენ და რომლებზეც განუვლი ხარჯები გაცილებით მეტია, ვიდრე მსგავს შემთხვევებში ევროპის ქვეყნებში. ასე მაგალითად, საჭმლის მომნელებელი სისტემის ანთებითი მდგომარეობისა და ყვითელი ცხელების დროს, რომლებიც მოუვლელობის გამო აქ ისევე ჩვეულებრივია, როგორც სამიში, ერთადერთი საშუალება არის დამტკბარი სინდიყი. როცა ეს ნამალი გარკვეული დროის განმავლობაში იქნება მოხმარებული, ის არა მარტო წყვეტს მოკლე დროში ცხელების ყოველგვარ გამოვლინებებსა და გასტრიტულ უსუფთაობებს, არამედ თავიდან აცილებს აგრეთვე ხანგრძლივსა და საზიფათო გართულებებს. საუკეთესო საშუალება ამ დაავადების მოსარჩენად არის შემდეგი: მოზრდილებს ცხელების მოვლენების სიძლიერის მიხედვით გამოენეროს ყოველდღიურად დამტკბარი სინდიყი 10-20 გრანი თითო ჯერზე იალაპასთან, რევანდთან ან მაგნეზიასთან ერთად. ამავე დროს დაცულ უნდა იქნეს ანტიფლოგოური დიეტა და ასეთივე რეჟიმი. განსაკუთრებულად მძიმე მდგომარეობაში ავადმყოფს ყოველდღიურად ეძლეოდა ერთი დრაქმა დამტკბარი სინდიყი და შედეგიც ყოვლად მოულოდნელად სწრაფი და კეთილი იყო. სხვა შემთხვევებში, როცა ძლიერი დიარეის (ფალარათის) გამო არ შეიძლება მიეცეს მხოლოდ სინდიყი, მას ურევენ ოპიუმს. ღრძილების უმნიშვნელო შესიება არის ნიშანი, რომ საჭიროა შეწყდეს სინდიყის მიღება, რაც აგრეთვე მოუთითებს, რომ ავადმყოფი საფრთხის გარეშეა. პირმლებინებელი და საფალარათო საშუალებანი, მიღებული დაავადების სანყის ეტაპზე, ჯანმრთელი აგებულების დროს ზოგჯერ დაავადებას აჩერებდა; სუსტები კი ამის საპირისპიროდ ხშირად აშკარა საფრთხეში ვარდებოდნენ. სუსტი ავადმყოფისათვის ყოველი სისხლდენა უეჭველად საზიანოა, თუნდაც როცა ცხელება ძლიერია. საუკეთესო საშუალება სისხლიანი დიზენტერიის სანიხალმდეგოდ არის ასევე დამტკბარი სინდიყი სათანადო დოზით მიცემული. ხშირად ყოფილა, რომ უმძიმესი დიზენტერია, მძიმე ცხელების თანხლებით, ამ ნამლის შინაგანად მიღების შემდეგ

ორ დღეში სრულებით შემწყდარა. აპრილის თვეში ტფილისში ბევრ ავად-
მყოფს შეამჩნიეს უეცარი წყლიანი ფალარათი მძიმე შეცხელებით; მაგრამ
ამანაც ერთ დღეში გაიარა დამტკბარი სინდიყის მიღების შემდეგ.
ფალარათის სანინალმდეგოდ, რაც ხშირად შემოდგომით ვრცელდება, და
რაც შეიძლება იყოს დასაწყისი ავადმყოფობისა, ან გამოვლენა განვლილი
ყურადღებამიუქცეველი დიზენტერიისა, ყოველთვის საუკეთესო შედეგი
ჰქონდა იპეკაკუანას ხმარებას მცირე დოზებით, თუნდაც იმ შემთხვევაში,
სადაც წინათ სხვა საშუალებებს ამაოდ აძლევდნენ. მელოგინეთა ცხელე-
ბა, რაც აქ მელოგინეთა სათანადო მოუვლელობის გამო ძალზე ხშირია, ან
თვითდინებით გადის, ან მცდარი მკურნალობის შედეგად ხშირად
სიკვდილით მთავრდება. აქამდე მის სანინალმდეგოდ შედეგიანად შემდე-
გი მკურნალობა გამოიყენებოდა: ანტიფლოგიური დიეტისა და ასეთივე
რეჟიმის დაცვასთან ერთად, ავადმყოფს დღეში აძლევდნენ 10-30 გრამ
გოგირდოვან სურმას, ან ცალკე, ან გარემოების მიხედვით, ამონიუმთან,
ქაფურთან, ოპიუმთან ერთად; ამასთანავე მუცელზე ადებდნენ გამაღიზ-
იანებელ სალბუნს, ან სინდიყის მალამოს შებლავდნენ კაუსტიკურ (მწვანე)
ამონიუმთან ერთად და უკეთებდნენ დასაცლელ ოყნას.

მოახლოებული მუცლის მოწყვეტის დროს ყოველთვის საუკეთესო
შედეგი ჰქონდა ხელიდან სისხლის გამოშვებას და შინაგანად ჰალეს მუყავს
მიღებას, მაშინ როცა მუცლის ქვედა ნაწილს შებლავდნენ *Unguentum
nervinum*-ით.

სურგანდის წინააღმდეგ, რაც საქართველოს მთიან მხარეებში გზაფეხ-
ულის დადგომისას ეპიდემიურად ვრცელდება, როგორც საუკეთესო საშუ-
ალებას, იყენებენ იქ ველურად მზად ღანძილს (*Allium ursinum*-ს), რომელ-
იც ჯობს ყველა სხვა ბოლქვიან მცენარეულს; ის უეჭველად წარმოადგენს
ძალზე კარგ დიეტურ დამცველს ამ ავადმყოფობისაგან. ძალზე სასარგე-
ბლოა აგრეთვე ამ შემთხვევაში ასფოდელოც (*Asphodelus altaicus*-ი).

ქართველებს არ უყვართ წამლების მიღება, ხოლო შეძლებული პირე-
ბი, როცა ისინი იძულებული არიან ექიმს დაუძახონ, კმაყოფილდებიან
ექიმის მოსვლითა და ნუგეშით; მის წამლებს კი მიმართავენ მხოლოდ
უკიდურესი საფრთხის დროს.

ცხელებიანი დაავადების ყოველ სახეობას, თუ ის დაკავშირებული არ
არის ძლიერ ტკივილებთან და ხანმოკლეა (უმეტესად ნერვიულ ცხელე-

ბას), თვითდინებას მიანდობენ, ანდა, როგორც ისინი ამბობენ, მათს მფარველ სულს ანდობენ. ავადმყოფები, რომელთაც ანუხებთ ქრონიკული დაავადებანი, როგორიცაა ნიკრისის ქარი, ფილტვების ქლეჩი, კრუნჩხვები და ა. შ., მიჰყავთ გულისებში, სადაც მღვდლებს მათთვის ალოცვინებენ, რითაც შვებას მოელოან.

ძროხისა და ადამიანის ყვაილის ერთნაირად ეშინიათ, მაგრამ მხოლოდ ამ ნელს დაიწყეს ძალდატანების გარეშე თავისი ბავშვების მიყვანა ექიმებთან ყვაილის სანინალმდეგო აცრისათვის. თუმცა, როგორც ჩანს, ამას უფრო მეტად შიშით აკეთებენ, რომ მათი ბავშვები არ დაავადდნენ სხვებისაგან.

მხოლოდ მრავალ ტკივილებთან დაკავშირებული დაავადებანი, აშკარა საფრთხე, გარეგანი და თვალში საცემი სხეულის დამახინჯებელი ავადმყოფობანი აიძულებენ მათ დახმარებისათვის ექიმს მიმართონ.

ამავე დროს ხალხს აქვს თავისი საკუთარი საშუალებებიც. ასე მაგალითად, ცხვირიდან ძლიერი სისხლდენის დროს სარგებლიანად იყენებენ დამწვარი კირისა და კვერცხის ცილის საფენებს, რომელსაც ადებენ საფეთქელზე და შუბლის არეში.

შარდში მყოფი კენჭი რომ გამოიღონ, რომელსაც შარდსადინარი აკავენ, ქართველი ქირურგები მიმართავენ გამოწოვას, როცა მას მაშვებით ვერ სწვდებიან და რათა იქ დაგროვილ სილას თავისუფალი გასასვლელი მისცენ. მრავალ, ნაიარევ უცხო სხეულს კი ისინი გამოწოვენ რქის საშუალებით.

მრავალ ხალხში არის ჩვეულება, როცა ცხელება შეიპყრობთ, მაშინვე ჰომეოპათიური ხერხით ცივ წყალში იბანაონ, რის შემდეგაც ზოგჯერ ჯანმრთელი ადამიანები მაშინვე ოფლიანდებიან და ცხელება ქრება. რძის გამოდენა რომ აამაღლონ, ტუბუს ირგვლივ ჩვეულებრივ იდებენ ცივ თიხას, რითაც სუსტი ქალები მეტწილად სიცოცხლეს აშკარად საფრთხეში აგდებენ, ან, სულ მცირე, ხანგრძლივად ავადდებიან; უფრო ხშირად ქლეჩით.

საქართველოში დღემდე გავრცელებულია მრავალი საზიანო ჩვევა და ცრურწმენა, რისგანაც ხალხი ნელ-ნელა თავისუფლდება. მათ შორის უმთავრესად გამოირჩევა მოსახლეობის ზრუნვა, რაც შეიძლება ჩქარა დამარხონ მიცვალებული. ამიტომ ავადმყოფს, როცა ამ უკანასკნელს მათი

შრით საბოლოო სუნთქვა აღმოხდა, პირსა და ცხვირზე ხელს წაუჭერენ და მაშინვე ზენარში ახვევენ.

ღარიბი ხალხის ჩვეულება, რომ ზამთრობით დაიძინონ ოთახის შუა-გულში დანთებული ცეცხლის ირგვლივ, არც თუ იშვიათად ყოფილა მიზეზი ბევრი ბავშვის სიცვდილისა, რომლებიც ძილის დროს ვარდებოდნენ ცეცხლში და ინვებოდნენ, ისე რომ მშობლები მათ ყვირილზე ვერ იღვიძებდნენ.

საქართველოში დღესაც ჩვეულებად აქვთ გაათხოვონ ახალგაზრდა ქალიშვილი, რომელსაც ჯერ არ მიუღწევია სათანადო სიმწიფისათვის. ამიტომაც ის მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე გაუთავებელ ავადმყოფობებს უჩივის; ყოველგვარი ხუთვები, ისტერიული მოვლენები და უნაყოფობა არის მათი ჩვეულებრივი ხვედრი. აქაური ქალიშვილების ძალზე განმარტოებულად აღზრდა, რომლებიც მხოლოდ პირბადით და იშვიათად თუ დადიან ეკლესიებში თავის მშობლებთან ერთად, ხოლო დანარჩენ ხანგრძლივ დროს ცივ, ნესტიან და ბნელ საცხოვრებლებში ატარებენ, ყოველივე ეს, ისევე როგორც მათი ერთფეროვანი ცხოვრება საერთოდ, მათს ორგანიზმზე ძლიერ საზიანო გავლენას უნდა ახდენდეს. ამიტომაცაა, რომ არსად არ გვხვდება იმდენი ისტერიული ქალი და ქალიშვილი, როგორც საქართველოში. მაგრამ არა მარტო ასეთი განმარტოებულობა, არამედ უმეტესად ქალების ცხოვრების მჯდომარე ხასიათი საზიანო გავლენას ახდენს მათს სხეულზე, რადგან ქალები თავის სახლებში ეწევიან ისეთ სამუშაოს, რაც არავითარ მოძრაობას არ მოითხოვს; მოძრავ სამუშაოს კი ასრულებენ მოსამსახურეები და მოახლენი; იგივე ხდება სოფლის მოსახლეობის ფენაშიც.

ქალების ნერვიული სისტემის სისუსტე-მგრძნობიარობისა და მრავალი ისტერიული დაავადების სხვა მნიშვნელოვანი მიზეზი არის ის, რომ ისინი ბოროტად სარგებლობენ ტფილისის ყველაზე ცხელი გოგირდიანი წყაროებით – მთელი დღე ან ღამე იმყოფებიან ასეთ ცხელ აბანოში. ამ ხნის მანძილზე რამოდენიმეჯერ ჩადიან აბაზანაში და იქ საათობით სხედან; ასევე მყრალ გოგირდის გაზში მიირთმევენ თავის სადილსა და ვახშამს. მსგავს გართობას აბანოში ისინი ყოველ კვირას იმეორებენ.

სამედიცინო სამმართველოს შემდგომი 1818 წლის წლიური ანგარიში ზოგიერთი თვალსაზრისით განსხვავებულია, ამიტომ შესადარებლად მე მის ამონაწერებს მოვიტან.

ამ წლის ზამთარში უდიდესი ყინვა იყო 14 1/2°; საშუალო ტემპერატურა იყო 3° წულის ზევით, მაშინ როცა უდიდესმა სითბომ 8°-ს მიაღწია. უმაღლესი წნევა (ბარომეტრით) შეადგენდა 30¹/₂°-ს, უდაბლესი 29°-ს. ზაფხულში უმაღლესი სიცხე იყო 29 1/2°, ყველაზე დაბალი ტემპერატურა კი - 12°; საშუალო შეადგენდა 20°-ს. უმაღლესი წნევა იყო 29⁵/₈°, უდაბლესი 29³/₈°; ხშირი იყო სეტყვა. 29 ივლისს, შუადღის ორი საათისათვის თერმომეტრმა ჩრდილში უჩვენა 32°, რაც მთელი კვირის განმავლობაში ასე მაღალი დარჩა; ელიზავეტპოლში კი იყო 35°. 6 იანვარს მოვიდა დიდი თოვლი, 10-ში კი იდგა თბილი ამინდი. საქართველოს ყველაზე თბილ მხარეებში - ყარაბაღის სახანოსა და მულანის სტეპებში მოვიდა ღრმა თოვლი და ყინვაც მნიშვნელოვანი იყო. მარჯი გამოირჩეოდა თბილი და კარგი დარებით; 21 რიცხვში სითბო შემანუხებელი გახდა და კარგა ხანს დარჩა ასე; 23 რიცხვში მან მიაღწია 23°-ს, ყველა ხეები ყვავოდნენ. მხოლოდ იშვიათად წვიმდა. 24 რიცხვში მძლავრმა გრივალმა ჰაერი გააცივა. აპრილის პირველ ნახევარში კარგი ამინდები იდგა, მეორე ნახევარი კი წვიმიანი იყო. 23 რიცხვში მოხდა მზის დაბნელება. ამ დღეს ბორჩალოს დისტანციაში საშინლად წვიმდა. წვიმამ გაანადგურა და წალეკა ორი თათრული სოფელი, ამასთან ორი კაცი და რამდენიმე სული საქონელი დაიღუპა. აღსანიშნავია, რომ ამ თავსხმის ცოტა ხნით ადრე იქ ისეთი მძლავრი სეტყვა მოვიდა, რომ მინდვრებში ნახევარი წყრთის სიმაღლეზე იდო. ამ თვის მეორე ნახევარში თითქმის ყველა მდინარე ადიდდა. 18-22 რიცხვებში სულ უმცირესი მდინარეებიც კი, რომელთაც თითქმის არ აქვთ წყალი, ისე ადიდდნენ და ისე დაფარეს მიდამო, რომ არ შეიძლებოდა მათზე გადასვლა.

მოსავალი ცუდი იყო, რადგან მრავალ ადგილას, როგორც მაგალითად, თელავში, სიღნაღში და თათრულ დისტანციებში მის-იენისში ბევრი სეტყვა მოვიდა; მიუხედავად ამისა, ფასი პურეულზე არ აწეულა. ძალზე დაზიანდნენ აგრეთვე ვენახებიც. მათში ელიზავეტპოლის ბევრ ბაღებში ხეები ძირფესვიანად დაიგლიჯა. ზოგიერთი მხარე, როგორიცაა ანანური, რომელიც ძვეს მაღალი მთებით გარშემორტყმულ ვიწრო ხეობაში, ძალზე

არაჯანმრთელია, რადგან ზაფხულში იქ ჩახუთული ჰაერის გამო სიცხე აუტანელია, ზამთარი კი საპირისპიროდ ძალზე ცივი. ხანგამოშვებითი ცხელება (ციებ-ცხელება) იქ ძლიერ ენდემურია და თითქმის ყველა მოსახლე ავადდება ყოველწლიურად. ახლომდებარე შიშველი კლდეების გამო ხორბლულს იქ არ აშენებენ; სოფელშიც მხოლოდ 80-მდე ოჯახი ცხოვრობს.

იანვარში ტფილისში თითქმის ეპიდემიურად იყო გავრცელებული თვალების ანთება, ისე რომ მისგან არცერთი ოჯახი არ გადარჩენილა; მაგრამ გართულებები თვალეზე არ მოჰყოლია. იანვარ-თებერვალში ნითელები სპორადიულად იყო გავრცელებული; მარტში შემოვიდა ჩუტყვავილა. გაზაფხულზე გაბატონებულ დაავადებას წარმოადგენდა ხანგამოშვებითი ცხელება (ციებ-ცხელება); მოგვიანებით, როცა უფრო დათბა, ის გადაიზარდა რევმატიკულ და გასტრიტულ ცხელებაში, ხოლო აგვისტო-სექტემბერში გავრცელდა ყვითელი (ნაღვლის) ცხელება – ჯულისრევის, ხოლერის, აუტანელი თავის ტკივილების, სიყვითლის, სულის ხუთვის, სისუსტის, თვით გაგუდვის (ასფიქსია) საშიში შემთხვევებით. საუკეთესო მოვლის დროსაც კი ეს დაავადება ყოველთვის სტოვებს თვალში საცემ სისუსტეს და უმზადებს საჭმლის მომნელებელ ორგანოებს ხანგრძლივ ანთებებს და სხვა ტკივილებს. მაგრამ ეს მოვლენები ვერ შეედრებიან საშიშ გართულებებს, თუ მათ ცუდად, ან საერთოდ არ უმჯურნალებენ. ყველაზე იოლს [გართულებები – გ. გ.] მიეკუთვნებიან: თევობით შეუწყვეტილი სუსტი მონელება და ფალარათი, ხშირად განმეორებადი ციებ-ცხელება (ხანგამოშვებითი ცხელება), დამაუძლურებელი ცხელება და ა. შ. ყველაზე მეტად ავადმყოფებს უხდება გოგირდოვანი სურმა, ეპიკაკუნა, რევანდი და ნახშირმჟავა გაზი. აღსანიშნავია, რომ ამ რევმატიკულ-გასტრიტულ ცხელებასთან ერთად აგვისტოს თვეში ტფილისში გავრცელებული იყო სამდღიანი ციებ-ცხელება, რომლის წინააღმდეგაც ქინაქინა არ შველოდა, მაშინ როცა ცხელების შეტევის დროს გულისრევის საშუალება ყოველთვის საუკეთესო შედეგს უჩვენებდა.

ყვითელი ცხელება იმ მაზრებში ბატონობდა, სადაც ადრე სუსტად და სპორადიულად იყო გავრცელებული, გარდა ელიზავეტპოლისა, რომლის მოსახლეობასაც დიდი სიკვდილიანობა დაატყდა თავს. ამ წელს ტფილისის მოსახლეობაში გავრცელებული იყო აგრეთვე დიზენტერია, მაგრამ ცნობილი საშუალებებით დაავადებამ უკან დაიხია. სამ წლამდე

ბავშვები მრავლად დაიხოცა ლიენტერიის (ლიენიტი - ელენთის ანთება - გ. გ.) გარკვეული სახეობისაგან.

ენდემური უბედურებაა საქართველოში სოლიტერი, რომლის წინააღმდეგაც ნუფერის ნამალი ხშირად უძლურია. ასევე არც კენჭოვანი დაავადებანი გვხვდება იშვიათად. ტფილისში უფრო მეტად არის თირკმულების კენჭი, მაგრამ არცერთი შარდის კენჭი, რაც კახეთსა და იმერეთში (ჩვეულებრივ ლეინის პროვინციებში) ხშირად შეინიშნება. ოპერაცია აქ თვით ადგილობრივთა მიერ კეთდება, ხშირად საუკეთესო შედეგით.

ორივე ძმამ - სიმონ და გიორგი იაგულოვებმა თელავის მაზრიდან, უკვე ახალგაზრდობიდანვე შეისწავლეს, თუ როგორ დაეხმარონ კენჭოვანი დაავადებით შეწუხებულ ავადმყოფებს ოპერაციით. სამედიცინო სამმართველომ მათი საქმიანობა სასარგებლოდ მიიჩნია; როცა გიორგიმ 1809 წელს თავისი ხელოვნება საქმით დაამტკიცა, მას ნება მისცეს, რათა ეს ოპერაციები თავისუფლად (კერძოდ) აკეთოს. გიორგიმ კენჭი ამოკვეთა ექვსი წლის ბიჭს, რომელიც ერთ კვირაში სავსებით გამოჯანმრთელდა. თერთმეტი წლის მეორე ბიჭს ასევე სწრაფად და საუკეთესოდ გაუკეთა ოპერაცია სიმონმა - ამოაძრო მტრედისკვერცხისოდენა ქვა; მაგრამ ბიჭი სუსტი ჯანმრთელობისა იყო და გარდაიცვალა მეექვსე დღეს სიცხიანი ცხელებით. რადგან ამ ძმებს - იაგულოვებს ბევრი რუსი მოხელე, თავადი, აზნაური, თუ სოფლის მცხოვრები უდასტურებდა, რომ მათ ეს ოპერაცია ბევრ პიროვნებას კარგი შედეგით გაუკეთეს, ამიტომ სამედიცინო სამმართველომ უყოყმანოდ გამოსთხოვა მთავარმართებელს ნებართვა, რათა ძმებს მომავალშიც ეკეთებინათ ეს ოპერაციები მაზრაში და იმავე დროს მიეცათ მათთვის ვერცხლის მედლები, რომ განესხვავებინათ სხვა მრავალი თაღლითისაგან. ისინი ოპერაციას აკეთებენ მთლად ცელსუსის¹ მეთოდით, ხოლო სხვა ხერხებზე სრულებით არავითარი წარმოდგენა არ აქვთ; მათი ინსტრუმენტები შეესატყვისებთან აგრეთვე მათ მიერ გამოცდილ მეთოდს.

¹ ცელსუსი (ძვ. და ახ. წელთაღრიცხვების მიჯნა), რომელი მეცნიერი-ენციკლოპედისტი. მისი ნაშრომი „მედიცინის შესახებ“ ძვ. სამყაროს ერთადერთი ლათინურენოვანი სამედიცინო თხზულებაა ჩვენამდე მოღწეული. აქ აღწერილია ანთების 4 ნიშანი: შენითლება, შეშუპება, სიცხე და ტკივილი. ზოგ ქირურგიულ მეთოდს და დაავადებას მისი სახელი ეწოდა.

კენჭოვანი დაავადების ხშირი შემთხვევების მიზეზი უეჭველად არის ბევრი ღვინის სმა აღნიშნულ პროვინციებში. ტფილისის გარშემო მდებარე ბაღებიდან თუმცა არ იღებენ ცოტა ღვინოს, მაინც მოსახლეობის სიმრავლის გამო ის არ უნდა იყოს საკმარისი. ამიტომ თელავიდან ტფილისში გაცილებით მეტი ღვინო შემოაქვთ ტიკებით, რომლებსაც შიგნით ბანჯგელიან ზედაპირზე წასმული აქვს კუპრი. მათშივე ინახავენ ღვინოს. ამის საპირისპიროდ, კახეთში და იმერეთში ღვინოს ინახავენ დიდ თიხის ჭურჭლებში, რითიც მიაქვთ აგრეთვე სუფრაზე; ის გათხვრილია მინით და ძაღზე ადვილად შეიძლება გახდეს კენჭის წარმოშობის საბაბი.

ამ წელს ტფილისში გამოჩნდა თვალის თათარი ექიმი, რომელსაც თავისი ხელობა სპარსეთში ესწავლა. კერძო მკურნალობის შესახებ მისი თხოვნა რომ დაეკმაყოფილებინათ, ის ჯერ სამედიცინო სამმართველოს უნდა გამოეცადა. მან ჯერ ოპერაცია გაუკეთა ცხვრის თვალს, შემდეგ ბისტიას სამ კაცს. ამათგან ორს კარგი შედეგით, ხოლო მესამეს, რომელსაც ამავე დროს მხედველობის სისუსტე ჰქონდა, ნაკლებ შედეგიანად. მაგრამ სანამ მან თავისუფალი მკურნალობის ნებართვა მიიღო, გაიზარდა საჩივრები მისი ტყუილებისა და ფულისადმი სიხარბის გამო. სახელდობრ, მან მოინდომა ოპერაციის საშუალებით მოეშორებინა რქოვანადან სტაფილომა და სხვა ლაქები, ამასთან ჰპირდებოდა სახის კვლავ სავსებით აღდგენას. ავადმყოფთაგან წინასწარ აიღო დაპირებული გასამრჯელო და განუკურნავ სნეულებას არაფერი უშველა. ამიტომ ის, როგორც მანვე პიროვნება, პოლიციამ ქალაქიდან გააძევა. მისეული მეთოდი ბისტის ოპერაციისა იყო გადახრა (რეკლინაცია), რასაც ის შემდეგნაირად აკეთებდა: აღმოსავლური წესით ფდებოდა ავადმყოფის წინ, რომელსაც აუხვევდა არასაოპერაციო თვალს, ხოლო მის ხელებს თავის ქმარზე იმაგრებდა, თავს კი დამხმარე პიროვნება თავის გულზე იყრდნობდა. თავისუფალი ხელის ორი თითით ქუთუთოებს დააცილებდა ერთმანეთს და აჩერებდა თვალის კაკალს. ამის შემდეგ მეორე ხელით იღებდა სისხლის გამოსადენ ჩვეულებრივ ლანცეტს, ბლაგვსა და ჟანგიანს, რომელსაც წინასწარ სუფრის მარილით წმენდდა; წვერზე მას ორ ხაზად ახვევდა მარილწყალში დასველებულ ბამბის ძაფს, რაც მისი აზრით სისხლდენისაგან დაიცავდა. შემდეგ ლანცეტის ზედაპირით გაჭრიდა სამ-ოთხ ხაზს რქოვანადან კაკალზე სკლერის გარეთა მხარისკენ თვალის ცენტრის მიმართულებით. ამის შემ-

დღე ათავისუფლებდა ქუთუთოებს, აფარებდა თვალზე სველ ბამბის ნაჭერს და ცოტახანს უბერავდა თვალზე. ამით, მისი აზრით, სკლერის გახერხტით გამოჩნეული ტკივილი გაივლიდა. როცა ავადმყოფი თვალს კვლავ გააღებდა გახერხტილ ადგილში შეჰყავდა ბლაგვი, სამკუთხა წვერიანი სპილენძის ნემსი ძეგლის ტარამდე. ნემსს წინასწარ ასევე მარილით ხეხავდა. პირველად ის შეჰყავდა იმავე მიმართულებით, როგორც ლანცეტი, შემდეგ ჩაუშვებდა ტარს, ამოძრავებდა წინისკენ და ამნაირად დაჰკიდებდა მას ავადმყოფს ლოყაზე, შემდეგ დაადებდა ზემოდან ხელახლა საფარს თვალზე, დააფენდა კვლავ ბამბას და მთელი ძალით დაუწყებდა ბერვას. შემდეგ ის კვლავ ახელინებდა თვალს, იჭერდა ნემსს ბუმბულივით თითებს შორის, გადაუსვამდა მას დაბნელებულ ლინზაზე (ბროლზე), ამოძრავებდა მის წინ და გადახრიდა მას. როცა ლინზა მეტი აღარ ინეოდა ზევით, რასაც ავადმყოფი ათჯერ მაინც აკეთებდა, შემდეგ ის ნემსს იმავე მიმართულებით ამოაძრობდა, როგორითაც შიგნით ჩაარჭო. შემდეგ ოპერატორი ხელახლა დიდხანს უბერავდა თვალზე, თან ეკითხებოდა, ხედავდა თუ არა ავადმყოფი. ღია თვალში ანეეთებდა ყმანვილის თბილი მარდის წვეთებს და შეუკრავდა თვალს ბამბითა და დოლბანდით. ოპერაციის დასრულებისას ის ზურგზე აწევინდა იმ ადგილზე, სადაც ოპერაცია ჩაუტარა და ამ მდგომარეობაში უნდა წოლილიყო სამი დღე; ამასთანავე აფრთხილებდა, რომ არ ეხველებინა, არ დაეცემინებინა და ა. შ. ოპერაციის შემდეგ ავადმყოფს უნდა დაეცვა ძალზე მკაცრი დიეტა და კვირაში ორჯერ უნდა მიეღო სასაქმებელი; ლინო სავესებით ეკრძალებოდა. ერთხელ მან გახურებული რკინით დაუნვა საფეთქელი იმ მხარეს, საითაც ოპერაცია უნდა გაეკეთებინა, რათა, მისი აზრით, ავადმყოფი დაესუსტებინა და ანთება აეცდინა. ოპერაციის შემდგომ ანთებას ის ანელებდა მსგავსი თავიდანამცილებელი საშუალებით. საოცარია, რომ ავადმყოფები ამ მტკივნეულ ოპერაციას ვნების გარეშე იტანდნენ და რომ თვალი ზოგჯერ აღარ ანუხებდათ, თუმცა ლინზა (ბროლი) კვლავ მაღლა იყო ამოზურცული.

მზარებშიც ყოველნაირად ცდილობენ დაიცვან მცხოვრებთა ჯანმრთელობა. მზარის ყოველ ექიმს თავის დამხმარედ ჰყავს კანონიერი მონაფე და რამდენიმე ადგილობრივი დამხმარე, რომლებიც უკვე კარგა ხანია საექიმო პრაქტიკას ეწევიან; ისინი სამედიცინო სამმართველომ ქალაქის

ექიმებს დაუქვემდებარა. ამას გარდა, სიღნაღისა და თელავის საქალაქო ექიმთათვის სამედიცინო სამმართველომ მთავარმართებელს გამოსთხოვა ცალ-ცალკე თარჯიშანი, რომელთაც მიეცემათ ჯვამაგირი და ევალებათ განმარტებანი ექიმთა პრაქტიკულ საქმიანობისას. ქალაქის ექიმებს თავის ხელთ აქვთ საკმაო რაოდენობა აუცილებელი ნამღებისა, რომელთა შესახებაც წელიწადში სამჯერ უნდა ჩააბარონ ანგარიში სამედიცინო სამმართველოს. ექიმები და მათი მოწაფეები ასევე უზრუნველყოფილი არიან ყველაზე საჭირო ქირურგიული ინსტრუმენტებითა და სამედიცინო წიგნებით.

სამედიცინო სამმართველოს 1819 წლის წლიურ ანგარიშში შემდეგი მონაცემები იყო:

ზამთარში უდიდესი ყინვა დილით იყო 13° , ხოლო ყველაზე მაღალი სითბო შუადღისით 13° ; საშუალო ტემპერატურა იყო 4° . ყველაზე მაღალი წნევა ზამთრის მანძილზე იყო $29^{\circ}7''$, უდაბლესი $29^{\circ}3 \frac{1}{2}''$.

ზაფხულში ყველაზე დიდი სიცხე აღწევდა შუადღისით 32° -ს, უდაბლესი 16° -ს; საშუალო სითბო შეადგენდა $20-24^{\circ}$ -ს. ყველაზე მაღალი წნევა იყო $29^{\circ}4''$, ყველაზე დაბალი 29° .

ყინვები დაიჭირა გასული დეკემბრის ნახევრიდან და გაგრძელდა 18 თებერვლამდე; აქაურ მცხოვრებთ ასეთი მკაცრი ზამთარი არც ახსოვთ. ზაფხული კი ამავე დროს იყო ძალზე ცივი. ზამთარში ბევრი საქონელი დაიხოცა, ნაწილობრივ დიდი თოვლის, ზოგიც საკვების უქონლობის გამო. 16-დან 17 იანვრის ღამით მოხდა მიწისძვრა. დილით ნახევარი წუთის მანძილზე გარკვევით იგრძნობოდა მიწისქვეშა ხმაური, რასაც მოჰყვა სამი ძლიერი ბიძგი. ეს მიწისძვრა მხოლოდ ტფილისში იგრძნობოდა და არ გამოუწვევია რაიმე მნიშვნელოვანი ზარალი. თელავში 5 აპრილს ნაშუადღევს იგრძნობოდა მიწისძვრა; ისიც დაახლოებით ნახევარ წუთს გაგრძელდა და ზარალი არ მოჰყოლია.

რადგან საქართველოს მცხოვრებნი ყინვისაგან ვენახების დასაცავად საესებით არავითარ საშუალებას არ მიმართავენ, ამდენად ამ მკაცრი ზამთრის გამო მათ საკმაო მიზეზი ჰქონდათ უბადრუკ რთველს მოელოდნენ მომავალი ზაფხულისათვის. ამავე დროს კახეთში, სიღნაღის მაზრაში და ელიზავეტპოლის პროვინციაში ვაზი დაზარალდა არა იმდენად ყინვისაგან, რამდენადაც სეტყვისგან, რომელიც მაისსა და ივნისში მოვიდა. გორის

მზრამი კი იქაური მცაცრი ჰაეის გამო თითქმის მთელი ვაზი დაიღუპა. პურეულის მოსავალი არც ისე ბარაქიანი გამოდგა, როგორსაც ზამთრის ღრმა თოვლი და გაზაფხულის წვიმები ჰპირდებოდნენ, რადგან სეტყვამ ბევრ ადგილას არც თუ უმნიშვნელო განადგურება გამოიწვია. ამის გამო ხორბალსა და ქერზე ფასებმა ისე მალლა აინია, რომ, სხვათაშორის, თელავის მზრის მცხოვრებლები იძულებული იყვნენ პური გამოეცხოთ სიმინდისაგან, ნაცვლად ხორბლისა; სილნალის მზრამი კი პურეულის მოსავალი განსაკუთრებით კარგი გამოდგა.

თებერვალში თავდაპირველად გაჩნდა ხანგამოშვებითი ცხელება ნალვლის ნიშნებით და ანთებითი პროცესების თანხლებით, რაც, როგორც სახის წითელი ქარი, თავის ადგილსამყოფელს იცვლიდა. ტკივილი უმეტესად მარცხენა მხარეს იგრძნობოდა, მაგრამ არ იყო ისე ძლიერი, რომ ავადმყოფი მისგან ძალზე შეწუხებულიყო. უმთავრესი მიზეზი მეტწილად იყო ჯირკვლების რეგმატიული აფეთქებები. ეს დაავადება ბევრ ახალგაზრდას სიცოცხლის ფასად დაუჯდა, რადგან თავდაპირველად მას ყურადღებას არ აქცევდნენ. უეცარი მეტასტაზები თავში, შიგნულობაში, ანდა წვა ჯირკვლებში ჩვეულებრივ იწვევდნენ სიკვდილს; უკანასკნელ შემთხვევაში კი თანდათანობითი, მოჩვენებითი გამოყუთების ნიშნის ქვეშ. სნეულების დასაწყისში დაავადებულს უხსნიდნენ სისხლძარღვს, აყრიდნენ წურბელებს, აძლევდნენ მსუბუქ საფალარათო საშუალებას და ოყნას, რითიც ავადმყოფობა მეტწილად ქრებოდა. დილის სიცოცხის უეცარი გადასვლა შუადღის სითბოსა და ჰაერის სიმშრალეში უნდა ყოფილიყო ამ დაავადების გამომწვევი მიზეზი. შემდგომ მარტის თვეში ამ ცხელებამ ადგილი დაუთმო კუჭის ანთებით ცხელებას, რომელიც მსუბუქი საფალართოს ხმარებისა და საჭირო დიეტის დაცვის შედეგად მალე ქრებოდა.

აპრილში კიდევ გაჩნდა ხანგამოშვებითი ცხელება, რომელმაც ეპიდემიური ხასიათი მიიღო; მას ახასიათებდა რამდენიმეგზისი შემოტევა (პაროქსიზმი); კურნავდა გამხსნელი საშუალებები. მას მაისში შეენაცვლა კუჭის (გასტრიტული) ცხელება, რომელიც თითქოს გადასვლას წარმოადგენდა ივნის-ივლისში გავრცელებულ ყვითელ (ნალვლის) ცხელებაზე. ამ ცხელებით არცთუ იშვიათად მთელი ოჯახები იყვნენ შეპყრობილი. ამასთან ის მსუბუქი ფორმით მიმდინარეობდა და სათანადო მოვლის შედეგად არავინ მომკვდარა. მომდევნო აგვისტოს თვეში კი ამ ცხელებას ახლდა

მძიმე შემთხვევები და ადვილად გადადიოდა ხანგამოშვებით და დამაუძლურებელ ცხელებაში. ყოველივე ამასთან შედეგი უმეტესწილად კეთილი იყო და ალბათ ეს გამოწვეული იყო ზაფხულის ზომიერი სიცხით. სექტემბერ-ოქტომბერშიც ბატონობდა ყვითელი (ნალვლის) ხანგამოშვებითი ცხელება, ხოლო დიზენტერიები გაცილებით მსუბუქი იყო, ვიდრე ბევრ წინა წელს.

ამავე დროს ეს ყვითელი ცხელება აგვისტო-სექტემბერში საკმაოდ მოედო გერმანულ კოლონისტებს ელიზაბეტპოლის პროვინციაში და მთელი ოჯახები მოსპო. ეს პროვინცია საერთოდ ცნობილია არაჯანსაღი ჰავით არაჩვეულებრივად ცხელ ზაფხულის თვეებში. ამიტომ მცხოვრებნი ყოველთვის სტოვებენ სოფლებს და თავისი ჯოგებით ადიან ახლო მთებში, საიდანაც ისინი მხოლოდ სექტემბერში ეშვებიან უკან. კოლონისტებს, სხვათაშორის, არ აუშენებიათ მუდმივი საცხოვრებლები და ამიტომ იძულებული იყვნენ პაპანაქება მსუბუქ ქოხებში, ან კარვებში გადაეტანათ; გარდა ამისა, მთელი ძალები მათ უნდა მოეკრიფათ ყანებისა და ბაღების დასამუშაველად. გამოსაკვებად უმეტესწილად ჭკონდათ მხოლოდ ბალის გამაგრილებელი ნაყოფები და არავითარი ნოყიერი საჭმელი, რაც მეტ საბაბს იძლეოდა, რომ ყვითელ ცხელებას ფეხი მოეკიდა მათში.

გასულ ზამთარში საქართველოს თითქმის ყველა მხარეში გავრცელდა საქონლის განყდობა, განსაკუთრებით თათრულ დისტანციებში. ის მოედო საქონლის თითქმის ყველა სახეობას; დიდი სიკვდილიანობა გამოწვეული იყო უმეტესად ძლიერი სიცხეებითა და საკვების უქონლობით. საბედნიეროდ თებერვლის ბოლოს შესაძლებელი გახდა საქონლის საძოვარზე გარეკვა.

შემოდგომამზე ყველა მხარის სოფლებში რქოსან პირუტყვში გავრცელდა ეპიდემია, რომელმაც დიდი ზარალი გამოიწვია. ყველა ნიშნებით ეს უნდა ყოფილიყო საქონლის ქირი. გამოწვევი მიზეზები აქაც იყო საკვების უქონლობა, რადგან შემოდგომის პირველ თვეებში ბევრ მხარეში დიდი სითბო იდგა, ხოლო წვიმები არ მოსულა. აგრეთვე ჩლიქის დაავადებაც (ქართულად თურქული, თათრ. დაბახ-ი) ხშირია რქოსან პირუტყვში, ცხვარში, ღორებში და თვით გარეულ ცხოველებშიც, როგორიცაა ირემი. ყოფილა შემთხვევები, როცა ამ უკანასკნელთ, დაავადებულთ ამ ავადმყოფობით, მწყემსები ხელით იჭერდნენ. თურქულის დამახასიათებელი ნიშ-

ნები შემდეგია: უმაღობა; საქონელი დგას მოწყენილი, თავჩაქინდრული; პირველ, ზოგჯერ მხოლოდ მეორე დღეს ჩლიქები წითლდება და ფეხებში სიცხე იგრძნობა; რამდენიმე საათში ჩლიქების ჭრილებში ჩნდება წყლულები, რომელიც ხშირად ისე მტკივნეულია, რომ როცა დაავადებულ საქონელს აიძულებენ წამოდგეს, ის მთელი ტანით კანკალებს და კვლავ მინახე ეშვება. წყლულების დაჩირქებისას ვლინდება უმეტესად ცხელებიანი მოვლენები; რქის ძირი გახურებულია, თვალები ცეცხლოვანი და ცრემლიანი, პირში და ცხვირში ეპიდერმისი (კანზედი) წითელია. ზოგჯერ წყლულები ჩნდება მხოლოდ ერთ ჩლიქზე, ზოგჯერ და ხშირად ორზე, ხანდახან კი ყველაზე. წყლულები უცბად იქცევიან ღია ჭრილობებად, ჩვეულებრივ პირველსავე დღეს. ეს უნდა იყოს კარბუნეულის მსგავსი, რაც ასე ხშირად აწუხებს რქოსან პირუტყვს ციმბირში. ეს დაავადება აქაც რამდენჯერმე გაჩნდა საქონელში, აგრეთვე თვით ხალხშიც, როგორც მაგ., ბელოიკლოუზში (თეთრწყაროში – გ. გ.), 41-ე იეგერთა პოლკის მთავარ ბინაზე. როცა წყლული სდება, იხსნება ღრმა ჭრილობა, რომლიდანაც გადმოდის თხევადი, მძაფრი ნივთიერება; ის გარშემო მდებარე სხეულის ნაწილებს ჭამს. ბევრს წყლულების გახეთქვისას ჭრილობები აქვთ პირში და ტუჩებზე; სხეულის სხვა ნაწილებზე კი ასეთი არ შეინიშნება.

სამედიცინო-ტოპოგრაფიული შენიშვნები 1825 წლის შესახებ ცოტა მეტი ყურადღებითაა შედგენილი ინსპექტორის, ბ-ნ ვიშნევსკის მიერ და ამიტომ მე მათ მოვიტან გასულ წლებთან შესადარებლად, რადგან ისინი ემთხვევიან იმ წელს, როცა მე ვიმოგზაურე კასპიის ზღვაზე.

თავდაპირველად მეტეოროლოგიური დაკვირვებების შესახებ.

ზამთარი. უდიდესი სიცივე იყო 5 დეკემბერს დილით 8⁰, ყველაზე მეტი სითბო 21 თებერვალს – 10⁰. თბილი დღეების რიცხვი, როცა სითბო უდრიდა 1-4⁰-ს, შეადგენდა 30-ს; ცვალებადი დღეების რიცხვი, როცა თერმომეტრი 1-2⁰ სითბოდან 1, 2 და 4⁰ ყინვაზე ჩამოდიოდა, იყო 33; მუდმივ ცივი დღეები, როცა სიცივე 1, 2, 3-დან 6⁰-მდე ვარდებოდა, იყო 26.

გზაფხული. უდიდესი სითბო იდგა 6 მაისს შუადღისით – 26⁰; ყველაზე დაბალი 12 და 19 მარტს შუადღისით – 4⁰; ცვალებადი დღეების რიცხვი, როცა დილით 1⁰, შუადღისით კი 4-8⁰ იყო, სამს შეადგენდა.

ზაფხული. უდიდესი სითბო იდგა 1-10 აგვისტოს შუადღისით - 36° ; ყველაზე დაბალი 14 და 17 აგვისტოს დილით - 12° ; თბილი დღეების რიცხვი, როცა ტემპერატურა იყო $24-30^{\circ}$, შეადგენდა 52-ს, ხოლო როცა სითბო იყო 17° -დან 24° -მდე - 37-ს.

შემოდგომა. ყველაზე მეტად თბილოდა 13 სექტემბერს შუადღისით - 26° ; ყველაზე ნაკლებ 4, 7, 10, 24 და 30 ნოემბერს დილით - 1° . ცვალებადი დღეები, როცა დილით სიცივე უდრიდა 1, 2° -ს, შუადღისით კი ადიოდა 7° -დან 13° -მდე, სულ 10 იყო. გამუდმებულად თბილი დღეები, როცა სითბო 20° -დან 26° -მდე იდგა, იყო 24.

ბარომეტრის უქონლობის გამო არ გაკეთებულა ბარომეტრული დაკვირვება.

გრიგალიანი დღეები ამ წელს იყო 18, ძლიერ ქარიანი - 49, ზომიერად ქარიანი - 221, ნყნარი - 78; საესებიტ მონმენდილი - 103, ნან-ილობრივ მონმენდილი და ღრუბლიანი - 84, ღრუბლიანი დღეები - 40, მათ შორის ნისლიანი - 9, წვიმიანი - 19; ხოლო 48 დღე იყო ისეთი, როცა წვიმა დილით, ან უმეტესად ღამე მოდიოდა. თოვლი მოვიდა 18 დღეს, 14 დღე კი მხოლოდ ნანილობრივ თოვდა; 4 დღე სეტყვიანი იყო, ხოლო 8 - მხოლოდ ნანილობრივ სეტყვიანი. 5 დღეს შეიმჩნეოდა ცისარტყელა. ჭექა-ქუხილი და ელვა აღინიშნა 22 დღეს. ჩრდილოეთის ქარები ქროდა 24 დღე, სამხრეთის ქარები - 12, აღმოსავლეთისა - 29, ჩრდილო-დასავლეთისა - 56, დასავლეთისა - 6, სამხრეთ-დასავლეთისა - 31, სამხრეთ-აღმოსავლეთისა - 36, ჩრდილო-აღმოსავლეთის ქარები კი ქროდნენ 57 დღე.

გზაფხული წინა წლებთან შედარებით აღინიშნა განსაკუთრებით ზომიერი სითბოთი. თუმცა მარტში სითბო შუადღისას 16° იყო; აპრილში 20° -ზე მეტი, მაისში კი 26° -ზე მეტიც კი. მაინც ხშირი წვიმებისა და ცივი ქარების შედეგად ამინდი იმდენად ზომიერი გახდა, რომ საქონლის ორგანიზმისათვის არავითარი ზიანი არ მოუყენებია.

ზაფხული, რომლის ცხელი დღეებიც საქართველოს მრავალი კუთხის მოსახლეობას მძიმედ დაატყდა თავს, არაფრით არ განსხვავდებოდა წინა წლებისგან სითბოს თვალსაზრისით, უმთავრესად ივნის-ივლისში, როცა ძლიერი პაპანაქებისაგან მცენარეული გადახმა და დაჭკნა. ივლისის ბოლოს

და აგვისტოს განმავლობაში სიცხემ უფრო მოიმატა, როცა უქარობისა და სრული უნალექობის გამო პაპანაქება სულ უფრო და უფრო გაიზარდა, მთელი მცენარეული გადაინვა მალლოზე მდებარე ადგილებში. მოურწყავი ველები დაჭვნა, მაგრამ მოსახლეობის სასიხარულოდ რამდენიმე კვირის შემდეგ წვიმა მოვიდა, რომელმაც სიცხე თანდათან გაანელა და აგვისტოს შუასა და თვის ბოლოს ეს სიცხე უკვე აღარ იყო საგრძნობი.

შემოდგომამ, სექტემბრის გამოცლებით, რომლის ცხელი დღეებიც, სხვათაშორის, საკმაოდ ასატანი იყო, მოიტანა სასიამოვნო დარები. თუმცა მოსახლეობის ჯანმრთელობისთვის არ იყო სავესებით უხიფათო, რადგან საღამოს სიგრილეებთან ერთად ძალზე იოლი იყო გაცივება, საიდანაც წარმოსდგა კუჭის მძიმე აშლილობები და ყვითელი (ნალვლის) ცხელება. ოქტომბერ-ნოემბერში წვიმები არ მოვიდა, რის გამოც ძალზე დაზიანდნენ ყანები. დეკემბრის შუა რიცხვებში პირველი ყინვები დაიჭირა და მალე საკმაოდ ძლიერად მოთოვა რამდენიმე დღის განმავლობაში, ისე რომ შეეძლოთ მარხილით სიარული, რაც აქ ძალზე იშვიათად მომხდარა.*

1828 წელს, როცა ევროპის მრავალ მხარეში საშინელი გრივალები ბატონობდნენ განვლილი პაპანაქების შემდეგ, ტფილისში ამ დროს იდგა ძალზე მკაცრი და ცივი ზამთარი, როგორც უზუეს მცხოვრებლებსაც კი არ მოსწონია. თუმცა მთელი ზამთარი არ მოუთოვია, მაინც ტფილისში იდგა ქვეშაობილად ჩრდილოეთის ამინდი. ორ კვირაზე მეტხანს დადიოდნენ მარხილებით. მტკვარი, ეს ერთ-ერთი უსწრაფესი მთის მდინარე, გაიყინა და თერთმეტი დღის განმავლობაში ყინულით იყო დაფარული; ყინული ერთ თვეზე მეტ ხანს იდო და სისქით სამ გოჯს შეადგენდა; ყინვა 12⁰-ს აღწევდა.

ბორჩალოს დისტანციაში, სოფელ კარაკლისაში იელისის ბოლოს მოვიდა ძლიერი სეტყვა, რომელიც დიდხანს იდო. სამი დღის შემდეგაც კი პულობდნენ მტრედის კეერცხის ზომის სეტყეის მარცვლებს. საერთოდ ასეთი სეტყვა საქართველოში სრულებით არაა იშვიათი. ასე მაგ., 1831 წლის 5 ივნისს ელჩაგეტპოლში და მის ირგვლივ მოვიდა დიდი სეტყვა, რომლითაც გამოწვეულმა ზარალმა მინდვრებსა და ბაღებში შეადგინა 33.000 ვერცხლის მანეთზე მეტი. იმავე წლის 7 ივნისს ქალაქ ნუბაში (შაქის პროვინციაში) ძლიერი გრივალის თანმხლები წვიმისა და არაჩვეულებრივად ძლიერი სეტყეის შედეგად თითქმის საესებით განადგურდა ბაღ-ბოსტნები.

ამავე წლის 10 ივნისს ყაზახის დისტანციაში სეტყეისაგან განადგურდა საზამთრო ხორბლის ყანები და ბაღები; სულ ერთად აღებული, 3144 დესეტინა და 59 ბალი საზახინო სოფლისა.

21 ივნისს ისეთივე ძლიერმა სეტყვამ დიდი ზარალი მიაყენა ბაღებსა და ყანებს ქალაქ შუშაში (ყარაბაღში). იმავე დღეს შირვანის პროვინციაში ხაჩმასკის მხარეში

მეტეოროლოგიური მოვლენებიდან აღსანიშნავია დიდი ნისლი დეკემბრის დასაწყისში, რომლის დროსაც შვე და მთვარე ორი დღის განმავლობაში დაბნელებული იყვნენ და სისხლივით წითლად ჩანდნენ. 15 მაისს საღამოს 6 1/2 საათზე ტფილისში შეინიშნა მინისძვრა, რომელიც დაახლოებით 2 წუთს გაგრძელდა. ორმა ხანმოკლე ბიძგმა განაპირობა დიდი შენობების საკმაოდ საგრძნობი რყევა, ისე რომ ზოგი მათგანის კედლებში ბზარები გაჩნდა. ლოგინში მწოლიარენი ორჯერ გააღვიძა მძლავრმა მიწისქვეშა ბიძგმა და ლოგინიანად მალლა აყარა; ამასთან მთელი სახლი ზანზარებდა და ისმოდა მძლავრი ხმაური. გაზაფხულისა და ზაფხულის განმავლობაში მოსულმა წვიმებმა ნიადაგი მაგრად დააღებეს და ის ძაღზე ნაყოფიერი გახადეს, ისე რომ ყოველი სახის ნაყოფი დიდი რაოდენობით შემოვიდა. მარცვლეულის მოსავალი ძაღზე უხვი გამოდგა, რის გამოც ხორბალი ძალიან იაფად იყიდებოდა.

საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში მოსახლეობა ფქვილის მაგიერ ხმარობს სიმინდს, რომლისგანაც ამზადებენ თხელ ბლინებს (ჭადი-? - გ. გ.). ბრინჯი უმეტესად თათრულ პროვინციებში მოჰყავთ, სადაც თათრები მას ფლავის დასამზადებლად იყენებენ. მარხვის დღეებში ყველა ქართველი და სომეხი საჭმელს ამზადებს ლობიოსაგან, მუხუდოსა და მრავალი სხვა ჭოტიანი მცენარეულისაგან. გაზაფხულზე და ზაფხულში, როცა მათ ვენახებში ყოველგვარი მწვანილეული ყვავის, ჭამენ მას როგორც საღათად, ისე საჭმელში შერეულად; კომბოსტო და კარტოფილი, რომლებიც აქ წარმატებითაა შემოტანილი, ჯერ კიდევ არაა ხმარებაში ქართველებთან და სომეხებთან. აქაური მცხოვრებნი საქონლის საკვებად ზამთარში თივას არ იმარაგებენ, ამიტომ ცხენებს ისინი აჭმევენ ქერს და დაჭრილ ბზეს, ხოლო რქოსან საქონელს სიმინდის ჩალას; ამასთან ამ ორივე საკვებს აძლევენ მცირე რაოდენობით. ამიტომაც რქოსანი საქონლის დანაკარგი

იკისპირულმა წვიმამ ნალექა დიდი რაოდენობით თუთის ხეები, ხოლო კურტალის მხარეში მისგან მრავლად დაიღუპა პურის ყანები.

1 ივლისს სეტყვისგან განადგურდა ყანები სომხეთში, დარალის მხარის ხუთ სოფელში, ხოლო 7 ივლისს იმავე პროვინციის 6 სოფელში. 8 ივლისს სეტყვამ გააოხრა მარცვლეული შურალელის დისტანციის 200 დესტინაზე, ხოლო 9 ივლისს ბამბაყის დისტანციაში 169 დესტინაზე. 23 აგვისტოს სეტყვამ გაანადგურა თელავის მხარის ყველა ბაღი, ხოლო 25 რიცხვში დუშეთის მაზრაში 1400 დესტინა ყანაში ჩააქცია მარცვლეული.

გარდაუვალია, უმთავრესად ხანგრძლივი ზამთრის პირობებში. საერთოდ საოცარია ის დიდი უყურადღებობა, რასაც ადგილობრივი მაცხოვრებლები იჩენენ რუქოსანი პირუტყვის მიმართ, რომელთაც ბედის ანაბარა სტოვებენ, მაშინ როცა საუკეთესო საძოვრები და სათიბები აქვთ. ამის საპირისპიროდ კოლონისტები და რუსი მოსახლენი საქონელს მთელი ზამთრის განმავლობაში ძალზე კარგად უვლიან.

საყმაწვილო და ჩიყვი საქართველოში ძალზე იშვიათია, მოუხედავად იმისა, რომ მთიან ქვეყანაში ბევრი კირიანი წყაროა. სიფილისი, რომელიც საქართველოში რუსების შემოსვლამდეც ხშირი იყო, ახლა თითქმის საყოველთაოდაა მოდებული. სახსრების ანთება (ართრიტი) და ნიკრისის ქარი (პოდაგრა) იშვიათად შეიმჩნევა, თუმცა ღვინის ყოველდღიური მიღება ამას ხელს უნდა უწყობდეს.

საქართველოს არცერთ ქალაქში არაა საქალაქო საავადმყოფოები, გარდა ტფილისისა. აქაც მამაკაცი და ქალი ავადმყოფების რაოდენობა თორმეტზე მეტი არ უნდა იყოს. გადამდები და ხანგრძლივი სნეულებიანები არ მიიღებიან, რადგან ავადმყოფთა ოთახების უკმარობის გამო მათ კარგად ვერ მოუვლიან, ისე რომ სხვა დაავადებულებს არ გადასდონ. ესენი კი თავისი ხანგრძლივი დარჩენით იოლად შეუშლიან ხელს სხვა მძიმე ავადმყოფების მიღებას. ამას გარდა სამედიცინო სამმართველომ მზრის ექიმებს უბრძანა ღარიბ ხალხს უსასყიდლოდ უმკურნალონ, ხოლო მათ ამისათვის პოლიციისა და სამოქალაქო გუბერნატორის საშუალებით წამლების სათანადო რაოდენობა გამოეცოთ.

ზოგიერთი მინერალური წყაროც არის აქ მოხსენების ღირსი. ასე მაგალითად, გოგირდოვანწყავა წყალი ბორჯომის ხეობაში, გორის მაზრაში, ახალციხის საზღვართან; იქამდე მისვლა სამხედრო დაცვის გარეშე არ შეიძლება. ავადმყოფები, რომლებიც მას ხმარობენ, საოცრად აქებენ მის მოქმედებას მრავალი დაავადებისას. ამის საპირისპიროდ, მხოლოდ სახელითაა ცნობილი ნახშირმჟავა რკინის წყალი ჟამურის ხეობაში (დუშეთის მაზრაში), რომელთანაც მხოლოდ ძალზე ვიწრო ბილიკს მივყევართ და სადაც მთლად ველური ხალხი ცხოვრობს. იმავე მაზრაში, კაიშაურსა და ფასანაურს შორის, სამხედრო გზის მახლობლად არის მსგავსი წყალი, რომლის გამოყენება უდიდესი სარგებლით შეეძლებოდა მრავალ ავადმ-

ყოფს, რომ მისი გადმოზიდვა ასე დიდ სიძნელებთან არ იყოს დაკავშირებული.

მამზადილის დისტანციაში არის მთავე წყარო, რომელიც არაფრით ჩამოუვარდება კავკასიის აქეთა მხარეს მდებარე კისლოვოდსკისას. გასულ წელს ბევრჯერ ჩამოიტანეს ტფილისში ამ წყლით კარგად ავსილი ბოთლები და არც თუ უშედეგოდ გამოიყენეს კენჭოვანი დაავადების მქონე ავადმყოფებმა და ისტერიულმა ქალებმა. მწარე წყლები ტფილისთან ახლოს ქმნიან მთელ ტბებს, მაგრამ მათ არაფერი იყენებს, გარდა მეტყავეებისა და მეაფთიაქეებისა, რომელთაც ეს ტბები ყოველწლიურად დიდი რაოდენობით აძლევენ გოგირდმჟავა სოდას, ხოლო უკანასკნელთ (მეაფთიაქეებს - გ. გ.) აგრეთვე გოგირდმჟავა მაგნიუმს (მწარე მარილი).

მთებში, რომლებიც თათრულ დისტანციებს გამოყოფენ ერევნის პროვინციებისგან, აღმოჩნდა მთავე წყარო, რომელსაც იქაური ადგილის მიხედვით ტარჩაული ჰქვია. ეს მარილმჟავა წყალი სასიამოვნო მომჟავო გემო-სია, ენას შუშავს, ძალზე ეაფხება და ადგილზე ძალიან ცივია. აფთიაქარ ვილჰელმის ანალიზის მიხედვით ერთი ფუნტი (გირვანქა) წყალი უნდა შეიცავდეს 1 1/2 გრან საჭმელ მარილს, 1 1/2 გრან მარილმჟავა მაგნიუმს, 2 გრან გოგირდმჟავა სოდას, 2 3/4 გრან გოგირდმჟავა მაგნიუმს, 1 1/3 გრან გოგირდმჟავა კალციუმს (კირს), 2 2/3 გრან ნახშირმჟავა მაგნიუმს (მაგნიუმის ფუტე კარბონატი), 1 2/3 გრან ნახშირმჟავა კირს (კალციუმს), 1/2 გრან ფისოვან მასას და ბევრ თავისუფალ ნახშირმჟავას. ერთი სიტყვით, ეს წყალი ტფილისში ჯერ არ გამოუყენებიათ, რადგან ძალზე ძნელია ტფილისში მისი ქონება.

ანანურის მხარეში, ქსნის ხეობაში, ჟამურის მთის ძირში არის ტუტე (ალკალური) მთავე წყარო, რომელიც გემოთი ემსგავსება ბილინურს. ამ წყლის ერთი გირვანქა შეიცავს 16 გრან ნახშირმჟავა სოდას, 1 გრან ნახშირმჟავა მაგნიუმს, 6 1/2 გრან ნახშირმჟავა კირს, 1 3/4 გრან საჭმელ მარილს და 3/4 გრან კაჟის სიმჟავეს (კაჟმინას?), აგრეთვე ბევრ სუფთა ნახშირმჟავა გაზს. იმ მთის მიხედვით, საიდანაც გადმოდის წყარო, ჰქვია ჟამურის წყალი. მოუხედავად იმისა, რომ ის ტფილისიდან 100 ვერსითაა დაშორებული და გზა იქითკენ ნაწილობრივ მძიმეა, მაინც გაგზავნეს მის ჩამოსატანად, რომ ის სწეულებათა სანაწილმდევოდ გამოიყენონ; მან დიდი სარგებელი უჩვენა ჰემოროიდული დაავადებებისას.

რუსეთიდან ტფილისში პირველად ჩამოსული ადამიანი იშვიათად რჩება ზაფხულის თვეებში სავსებით ჯანმრთელი. სულ მცირე, მას უჩნდება სხეულზე გამონაყარი პატარა ნითელი ლაქების სახით, რომლებიც კოლოს ნაკბენს ჰგვანან. დაფარულ ადგილებზე გამონაყარი ხშირად ისე ძლიერ ექავება და ავადმყოფიც ისე წარმოუდგენლად იფხანს, რომ ჩნდება პატარა წყლულები. რადგან გამონაყარი ფეხებსა და ხელებს უფრო მეტად მოედება ხოლმე, ვიდრე სხეულის სხვა ნაწილებს, რომლებიც იშვიათადაა შიშველი, ამიტომ მას ტფილისის მცხოვრებლები მიაწერენ პატარა თეთრ-ფრთიანი ქინქლების* ნაკბენს, რომლებიც საღამოობით ოთახებში უთვალავი რაოდენობით შეიმჩნევა. ბევრნი, ქალაქის თვით უხუცესი მცხოვრებნიც კი, ახლადჩამოსულებს არწმუნებენ, რომ მსგავსი ლაქების გაჩენა ტანზე თითქოს წარმოადგენს მათი მომავალი ჯანმრთელობის ნიშანს. ასევე გაუგებარია, თუ როგორ არ აწუხებენ ადგილობრივ მკვიდრებს და ტფილისში უკვე დიდი ხნის წინ ჩამოსახლებულ რუსებს ეს ქინქლები. ალბათ უფრო სწორი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ კანზე გამონაყარი წარმოსდგება მხოლოდ ჰაერის გამოცვლის გამო, რადგან უმეტესად აყრის ახლადჩამოსულებს, რომელთა კანიც ჯერ არაა შერეული აქაურ ჰავას. საერთოდ ეს გამონაყარი თავისით ქრება წლის ცხელი დროის გასვლის შემდეგ. ყველა შემხურებელი საშუალება ამრავლებს მათ, გამაფრთხილებელი პირიქით, ასევე საფალარათო საშუალებანი ამცირებენ და მალე მთლად აქრობენ.

აი აქამდე მოდიან ტფილისის სამედიცინო სამმართველოს ანგარიშები იქ გერცელებული ავადმყოფობების შესახებ. 1830 წლის დეკემბრიდან იქ უფრო მკაცრი ზომები მიიღეს, რათა უფრო მეტად აღმოფხვრან ეპიდემიური სნეულებანი, რომლებიც იქაური პროვინციების ცალკეულ მხარეებში ასეთ სამინელო გაჩანაგებას იწვევენ. ამის შესაბამისად, იქაური გენერალური შტაბის წინადადებით და გადაწყვეტილებით, ტფილისში დააარსეს კომიტეტი შტაბის შეფის მოადგილის, არტილერიის გენერლის ფუკოვსკის თავმჯდომარეობით. მის წევრებად დასახელებულ იქნენ პოლკოვნიკი

* *Culex nivcas*, M არის აგრეთვე ძალზე ხშირი და ძლიერ შემანეჭებელი ბაქოში. (შემდეგ მოცემულია მისი აღწერილობა ლათინურად, რაც ჩვენ გამოვტოვეთ – გ. გ.) იხ. ნიგნის გვ. 183.

კოშკაროვი, კორაუსის შტაბის ექიმი ილიაშენკო, სამხედრო ჰოსპიტალის მთავარი ექიმი პრიბელი და დივიზიის ექიმი სილიჩი. მათ დაევაღათ ზუსტად განსაზღვრონ ქართული პროვინციების სხვადასხვა კუთხეების ჰავა და ახსნან, თუ რა გავლენას ახდენს ის ხალხის ჯანმრთელობაზე. დაევაღათ გამოიკვლიონ აქ ასე ხშირად განმეორებადი ეპიდემიური დაავადებანი, დაადგინონ მათი მიზეზები და შემდეგ წარმოადგინონ (დანიშნონ) საჭირო საშუალებები, რათა ეს სნეულებანი თავიდან იქნას აცილებული.

თავი II

[მოგზაურობა იმერეთსა და სამეგრელოში]

რამოდენიმე კვირა ტფილისში ყოფნის შემდეგ, 29 აპრილს დავტოვე ის რათა წავსულიყავი იმერეთის დედაქალაქ ქუთაისში. რადგან ამ ვიწრო ცუდ საფოსტო გზაზე მხოლოდ სურამამდე მიისვლება, საიდანაც მხოლოდ ცხენით შეიძლება მოხერხებულად მთაზე გადასვლა, ამიტომ სურამამდე სამოგზაუროდ ავირჩიე მსუბუქი საფოსტო ეტლი. ორი კაზაკის თანხლებით ჯერ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ მივემართუბოდი, რომლისგანაც მხოლოდ იშვიათად მყოფდნენ მთები. ეს მთები (ისევე როგორც ტფილისთან) შედგებიან მერგელოვანი კირქვისაგან, რომლის ზედა ფენები ფიქალისებურად იყოფიან და ძალზე ფხვიერია. აღსანიშნავია ზოგჯერ მთლად რკალისებურად ქვევითეკნ დაშვებული ქანები ამ მერგელოვანი კირისა, რომლებიც ქვემოთ ერთმანეთს უახლოვდებიან; ასეთი დაჭიმული დაშრევა შემხვდა მხოლოდ ერთ მთაზე. ყველგან ყვაოდნენ ფამფარა, *Isophytum buxifolium*, ძიძას ბალახა და ბევრი სხვა მცენარეები.

ამინდი სულ უფრო უსიამოვნო და მოღუშული ხდებოდა და ბოლოს წამოვიდა თქემი, რომელმაც საბოლოოდ დამასველა. მთიან ნაპირზე, რომელზეც ჩემს ეტლს ხშირად ეშუქებოდა გადაბრუნება, ჩვენ მივალწინეთ მტკვარზე გადებულ მშვენიერ ხიდამდე მცხეთასთან, იბერიის ძველ დედაქალაქთან, საითეცნაც ბერძნულ ხანაში დიდი სავაჭრო გზა მოდიოდა შავი ზღვითა და ფაზისით შორაპანზე გავლით. ასე რომ მცხეთა მაშინ აზიასთან ევროპული ვაჭრობის მთავარი პუნქტი უნდა ყოფილიყო. თუნდაც მის ძალზე ხელსაყრელ მდებარეობას არაგვისა და მტკვრის შეერთების ადგილთან, და აგრეთვე თვით ქალაქის ჯანსაღ განლაგებას ძალზე უნდა შეეწყო ხელი ამ სავაჭრო მიმოქცევისათვის. მტკვარი აქ ვიწრო

ხეობიდან გამოდის და მძიმე ხმაურით უცბად ფართოდ შლის თავის კალაპოტს. მასზე გადებული ქვის ხიდი აშენებულია ერმოლოვის ბრძანებით. მოგზაურებმა მასზე ტვირთის გადატანაში უნდა გადაიხადონ ბაჟი, რაც მცხეთის ეკლესიის კუთვნილებაა და წლიურად უნდა შეადგენდეს 4000 ვერცხლის მანეთს. ხიდის მეორე მხარეს კვლავ აღიმართებიან მაღალი კირქვიანი კლდეები და ავინრობენ მტკვრის კალაპოტს. ჩვენ უდიდესი გაჭირვებით ავედით ერთ ციცაბო მთაზე, რადგან მაგარი წვიმის გამო რბილი თიხნარი ძნელი გასავლელი იყო.

ბოლოს, ტფილისიდან 27-ე ვერსზე მივედით კაზაკთა სადგურ ღარ-თისკარში, შევცვალეთ ცხენები და ეტლი და მაშინვე განვაგრძეთ გზა. ამ სადგურის პირდაპირ მთაზე დავინახე რამდენიმე მიტოვებული კოშკი და ეკლესიების კედლები, რომლებიც უნინ აეშენებინათ ქართველ მმართველებს. მსგავს კოშკებს ხვდება ადამიანი თითქმის ყველა სოფელში, ყოველ შემთხვევაში ერთ დიდი მრგვალ, ხანდახან აგრეთვე ოთხკუთხა ნაგებობას პატარა სასარკმლეებით. ეს კოშკები, რომლებიც ზემოთ ღიაა, (აქაც, ისევე როგორც საერთოდ ქართლში, სადაც ხშირად უნდა გვხვდებოდნენ), აშენებულია მთის ველური ხალხების თავდასხმების საწინააღმდეგოდ, რომლებიც ძველად ღამის წყვდიადით დაფარულნი შემოიპარებოდნენ ამ სოფლებში, არბევდნენ მათ და გაეცლებოდნენ; მალე ისევ უკან ბრუნდებოდნენ. თავისი თავი რომ დაეცვათ ღამის თავდასხმებისაგან, სოფლის უფრო მდიდარი მოსახლეობა ავლადიდებით, ცოლებითა და ბავშვებით ამ კოშკებში აფარებდა თავს. მას შემდეგ, რაც რუსები საქართველოში იმყოფებიან, მსგავსი თავდასხმების შესახებ ჩივილი აღარ ისმის, ხოლო სოფლებს მოსახლეობა ღამ-ღამობით აღარ სტოვებს.

ამ სადგურიდან მუხრანამდე (13 ვერსი წინა სადგურიდან) გზა უმეტესად ვაკეზე მიდიოდა. ჩვეულებისამებრ ოთხკუთხა ღობე ერტყმის გარს სადგურს (Posten). უკანა მხარეს, სიღრმეში იდგა კაზაკთა საცხოვრებელი, მარცხნივ თავლა, მარჯვნივ ერთი-ორი ქოხი, განკუთვნილი მოგზაურთა სადგომად. კაზაკთა რიცხვი უმეტესად 10-ს უდრის; მათ გარდა უნდა იყოს 8 საფოსტო ცხენი ამდენივე მეეტლით (ფოსტის მსახურით), რომლებიც უმთავრესად ქართველები ან სომხები არიან. ამათ პატრონს ეს სადგური არენდით აქვს ხელისუფლებისგან აღებული. ასეთი არედანტორი მაღალი ხელისუფლებისაგან იღებს წლიურად 2000 ვერცხლის მანეთს

სახელმწიფო გზავნილების მიმოტანისა და მოგზაურთა დასაბინავებლად. ეს უკანასკნელი კი ცხენში ყოველი ვერსისთვის ორ ვერცხლის კაპიკს იხდიან, ე. ი. გაცილებით ძვირს, ვიდრე რუსეთში, სადაც მეტწილად ვერსი 5 სპილენძის კაპიკი ჯდება.

მუხრანი ძვეს პატარა მდინარე ქსანზე, რომელიც ახლა ძალზე დაკლებული და ადვილად გასავლელი იყო. წვიმას ერთი საათიც კი არ გადაელო, რომ ისევ ახალი ძალით წამოვიდა. ის იყო გავედი სადგურიდან და (ამ გრძელ გზაზე, რომელიც კარგ 30 ვერსს შეადგენს) მთლად გავილუმე. ხშირად ავდიოდით პატარა გორაკებზე, რაც ჩვენი ცხენებისთვის მით უფრო ძნელი იყო, რადგან დარბილებული გზა თიხნარია. მცენარეთაგან აქ ყვაოდნენ ყვითელი ცხვირსატყებელა, მშვენიერი იორდასალამი და სხვები.

ბოლოს დიდ წყვდიადში მივალწიე სადგურ ქალას (Tschali), სადაც იტყულებული გავხდი გამეთენებინა, თუმცა სიამოვნებით გავაგრძელებდი გზას გორამდე.

30 აპრილს ადრე, დილის 7 საათზე გავემართე გორისკენ, რომელიც აქედან დაახლოებით 18 ვერსითაა დაშორებული; თუმცა გზა ვაკეა, მაგრამ ძალზე ტალახიანი იყო და ამიტომ ძნელად გასავლელი.

გორში არის 500-მდე სახლი. ძველად ის ტფილისზე უფრო ლამაზიც და დიდიც იყო; ამას გარდა უფრო ჯანსაღი ჰაერით და თავისი გაშლილი მდებარეობით საყოველთაოდაა ცნობილი. ჯანმრთელი სუფთა წყალი ლიახვიდან და ზომიერი სითბო (თვით ცხელ ზაფხულის თვეებშიც კი) ამ სამოსახლოს კიდევ უფრო საქებურს ხდიან. არასდროს სითბო 20-25⁰-სს რეომორით არ უნდა სცდებოდეს. ამასთან შუადღისას, როცა უდიდესი სიცხეა, მუდმივად გრილი ქარია, რაც ანელებს სიცხეს. ლამეები არასდროს ისე აუტანლად დახუთული არაა, როგორც ტფილისში, სადაც ჭირს სუნთქვა და ძილიც სავესებით შეუძლებელია, რადგან აქ, ყოველივესთან ერთად, მოუესვენარი ქინქლები იკბინებია. ესენი გორში სრულებით არ არის და ტფილისიდან 10 ვერსის რადიუსით არცერთ სოფელში არ გვხვდება. ამიტომ ერთხელ შედგა გეგმა საქართველოს დედაქალაქი გადაეტანათ გორში; მაგრამ მრავალ სახელმწიფო დანესებულებათა მშენებლობამ ტფილისში, რაც ყოველწლიურად იზრდება, ამ გეგმას საბოლოოდ შეუშალა ხელი.

გორს მხოლოდ ერთი მხრიდან აკრავს მთები, თუმცა ისინი საკმაო მოშორებით ჩანან ქალაქიდან. მეორე მხარეს, მტკვრის იქითა ნაპირზე ჩანს ვრცელი და ფართო ვაკე, ისე რომ ყოველგვარი ქარი თავისუფლად ქრის და ჰერს ასუფთავებს და აგრილებს; ტფილისში კი მხოლოდ ჩრდილოეთის და სამხრეთის ქარები იჭრებიან, რადგან დასავლეთისა და აღმოსავლეთისკენ სხვა ქარებს მაღალი მთები აკავებენ.

გორთან, 7 ვერსის მოშორებით გვხვდება ძველი ქალაქის ნარჩენები, რომლის შენებაც, აქაური მოსახლეობის მონაყოლით, უძველეს დროს უნდა განეკუთვნებოდეს. საერთოდ ქართველებსა და სომეხებს უყვართ ყოველი ნანგრევის ხნოვანების გაზრდა, ასევე თავისი ნათესაობის დაკავშირება ნოესა და მოსესთან. ისინი, თავის დედოფალს თამარს არა მარტო რომელიმე ძველი ციხე-ქალაქის დამაარსებლად აღიარებენ, არამედ თითქმის ყველა ციხეს საქართველოში მას მიანერენ.

გორიდან 30-ოდე ვერსზე ჩრდილოეთით, ცხინვალის იქითა მხარეს მთებში ოსები ცხოვრობენ. ახლა მათ ქალაქის მოსახლეობასთან ზავი და მშვიდობა აქვთ, რომლებსაც ადრე გაუთავებლად ძარცვავდნენ და ხოცავდნენ. ახლა ისინი თავს სიამოვნებით ანათვლინებენ, მაგრამ, როგორც ჩანს, მხოლოდ იმიტომ, რომ მონათვლას მათთვის მოაქვს ვერცხლის მანეთი, ახალი პერანგი და ვერცხლის ჯვარი. ამიტომ ისინი ხშირად ხელმეორედ სხვა სახელით მოდიან და არცთუ იშვიათად ოთხჯერ ინათლებიან, სანამ შეიცნობდნენ. ამავე დროს ისინი საკმაოდ ეშმაკები არიან, რომ ერთი და იმავე მღვდლის მიერ ხელახლა არ მოინათლონ; ამისთვის მიდიან ხან გორში, ხან ტფილისში, ან კიდევ სხვაგან. ქართველი და სომეხი მღვდლები იმდენად უფიცები არიან, რომ ხშირად წერა-კითხვა არც იციან და ამდენად ამ საქმის ბოროტად გამოყენების დანაშაული ზოგჯერ მათ კისერზეა, რადგან ახალი ქრისტიანების სახელები და საცხოვრებელი ადგილი სათანადოდ ვერ ჩაინერეს.

ქართლი, რომლის ძველი დედაქალაქი გორი იყო, მაღალ ხელისუფლებას მცირე სარგებელს აძლევს; მას უფრო მეტი ხარჯი აქვს, ვიდრე შემოსავალი. ის იმსახურებს, რომ აქ სიმშვიდე აღდგეს, რაც ჯერ კიდევ ცოტა ხნის წინ ოსთა ყაჩაღობით განუწყვეტლივ ირღვეოდა. ახლა ოსებმა თანდათან დაიწყეს ეაჭრობა და მეგობრული ურთიერთობა ქართველებთან და სომეხებთან. ეს უკანასკნელები ამას უფრო აფართოებენ, რადგან გარე-

დან დაცვას ხედავენ, ამიტომ გახდნენ უფრო შეძლებულნი და ხელისუფლებას მხოლოდ იმითი ეხმარებიან, რომ ცდილობენ განახლებულ კეთილდღეობასთან ერთად დაამტკიცონ თავისი ძველი აზნაურობა, რისთვისაც ერთმანეთში დაინყეს უმძიმესი ბრძოლა. ერთი ცდილობს მეორეს მისი აზნაურობა მოუსპოს, რაშიც ის მისი წინაპრების საპირისპიროდ გამოდის; ეს დავა შეტანილი უნდა იყოს ღერბიან ქალაღზე სასამართლოს მიერ. მიუხედავად იმისა, რომ საქმე უმნიშვნელოა, მაინც დიდი რაოდენობა ამ საოცარი, სასამართლოს მომაბჯრებელი დავებისა შეადგენს თითქმის ერთადერთ მნიშვნელოვან შემოსავალს, რაც ხაზინას ამ ღარიბი ქვეყნიდან აქვს, რომელიც ასე მდიდარია თავადებით, რომელთა რიცხვი ათასებს აღწევს. ეს თავადები კი თვითონ ისე ღარიბები არიან, რომ ძლივს აქვთ ყოველდღიური პური და იმიშვილებდნენ, რუსულ სამხედრო სამსახურში რომ არ შედიოდნენ. ადრე, როცა ქართველი, თავადი ორბელიანოვი იყო დივიზიის გენერალი, მათ პირდაპირ იღებდნენ, ამჟამად ეს საქმე უფრო გაძნელდა, რადგან მათგან, გარდა აზნაურული წარმომადგენის დასაბუთებისა, თხოულობენ რუსული წერა-კითხვის ცოდნასაც. მხოლოდ ამ შემთხვევაში იღებენ მათ პოდპრაპორშიკად (Fähnrich), 200 ვერცხლის მანეთის რაოდენობის წლიური ხელფასით. ასეთი თავადები სიამოვნებით რჩებიან სიცოცხლის მანძილზე პოდპრაპორშიკებად, მხოლოდ ჯამაგირის გამო.

სხვა მხრივ ისინი საქებურნი არიან, ომში არაჩვეულებრივ პირად სიმამაცეს ავლენენ, არავითარ საფრთხეს არ გაურბიან და ამის გამო იმსახურებენ თავისი მეთაურების სიყვარულს.

გორში აგრეთვე ცხოვრობენ ებრაელები, რომელთა უმეტესობაც ქართულად (მხოლოდ ცოტანი გერმანულად) ლაპარაკობს; აქაც ისინი ეკუთვნიან მოსახლეობის მოვაჭრე ფენას. მეტწილად ცხოვრობენ მშვენიერ საბაზრო მოედანზე, სადაც სხვა შეძლებულ ვაჭრებსაც აქვთ თავისი სახლები და დუქნები.

მე მხოლოდ რამდენიმე საათს დავრჩი გორში, რათა არ დამეკარგა დრო. ჯერ კიდევ საკმაოდ ადრეული ხანი იყო წლისა, რომ გადამეხვია ოსეთის მთებისკენ, რომელიც ჯერაც თოვლით იყო ყველგან დაფარული. ქალაქის მმართველმა (კომენდანტი) მაიორმა პეტროვმა, რომელმაც სამოქალაქო გუბერნატორის ფონ ჰოვენ-ის ბრძანებით ძალზე გულისხმიერად

მიმილო, აღმითქვა, რომ შავი ზღვიდან უკან დაბრუნებისას თვითონვე გამყვებოდა ცხინვალისკენ.

ლიახვი გორთან ერთვის მტკვარს; მან ორი წლის წინ ახალი კალაპოტი გაიკეთა, ამიტომ მის პირველ კალაპოტზე წინათ გადებული ხიდი გამოსადეგარი გამზდარიყო და ახლა ქალაქი იძულებულია ახალ ტოტზე მეორე ხიდი ააგოს. ხიდი თუმცა მთლად ხისაა და მხოლოდ უხეშად ნაგები, მაგრამ ძაღზე გრძელია და ყოველთვის დიდ ხარჯებთანაა დაკავშირებული. ლიახვი ძაღზე სწრაფია და ამჟამად თავის ახალ კალაპოტში ერთი საუენი სიღრმის იყო, მაშინ როცა ძველი 1 1/2-2 არშინიც არ უნდა ყოფილიყო. გაზაფხულზე წყალდიდობა ძაღზე დიდია და ხშირად მგზავრთათვის სახიფათო.

მტკვარი გორიდან 2 ვერსამდეა მოშორებული. ქართველები და სომხები მასზე გადადიან არა ნაგებით, არამედ იყენებენ ბორანის სრულებით თავისებურ სახეობას. სახელდობრ, ისინი ჰაერით ბერავენ კამეჩის ტყავს (რომელსაც ისინი აგრეთვე იყენებენ ღვინის გადასატან ტიკებად), მას შემდეგ რაც ოთხ გადაჭრილ წინა და უკანა ფეხს შეკრავენ. შემდეგ რამდენიმე ასეთ გაბერილ ტყავს ერთმანეთის გვერდით აწყობენ, ზემოდან მათზე ამაგრებენ ფიცრებს. უკანა ბოლოზე უმეტესად სამი ასეთი ტყავია, წინა ბოლოზე კი მხოლოდ ორი; უკანები წყალზე უფრო მაღლა დგანან ვიდრე წინები. ფიცრები ძაღზე ვიწროა და თხელი და მხოლოდ თითო ტიკის დამაგრება შეიძლება; ასე რომ მათი მეშვეობით ძალიან დიდი ფანჯრის დარაბა უფრო გამოდის, ვიდრე ბორანი. ყოველ თვე ტყავები ხელახლა უნდა გაიბეროს და ხშირი ხმარების შემთხვევაში მხოლოდ ოთხ თვეს ძლებს. როგორც არიან¹ გვაუწყებს, ჯერ კიდევ კიროსმა² გამოიყენა ჰაერით ავსებული მსგავსი ხარის ტყავები, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მასაგეტების დედოფლის ტომირისის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ქართველები ამ ხელოვნურ ბორნებს მართავენ ნიჩბებით. თვითონ დგებიან ფიცრებზე და ხშირად მძიმე ურმები და ეტლებიც გადააქვთ

¹ ფლავიუს არიანე (95-175), ძვ. ბერძენი ისტორიკოსი. იმპერატორ ადრიანეს დაჯილდებით მოიარა შავი ზღვის აღმ. სანაპირო და აღწერა აქ მოსახლე ტომები.

² კიროს II დიდი (მეფობდა 558-530 ძვ. წ.) აქემენიდების სამეფოს დამაარსებელი. დაიღუპა მასაგეტებთან ბრძოლაში.)

იმით, ისე რომ ჩაძირვის საშიშროება არაა გამორიცხული. ცხენები და ხარები ცურვით გაჰყავთ მდინარეში.

გორიდან სადგურ მორჩარეჰსკამდე(?) 26 ვერსი გავიარე. ჯერ გადავედი მაღალ მთაზე, რომელიც ღრმა ტალახის გამო ცხენებისთვისაც ძნელი გადასასვლელი იყო. ამ სადგურამდე ცოტა ადრე მთები ყველგან იზრდებიან რიცხობრივადაც და სიმალლითაც, მაგრამ ყველგან თიხამინითაა დაფარული, ისე რომ მათი საკუთარი აღნაგობა არ შეიმჩნევა. ერთი პატარა მდინარის ნაპირზე, სადგურიდან ერთი ვერსის მოშორებით, მთები შედგებიან ხან მტკიცე, ხან არამყარი ქვიშაქვისაგან; სადაც ის მყარია, ხშირად ქმნის ერთი ნყრთის სისქის ფენებს, რომელთა შორის ჩნდებიან კვარცის მარცვლებშენებებული, საუენის სიმძლავრის არამყარი ქვიშის ფენები. ამათში ხშირად პატარა, უცნობი, ორ ნაჭუჭიანი ნიყარის ნაშთები შეიმჩნევა; ესენი ალბათ ეკუთვნოდნენ *Cardium*-ს. ამრიგად, აქ, ტფილისიდან 100 ვერსზე, სადაც მტკვრის ნაპირზე მერგელიანი კირის ფორმაცია გამოდის, არის პირველი ქვიშაქვის ფორმაცია პატარა მდინარეზე, რომელიც მტკვარს ერთვის. გორის ირგვლივ ყველა პატარა ჩქარ მდინარეში გვხვდება ბევრი კალმახი, რაც საერთოდ საქართველოში ძალზე ხშირია. ქართველები და სომხები მას ძალზე ოსტატურად იჭერენ ხელით. როცა თევზი ქვის ქვეშ იმალება, ამ ქვას ერთი ხელით უეცრად ასწევენ, ხოლო მეორე ხელით კალმახს იჭერენ. სხვა მხარეებში, უმეტესწილად ყარაბაღისაში, ასევე მოხერხებულად ხოცავენ იქაური თათრები ჯოხებით ხოხბებს, კაკბებს (გნოლებს) და სხვა ფრინველებს ფრენისას. სახელდობრ, ისინი ერთმანეთს აბამენ სამ პატარა ჯოხს და თოკით ოსტატურად ესვრიან მას ფრინველს, რომელსაც ხდება და დარტყანიებული ვარდება ძირს, თუკი საერთოდ მთლად არ კვდება.

ამ სადგურის არემარეზე ყვაოდა გლერიძი, *Abrachycarpus* (MB), ესპარცეტი, შროშანა, ნუში, ქონდარა ნუში, მშვენიერი ბერყენა, გველის სურო და სხვა მცენარეები. ხვლიკებიც დაძვრებოდნენ ბლახებში, უმეტესად *Lacerta* (ხვლიკი, გ. გ.) *muraria* და *viridis*.

კაზაკთა საყარაულოს შენობები ძალზე არაუფასალი უნდა იყვნენ, რადგან შიგნით მთლიანად ნოტიოა, იატაკი უფიცროა და სველი მიწისაა. ამ დიდი სისველის მიზეზი იყო იმ პატარა მდინარის ადიდება, რომელიც სადგურიდან ნახევარი ვერსის მოშორებით მიედინება და ერთი კვირის წინ სახიფათოდ გადმოვიდა ნაპირებიდან; ვაკე მხარე ყველგან დაიტბო-

რა, წყალი შევარდა კაზაკთა ყველა ნაგებობაში და ისინი საცხოვრებლად გამოუსადეგრად აქცია. კაზაკები იძულებული გახდნენ ახლო მთაზე გაქცეულიყვნენ. იქ მათი საზაფხულო ქოხები იდგა, სადაც ზაფხულის პაპანაქებაში გადადიან ხოლმე. ამ წყალდიდობას კაზაკთა საყარაულოს შენობებში ერთი სარგებელი მაინც ჰქონდა; მოსახლეობის საშინელი მნამებელი რწყილის დიდი რაოდენობა მოისპო, რაც ხშირად ისე მრვალდებოდა და თავისი კბენით ისე ანუხებდა მოსახლეობას, რომ ისინი მთელ სოფელს სტოგებდნენ, რათა სხვაგან გადასახლებულიყვნენ. ცხელ ზაფხულის თვეებში ბევრი კაზაკი ავადდება ამ დაბლა მდებარე საცხოვრებლებში, რომლებიც მთებით არიან გარშემორტყმული და არ აქვთ თავისუფალი ჰაერის დინება; ამიტომ ისინი აქაც ეძებენ მაღლა მდებარე ადგილებს, რათა ზაფხულობით იქ დასახლდნენ.

აქედან სურამამდე, პლინიუსის¹ ძველ სურიუმ-ამდე, ვარაუდობენ 22 ვერსს. ადრე ამ მდინარეში გაისვლებოდა, ამჟამად კი ისე აღიდგებულიყო, რომ საჭირო იყო მთაზე გადასვლა და მხოლოდ სურამთან გასვლა წყალში. აქ მე პირველ მაისს შევხვდი იმერეთის მმართველს, პოლკოვნიკს, თავად ბებუთოვს, წარმოშობით სომეხს², რომელიც ასევე ქუთაისში უკან ბრუნდებოდა და სადგურის ყველა ცხენი დაექირავებინა, ასე რომ მე აქ უნდა გამეთენებინა. რადგან პატარა მდინარე სურამთან ღრმა იყო, ამიტომ ხიდის უქონლობის გამო მასზე ვერ გავედი, არამედ მომიხდა მცირე მანძილის გავლა უკან გორისკენ, შემდეგ ერთ მთაზე ასვლა, რომლითაც უცბად დავეჭვი ვაკეხე. იგი შედგება ძალიან მშვენიერი შავი მიწისაგან და, რა თქმა უნდა, სათანადოდ რომ მუშავდებოდეს, მდიდარ მოსავალს უნდა იწვედეს. თერთმეტ საათზე მივედი სურამში, სადაც ჯერ კიდევ იმყოფებოდა თავადი ბებუთოვი პოლკოვნიკ მენშინოვთან, ძალზე წესიერ, გულითად ადამიანთან, აქ დაბინავებული პოლკის მეთაურთან.

სურამი ჯერაც მცირედ გაშენებულია. აქვს მხოლოდ რამოდენიმე პატარა ქოხი და არსადაა კეთილმოწყობილი საცხოვრებელი. თვით პოლკის უფროსი ერთ პატარა, დაბალ, შეუხედავ სახლში ცხოვრობს. ამის საპირისპიროდ პოლკმა თავისთვის აიშენა მშვენიერი ქვის ყაზარმა. ამ სოფლის შუაში, მაღლოზე დგას ძველი ციხე, რომელიც ახლა მთლად მიტოვებული

¹ პლინიუსი - ძვ. რომელი ისტორიკოსი, გეოგრაფი.

² ეს გვარი XVI ს-ში მოვიდა სომეხთიდან. ერეკლე II-მ თავადობა უბოძა. იყვნენ თბილისის მელიქ-მამასახლისები და ნაცვლები.

ლია. ირგვლივ აღიმართებიან სხვა, ასევე ყოველგვარი მცენარეულისაგან გამიშვლებული მთები. ხოჭოთა შორის აქ ყველაზე ხშირია *Dorcadium cruciatum*. მდინარე, რომელსაც რუსები ქალაქის სახელის მიხედვით სურამკას ეძახიან, აქ სავსებით პატარაა და არცთუ შორიდან უნდა იღებდეს სათავეს. მაცხოვრებლებს აქვთ მხოლოდ პატარა, ბნელი, ჩახუთული ბინები, რომლებშიც ევროპელისთვის ცხოვრება შეუძლებელია.

აქედან გზა ცხენით უნდა განმეგრძო, რადგან მთები სულ უფრო მალღლებიან. რამდენიმე ვერსზეა კავკასიის ქედის დიდი განშტოება, რომელიც ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ მოემართება; ის აქ ქმნის ბუნებრივ საზღვარს იმერეთსა და ქართლს შორის და აღწევს ვაკეს. ამ განშტოების სამხრეთ-აღმოსავლეთ კალთაზე მდინარე მტკვარი (რომელიც ახალციხის მხრიდან მოედინება თითქმის პირდაპირი მიმართულებით) აგრძელებს თავის დინებას. ყველა ნაკადული, რომლებიც ამ ქედიდან გამოდიან, ეკუთვნიან მტკვრის წყალგამყოფს და ერთვებიან თვით მას, ან მის შენაკადებს. აქ სურამიდან იწყება ქედზე გადამაღალი ახლადგაყვანილი სამხედრო გზა ქუთაისისკენ, რომელზედაც ჩემი მეგობარი და თანამემამულე, ამჟამად გარდაცვლილი ინიჟინერ-კაპიტანი ბარონი ერნესტ ფირეკსი* მაშინ მრავალი წლის განმავლობაში უდიდესი მოთმინებით მუშაობდა. ასეთი დიდი ხარჯებით გაყვანილი გზა ისეთი მოსახ-

* მას შემთხვევა უბედურება ამ წელს. ამ მოთის გზის დამთავრების შემდეგ მსგავსი საქმიანობის მიაღწიეს ვლადიკავკაზის მხარეში. მთაში მგზავრობისას მას უეცრად თავს დაესხნენ ჩერქეზები და დაიჭირეს. მისმა თანმხლებმა კაზაკებმა მისი გადარჩენა ვერ შეძლეს. ყაჩაღებმა ხელფეხმეკრული გადაიღეს ცხენზე და უფრო მთებში წაიყვანეს, სადაც მისგან ითხოვნენ გამოსასყიდ თანხას 4000 ვერცხლის მანეთს. სანამ ფულს მიიტანდნენ, გვიდა რამდენიმე თვე; ამასთან ის განიცდიდა ცხოვრებისთვის საეალღებულო საჭიროებების ნაკლებობას და მისი გამტაცებლების მკაცრი მოპყრობის შედეგად დაემართა ნერვიული ციებ-ციხელება. მხოლოდ დაგვიანებული განთავისუფლების შემდეგ განიკურნა ის დაავადებისაგან და მოიცრობა ძაღლები. მალე მან მონაწილეობა მიიღო სპარსეთის ომში. ერევნის მხარეში მას იგივე ავადმყოფობა განუმეორდა, რის შემდეგაც მალე გარდაიცვალა. მას სასწავლო ჰქონდა ბერლინსა და გიოტინგენში; თავის საეციალობაში ჰქონდა საფუძღლიანი ცოდნა. მის მრავალწლიან მცდლობას უმაღლის იმერეთი მშენიერ სამხედრო გზას მთაში, რომელიც ადრე მთლად უფრო იყო და სადაც მგზავრი მხოლოდ ცხენით გაივლიდა. ბ-ნი გამბა მას მცდარად უწოდებს ფრიც-ს და წარმოადგენს ლიფლანდიელად.

† ჟაკ-ფრანსუა გამბა (1763-1833) ფრანგი კონსული ტფილისში (1820-24). მას აჯამეთთან იმერეთში გამოუყვეს 16 ათასი დესტინა ტყიანი მიწა დასამუშავებლად (ამაზე ქვემოთ იწება საუბარი - გ. გ.)

ერხებული იყო ახლა, რომ ნახევარ საათში შეიძლებოდა რამდენიმე ვერ-სის გავლა, მაშინ როცა წელიწადის სხვა დროში გასვლა თითქმის შეუ-ძლებელი იყო.

ყველგან გვხვდებოდა საუკეთესო ხეები, უმეტესად ფოთლოვანი ტყე, რომლებშიც შერეული იყო თითო-ორი იშვიათი ფიჭვი (ნაძვი); ბუჩქნარ-ში სხვებთან ერთად დიდი რაოდენობით ყვავდა ცერცველა, ტყის ცერ-ცველა, რძიანა, ყანის ნიორი, ცხენისკბილა, ხარისძირა და მშვენიერი იელი. მე უმეტესად გადავდიოდი ციცაბო მთისწვერებს, სადაც გზა ძალიან დიდი სიძნელეებით მაღლა მიემართებოდა. ბოლოს მივალწიე უმაღლეს მწვერვალს და მაშინვე მომესმა ჩხერიშელას ხმაური. ესაა მთის მდინარე, რომელიც უკვე მტკვრის აუზს კი არ ეკუთვნის, არამედ ამ ქედის დასავ-ლეთ მხარეს წარმოიქმნება და ჩაედინება რიონში, ძველ ფაზისში. პირდა-პირი ხაზით სურამკა მისი სათავიდან არც კია 10 ვერსზე დაშორებული. აქედან იშლება იმერეთის მშვენიერი პანორამა. ხშირად ვხვდებოდი ხე-ობებში, სადაც გადიოდა ვიწრო დაკლანძილი გზა; ის ყველგან გაუზოგოტე-ბული იყო, ან ხელახლა დაგებული დიდი ხარჯების გაღებით. სადაც გზა შვეულად ადიოდა ზევით, მიწა გასწორებული იყო ქვაყრილით და, რამ-დენადაც შესაძლებელი, პირდაპირ გაჭრილი. სადაც მდინარის კალაპოტს მიადგებოდა და ზედმიზევნით მიჰყვებოდა მას, ყველგან ჯებირით და ქვით იყო გამაგრებული; გარდა ამისა, ხის მტკიცე ცხაურით იყო გამოყ-ოფილი მდინარის ნაპირიდან, ისე რომ შვეულად და მიხვეულ-მოხვეუ-ლად დაშვების დროს ხელს უშლიდა გადაბრუნებას და გადავარდნას მდი-ნარეში. სხვა ადგილებში, სადაც პატარა ნაკადულები გზას კეტავენ, მათზე ქვის ხიდები ააგეს და გზა მგზავრობისთვის ყოველმხრივ ვარგისი და გამძლე გახადეს. სამუშაოები გაგრძელდა ათ წელზე მეტი ხანი; მისი ხარ-ჯები იფარებოდა სალიანის თევზჭერის შემოსავლიდან.

ქედი აქ შესდგება ახალი მეორადი ფორმაციის კირქვისაგან, უმეტე-სად მოთეთრო ან რუხი ფერისაა, ყოველგვარი გაქვავებულობის გარეშე, ამასთან წერილმარცვლოვანი და არცთუ ძალიან მტკიცე აღნაგობის. ხან-დახან ის არამყარია, მერგელოვანი და იღებს მოყვითალო ფერს; ამ ქედის თვით უმაღლესი მწვერვალები, რომლებიც პაროტის¹ ახალი გაზომვით

¹ იოჰან-იაკობ პაროტი (1791-1841) გერმან-მოგზაური. 1811 წ. იყო ყირიმსა და კავკასიაში. 1829 წ. მეორედ იმოგზაურა კავკასიაში.

მავი ზღვის დონიდან 2800 პარიზულ ფუტს აღწევნ, მისგან უნდა შედგებოდეს, რადგან გზაზე ის ყველგან ჩანს. მხოლოდ გზის ერთ ადგილას გარკვევით შევამჩნიე ტრაქიტის მასა, რომელშიც ჩანდა პატარა, მინისებრი მინდვრის შპატის მოთეთრო ფერის კრისტალები.

დიდი გაჭირვებით შევძელი ამ მთების გადალახვა, რადგან ისინი თანდათან უფრო მაღლდებიან და ასვლისას, ერთი მეორეზე დაქანცველი ჩანან; ხშირად თავდაღმართში დაშვებაც არა ნაკლებ საშიშია.

ტყევი რამოდენიმე ხის შენობას ჩაუფარე და საღამოს ბინდში მივალწიე მალიცკის სადგურს. აქ დაბანაკებულია მხოლოდ ერთი სამხედრო როტა (ასეული); ასეულის კაპიტანი, რომელთანაც მე თავად ბებუთოვისგან ვიყავი რეკომენდებული, ძალზე მეგობრულად შემხვდა და თავის ბინაში მომცა მყუდრო ლამის გასათევი. მასთანვე გავიცანი შორაპნის მაზრის (Bezirk) შეფი. შორაპანი ძვეს ყვირილაზე, აქედან ჩრდილოეთით მთაში და არის სტრაბონის¹ ძველი სარაპანა, რომელიც მის მიხედვით ფაზისზე მდებარეობდა და იმ დროს წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტს. ყვირილა ქუთაისს ქვემოთ ერთვის რიონს, რომელიც სათავეს იღებს რაჭაში კავკასიონის ქედიდან. ყვირილა ამას სიდიდით არაფრით ჩამოუვარდება. ამიტომ სავსებით დასაშვებია, რომ არა ნამდვილი რიონი (რაჭის იქითა მხრიდან), არამედ ეს ყვირილაა სტრაბონთან ფაზისად ჩათვლილი, რაც ასევე ნაკლებ საეჭვოა, რადგან ჯერაც დღევანდელი შორაპნის სახელი ძველი სარაპანას მდებარეობას ეთანხმება. ყვირილასა და რიონის შეერთების შემდეგ ფაზისი მნიშვნელოვნად მატულობს სიდიდესა და სიღრმეში და საკმაოდ სანაოსნო ხდება.

მალიცკის სადგურთან მოედინება ჩხერიმელა (თელე ქართულად უნდა იყოს მელია); ის სადგურიდან 30 ვერსის დაშორებით გამოდის მთიდან და მიედინება 30 ვერსის მანძილზე, სანამ არ შეუერთდება ჩრდილოეთის შენაკადს, სიდურას (ძირულა - გ. გ.) და შემდეგ შორაპანს ქვემოთ, კაზაკთა სადგურის ყვირილსკის ახლოს ჩადის ყვირილაში (ქართულად ხმაურა). ჩხერიმელაში გარდა cyprius barbatus-ისა, არის ძალზე დიდი კალმახები. ისინი უმეტესად ერთ ფუტზე, ხოლო, ხშირად ნახევარ წყრთაზე გრძელი არიან; ზურგი მოშავო აქვთ, გვერდები მოცისფრო, სხეულის ქვედა ნაწილი მოვერცხლისფრო თეთრი ან მოყვითალო; გვერდებზე აქვთ

¹ სტრაბონი (ძვ. და ახ. წელთაღრიცხვის მიჯნა) ბერძენი გეოგრაფი, ისტორიკოსი.

საკმაოდ დიდი ნითელი ლაქები, შუაში ყველაზე დიდები, თითქმის სწორ ხაზზე განლაგებული. ზურგის ფარფლს ქვევიდან აქვს ასევე ნითელი ლაქა; კუდის ფარფლი მოშავოა. მკერდის, მუცლისა და უკანა ტანის ფარფლები მოყვითალოა, ხშირად მოშავო ნერით; ზურგის ფარფლებში ითვლიან 12-სხივს, მკერდისაში 12-ს, მუცლისაში - 9-ს, უკანა ტანისაში 10-ს და კუდის ფარფლში 24-ს. კალმას აქ მტკნილად ბადით ან ანკუსით იჭერენ; ნელინადის ამ დროს საკმაოდ დიდი წვლებით, რადგან წყალი ძალზე მაღალია და ჩქარი.

2 მაისს მოვიდა უსიამოვნო წვიმა, რომელმაც ჩემს წასვლას მთებში თითქმის ხელი შეუშალა. სადგური ძვეს მთლიანად დაბლობში. წინათ აქ ირგვლივ იყო ვრცელი, დიდი ჭაობი, რომელშიც უდიდესი გაჭირვებით შეიძლებოდა ეკიპაჟით გასვლა. მას შემდეგ, რაც აქ რუსი სამხედროები დასახლდნენ, ჭაობი წელნელა მიწით ამოავსეს და მის ადგილზე მალე გაჩნდა მშვენიერი ბალები, დიდი ყაზარმა ჯარისკაცებისათვის, იქ ბანაკად მდგომი კაპიტნის მყუდრო საცხოვრებელი და დამატებითი შენობები (ფლოგულები) მგზავრთათვის. ასევე იმ მხარეში აშენებულია საავადმყოფო სამხედროებისათვის. ირგვლივ აღმართულია მაღალი მთები, რომელთა ძირშიც ჩხერიმელა მიედინება. მხოლოდ შუადღისას ცოტათი გადაიღო წვიმამ და შეეძლო ახლომდებარე მთებზე ასვლა.

პირველად გავიარე სოფელი მოლითი; მსურდა მცხოვრებთა ზოგიერთი ქოხი დამეთვალაირებინა, მაგრამ იმერელ ქალებს ჩემი მოსვლისა ისე შეეშინდათ, რომ საშინელი კივილით მაშინვე გაიქცნენ თავის სახლებში და ყველა კარებები დაკეტეს. კაცებიც კი მათ მიემხრნენ და ჩემს შესვლას მტკიცედ ეწინააღმდეგებოდნენ, მოუხედავად ჩემი ქართული თარჯიმანის მრავალგზისი ახსნა-განმარტებისა. ბოლოს ამან გასჭრა და შინ შემიშვეს. სოფელი ჯერაც ქართლს (Georgien) ეკუთვნის, გორის მაზრას; აქედან კი იწყება იმერეთის საზღვარი. ხალხი ძალზე ლარიბია; იკვებება უმთავრესად ბოსტნეულ-მწვანილუფლით, პურითა და ღვინით. თუმცა ნაყოფიერი ჰავის პირობებში შეეძლოთ უხვი მოსავალი მიეღოთ და მალე შეძლებულებიც გამხდარიყვნენ. სახლებში, რომლებიც ვნახე, ყველგან სილარიბე სუფევდა. არსად არ შემსვენდრია მაგიდა ან სკამი; მხოლოდ რამდენიმე დაბალი მერხი ჰქონდათ, რომლებზედაც ისხდნენ და სადილობდნენ. იატაკი გამოყენებული აქვთ მოსასვენებლად. ნამდვილი

ექვიანობის გამო ისინი თავის ქოხებში არ უშვებენ არც უცხოელს, როგორც რუსებია, ასევე უცნობ ადგილობრივებს. ღარიბები თავის ცოლებთან ერთად ერთ ოთახში ცხოვრობენ; უფრო შეძლებულნი მათგან გამოყოფილად, ისე რომ, როდესაც კაცს ესტუმრები, ვერასოდეს ქალს ვერ ნახავ. ისე, მათ კი აქეთ საფუძველი ეჭვისა, რადგან ქალები უმეტესად ლამაზები არიან, გამოირჩევიან თვალისმომჭრელი თეთრი კანით, შავი თმებითა და შავი ცოცხალი თვალებით.

ამ სოფლის ახლოს ჩამოედინება პატარა მთის მდინარე, რომელსაც რუსები მოლიტიჩკას ეძახიან; ის ერთვის ჩხერიმელას. მთაზე ამ სოფელთან არის ძველი, მრგვალი, მაღალი კოშკი, რომელიც, ისევე როგორც ბევრი სხვა ისეთივე ქართლსა და იმერეთში, წინათ აუშენებიათ მეზობელი მთის ხალხების თავდასხმათა სანინალმდევოდ. ამ სოფლიდან არცთუ შორს სამხრეთისკენ, ახალციხის მიმართულებით, არის თურქეთის საზღვარი; ჩრდილოეთით არიან ოსები და კავკასიონის ქედის მოსახლეთა მსგავსი მთიელი ხალხები, რომლებიც თურქებთან კავშირში ანდა მათ სამსახურში ქართლისა და იმერეთის ამ და მსგავს სოფლებს თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ.

აღნიშნულ მრგვალ კოშკს, ისევე როგორც ყველა მის მსგავსს, ქვევით არავითარი კარი არ გააჩნდა, ზემოთ იყო ახდილი. სოფლის მაცხოვრებლები კიბით ადიოდნენ მასზე, როცა ღამით თავისი სარჩო-საბადებლით გადასარჩენად მისკენ გარბოდნენ. შემდეგ კიბეს ზევით აათრევდნენ და მოახლოებულ მტერს სათოფურებიდან თოფს ესროდნენ.

ამ კოშკის ირგვლივ, ისევე როგორც ყველგან ამ მთებზე, კირქვა ღიად ჩანს; სხვა მთის წვერები კი გვიჩვენებენ მოშავო, მკვრივ ტრაქიტის მასას. ამას გარდა გარშემო იდო აგრეთვე გრანიტი და ფერადი ტრაქიტის მასები, აგრეთვე ლენტისებურად მოხატული იასპი, მაგრამ მე ის არსად შემხვედრია ხელუხლებელი. ყველგანაა მშენიერი ფოთლოვანი ხეები: მაღალი ნეკერჩხალი და ჭადარი, ფრთათეთრა, მშენიერი ჯაგრცხილა, იბერიული მუხა; მაგრამ არსად წიწვიანი ხეები. დიდი რაოდენობითაა ურთხელი, რომლის მშენიერ წითელ ტანს მაცხოვრებლები იყენებენ სხვადასხვა სამუშაოებისას. აქ ყველგან მრავლად ყვაოდა მშენიერი იელი.

აქედან ერთ საათში მივედი სოფელ ნეზოძირში, სადაც იყო ძველი, ნახევრად დანგრეული ეკლესია, რომელშიც, გარდა ცუდად მოხატული

წმინდანთა სურათებისა, სრულებით არავითარი მოწყობილობა არ იყო; ეკლესიის გალავანი და კარები თითქმის მთლად განადგურებული და დაზარალებული იყო; ესეც მიუთითებს მოსახლეობის სიღარიბეზე, რომელთაც არ შეუძლიათ თავისი ეკლესია შეაკეთონ. აქ კლდეებზე შემავდა გვიმრა, გვიმრუჭა, მამასწარა, უჭურველი, გველისენა, ბაძგი, რძიანა მავალური, ანდრონიკა, ძაღლის სატაცური, მრავალძარღვა, გაზაფხულის თავყვითელა, ცინერარია, ბერულა, მოცვი, მშვენიერი ფშატი და ზოგი ტირიფი, როგორიცაა *Salix* (ტირიფი) *aurita* (L) და *triandra* (L); აღნიშნულ მდინარეზე მრავლად იდგა ლამაზი ფხიჯა, აგრეთვე შერია.

აქ ყველგანაა კავკასიური თხა; მაგრამ კავკასიონის ამ დასავლეთის კალთებზე შავი ზღვისკენ არსად ცხოვრობს ჯეირანი, რომელიც მხოლოდ კასპიის ზღვისკენ სტეპებში, ბაქოსა და სალიანის მიდამოებში გვხვდება.

აქედან 8 ვერსის დაშორებით უნდა იყოს ცხელი წყარო, რომლის თბილი წყალი უმარილოა და მხოლოდ მცირე რაოდენობით შეიცავს გაზისებრ გოგირდოვან წყალბადს და უეჭველად ამტკიცებს ამ მხარის უულკანურ ნარმოშობას. კიდევ 30 ვერსზე მთებისკენ არის ძველი ქართული მონასტერი. რადგან წვიმა მატულობდა, უკან დაბრუნება მომიხდა, რათა გამეგრძელებინა გზა ქუთაისისკენ. შორაპნის მხარის შეფმა გამაყოლა ერთი იმერელი თარჯიმანი და ერთი თავადი სოფელ თეთრანყაროდან, რათა მათი მეშვეობით ამ სოფელში მყოფრო ლამის თავშესაფარი მიმეღო და მეორე დილას მხარის გამოცვლევა-დათვალიერების გაგრძელება შემძლებოდა.

წვიმა სულ უფრო მატულობდა, მთელ ხეებს ტანი დაუსველა და გზაც ისე საშინლად ატალახდა თიხისგან, რომ მხოლოდ უდიდესი გაჭირვებით შევძელი მიმეღნია აქედან 13 1/2 ვერსზე დაშორებულ – „დამწვარი ბანაკის“ („პაგარელი ლაგერ“) სადგურამდე. წვიმამ უკვე ადრე დაარბილა გზა, მაგრამ ახლა ისეთი ძალით ასხამდა, რომ მე გაცილებით უფრო დავსველდი, ვიდრე ტფილისიდან გამოსვლისას. გზა უმეტესად მისდევდა ხმაურა ჩხერიმელას ნაპირს, რომელიც აქ ხშირად სწრაფია და განიერი, მთებიც თანდათან დაბლდებიან.

ნახევარ გზაზე სადგურამდე, საფოსტო გზის მარჯვენა მხარეზე დავინახე ძველი ციხე ჩხერი, რომელიც ძვეს ძალზე მაღალ, ციცაბო მთაზე, რომელზეც მხოლოდ ერთი მხრიდან აისვლება. მდინარის ორივე ნაპირზე

აქ მდებარეობს სოფელი ჩხერი^{*}, რომელიც ნახევრად ტახტს ეკუთვნის, ნახევრად ზოგიერთ აზნაურს. ბოლოს ქვის მშენიერი ხიდით გადავდი ჩხერიმალაზე. მთის ხეები სულ უფრო იზრდებიან და მგზავრობისთვის გასასვლელს აძნელებენ, რადგან საფოსტო გზის ეს მონაკვეთი ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ გაუმჯობესებული. გასულ წელს სამუშაო შეჩერდა და ახლაც აგონდება კაცს წარსული ცუდი გზა, რომელიც სამგზავროდ მთლად გამოუსადეგარი უნდა ყოფილიყო, თუ მგზავრს არ ეყოლებოდა შეჩვეული კარგი ცხენი, რადგან გამოუცდელი ერთ საათში უეჭველად რამდენჯერმე დაეცემოდა მხედართან ერთად. რაოდენ დიდია სიყვით ქვეყნისათვის, რომ ტფილისსა და შავ ზღვას შორის თავისუფალი სავაჭრო კავშირისათვის აქ სახელმწიფოს ხარჯებით დაინყეს გზის მშენებლობა და ასე შორს წავიდნენ! წვიმამ მაიძულა რამდენიმე საათი კაპატა სადგურში გამეტარებინა. მოუხდავად იმისა, რომ მთლად სველი ვიყავი, როგორც კი ოდნავ იკლო, გადავწყვიტე ჩემს ძველ პატიოსან (კეთილშობილ) იმერელთან, გიორგი თავზაროგ-თან, სოფელ თეთრანყაროს მამასახლისთან ერთად განმეგრძო გზა. მსურდა 9 1/2 ვერსით დაშორებულ სოფლამდე მივსულიყავი და იქ გამეთენებინა. მე არავითარი იმედი არ მქონდა ახლად წამოსული წვიმის გამო, რადგან ის ალბათ შეუწყვეტლად იდენდა, თუკი ასეთი სიძლიერით და სიხშირით წამოვიდოდა. იმერეთის დიდი ტყეები, რომლებიც რამდენიმე მილზეა გადაჭიმული, ავდრის ღრუბლებს იკრებენ. მათი დაცლის შედეგად წარმოიქმნება ისეთი საშინელი წვიმები, რომლებიც რამდენიმე დღეს გრძელდება, და ისე ადიდებს მთის ნაკადულებს, რომ მიაქვთ ხიდები და ყოველი კავშირი წყდება. შავი ზღვის სიახლოვეც წარმოშობს გაბატონებულ ზღვის ქარებს, რომლებიც ღრუბლებს ერეკებიან დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ, მაშინ როცა იმავე დროს იმერეთის ტყეებიდანაც აიზიდებიან (ღრუბლები - გ. გ.) და იწყებს წვიმას.

ამ მგზავრობიდან გაჭირვების მეტი არაფერი მიმიღია, რადგან თიხნარი გზა სულ უარესდებოდა, წვიმა კი მატულობდა. ჩემი ძველი იმერ-

* გოულდენმტედტის მიხედვით (მოგზაურობა კავკასიაში, I, გვ. 445) ჩხერიდან - იმერეთ-ქართლის სასაზღვრო ციხიდან ჩხერიმალაზე, სურამამდე, დაბალ ადგილებში ქარბობს ქვიშაქვა, უფრო მაღლა გაქვავებულობისგან გაცლილი კირქვა. ჩხერთან და სხვა ადგილებშიც ჩნდება მონითალო-ყავისფერი იასპი მძლავრ ფენებად, ხოლო მდინარეებში გრანიტის ქვები.

ელიც მოუსვენრად იყო; მას ძალზე აწუხებდა, რომ მე ვახშმის გარეშე ვრჩებოდი, რადგან მაზრის შეფისაგან ნაბრძანები ჰქონდა ჩემთვის კარგად ეპატრონა. იმერლები უმეტესად თუმცა ძალზე ღარიბად ცხოვრობენ, მაინც წარმოუდგენლად სტუმართმოყვარე არიან; იმდენად რომ, მიუხედავად სიღარიბისა, განსაკუთრებულ პატივად თვლიან, თუკი შეძლებენ თქმას, რომ ჰყავდათ სტუმარი, რომ ამით მეზობლებთან თავი მოიწონონ. როგორ სურდა ჩემს ძველ თანმხლებს თავისთან ჩემი მიპატიჟება. მიუხედავად ცუდი გზისა, მე თვითონაც მიხდოდა მენახა ის მისივე სახლში, რათა იმავდროულად გაცნობოდი იმერულ შინამეურნეობას.

მას შემდეგ რაც უამრავი მთები გადავიარეთ, რომლებიც სულ უფრო ძნელი ასასვლელი იყვნენ, ბოლოს თავქვე დავეშვით ვაკეზე; მე უკვე მიხაროდა, რადგან უკანასკნელი მოთმინება დავკარგე ჩვენი მოგზაურობის მიზნის მისაღწევად. მაგრამ ერთ საათში კვლავ აღმოჩნდით ფრიალო მთის ძირთან, რომელზეც ჩვენი ცხენებით უნდა ავფოფებულებიყავით. მე ჯერ არ ავსულვარ ასეთ შვეულ მთაზე, რომელიც აქ კირქვისაგან შედგებოდა. მართლაც, ცხენები, რომლებმაც წაუქცევლად აგვიყვანეს, მარტო შექების ღირსნი არ არიან; ზოგჯერ ჩვენ ისეთ ძნელ და ვიწრო ადგილებში გავდიოდით, რომ არც მჯეროდა თუ არ წაიქცევოდით, მაგრამ ჩემი კაზაკური ცხენი მტკიცე, დაჯერებული ნაბიჯით გადიოდა ყველგან და ბედნიერად ჩამიყვანა სოფელ თეთრანყაროში, სადაც ჩემი ძველი თავზაროგი მეგობრულად შემეგება და წარმომიდგინა თავისი ძმა. ის უფროსია მათში, შემდეგ მოდის მეორე, რომელიც ცოტა უმცროსია. ორივე დაოჯახებულია. მას კიდევ ჰყავს ორი უმცროსი უცოლო ძმა, რომელთაგან ერთი კარგად ლაპარაკობს რუსულს. ქალები კაცებისაგან განცალკევებით ცხოვრობენ. მე შემიყვანეს სასტუმრო ოთახში, სადაც ამჟამად ცხოვრობს სახლის პატრონი, რადგან მისი ცოლი თავის მშობლებთან იყო წასული ქუთაისის იქით. აქ მთების გამო ყველა ქალი დადის ცხენზე. სასტუმრო ოთახი ძალზე დიდი იყო და არა მარტო ჩვენ – სტუმრები მიგვიღო, არამედ ჩვენი ცხენებიც. შენობა ხისაა და აქვს ორი პატარა კარი, მაგრამ არც ერთი ფანჯარა. ორივე კარი ერთმანეთის საპირისპირო მხარესაა დატანებული. სახურავიც ხისაა¹ და ისე მტკიცე, რომ ვერავი-

¹ აქ ალბათ ყავარი უნდა ვიგულისხმოთ – გ. გ.

თარი წვიმა ვერ ჩამოდის. ოთახის შუაგულში მაშინვე ანთეს ცეცხლი, რომლის ირგვლივაც დაბალ მერხებზე დასხდნენ სტუმრები. ოთახის ფიცრის ქერი ცეცხლის ბოლისგან, რომელიც აქ ყოველ საღამოს ანთია, უკვე მთლად შავად შეჭყარტლულიყო. ოთახის საპირისპირო მხარეს იყო ცხენების ბაგა; ცხენები იდგნენ საკმაოდ მაღალ, ფიცრის შემალუბზავ და დაბალი ფიცრის კედლით იყვნენ გამოყოფილი დანარჩენი ოთახისგან; ორივე ბოლოდან შეისვლებოდა ბაგაში. ჩვენი ცხენები, დალილები მომქანცველი მგზავრობით, გაუთავებლივ ჭიხვივნებდნენ, მაგრამ ეს არც მასპინძელსა და არც სტუმრებს ოდნავაც არ ანუხებდა. ოთახის კედლებზე ეკიდა მასპინძლის თოფები და სახლის სხვა ჭურჭელი; მაგრამ ყოველივე იყო უბრალო და არ მიაწინებდა მისი პატრონის სიმდიდრეზე; გლეხებიც უმნიშვნელო რაოდენობით ჰყავს.

იმერელთა ტანსაცმელი მთლად აღმოსავლურია და ნაწილობრივ სპარსულს ნააგავს. ისინი ვინაოდ შემოჭერილ ხიფთანზე (Leibroek) ზემოდან იცვავენ მეორე სერთუსს (Ueberrock), რომლის სახელოებიც ქვემოთკენ ჩაჭრილია და უკან ჰკიდია, მას ქაშრით იკრავენ წელზე. ქუდეები სრულიად თავისებურია; ის წარმოადგენს შავი ფერის უბრალო მაუდის ნაჭერს, რომელსაც შიგნიდან გამოკრული აქვს წითელი აბრეშუმში, აქა-იქ ვერცხლით მოქარგული. ეს ქუდი ორივე მხარეს გამოჭრილია და ისე იდებენ თავზე; ორივე მხრიდან ჩამოშვებული თასმა ნიკაჲს ქვემოდანაა ამოდებული და ისეა დამაგრებული, რომ ქარმა ვერ მოაძროს. ზაფხულში ძალზე მოსახერხებელია, რადგან არ ხურდება, ზამთარში კი ძალზე მსუბუქია. იმერლები ატარებენ ძალიან ხშირ, გრძელ თმას, რომელსაც სიამოვნებით იღებენ წითლად. როცა წვიმს, ან თოვს ისინი მეტწილად ჯერ თავშალს იხვევენ თავზე, შემდეგ კი იდებენ ამ ქუდს, ან თავის „ბაშლიკს“ (ერთგვარი სახეა კაპუცინური თავსაბურისა). ეს ძალზე დიდია, ზემოთ წვეტიანი ბოლოთი, ხოლო ქვემოთ ეშვება განიერ და გრძელ ნაჭრად, რომელიც ორივე მხრებზე და ზურგზე ეცემა და გრძლად ჰკიდია ძირს (ყაბალახია - გ. გ.).

იმერლები ნიკაჲზე წვერს არ ატარებენ, სამაგიეროდ აქვთ გრძელი, ხშირი უღვაშები, რომელსაც ყოველთვის შავად იღებენ, მაშინაც კი როცა თმები წითლად აქვთ შეღებილი. ისინი ატარებენ ჩექმებს, რომელთა ცხვირები ძალზე წვეტიანია და ზევითკენაა ნისკარტივით აკუჭებული.

როცა გარეთ მიემგზავრებიან მეტწილად ხმალი ჰკიდიათ მარცხენა მხარეზე. გარეთა სერთუქზე, ზედ ქამარს ზემოთ, ჩერქვბთა ყაიდაზე, მიცერებული აქეთ პატრონტაში, რომელშიც 8 ტყვია უდევთ; იქვე მის ქვემოთ ქამარში გარჭობილი აქეთ დამბაჩა და ხანჯალი; თოფს მხარზე გადაიკიდებენ. მარცხენა მხარეს, საკმაოდ მსხვილ ვერცხლის ჯაჭვზე გადაიდული აქეთ სათოფისნამლე რქა. მთელი აღჭურვილობა უმეტესად უბრალოა და თითქმის მათ მთელ ქონებას შეადგენს. ამას გარდა მათ მხოლოდ ცოტა საქონელი გააჩნიათ, მცირე რაოდენობით ყმები და პატარა, შეუხედავი საცხოვრებელი სახლი, თუმცა თავადები კი არიან. უნინ არცერთმა თავადმა არ იცოდა წერა-კითხვა, რასაც ყოველთვის ცოდვად თვლიდნენ. მათმა ცოლებმა კი ორივე იცოდნენ, რადგან ისინი დაკავებული იყვნენ მხოლოდ შინაური საქმით, მაშინ როცა ქმრები მუდამ ნადირობით, ან თურქებთან და ლეკური მოდგმის მთის ხალხებთან ბრძოლით. ამდენად კაცების ერთადერთ საქმიანობას ყაჩაღობა და ნადირობა შეადგენდა. ახლა კი მათ მეცნიერებებსაც მოჰკიდეს ხელი და, სულ მცირე, წერა-კითხვას მაინც სწავლობენ, რადგან რუსული სასამართლოები არც ერთ საჩივარს არ იღებენ წერილობითი თხოვნის გარეშე და არცერთ თავადს არ შეუძლია ამ ელემენტარული ცოდნის გარეშე შევიდეს რუსულ სამხედრო სამსახურში.

თუ დავუბრუნდები ჩემს სტუმართმოყვარე მასპინძელს და მის მასპინძლობას, უნდა აღვნიშნო, რომ თავდაპირველად მთელი მოთმინება დავკარგე და იძულებული ვიყავი ნანატრი ვახშმის ლოდინის დიდი გამოცდა გამეტანა; ალბათ ნასულები იყვნენ, რომ საჭირო სანოვანზე მოეტანათ შორიდან. ამასობაში მე ერთი წყვილი ბალიში დამიდეს დაბალ მერხზე (სკამზე), რომელიც ძალზე განიერი, ზვეითკენ ოდნავ დაქანებული და უხეშად ნახელავი იყო; ღამით ის გამოიყენება როგორც სანოლი. კიდევ სხვა იმერლებიც შემოიკრიბნენ და ცეცხლს შემოუსხდნენ. ბოლოს, შუა ღამისას მიიღეს ზომები ვახშმის შემოსატანად.

პირველად სასტუმრო ოთახში ორიოდ დიდი კალათით შემოიტანეს სანოვანე. წინ დამიდგეს მეორე მერხი, ჩემსაზე, უფრო დაბალი, რომელზეც დაალაგეს თევზები საჭმლით. სხვა სტუმრებს ჯერ წყალი მიანოდეს ხელების დასაბანად, რაც სისუფთავისთვის აუცილებლად საჭიროა, რადგან ყველაფერს ხელით სჩადიან (ხოლო უმეტესთ ცხენებისთვის საჭმელიც

მიცათ); სახელდობრ, ჭამენ ჩანგლისა და სუფრის გარეშე. თავდაპირველად, როცა ამ აღმოსავლურ ჩვევას პირველად ხვდება ადამიანი, უსუფთაობის გამო ასეთ სუფრასთან თავს უხერხულად გრძნობს. მაგალითად, ქართლელს, ან იმერელს, თავის წინ მაგიდაზე უდევს თხელი, ბრტყელი პურის ბლინი (ჩურგკი – ლავაში გ. გ.), რომელიც მას ხელსახოცის მაგივრობას უწევს თითების გასაწმენდად, კახეთში ასეთი ბლინი ყველა სუფრაზეა – დანაყებული უმდიდრესი თავადიდან, დამთავრებული უღარიბესი გლეხით. როცა სუფრის დამთავრებისას მასზე თითებს შეინიშნებენ, ახვევენ მას და მადიანად შეეცევიან, ანდა ნაჭერ-ნაჭერ დაუყრიან მაგიდაზე სჭუმრებს, რომლებიც მის შეჭმადი ეხმარებიან. ქართლელები და იმერლები დიდი მოყვარულები არიან სუფრაზე სურნელოვანი ბალახეულისა და სხვა ბოსტნეულის; განსაკუთრებით მათ უყვართ პრასი, დანდური, ტევანი, პიტნა, მარიამსხალა, ოხრახუში და მსგავსი ბალახეულის უმაღლესი ჭამა სუფრაზე; ასევე ქარქვეტას ღეროები. უცხოელი ჩვეულებრივ გაოცებულია, თუ ყოველდღიურად რა დიდი რაოდენობით ჭამენ ისინი უმ მწვანილულ-ბოსტნეულს.

რა თქმა უნდა, მე მქონდა გარკვეული შიში მსგავსი სუფრის მიმართ, რადგან ის მდგომარეობა იყო მოტანილი; მართლაც არც უამისობა იყო. ამის გარდა მე წინ დამიდეს ქათამი და სოუსი, რომელიც არაჩვეულებრივ მარილიანი იყო. ასე საგანგებოდ იყო მომზადებული, რომ მეტი ღვინო გვესვა, რაც ყოველ მასპინძელს დიდ სიამოვნებას გვრის. მეორე თავსაჭმელს შეადგენდა შემწვარი ძუძუთა გოჭი; მესამეს – პუდინგის მსგავსი რამ თეთრი ღომისგან (ესაა ფქვილი *Panicum italicum*-ის) უსანებლოდ და ამიტომ ყოველგვარი განსაკუთრებული გემოს გარეშე.

ამავე დროს შეუწყვეტლივ სვამდნენ საკმაოდ კარგ, ღია წითელი ფერის ღვინოს გარეული ხარის – ტურის* რქიდან (ასე უწოდებენ ისინი *Capra Caucasica*-ს), რომელსაც ყოველთვის ახლიდან ავსებენ და შეუჩერებლად ჩამოატარებენ წრეში. სუფრაზე უზრდელადად ითვლება როგორც ღვინოს მოთხოვნა, ისევე მასზე უარის თქმა; უცდი, სანამ მოგიწევს, შემდეგ შესვამ და გადაანვდი სხვას. რადგან ქართლელები და იმერლები ისე იშვიათად იყენებენ ღვინოს ჭიქებს, როგორც ჩანგლებს, ამიტომ მათი

* საოცარია, რომ ლიტერატურულ-პოლონური სახელი გარეული ხარისა არის აგრეთვე ტური (ეს უნდა იყოს ვიხვი – გ. გ.)

შესატყვისი სახელები თავიანთ ენაზე არ აქვთ და იყენებენ რუსულ სახელწოდებებს მათს აღსანიშნავად. როცა არ აქვთ ჯიხვის რქები, ღვინოს სვამენ უმეტესად ხარის ან კამეჩის რქით, აგრეთვე ხის თასებით (სასმისებით), რომლებიც საკმაოდ დიდია და თავისებური მოყვანილობა აქვთ. უპირატესად ჩემი ყურადღება მიიქცია ხის ჭურჭელმა (სასმისმა), რომელსაც ქვემოთ ჰქონდა მრგვალი მუცელი გარედან განივად შემოსაღმული, ხოლო ზევით წვრილდება გრძელ, ვიწრო მილად (კულა - გ. გ.), რომელშიც ღვინოს ასხამენ მეორე, ასევე წვეტიან მილად დასრულებულ ძაბრის ფორმის ჭურჭლით. ამ უკანასკნელს შემდეგ ღვინის სასმისის ჩამოტარებისას ამოიღებენ.

რადგან ჩამოტარებული ღვინო საკმაოდ მაგარი იყო, მე მხოლოდ ცოტას დალევა შეძელი. ზოგიერთმა იმერელმა კი 20-30 ყანნი გამოცალა, ისე რომ ღვინოს არ უმოქმედია მათზე. მსახური, რომელიც ავსებდა ყანნს, შეუჩერებლივ საქმიანობდა. იმერლებს ძალიან უყვართ სუფრის გახანგრძლივება; ისინი ყოველთვის მხოლოდ ცოტას ჭამენ, სვამენ კი მით უფრო მეტს; ამასთან მასპინძელს უფრო მოსწონს, როცა სტუმრები ბევრს ჭამენ და სვამენ, ვიდრე თვითონ. მიუხედავად ჩვენი სუფრის უბრალოებისა, ის მაინც რამდენიმე საათს გაგრძელდა.

მასპინძლის დაუქორწინებელი ორივე ძმა ჩვენთან ერთად არ მიირთმევდა. მხოლოდ მას შემდეგ რაც ღვინომ სტუმრები ოდნავ შეახურა, უმცროსმა აიღო თურქული დოლი და დაუკრა მასზე, სხვები კი ამ მუსიკაზე ხან მღეროდნენ, ხან ცეკვავდნენ. ერთი სტუმარი, წარმოშობით გურული, რუსი თარჯიმანი, საკმაოდ შეჭიკჭიკდა ღვინით და გამხიარულდა. პირველად მან იმღერა გურული სიმღერა, ისე როგორც გურულები მღერიან თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლისას. მხოლოდ რამდენიმე შეძლო აჟეოლოდა, რადგან [მისი] ენა იმერეთში არაა კარგად ნაცნობი¹. მალე კი იმერლებმა დაიწყეს თავისი ხალხური სიმღერების თქმა. ესენი იყო (მხიარული სმის დროს არ უნდა მოელოდეს კაცი მათ) წმინდა რელიგიური სიმღერები! თავდაპირველად იგალობეს ქრისტეს აღდგომაზე, ხოლო შემდეგ მაცხოვრის ცხოვრების თემებზე - რათა გამხიარულებულიყვნენ. სტუმრები მხიარულ გუნებაზე იყვნენ, ბევრი იცინეს არა სიმღერის საგან-

¹ ჩვენს ავტორს ემღება. ნუთუ იმერელს გურულის ენა არ ესმოდა? - გ. გ.

ზე, არამედ მომღერლებზე. ჩანს მათ საესებით არ იციან სატრფიალო სიმღერები¹, რადგან მათ უყვართ რელიგიური სიმღერები. სიმღერის შემდეგ დაიწყეს ცეკვა; საცეკვაო ადგილი იყო პატარა მოედანი დაბალი მერხებისა (რომლებზედაც ჩვენ ვისხედით) და იმ ცეცხლის წინ, რომლის ირგვლივაც ვიყავით მოკალათებული; ერთი სიტყვით, იყო ექვსი ნაბიჯის სიგრძისა და სამი ნაბიჯის სიგანის.

აქ სტუმრები ცეკვავდნენ რიგისა და სურვილის მიხედვით, ასევე მასპინძლის უმცროსი ძმებიც. ცეკვები საესებით უბრალოა და სპარსულის მსგავსად შედგება ხელებით შესტიკულირებისა და ფეხის სხვადასხვა მდებარეობისგან, ისე რომ არ აკეთებენ პა-ს. მოცეკვავეები წინ მია-ცურებენ ფეხებს, რომელთაც ხან გარეთ ღუნავენ და მალა სწევენ, თან შეხტებიან; ამავე დროს ხან ერთს, ხან მეორე ხელს გაჭიმავენ განზე ან ზევით რკალისებურად, ან მოკეცილად მკერდისკენ მიაქვთ. თავს ხან მარჯვნივ, ხან მარცხნივ ატრიალებენ, ხრიან მას ან ერთ, ან მეორე მხარეს, მთლად სომხებისა და ქართველების (იგულისხმება ქართულ-

¹ საერთოდ იმერლები და ქართველები თავის სიმღერებში, რომელთაც უმეტესად სუფრაზე მღერიან, უმეტეს შემთხვევებში და განზრახ ყურადღებას არ აქცევენ, როცა მომღერლები ურევნი. ისინი დასცინიან ევროპელ მომღერლებს, რომლებიც თავის სიმღერაში ყოველთვის პარამონიას იცავენ. ისინი თავის მონოტონურ სიმღერებს ანიჭებენ უპირატესობას; მათ ეს ძალზე მოსწონთ, რადგან სიმღერები ამოდიან მათი სულის სიღრმიდან და მართლაც არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ ისინი მთელ თავის ძალებს დაბავენ და თითქმის სული ამოაქვთ სხულიდან, რათა საკმაოდ ჩამწვდომი ხმები მოგვასმენინონ. მაშინდელმა პოლკოვნიკმა ავენაროუსმა შემდეგი ანგელოტი მაიმბო იმერელთა სიმღერების შესახებ. ერთხელ მარტოდ სეირნობისას შემოვსმა საოცრად ძლიერი ყმული, რომელიც მან შეიცნო ქართული სიმღერა; ის მოუახლოვდა და გაოცებული გაშეშდა, როცა დაინახა ერთი თავისი იუნკერი, ახალგაზრდა თავადი ბ.; იგი ხმაურა მდინარესთან იწვა მუცელზე და მთელი ძალით მამაცურად ყვიროდა. მან გაკვირვებით და ერთგვარად შემფითებულმა ჰკითხა, რაზე ხომ არ შეძმობა და რა იყო ყვირილის მიზეზი. პასუხად მიიღო, რომ ის მღეროდა სიმღერას. ხოლო როცა პოლკოვნიკმა მინაარსი ჰკითხა, იუნკერმა უთხრა: მას არ ძალუძს თავისი სიმღერის შეგენიერება რუსულად აუხსნას; სიმღერამ ხომ მთელი მისი სული მოაჯადოვა და ცრემლებიც კი მოადინა. ამ დროს სიმღერის საგანი იყო ორი პატარა სახედარი, რომელთაგან ერთი მდინარის აქეთა მხარეს იმყოფებოდა, მეორე კი იქითა ნაპირზე და რომლებსაც ერთმანეთთან მისვლა არ შეეძლოთ; ამგვარად სიმღერის საგანი იყო გულის დამკოდი მოთქმა ერთმანეთისგან დაშორებამ.

¹ ცხადია, აიხვალდისა და პოლკოვნიკის სმენა-გემოვნებაზე ვერ უდავებთ - გ. გ.

კახელები - გ. გ.) მსგავსად, რომელთაც ეს და სხვა ჩვევები ასევე სპარსელებისაგან აქვთ გადმოღებული¹. ისინი ქალებთან ერთად არასდროს არ ჭამენ სუფრაზე, მხოლოდ როცა მათ სტუმრები ჰყავთ. ამიტომ ისინი მათთან ერთად არასდროს ცეკვავენ, თუმცა ტფილისსა და საქართველოს სხვა ქალაქებში, სადაც დაოჯახებული რუსი მოხელეები ცხოვრობენ, გათხოვილმა და გაუთხოვარმა ქართველმა და სომეხმა ქალებმა თანდათან დაიწყეს დიდ ბალებზე მონაწილეობის მიღება ევროპულ ცეკვებში.

3 აპრილს² გავიღვიძე სასიხარულო ცნობით, რომ წვიმას გადაელო, მაგრამ თიხიანი მინა ჯერაც ისეთი გაუღენთილი იყო, რომ შეუძლებელი ხდებოდა სადმე გამგზავრება. ამასთან სოფელი ციცაბო მთაზე იდო, ირგვლივ ქვევითკენ ეშვებოდნენ ნიაღვრები და თიხნარს უფრო მეტად არბილებდნენ. მაინც საჭიროდ ჩავთვალე დაყოვნების გარეშე განმეგრძო გზა. თავდაპირველად გავუარე სოფლელების ძალზე ნაყოფიერ ბალებს, რომლებშიც დიდი რაოდენობით ყვაოდნენ თუთის ხეები, ნიგვზები, კომშები; ხოლო Ephra და ეკალიჯი ყველა ხეს შემოხვეოდნენ. ეს დიდი ნაყოფიერება ხელს უწყობს მოსახლეობის გაფუჭებას; სახელდობრ, ყოველივე განსაკუთრებული შრომის გარეშე იზრდება. ისინი მხოლოდ მცირედ ამუშავენ ნაყოფიერ ნიადაგს, რადგან ნათესს კარგი მოსავალი მოაქვს. ამიტომ ისინი ნამდვილ შრომას სრულებით არ დაჩვეულან და მხოლოდ იმდენ მინას ამუშავენ, რაც მათი შინა მეურნეობისთვის არის საჭირო. მათ არ შეუძლიათ რაიმე გაყიდონ, რადგან არ აქვთ ჭარბი პროდუქტი, ასევე არც საამისო ფული გააჩნიათ და უვითარდებათ ცხოვრებისეული საჭიროებებისადმი მომჭირნეობა. ხშირად უცნაურია რომ ხედავ, თუ როგორ თესავს თავის ყანას - დაახლოებით 10-15 ნაბიჯის ოთხკუთხედში - მცირე ხორბლუვლით, უმეტესად ღომით ან ბამბით და ზუსტად იმდენს იღებს, რაც მას სჭირდება. მას არ აქვთ არავითარი წარმოდგენა ვაჭრობაზე, თორემ უფრო მეტ ბამბას, ან კარგად რწყავდ დაბლობებში მეტ აბრეშუმს მოიყვანდნენ. აქ თუთის ხეები კარგად ხარობს, უმთავრესად სამეგრელოს მშვენიერი ჰავის პირობებში, სადაც წყლით მდიდარი დაბლობები დიდ ფართობებს მოიცავენ. ამჟამად ყოველწლიურად დიდი

¹ ძნელია დაეთანხმო, რომ ქართული ცეკვები სპარსულიდანაა გადმოღებული - გ. გ.

² აქ უზუსტობაა. უნდა იყოს 3 მაისი - გ. გ.

ფული გადის სპარსეთში აბრეშუმსა და ბამბაზე, რაც ასე კარგად შეიძლება იმერეთსა და სამეგრელოში დარჩენილიყო (ფული - გ. გ.). ამ ზარმაც, უდარდელ მაცხოვრებლებს მრავალშის განუმარტეს, მაგრამ აქამდე უშედეგოდ. კარგი იქნებოდა ამათ მინაზე მშრომელი გერმანელი კოლონისტების რამდენიმე სოფლის ჩამოსახლება, რომელთაც თავიანთი მეზინდერებით შეეძლოთ ცოცხალი მაგალითი მიეცათ, რითიც თვითონ რამდენიმე წელიწადში დიდ შეძლებას მიაღწევდნენ, საჭიროა ასეთი პრაქტიკული მაგალითი ჰქონდეთ თვალწინ, რადგან ცარიელი სიტყვები მათ დასარწმუნებლად უძლურია. ეს იქნებოდა ნამდვილი კეთილი საქმე განსაკუთრებით მეგრელებისთვის, რომლებიც ძალზე საცოდავ მდგომარეობაში ცხოვრობენ, ძლივს ირჩენენ თავს, მაშინ როცა ფლობენ უნაყოფიერეს მიწებს. ისინი მრავალი მხრით, თუნდაც შავ ზღვასთან სიახლოვით იმერეთს აღემატებიან, რადგან იქ დაფნისა და ზნის საუკეთესო ტყეებია, ხოლო ჭურეულს ასმაგი მოსავალი მოაქვს. ყოველივე ამის მიუხედავად, ხალხი ისე ღარიბია, რომ უმეტესად სანკიულოტებით¹ კავში (გუთანში) არიან შებმული.

ამ სოფლიდან 30-ოდ ვერსზე არის მონასტერი, რომელშიც დღეს წმინდა გიორგის საპატივცემულო საეკლესიო დღესასწაული უნდა ეხეიმათ. ხალხის გარკვეული რაოდენობა შეიკრიბა; ჩვენ ბევრმა ქალმა და ქალიშვილმა ჩაგვიარა. ეკლესია ერთადერთი ადგილია, სადაც ამათ ერთად დაინახავთ და სადაც დაოჯახებას მონყურებული იმერლები თავის სატრფოებს ეძიებენ, რადგან თვით სოფელში ვერსად ვერ ხვდებიან.

ახალციხის თურქული საზღვარი აქედან უფრო ახლოსაა, ვიდრე მალიცკის სადგურიდან. მთები სრულიად გარკვევით ჩანდა და მწყინს, რომ წვიმამ ამ მაცალა მათი დათვალიერება. აქედან მხოლოდ ოთხი ვერსია შემდგომ სადგურ საქარე ქედამდე, რომელშიც ჩემი მეგობარი მასპინძლისა და იმერელი თარჯიმანის თანხლებით მალე მივედი. აქედან ორივე უკან გავეშვი, თუმცა ნაბრძანები ჰქონდათ შემდგომაც გამყოლოდნენ. რადგან მე არცერთ სოფელში არ მინდოდა წასვლა, ამიტომ შემეძლო უიმათოდ თავისუფლად დაფრჩენილიყავი.

აქედან კიდევ 12 ვერსია სადგურ ყვირილსკამდე. მთებზე გადასვლა ნაკლებად ძნელი იყო, თუმცა თვით გზა სულ უფრო საძაგელი რჩებოდა.

¹ სანკიულოტები - ასე უწოდებდნენ არისტოკრატები რევოლუციის მონაწილე დაბალი ფენის ხალხს.

გაჭირვებით მივალნიე სადგურამდე, მას შემდეგ რაც გზიდან მარჯვნივ ამალუბაზე შორაპანი დავინახე, სადაც ჯარის ნაწილი ძაღზე კარგადაა დაბანაკებული. შორიდან ჩანს დიდი ყაზარმა და ოფიცერთა საცხოვრებლები.

სანამ სადგურ ყვირილსკს მივალწვედი, უნდა გადავსულიყავი მთის სწრაფ მდინარე ყვირილზე, რომელზეც ძევს შორაპანი. რადგან საფოსტო ცხენები მდინარის აქეთა ნაპირზე დარჩნენ, ამიტომ მე გადამიყვანეს Kulas(?) -ით, გამოფულრული ხის მორით. ნაპირზე დავინახე გრანიტის ბელტები და პორფირის მასები.

ახლა ქუთაისამდე დამრჩა კიდეც 33 ვერსი. გზა სულ უფრო ვაკე-ბოდა, მთები თანდათან ქრებოდნენ და შორდებოდნენ გზას, ნიადაგი ნელ-ნელა მაგრდებოდა და შრებოდა; ჩანდა, რომ აქ ნაკლები ეწვიმა, ტყეებიც სულ უფრო ქრებოდნენ.

სანამ უკანასკნელ სადგურამდე მივედი, კვლავ მომინია Kulas-ით ჩქარ ჩოლაბურზე გადასვლა, რომლის სახელსაც ატარებს სადგური.

ბოლოს გავედი ჩიშურაში (შავ მდინარეში) და წყალწითელაში (წითელი მდინარე), რომლებიც ერთიან რიონს. პირველი ღრმად მიედინება და მართლაც ძაღზე შავი კალაპოტი აქვს, რის გამოც წყალიც შავად გამოიყურება და რუსები მას შავ მდინარეს უწოდებენ (ჩორნაია რეჩკა). გზა გადიოდა მის ნაპირზე მაღალ ხევებს შორის; ის მოედინებოდა ღრმად დიდი ხმურით; მასზე გადებულია კარგი ხიდი, რითიც იგრძნობა ქალაქის სიახლოვე. ქუთაისისკენ მთები ისევ მატულობენ სიმაღლეში, თუმცა წინანდელ სიმაღლეს ვერ აღწევენ. 4 მაისს საღამოთი შევედი ქუთაისში, თავად ბებუთოვის მოსვლამდე, რასაც იმავე დღეს მოელოდნენ.

ქუთაისი, იმერეთის დედაქალაქი ამჟამად რუსების მიერ მართლაც ლაშაბადაა გაშენებული. რიონის აქეთა მხარეს ქალაქის უდიდესი ნაწილია, მაშინ როცა დიდი ხიდის გაღმა არის მხოლოდ იმერელი ეპისკოპოსის საცხოვრებელი და რამდენიმე სხვა შენობა.

პოლკოვნიკი თავადი ბებუთოვი მაშინ^{*} ცხოვრობდა დიდ ღია მოედანზე, რომელსაც ირგვლივ ეკრა აგრეთვე რუსი მოხელეებისა და ოფიცრე-

^{*} ამჟამად თავადი ვ. ო. ბებუთოვი გენერალ-მაიორია და შეფი ახლად შექმნილი სომხური პროვინციის.

¹ ივლისიდან დაახლოებით ნიგნის გამოცემის პერიოდი (1837 წ.) - გ. გ.

ბის სხვა შენობები და რომლის განაპირა ბოლოს დიდი ყაზარმა კეტავდა. ძალზე მოხერხებულად და ლამაზად ნაგები ყველა ეს ხის შენობა, მხოლოდ რამდენიმე წლის წინ ააშენეს რუსმა ჯარისკაცებმა. საშენ მასალად უმეტესად გამოყენებულია გამძლე და მაგარი აღმოსავლური ქადარი; მაგრამ ეს კიდევ მეტად გამოირჩევა თავისი ხარისხით სადურგლო სამუშაოებისას, მონითალო ზოლები აქვს და მშენივნად პრიადდება. რუსული ეკლესია პატარაა და იმავე მოედანზე დგას. ქალაქს აქვს გრძელი სავაჭრო მოედანი (ბაზარი), რომელზედაც დიდი გზა (ქუჩა) გადის. ის უფრო რუსულ ქარვასლას ჰგავს, ვიდრე აღმოსავლურ ბაზარს. მრავალ დუქანში მცირე საქონელია, ისე რომ უმრავლესობაში საერთო ფასი 50 მანეთს ასიგნაციით (Банко-Рубел) არც კი აღემატება. ვაჭრობა აქ საერთოდ უმნიშვნელოა, რადგან ქალაქის მოსახლეობის მცირე ნაწილი თუ ყიდულობს რაიმეს. ხალხი საკმაოდ ღარიბია, რომ ხშირად შვიძინოს ტანისამოსი; სულ დიდი 5-10 წელიწადში ერთხელ თუ იყიდის ცხვრის ტყავის პალტოს, ანდა თვითონვე იკეთებენ თხის ტყავისგან. ისინი (ცხვრის ბუნევი – გ. გ.) შემოაქვთ კავკასიის ხაზიდან, სადაც უმთავრესად სიმაგრე ანდერის ახლოს ბევრი ცხვარი ჰყავთ და საიდანაც თათრები (ისინი აქ ეწევიან ცხვრის მოშენებას და ქურქის პალტოების დამზადებას) მთელ კავკასიას, ქართლს (აღმ. საქართველოს – Georgien), იმერეთს და თვით სპარსეთსაც კი ამარაგებენ.

ქუთაისი წარმოადგენს ძველ კოტატიისოუმს, რომელსაც პლინიუსი ასე ხშირად ახსენებს. წინაქრისტიანულ ხანაში ის იყო ძალზე მნიშვნელოვანი, აყვავებული სავაჭრო ქალაქი, რომელიც ხელს უწყობდა ცხოველ ვაჭრობას შავ და კასპიის ზღვებს შორის. შორაპნის მსგავსად ის ეკუთვნის კავკასიის ანუ კოლხეთის უძველეს ქალაქებს და ალბათ უკვე იაზონის დროს უნდა ეარსება. წარსულში ის მდებარეობდა რიონის, ანუ ფაზისის მარჯვენა ნაპირზე, იქ სადაც ამჟამად იმერეთის ეპისკოპოსის საცხოვრებელი დგას. თავისი საკმაოდ მაღალი მდებარეობით ადრე დაბლობზე ბატონობდა და ამიტომ შეეძლო ჰქონოდა საკმაოდ მტკიცე გალავანი, როგორც სიმაგრე. ამჟამად მიზანშეწონილად მიიჩნიეს ქალაქის გაშენება მდინარის მარცხენა ნაპირზე, რადგან მას სავაჭრო მიმოსვლისათვის უფრო სარგებელიანი მდებარეობა აქვს და სამხედრო დაცვის მუდმივი არსებობის პირობებში მტრების თავდასხმით გამოწვეული სიმშ-

ვიდის დარღვევის საშიშროება არ არსებობს. სამაგიეროდ, ახალი ქალაქი მდებარეობა, რომელიც ძვეს ღრმა ჭაობიან დაბლობზე, გაცილებით არაჯანსაღია, ვიდრე ძველი ქალაქისა მაღალ კირქვიან მთაზე, სადაც ყოველთვის თავისუფლად უბერავდა ნიავი და მინაც არც ისე ნესტიანი იყო.

თავად გორჩაკოვს¹, რომელსაც ქუთაისში ჩემს ყოფნისას სტავროპოლის გუბერნატორის თანამდებობა ეჭირა, ძალიან ბევრი დამსახურება ჰქონდა ქალაქის გამშენიერების საქმეში, როცა ის ჯერ კიდევ იმერეთის სამოქალაქო და სამხედრო მმართველი იყო. ეს თანამდებობა ახლა თავად ბებუთოვს უკავია. მან ინჟინერ-კაპიტანს ბარონ ფონ ფირეკსს დააავალა რიონზე ახალი ხიდის პროექტის შედგენა, რადგან ადრინდელი ძალზე დაძველებული იყო, და ეს გეგმა შემდგომ მთავარმართებელ ერმოლოვისთვის წარედგინა დასამტკიცებლად. გეგმა სავსებით მონონებულ იქნა, მოიტანეს ხე-ტყე ხიდის ასაგებად და სამუშაო უკვე ამ წელს სწრაფად უნდა შესრულებულიყო. ქალაქი ამჟამად ითვლის 300-მდე სახლს.

თავადმა ბებუთოვმა ძალზე მეგობრულად მიმიღო და დამითმო ქალაქის ერთი საუკეთესო ბინათაგანი, რომლის წინაც მდებარეობდა ერთ-ერთი ულამაზესი ბაღი იტალიური ალევებით და მტირალი ტირიფებით, რაც აქ ყველგან იზრდება. მან ჩემი თავი გააცნო აგრეთვე აქაურ მოსახლეებს, რომელთა შორის თავისი მოსიყვარულე მეგობრობით გამოირჩეოდა საოლქო სასამართლოს პრეზიდენტი. ის უკვე 15 წელია რაც ქუთაისში ცხოვრობდა და აგროვებდა აქაურ ძველ მონეტებს, რომელთაც მუდამ გააჩუქებდა ხოლმე. ასე რომ მასთან ვერ ვნახე დიდი რაოდენობით შემორჩენილი ფულები. მონეტების უმრავლესობა მან მიიღო გურიიდან და სამეგრელოდან, უფრო ნაკლები იმერეთიდან. ამათი უმეტესობა რომაულია – პომპეუსის², ცეზარის³, სულასი⁴, ვესპასიანესი⁵ და სხვა –

¹ პეტრე დიმიტრის ძე გორჩაკოვი, გენერალ-მაიორი იმერეთის 1819 წლის აჯანყების ერთ-ერთი ჩამხმობი; გაანადგურა რაჭა, დაიმორჩილა გურია.

² გნეუს პომპეუსი (ძვ. წ. 106-42) რომაელი სარდალი და პოლიტიკური მოღვაწე. 65 წ. დალაშქრა ქართლი, კოლხეთი და ალბანეთი.

³ იულიუს ცეზარი (ძვ. წ. 100-44). ძვ. რომის პოლიტიკური მოღვაწე, გამოჩენილი მხედართმთავარი, მწერალი. ჰქონდა იმპერატორის ტიტულიც.

⁴ კორნელიუს სულა (ძვ. წ. 138-78), რომის კონსული, მოგვიანებით მიიღო დიქტატურა.

⁵ ვესპასიანე, რომის იმპერატორი 69-79 წლებში.

ვერცხლის ან სპილენძის; ბერძნულები კი მეტწილად ოქროსა ან ვერცხლის. ძალზე ხშირია ალექსანდრე დიდისა¹, აგრეთვე ბაქტრიულიც, რაც ცხადად ადასტურებს ბაქტრიისა და კოლხეთის მაშინდელ საჯაჭრო ურთიერთობას. მან მე მიჩვენა მხოლოდ რამოდენიმე ახალი ესპანური და პოლონური მონეტა. ასე მაგალითად, ესპანეთის მეფის ფერდინანდ V-ის 1692 წლის ვერცხლის მონეტა, აგრეთვე უფრო ძველი პოლონური სიგიზმუნდ III-ისა², რომელიც მეფობდა სტეფან ბატორის³ შემდეგ 1587 წელს და სხვები.

მე მასთან აგრეთვე ვნახე უძველესი დროის ძველი იმერლების რამოდენიმე საოცარი კერპის გამოსახულება, როცა ისინი ჯერ კიდევ წარმართები იყვნენ; მათ ახლაც გარკვეული რიდი უნდა ჰქონდეთ ამ კერპთა გამოსახულებების მიმართ, რომელთაც ჯერაც მათს ეკლესიებში გარკვეული ადგილი უკავიათ. ამიტომ ძალიან ძნელია მათი ხელში ჩაგდება.

მიუხედავად იმისა, რომ არც მღვდლები, არც ხალხი ამჟამად მათ პატივს არ სცემენ, მაინც ვერ ბედავენ მათი ეკლესიებიდან გამოტანას, სადაც ისინი მრავალი საუკუნის განმავლობაში იმყოფებიან. საერთოდ ვერაფერს ეკარებიან, რაც ეკლესიებში აწყვია, რომ ღმერთის რისხვა არ დაიმსახურონ. მართლაც არასდროს მიაქვთ ეკლესიის გარეთ მდებარე ქვები სახლების საშენებლად, რათა არავითარი ცოდვა არ ჩაიდინონ (um keinen Frevel zu begehen). ამიტომ კერპთა ამ გამოსახულების შოვნა შეიძლება მხოლოდ ჩუმად მოპარვით, ან ეკლესიიდან ძალით წაღებით. ასე მივიღე მე კარგად შესრულებული კერპის გამოსახულება თავად აფხაზოვისგან, რომელმაც ამგვარად ჩუმად წამოიღო ონთან ახლო რაჭაში მდებარე ეკლესიიდან. მეორე ვნახე მოხუც პრეზიდენტთან ქუთაისში (ორივეს წამდვილი ზუსტი გამოსახულება არის სურათ I-ზე - 1 და 2 ფიგურები⁴). ეს გამოსახულებები სპილენძისგანაა ჩამოსხმული, ოთხკუთხაა, გამჭოლი წამუშევარია და დიდ ხელოვნებაზე მოუთითებს. მათზე უმეტესად წარმოდგენილია ცხოველთა საოცარი გამოსახულებები. მაგ: მე-2 ფიგურა გვიჩვენებს ირმის მსგავს ცხოველს გრძელი, მაღალი და ვიწრო

¹ ალექსანდრე მაკედონელი.

² სიგიზმუნდ III ვაზა (1566-1632). იყო შვეციის მეფე 1592-99.

³ სტეფანე ბატორი (1533-86); პოლონეთის მეფე 1576 წლიდან.

⁴ ნივში ამ გამოსახულებების ჩანახატებია ჩართული ამ ადგილას - გ. გ.

რქებით, რომელიც შიგა და შიგ დატოტვილია, ხოლო წვერებზე შიგნიტყენ დახვეულია; ასევე შიგნიტყენა დახვეული წვერი თითქოს სამი პარალელური მილისგან გამოყვანილი დრუნჩისა და წვერილი, გრძელი კუდისა; თვალი დიდი, ხოლო ოთხი ფეხი მთავრდება კლანჭებით. ეს გამოსახულება ოთხკუთხა ჩარჩოშია, რომელიც აუფრულადაა დამუშავებული და შედგება ორმაგი რიგისგან S-ისებრი ფიგურებისა, რომელთა ბოლოები შიგნიტყენაა ჩახვეული. ჩარჩოს ორთავე კუთხეში პატარა მრგვალი ლილაყბია.

| ფიგურაზე გამოყვანილი გამოსახულება ასევე ლითონისგანაა ჩამოსხმული და ოთხკუთხაა, ოღონდ შეიცავს ოთხ არშიაზე ერკემლის მსგავს ცხოველებს, თუკი მათ ბუღას არ მივამსგავსებთ – გრძელი, დაგრეხილი, გარეთკენ და ზევით აღუნული რქებით და ასევე გრძელი, შიგნიტყენ ძალზე დახვეული კუდით. დრუნჩი განიერია და ცხადად ხარის მსგავსი. თავის ორივე მხარეს შეინიშნება ორი გრძელი ყური. ჩანს მხოლოდ მარჯვენა მხარის ორივე ფეხი; მათზე მოჩანს სამი თითი, რომლებიც უფრო მეტად კლანჭის ფორმისაა, ვიდრე ჩლიქის. ლითონის მასა უფრო ყვითელია ვიდრე ნითელი სპილენძის მადანი და ემსგავსება თითბერს, მაგრამ უფრო მეტად მაგარია მასზე და გარედან მოშავოდ გაუფერულებული.

რაჭაში ბავშვებსაც ხშირად აქვთ პატარა მრგვალი მონეტები, რომლებზეც გამოსახულია მსგავსი კერპები, ფრთიანი გველები და ისეთივე ცხოველები. მშობლები მათ თასამაზე გამობმულს როგორც თილისმას, ისე ჰკიდებენ აკვანზე, ან ბავშვს ყელზე.

თუმცა მეგრელებმა და იმერლებმა მრავალი საუკუნის წინ მიიღეს ქრისტიანობა, მაინც, როგორც პატრი ძამპი¹ გვამცნობს*, ასრულებენ სამგვარ მსხვერპლშენიერას (ენოდება ოქვამირი). პირველი და უმთავრესის დროს კლავენ ხარებს, ძროხებს, ხბოებს და მსგავს საქონელს, მას შემდეგ, რაც მღვდელი წინასწარ წარმოსთქვამს ზოგიერთ ლოცვას ამ პირუტყვეებზე. ტყავს 5 ადგილას წვავენ სანთლით და პირუტყვი მიჰყავთ იმ პიროვნებასთან, ვისთვისაც სწირავენ. შემდეგ სამსხვერპლო პირუტყვი იკვლება, მთლიანად შეინება და დაიჭრება ნაჭრებად და შეიჭმება. მეორე სახის

¹ პატრი ძამპი, ჯუზეპე მარია – იტალიელი მისიონერი, იმყოფებოდა ოდიშში XVII ს-ში როგორც თეათინელთა მისიის პრეფექტი. ცხოვრობდა სამეგრელოში 23 წელი. მისი ნაშრომი მთლიანად ჩართული აქვს შარდენს თავის წიგნში.

* შარდენი, მოგზაურობა I, გვ. 297.

მსხვერპლშენიერვისას, რომელიც უფრო ნაკლებ საშიშროა, უმღვდლოდ და უსანთლოდ კლავენ მხოლოდ წერილფეხა საქონელს – ღორებს. მსხვერპლშენიერვის მესამე სახეობის დროს მოაქვთ მხოლოდ სისხლი, ზეთი, პური და ღვინო. უმეტესად ეს იყო მიცვალებულთადმი მსხვერპლშენიერვა და პირუტყვის კლავდნენ გარდაცვლილთა საფლავებთან.

ამ დროიდან წარმოსდგებიან უეჭველია ლითონის ის გამოსახულებანი, რომლებიც ზემოთ აღვნიშნეთ და რომელნიც უმეტესად გამოხატავენ მშვენიერად ჩამოსხმულ ხარისმაგვარ ნმინდა ცხოველებს.

საერთოდ რაჭა ყურადსაღებია როგორც სიძველეთა, ისევე გეოგნოსტიკური აზრით, ამიტომაც იქით გამგზავრება ძალზე საინტერესო იქნებოდა. იქ მოიპოვება რკინის შემცველი წყალი, ხოლო დიდ ონთან კირქვიანი მთებიდან ამოდის ნახშირმაყავა გაზი, რომელიც მაცხოვრებლების გადმოცემით მაგნე უნდა ყოფილიყო ცხოველთა სუნთქვისთვის, რადგან ისინი, როგორც ნეაპოლთან მდებარე ძაღლების გამოქვაბულში, მისგან კვდებიან. ამის საპირისპიროდ ავადმყოფები მას შეისუნთქავენ ბალახის ღეროთი და დიდ შვებას ნახულობენ გულის დაავადებათა დროს.

მონაყოლისა და აღწერილობათა მიხედვით მთის სხვა მხარეებში მოიპოვება ლითონები: გოგირდის ალმადანი, სპილენძისა და დარიშხანის ალმადანი; აგრეთვე გოგირდი და ნიშადური, უმეტესად სვანეთში, რაც სამეგრელოს ბატონს ეკუთვნის და რომელსაც მაცხოვრებლები თოფისწამლის დასამზადებლად იყენებენ.

მე გადანყვეტილი მქონდა პირველად რიონს აყოლებით მთებისკენ რაჭაში წასვლა, რათა იქიდან დასავლეთისკენ ლეჩხუმის გავლით სამეგრელოში ჩავსულყეყე. მაგრამ გადაუღებული წვიმის გამო თავადმა ბებუთოვმა გადაჭრით მირჩია ხელი ამელო მთაში მოგზაურობაზე, რადგან ნელინადის ამ დროს ისედაც ცუდ და ფრიალო გზებზე სიცოცხლის საფრთხეში ჩაგდების გარეშე გასვლა შეუძლებელი იყო, თუნდაც ძალზე საიმედო ცხენები მყოლოდა. ზოგჯერ ცხენები მხედრებიანად იჩენებიან შიშველ, ფრიალო, ამჟამად კი არაჩვეულებრივ სრიალა ხეცებში და თვით გამოცდილი მეგზურიც კი იშვიათად თუ გაჰყვება მოგზაურს ასეთ დროს.

სამაგიეროდ, რამოდენიმე წლის შემდეგ, სამთოკორაჟუსის დავალებით შიხტმაისტერმა ბ-ნმა ვოსკობოინიკოვმა წლის უკეთეს დროს და უფრო დიდი ამალით შემოიარა ტფილისიდან ეს მთიანი მხარე და ზოგიერთი

თელაშვილისათვის საინტერესო გეოგნოსტური სარგებელი (შედგე) ნახა. მან, სხვათა შორის, სოფელ ნედისიდან 3 ვერსზე, იმერულ მხარე რაჭაში დაათვალიერა* მურა რკინაქვა და რკინის ოქრა კირქვის ბუდეებში (ფოს-ოებში), რომლებიც ზოგად მხოლოდ რამდენიმე ფუტის, ხშირად კი 10 საუენი წრენიისადაც იყვნენ. სოფელი ძვეს მდინარე ჯეგჟორის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც რიონს ერთვის დიდი ონიდან 15 ვერსზე, ქუთაისიდან კი 130 ვერსზე. მოსახლეობა აგროვებს ამ რკინას და აღნობს 19 ლუმელ-ში. ერთი ფუთი მადანი შეიცავს 6 გირვანქა ნმინდა რკინას, რასაც ისინი იყენებენ ცელების, დანების, ნაჯახების დასამზადებლად.

გზაზე სოფელ ნედისიდან დიდ ონისკენ, სოფელ ცხმორთან არის ცივი წყლის პატარა წყარო, რომელიც უხვად შეიცავს გაზისებრ გოგირ-დოვან წყალბადს. მოსახლეობა ათბობს წყალს და სააბაზანოდ იყენებს რევატოული ავადმყოფობის დროს. მდინარე ჯეგჟორას სათავესთან დიდი რაოდენობით შეინიშნება გლაუბერის მარილის წყაროები, ხოლო სოფელ დიდი-ონის ახლოს კირქვიანი კლდის ნაპრალებიდან ამოიფრქვევა უკვე ზემოთ ნახსენები ნახშირის გაზი.

შემდეგ ვოსკობონიკოვმა რაჭის მხარე საჩინოში, სოფელ ძეგლევიდან ნახა გოგირდის ბუდობები. იქ მოსახლეობა უჩვენებს მთის პატარა მდინარე ოშანურის (Oshanuri) ციცაბო ნაპირზე ერთ ადგილს, რომელიც 30 ნაბიჯით შემოიფარგლება და სადაც ადრე $1/2$ წყრთის სიღრმიდან გო-გირდის პატარა ნაჭრებს იღებდნენ; 6 წელია რაც მადანი მიტოვებულია. ვოსკობონიკოვმა თაბაშირში ამოათხრევინა $1/2$ საუენი სიღრმე, მაგრამ ვერსად ვერ ნახა გოგირდის კვალი, გარდა ქვათა ნაოჭებში ჩამჯდარი მოყვითალო თეთრი ტყვიისა, რომლიდანაც მოსახლეობა გამოწვით იღებს გოგირდს. აქედან ახლოს მოედინება ნაკადული; მისი წყალი შეიცავს გაზისე-ბრ გოგირდოვან წყალბადს. მის ახლოს შეიმჩნევა მერგელი, რომელიც შეიცავს რკინის აჯასას; ეს გამოიყენება ტყავის შავად შესაღებად. მთის ნაპრალებიდან აქაც ამოდის ნახშირის გაზი.

სოფელ გლოლასთან, დაახლოებით 30 ვერსზე დიდი ონიდან, კირქვი-ან მთებიდან გამოდის ნახშირმჟავა წყალი, რომელიც თავისი თვისებებით კაკასიის სხვა რკინიან წყლებს არ ჩამოუვარდება.

* მოკლე გეოგნოსტური აღწერა რაჭის, ლეჩხუმისა და სვანეთის, სამთო ტურნალში 1826 წ. № 11, გვ. 51 და ა. შ. (რუსულად).

ბ-ნ ვოსკობოინიკოვს უთხრეს ტყვიის საბადოს შესახებ სოფელ ლებთან, მაგრამ არსად მისი უმცირესი კვალიც არ უნახავს. იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის¹ დროს 6 ვერსზე ამ სოფლიდან ჩატარდა გეოგნოსტური გამოკვლევები და წარმოჩნდა 8 დოიშის სიმძლავრის გოგირდის ალმადანის ძარღვები. ამ სოფელთან შეინიშნეს აგრეთვე გლაუბერის მარილიანი და რკინის შემცველი მდიდარი მინერალური წყლები.

ცხენისწყლის სათავეებისკენ არის ფრიალო, თითქმის აუსვლელი კირქვის კლდეები, რომელშიც ძალზე მძლავრი ძარღვები შეინიშნება გოგირდიანი ანტიმონიუმით. ლეჩხუმის სოფელ სუბთან, მურის ციხიდან 30 ვერსზე, მდინარე ცხენისწყალზე, თიხიან ნიადაგში ჩნდებოდა ქალცედონის, აქატის, კირქვისა და ტყვიის კრიალიანი მძიმე შპატის ნატეხები. და ბოლოს სვანეთში, მდინარე ცხენისწყალზე, რომელსაც აქ ლეშხური ჰქვია, სოფელ ლაშხეთიდან 8 ვერსზე, თიხა-ფიქალიან მთებში არის ძარღვი ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალასი კვარცთან ერთად. ამ ტყვიის მადნის ერთი ფუთი შეიცავს 10 გირვანჯა ტყვიას და 2 1/2 დრაქმა ვერცხლს. მოსახლეობა მხოლოდ ტყვიას ადნობს აქედან, ხოლო ვერცხლს უყურადღებოდ სტოვებენ. მისგან ასხამენ თოფის ტყვიებს ოსებისთვის, აფხაზებისთვის და გირვანჯას ჰყიდიან ვერცხლის 20 კაპიკად. ეს თიხა-ფიქალიანი მთა შეადგენს მდინარე ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირს.

რაჭისა და სვანეთის უმაღლესი ქედის ნაწილი უმეტესად შესდგება ჩვეულებრივ შავი თიხაფიქალიანი და ასპიდიანი მთებისგან, რომელიც ჩრდილოეთით აღწევს კავკასიის ქედის უმაღლეს მწვერვალებს და იალბუზამდე საზღვრავს. ამ თიხაფიქალს სამხრეთით ედება გარდამავალი თიხიანი ფიქალი, რომელსაც მდინარეები რიონი და ცხენისწყალი შუაზე ჰყოფენ და იქაური მთების აღნაგობას წარმოაჩენენ. მათს სათავეებში არის მოშავო თიხაფიქალი და კირქვა. რიონი მოედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ თოვლიან ქედსა და სხვა მთაგრეხილს შორის, რომელიც შედგება შავი თიხაფიქალისგან, ასპიდისა და რქაქვისგან. 30 ვერსის დინების შემდეგ სოფელ ლებთან იერთებს მდინარეს და უხვევს სამხრეთ-დასავლეთისკენ. პირველად მიედინება თიხაფიქალიან მწვერვალებს შორის, რომლებიც მის მაღალ ნაპირებს ქმნიან და მხოლოდ ონიდან 12 ვერსზე

¹ სოლომონ II, იმერეთის მეფე (1790-1810). იგივე დავით არჩილის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი.

შედგებიან კირქვისაგან. აქედან ის დასავლეთით უხვევს და მიედინება ამ მიმართულებით სოფელ წესიდან სოფ. ალოპანისკენ. მისი ნაპირები აქ შედგებიან კირქვისაგან და კირიანი ქვიშაქვისაგან. წესთან კირქვიანი მთები აღწევენ მნიშვნელოვან სიმაღლეს და რიონს ძალზე ავიწროვებენ. სოფელ ალოპანის ქვევით რიონი უხვევს სამხრეთ-დასავლეთით და ასე მიემართება კირქვიან მთებს შორის ქუთაისამდე, სადაც¹ მას ყვირილა უერთდება.

საერთოდ დაბალ ადგილებში კირქვიანი მთები შეადგენენ რაჭისა და ლეჩხუმის უდიდეს ნაწილს; ისინი იწყებიან დიდი ონის ზემოთ უკვე 12 კერძზე, ძალზე მაღლებიან სოფელ წესთან და შემდეგ სულ უფრო შორელებიან, ისე რომ ქმნიან ბორცვიან ვაკეს, რომელზეც რიონი მიედინება.

სოფელ წესსა და ლაილაშს შორის კირქვიანი მთები დაფარულია ჩამონადენი ქვიშით. სოფელ ლაილაშიდან 6 კერძზე იწყებიან მთები, რომლებიც შედგებიან კირქვის ჰორიზონტალური ქანებისგან და ჩრდილოეთისკენ თიხა-ფიქალიან მთებს ებჯინებიან. ლაილაშიდან მურის ციხისკენ გზაზე მთები დაფარულია 1 1/2 წყრთის სისქის მონალექი თიხა-მინით. ზოგიერთ ადგილას მთის ნაკადულები აშიშვლებენ რუხი კირქვის ქანებს, რომლებშიც შეიმჩნევა გაქვავებული ნიჟარები, უმეტესად ქამიტები. მურიდან მდინარე ცხენისწყალამდე კირქვიანი მთები კვლავ ძალზე მაღლებიან და როგორც სხვა დანარჩენები, ეშვებიან სამხრეთისკენ.

კირქვიან და ფიქალიან ქედების მწვერვალებზე არსადაა ტყეები. მათი შუა სიმაღლე მონითალო თიხითაა დაფარული და შემოსილია მუხით, წიფლით, ჭადრით და სხვა ხეებით. მთების ძირში ამათ გარდა დიდი რაოდენობით იზრდებიან აგრეთვე ნაბლის და ხილის ხეები.

რიონზე და ცხენისწყალზე კირქვის ფერი მოთეთროა, მისი სტრუქტურა წერილმარცვლოვანია და მასში ზოგიერთ ადგილას დრუხულ სადგომებში, როგორც სოფელ წესთან, მოიპოვება კაჟი, რასაც გამოიყენებენ დასამუშავებლად და საწვავად.

5 მაისს გავეშურე ოკრიბაში, მურა ნახშირის სადგურისკენ, რომელიც ძევს მთაში, რაჭის საზღვრებთან ახლოს. აქაც მხოლოდ გზის დასაწყისი იყო კარგი. უკვე იმავე დღის საღამოს ისეთი ძლიერი წვიმა წამოვიდა,

¹ უნებლიე შეცდომა: ქუთაისთან რომ არ ერთვის ყვირილა რიონს, ეს იცის ავტორმა (იხ. ზევით) - გ. გ.

რომ მთლად გავიწუნე. პირველად გავედი წყალნითელაზე (ნითელი მდინარე, ან რუსების „კრასნაია რეკა“), რომელზეც ცუდი ხიდია გადებული; მის ნაპირზე ყველგან იზრდებოდა მშვენიერი დაფნა. აქედან მომიხდა მთაზე გადასვლა და ხშირი ტყით სიარული, სადაც ყოველთვის არ შემეძლო თავისუფლად გავლა, რადგან ყველგან ფოთლები მილობადნენ გზას. მცენარეული ძალზე მდიდრულად იყო წარმოდგენილი. ყველგან გვხვდებოდა საუკეთესო მუხის, გარეული ნაბლის, ნაბლის, კაკლის, ვაშლის, მსხლის, ქლიავისა და ალუბლის ხეები, რომლებსაც სასუქით გამოიდრების უქონლობის გამო არ აქვთ გემრიელი ნაყოფი. მათ არასდროს არ წამლავენ, არ მიმართავენ საშუალებებს სასუქისთვის და ხელუხლებლად იზრდებიან. ნიადაგი ყველგან მსუქანია, უმეტესად შავმიწა; ამიტომ ქარბობს ფოთოლი (blattbildung); გაუმდიდრებელი ნაყოფი რჩება მაგარი და ხმელი. ასევე ყურძენიც უგემურია და ვერ აღწევს განსაკუთრებულ სიდიდეს, თუმცა, ამის მოუხედავად, კარგ ღვინოს იძლევიან, რომელიც კახურსა და შირვანულს შეიძლება გვერდში ამოუყუენოთ.

თავადმა ბებუთოვმა თავისი ბაღისთვის ვაზი ერევნიდან მოატანინა, სადაც ის თავისი სიდიდით და გემოთი გამოირჩევა. უკეთესი მოვლის პირობებში იმერული ვაზი ერევნისას არ ჩამოუვარდებოდა. ბევრს მოიგება ვაზი სიდიდესა და გემოში მხოლოდ ფოთლების ხშირი შეჭრითაც კი, რომლებიც სიმრავლის გამო მტევანს საუკეთესო წვენს ართმევენ.

წყალნითელას ნაპირებზე მხოლოდ რამდენიმე წლის წინ დაინყეს პურის მოყვანა; ფრანგმა კაპიტანმა გამზამ, რომელიც ქუთაისში დასახლდა, პირველმა სცადა მისი იქ დათესვა და მიიღო მშვენიერი მოსავალი¹. ადრე ის არსად ითესებოდა, ისე რომ იმერლებმა ის თითქმის სრულებით არ იცოდნენ²; ხალხი თესავს მხოლოდ თურქულ პურს (იმერლები სიმინდს, ხოლო რუსები „კუკურუს“ უწოდებენ); მის ფქვილს ზელავენ მრგვალ, ბრტყელ ნამცხვრად და აცხობენ ცეცხლზე (ესაა ჭადი – გ. გ.); მცირედთ აქვთ ამის გამოსაცხობად ღუმელი. მას ისინი პურის მაგიერ ჭამენ. ამის გარდა მოჰყავთ ღომი, რომლისგანაც ამზადებენ რბილ ნამცხვარს ან პუდინგს, ურომლისოდაც არ შეუძლიათ არცერთი ჯერის მირთ-

¹ ამის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი.

² სინამდვილეს ალბათ არ შეესაბამება, რომ იმერლებმა არ იცოდნენ ხორბალი – გ. გ.

მევა. ისინი ღოშს ხარშავენ თუჯის ქვაბებში და ჭამის დროს იქიდან იღებენ დიდი, განიერი კოვზებით.

ღოშს შემდეგნაირად თესავენ – აკეთებენ ხერელს მინაში და თესლს შიგ ყრიან, შემდეგ მინით ავსებენ ამ ხერელს. ერთ ღეროზე ხშირად 700-800 მარცვალია. მის მოსავალს იღებენ ოქტომბერში. ზაფხულში თავთავებს ჰკიდებენ გასახმობად ჰაერზე, ხოლო 20 დღის მერე ლენავენ.

მას არ აქვს გემო და მძიმეა მოსანელებლად, თუმცა ნახევარ საათში იხარშება. როდესაც მის მოსახარშად შედგმული წყალი დუღილს იწყებს, მასში ჩაყრილ ღოშს ამოურეულად და ზომიერი დანოლით ცომად აქცევენ. როცა ყველა მარცვალი გაისრისება და ცომი გამაგრდება, ცეცხლს ანელებენ, წყალს ამოადულებენ (ამოაჭროლებენ) და ცოშს ქვაბში ამოაშრობენ. შემდეგ ამისგან ამზადებენ ერთგვარ ოთხკუთხა პურებს, რომლებიც რამდენიმე წელს ინახება.

მესაქონლეობაც იმერეთში ძალზე ჩამორჩენილია. იშვიათად ჰყავს გლეხს ცხენი, უმთავრესად მთებში; ასევე იშვიათად ერთ ძროხაზე მეტი, ცოტა ღორები და ქათმები. ესაა მთელი სიმდიდრე. სამაგიეროდ საკმაოდ აქვს ღვინო. თვით უღარიბეს გლეხსაც კი ძალზე კარგი ღვინო აქვს. მისი მოშენება შრომას არ მოითხოვს და ისიც თვითონ ეზრდება მას. ამასთან ერთად საქონელი, უმთავრესად ძროხები და ცხენები ხშირად იხოცებიან, განსაკუთრებით დაბალ თავლებში, რადგან იქ ზაფხულობით აუტანელი სიცხეა და ძალზე არაჯანსაღი ჰაერი; მავნე წყალიც შეინიშნება; ალბათ საქონლისთვის ასევე ბევრი მავნებელი ბალახეული იზრდება იქ.

ადგილობრივი მოსახლეობა ფრთხილად ეკიდება მდინარე წყალნითულადან წყლის ხმარებას. ზაფხულში რაც არ უნდა დიდი წყურვილი აწუხებდეს, ადვილად ვერაფერს ვერ ბედავს იქიდან წყლის დალევას. ის უეჭველ სიკვდილს ხედავს, თუკი მოინდომებს აქედან წყლის შესმას; ალბათ, რადგან მაშინ, წელიწადის ცხელ დროში ძალზე ბევრ მწვანე ნივთიერებებს ამჩნევს მასში. იმერელი მხოლოდ ღვინოს სვამს და ასეთი წყალი უფრო მეტად მავნებელი უნდა იყოს მისთვის, როცა მას შორი გზა ძალზე გაახურებს და დაქანცავს.

კაზაკებიცა და რუსი ჯარისკაცებიც ჩვეულებრივ, რამდენადაც კი შეუძლიათ, გვერდს უვლიან აქაური წყლის ხმარებას. მიზეზი მათი ყოვენლიური დიდი სიკვდილიანობისა ქუთაისში, სადაც გარნიზონის ნახევარი

კვდება წლის განმავლობაში, უნდა გვეძებნა ნაწილობრივ წყალში, ნაწილობრივ არაფენსალ ჰავაში. სახელდობრ, ყოველ დილას იქ არის მძიმე ნისლიანობა, რაც ბალახს ისე ასველებს, რომ კაცმა შეიძლება იფიქროს, წინა ღამით უწვიმიაო. სწორედ ამ ნესტიანი მინის გამო არის ქვეყანა ასე ნაყოფიერი, მაშინ როცა მისგანვე ილუპება ადამიანთა ჯანმრთელობა.

ქუთაისში სიცხე ხშირად ისე აუტანელია, განსაკუთრებით როცა აღმოსავლეთის ქარი უბერავს, რომ ღია ფანჯრები მაშინვე უნდა დახურონ, რათა ის ოთახში არ შეიჭრას; სხვანაირად კაცი სიცხისაგან დაილუპებოდა. სიცხე ისეთი ძლიერია, თითქოს გამოდის საცხობი ლემლიდანო.

მას შემდეგ, რაც მე 10-ოდე კერსი გავიარე ამ დიდ ნესტიან ვაკეზე, მივედი სოფელ გოდოგანში, სადაც იქაური მოურავისგან, სოფლის უფროსისგან, უნდა მიმეღო წერილობითი ბრძანებები ყველა იმერული სოფლისადმი, რათა ჩემთვის გამოეყოთ გამყოლები მთებში დიდ ტყეებში გასაყვანად. ეს სოფელი არაა ძალიან დიდი. მისი სახლები, ყველა იმერული სოფლების მსგავსად ძალიან გაფანტულია. ეკლესია მდებარეობს ძალზე რომანტიკულ ადგილას. ასევე მშვენიერი იყო საერთო ხედი მოურავის სახლის წინ. აქაური ფართეფოთლიანი ცაცხვები იძლევიან ძალზე დიდ ჩრდილს, ასე რომ მათ ქვეშ კაცს შეუძლია სიამოვნებით დაისვენოს. ცაცხვები აქ თითქმის ყოველი სახლის წინ დგანან. ასევე ხშირია აქ მშვენიერი *Planera Richardi*; ის გამოირჩევა უმთავრესად თავისი საუკეთესო ხის, მასალით, რომელიც ჰერზე სულ უფრო მკვრივდება და ამიტომ საუკეთესო სადურგლო სამუშაოებისთვის გამოიყენება.

მოურავმა, რომელიც საკმაოდ შეძლებული იყო, გარდა ძალიან კარგი ლეინისა, შემომთავაზა გემრიელი საუზმე, რომელთა შორის იყო აგრეთვე მკუხე ქლიავის (ეძახიან ალუჩას) წვენი და თაფლი. ისინი ადრე გაზაფხულზე დაშაქრეს და ზამთრისთვის შეინახება; მას შემწვართან ერთად მიირთმევენ; ჩემთვის ძალიან მყავე იყო და ამიტომ ვერ შეეჭამე. იმერული და მეგრული თაფლი უმეტესად მუქი ყავისფერია, ხანდახან მომავო ფერისაა და ჩვეულებრივ საკმაოდ ათრობს ჭამის შემდეგ, რადგან ფუტკრები მის დასამზადებლად იელის ბევრ წვენს იღებენ. ამიტომ, სანამ შეჭამდე, საჭიროა მისი მოხარშვა. არის მაგალითები, რომ ზოგიერთები მისი მიღების შემდეგ გაგიჟებულან. საერთოდ თხელია. სქელი თაფლი სამეგრელოსა და იმერეთში არ მოიპოვება, ასევე არც გორში; გურიაში კი

არის; მისი (ამ თაფლის - გ. გ.) ექვსფერდა, ლამაზი სვეტები ანუ უჯრედები ძალზე გრძელი და ვიწროა; კედლები თხელი და ფხვიერი, ყვავილის მცერის მაგვარი, ქვიშის მსგავსი მასით ამოვსებული, რომელიც ენაზე ფხვნილი მაქარივით იშლება. ამგვარად თაფლი არაა თხელი, ის მაგარია. თბილ ადგილას დიდი ხნის შენახვისას დნება და რბილდება, ძალზე სასიამოვნო გემო აქვს და უფრო ტკბილია, ვიდრე ჩვეულებრივი თაფლი; მე ის ვჭამე ქუთაისში თავად ბებუთოვთან.

ჩემი გამყოლი მოურავი, ივდა პატარა ტანის, მაგრამ ძალიან გამძლე ჯორზე. მან მიაგმო, რომ ყარაბაღის მხარეში დედა ვირს და ხარ კამენს აჯვარებენ და იღებენ სახედრის მსგავს ცხოველს, რომლებიც გაცილებით ღონიერნი და დიდები უნდა იყვნენ, ვიდრე ჩვეულებრივი ჯორები; ისინი გაცილებით მეტ ტვირთს ზიდავენ, ვიდრე ესენი და დიდი მოთხოვნაა მათზე; ხშირად თითოში 25 დუკატს იხდიან, ე. ი. ცხენზე ძვირს; ამასთან ისინი სახედრებზე და ცხენებზეც მეტხანს ცოცხლობენ და უფრო ხანგრძლივად შეიძლება მათი გამოყენება.

მოგვიანებით საშუალება მომეცა ტფილისში უფრო ახლოს გამეგო ეს ამბავი. საქმის მდგომარეობამ დამიდასტურა ეს მონაყოლი, მხოლოდ შენიშვნით, რომ აჯვარებდნენ სახედარს ძროხასთან და იღებდნენ სახედრის მსგავს ნაჯვარს, რომელიც მთელი სიცოცხლის მანძილზე გამძლე და ღონიერნი იყვნენ და კარგი მოვლის შემთხვევაში ხშირად 30-40 წელს ცოცხლობდნენ. აგრეთვე დალესტინის მთის ხალხებიც^{*} უნდა იყვნებდნენ ამ ორი სხვადასხვა სახის პირუტყვის ნაჯვარს, რათა მიიღონ ძლიერი სახედრის ნაშიერი. ასე რომ ასე ხშირად საკამათო და თითქმის საყოველთაოდ გაბნეული მოთხრობა ხარისა და ფაშატის შეჯვარებისა და მიღებული ნაყოფის (ფრანგულად jumar) თაობაზე არ უნდა ყოფილიყო მთლად უსაფუძვლო.

როდესაც გავდიოდით სოფელ გოდოგანს, ჩემმა გამყოლმა მიჩვენა ქვევრი (Bardak), რომელშიც იმერლები თავიანთ ღვინოს ინახავენ. ის იყო ძალიან დიდი და იტევდა ორას ვედრო ღვინოს. ის თიხისგანაა დაშზადებული, მოგრძო-მომრგვალო ფორმის, ზემოთ აქვს ფართე ღია პირი და ღრმად იფლობა თიხიან მინაში; რაც უფრო ღრმად, მით უკეთესია, რად-

^{*} უკვე რაინეკსი (მოგზაურობა I, გვ. 186) გვიაშობს, რომ თუშებს გამოჰყავთ იშვიათი, მართალია პატარა ტანის, მაგრამ ღონიერი ჯორები - სახედრისა და ძროხის შეჯვარებით.

გან ღვინო უფრო მაგარი გამოდის, უფრო დიდხანს ინახება და სულ უფრო უკეთესდება (კეთილშობილდება). ახდომილ მრგვალ თავს ხურავენ მინის სახურავით და ანებებენ თიხით ან მინით, ზედ წყალს ასხამენ, რათა ქვევრი (Bardak) ყოველი მხრიდან დაცული იყოს თავისუფალი ჰაერის შესვლისაგან, რომ ღვინო უფრო მაგარი დადგეს.

ყურძნის დასაწურად იყენებენ 12 ფუტზე მეტი სიგრძისა და 5 ფუტი სიგანის ამოფულრულ ხის ტანს, რომელშიც ყურძენს ყრიან და ფეხებით თელავენ. ყურძნის წვენი მისი ბოლოდან ჩაედინება დიდ, მაგრამ არცთუ ძალიან მაღალ, თიხის ჭურჭელში, საიდანაც მაშინვე ავსებენ აღნიშნულ დიდ ქვევრებს (Bardaks) და უკვე 2-3 კვირაში დასაღვეად გამოდგება.

ჩვენ საკმაოდ დიდხანს ვიარეთ, სანამ სოფლიდან გავედით, არა იმიტომ, რომ ის ძალიან დიდია, არამედ რადგან სახლები ძალზე დაფანტულად შორი-შორს დგანან. სოფლად ვერ ნახავთ 2-5 სახლზე მეტს ერთად; სხვები ერთ ვერსამდე არიან მეორეს დაშორებული; ყოველი გლეხი იქ სახლდება, სადაც მოხერხებულ ადგილს და უკეთეს მინას ვარაუდობს. სახლების ასეთი გაფანტული მდებარეობის გამო არაა შესაძლებელი ჭირის მსგავსი ავადმყოფობების დროს კარანტინის დროულად მონყობა, რაც ინვეცს საშინელ განადგურებას, როგორც 15 წლის წინათ, როცა ჭირმა მრავალი ადამიანი დახოცა და მთელი სოფლები მიტოვებული იქნა¹.

ამ სოფლის გლეხთა უმეტესობა სახელმწიფოს ეკუთვნის და სხვა მცხოვრებთა მსგავსად იხდიან ყოველწლიურ გადასახადს ყოველი მამაკაცის თავზე. გადასახადს კრეფს მოურავი და აბარებს ქუთაისში. თავადებისა და აზნაურების ყმები (გლეხები) თავის ბატონებს გადასახადს უმეტესად უხდიან ღომით, სიმინდით, ფრინველით და სხვა პირუტყვით; მათ ფული არ გააჩნიათ, რადგან არაფერს ჰყიდიან. ქალაქ ქუთაისის ხელოსნები და ვაჭრები, რომლებიც ვაჭრობენ, მოგების მიხედვით, შეძლებისამებრ ხან მეტს, ხან ნაკლებს იხდიან.

ყველაზე მდიდარი იმერეთში, ისევე როგორც ქართლში (Georgien)² არის წმინდა ეკლესია; მას ეკუთვნის ბევრი სოფელი, რომელთა გლეხე-

¹ 1811 წელს შავმა ჭირმა იმერეთში 32 ათასზე მეტი ადამიანი დახოცა. 7000 კაცი გაიხიზნა. ამ ჭირს ვერც ქართლ-კახეთი გადაურჩა.

² ასევე ესპანეთშიც ბერებს აქვთ მთავარი საკუთრების უდიდესი ნაწილი, და ალბათ იმავე მიზეზით, როგორც ქართლში; არა ნაკლებ ძლიერია მათი საკუთრება უღელმის გამო თურქეთში.

ბიც სახელმწიფოს გლეხებზე უფრო ღარიბები არიან, რადგან ვალდებულნი არიან მეტი გადასახადები იხადონ და გაცილებით უფრო შევიწროებულ მდგომარეობაში იმყოფებიან.

მიზეზი, რის გამოც ეკლესია ასე ბევრ სოფლებს ფლობს საქართველოში, უმთავრესად ისაა, რომ არც ერთი თავადი, ასევე მეფეც არ კვდება ისე, რომ არ მოიყვანონ მღვდელი, რომელიც მომავლადეს ცოდვებს შეუწოდებს; ამის საფასურად მღვდლის მონასტერი ან ეკლესია მომავლადის შეძლების მიხედვით იღებს ხან მხოლოდ ყმებს, ხან კი მთელ სოფელს. როგორც კი იგრძნობდა მეფე კბილის ტკივილს, ან მტკრევას ტანში, მაშინვე, ეკითხებოდნენ მღვდელს, ხომ არ იყო ავადმყოფის ცოდვები დაავადების მიზეზი. რა თქმა უნდა, მღვდელი მას უდასტურებდა ეჭვებს და, რათა ამ ცოდვებისთვის შეენდო, ეკლესია იღებდა მინის ნაკვეთს, რაც თანდათან ისე იზრდებოდა მეფის ახალ ცოდვათა გამოისობით, რომ მალე საქართველოს (ქართლის – Georgien) უდიდესი ნაწილი ეკლესიის ხელში გადავიდა.

ეკლესიების უმეტეს ნაწილს ასეთ საჩუქარზე (შენიშნულებაზე – გ. გ.) ნამდვილი დოკუმენტებიც (სიგელებიც) გააჩნიათ, ხშირად რამდენიმე საუკუნის წინათ გაცემული, რაც არავითარ ეჭვს არ იწვევს. ეს სიგელები მღვდლების მიერ ძალზე კარგადაა დაცული; ეკლესიათა მტკიცე გალავნები ამავე დროს იცავენ ველური მთის ხალხების შემოსევათაგან. სიგელები ასე უფრო უკეთ ინახებოდა, ვიდრე ცალკეული თავადებისა, რომლებსაც ხშირად ძარცვავდნენ და არბევდნენ როგორც მთის ხალხები, ასევე საკუთარი მეზობლებიც.

ამასთან უმაღლესი ხელისუფლება ყოველწლიურად გამოყოფს თანხას 20 000 ვერცხლის მანეთის ოდენობით საქართველოს ეკლესიის საჭიროებებისათვის. ყოველწლიურად ნათლავენ წარმართი ხალხების შვილების დიდ რაოდენობას, სახელდობრ ოსებს; მარტო ამისთვის ყოველწლიურად 15 000 მანეთზე მეტი გაიცემა. ამ ხარჯების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, წლიურად 10 000 ოსი უნდა ინათლებოდეს, ასე რომ ეს ხალხი უფრო მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჩვეულებრივ წარმოადგენენ. მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეჭვს არ იწვევს ის ფაქტი, რომ ოსები რამდენჯერმე ინათლებიან, რათა კიდევ ერთხელ მიიღონ ვერცხლის მანეთი და პერანგი – ქრისტიანობის საფასურად.

არცთუ ისე ადვილია მაჰმადიანთა მოქცევა; მათი ცხოვრების სახეს ამ მხარეებში უფრო მეტად აკმაყოფილებს მუჰამედის მგრძნობიარე (მინიერი) რელიგია, რომელმაც არ იცის ქრისტიანულის მსგავსი მკაცრი წესები. მარტო ქალთა დიდი რიცხვი, რომელიც მაჰმადიანი კაცისაგან ცალკე დაფარულად დგას, მას აბამს ძველ სარწმუნოებაზე. ამითი აიხსნება აგრეთვე ისიც, თუ რატომ დწმერტირობს რუსი ჯარისკაცების დიდი ნაწილი ყოველწლიურად სპარსეთის საზღვრებზე; როგორც კი ისინი ხანის წინაშე წარსდგებიან სპარსეთში, მათ ხედებიან გაშლილი მკლავებით როგორც გამოცდილ ხელოსნებს და მაშინვე აძლევენ ორ ქალს ცოლებად; უმეტესად ეს ამოძრავებს მათ სპარსეთში გასაქცევად.

ცხელი ჰავა და უმეტესად რუსი ჯარისკაცების უსაქმური ცხოვრება, სინამდვილეში შეუფერებელია ახალგზრდა, ცოცხალი ადამიანისთვის, რომ ისინი იქცნენ პლატონური სიყვარულისთვის წამებულებად. ამიტომაც ძნელი არ იყო მოეძებნათ საბაბი, რის გამოც ეს ჯარისკაცები (ისინი 10 წელზე მეტი დგანან დალესტანში, სადაც ვერ ხედავენ ჩაკეტილ თათრის ქალებს) ნებდებიან მათს მაჰმადიან შემცდენელთა რწმუნებას და გადარბიან სპარსეთში, სადაც უტბად აღწევენ ამ რბილ ცხოვრებას და სულ უფრო მეტ მსხვერპლს იზიდავენ. ამ გასაჭირისთვის რომ ეშველა, საქართველოს მთავარმართებელმა ა. პ. ერმოლოვმა, უკვე რამდენიმე წელია წარუდგინა ქალაღი უმაღლეს ინსტანციებს სტ.-პეტერბურგში და სცადა გამოეთხოვა ბრძანება, რომ ამიერიდან მხოლოდ დაოჯახებული რეკრუტები გამოგზავნათ აქეთ, რათა ისინი „ცოლებს შეეკავებიანთ გაქცევისაგან“. ამ ღონისძიებამ გასჭრა; გადამრბენთა რიცხვი შესამწწევად შემცირდა და აღბათ თანდათან მთლად შეწყდება, თუკი ყოველ პოლს ქალების საკმაო რაოდენობა ეყოლება.

თურქებმა მრავალჯერ სცადეს თავიანთი მოსაზღვრე იმერლები და მეგრელები გაემაჰმადიანებინათ და ამას აღბათ შესძლებდნენ (რადგან ქრისტიანობა ჯერაც ბევრ ცრურწმენებთანაა მათთან დაკავშირებული), მათი ქვეყანა რომ ცოტა მეტად ყოფილიყო მაჰმადიანობისთვის გამოსადეგი; მაგრამ რადგან მოსახლეობის პირის ჩასაგემრიელებლად მოჰყავთ მხოლოდ ღვინო და უმთავრესად კარგი ღორები – რაც ეწინააღმდეგება მაჰმადიანთა რწმენას, ამდენად შეუძლებელი იყო, მათ აქ მიმდევრები

გასწავნიდათ¹. ამიტომ თურქებმა ძალაუფლებურად დაუტოვეს ორივე ქვეყანას თავიანთი სარწმუნოება, ოღონდ აქციეს ისინი ტყვეების სანერგედ – სამენად, საიდანაც ყოველწლიურად, როგორც მე მითხრეს, 6-7000 უნდა გაეყვანათ.

მსგავს ხარკს უხდიდა იმერეთი ძველდაც სპარსეთს. აბას დიდმა² მოითხოვა ხარკის ბავშვებით გადახდა. აგრეთვე როგორც ჰეროდოტე³ გვატყობინებს, კოლხეთი უძველეს დროს, განთქმული თავისი მშვენიერი გოგო-ბიჭებით, იძულებული იყო მსგავსი ხარკი ეძლია ძველი სპარსეთისთვის.

გზაზე გელათის მონასტრისკენ, როგორც ყველგან რიონზე, ქუთაისს გარშემო და შემდგომ მდებარე მთებზე, შევხვდი ჭუჭყიან თეთრი ფერის კირქვას. ხანდახან ახლოს გაფანტულად იდო ძაღზე დიდი ნატეხები მოშავო ბაზალტისა ოლივიანის კრისტალებით ჩანინჯილი.

ბოლოს ჩვენ მივალენით გელათის მონასტერს, რომელიც ძაღზე მაღლა მდებარეობს. გასაოცარია, როგორ შეძლეს მისი აშენება აქ, ასეთ მაღალ, შიშველ ქვიშაქვაზე, რომელთა მისასვლელიც ასე ძნელია. მის აშენებლად ასახელებენ 800 წლის წინათ მეფე დავითს და ყვებიან, რომ მას ამ ციცაბო მთაზე თვითონ მოჰქონდა წყალწითელას ნაპირებიდან 10 ფუტი სიგრძის, 4 ფუტი სიგანის და 1/2 ფუტი სისქის კირქვის დიდი კვადრები, რომელთაგანაც ეს ეკლესიაა აშენებული; ამას აკეთებდა ცალი ხელით, მაშინ როცა მეორე ხელში ბიბლია ეკავა³.

მონასტერი თურქთა მიერ ბევრჯერაა დარბეული, რომლებიც აქ გარნიზონს ხშირად სტოვებდნენ, უკან ნასვლისას კი სწავდნენ; ასე რომ იმერლებს უხდებოდათ მისი ხელახლა აშენება. ადრე ის გაცილებით ლამაზი და დიდი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ახლაა. მთავარი შენობის გუმბათი გამოირჩევა თავისი მნიშვნელოვანი გარშემოწერილობით; კედლები შიგნით უმეტესად სხვადასხვა წმინდანთა სურათებითაა მოხატული; ისინი

¹ ის, რომ თურქებმა იმერლები და მეგრელები ვერ გაამაჰმადიანეს, ლეონისა და ლორის სიყვარულს ვერაფრით დავაბრალებთ – გ. გ.

² შაჰ-აბას I (1587-1629), ქართველთა დაუძინებელი მტერი, ირანის შაჰი.

³ ჰეროდოტეს მიხედვით (ისტ. წიგნი III, თავი 97). კოლხები სპარსელ მეფეებს ხარკის მაგიერ ყოველწლიურ ძღვნად უგზავნიდნენ 100 ბიჭსა და ამდენივე გოგოს.

³ გადმოცემით, გელათის ეკლესიის ყველაზე დიდი ქვა დავითის ამოტანილია.

არაბუნებრივი სიდიდის ფრესკებად არიან კედლებზე დახატული. მათში ისევე მცირეა ხელოვნება, როგორც გემოვნება; წინაა მუფე დავითი თავისი ოჯახითა და ბევრი სხვა წმინდანით. კარის ახლოს არის პატრიარქის უზარმაზარი გამოსახულება, რომელსაც თურქებმა თვალები ამოჩიჩქნეს და ყელზე ღრმა ზოლი ამოსჭრეს, რადგან ცოცხლად ხელთ ვერ ჩაიგდეს. ზემოთ არის დიდი გალერეა ღვთისმოსავ მლოცველთათვის.

ჩანს, რომ ეკლესია ძალზე ღარიბი უნდა იყოს; მე ვერსად ვნახე მდიდრული საკურთხი ჭურჭელი, მხოლოდ ორიოდ წმინდანთა მოვერცხლილი ზატი და პატარა სანათი, რომელიც ალბათ სანახევროდ ოქროსი იყო. ამას გარდა ჭერის შუაში, არის მხოლოდ ბრინჯაოს პატარა ჭალები (ქორკანდელი), რომლებიც ღვთისმსახურებისას საღამოობით ეკლესიის ერთ ნაწილსაც ძლივს ანათებენ.

ამ მთავარი შენობის გარდა არის კიდევ ორი დამატებითი შენობა კოშკებით, რომელთაგან ერთი სამრეკლოს მაგიერობას სწევს (მისი ზარები პატარებია); მეორე შენობაში უნინ ალბათ მიტროპოლიტს ან ეპისკოპოსს უნდა ეცხოვრა.

ამავე დროს აქ არის კიდევ ერთი დიდი შენობა, რომელიც წინათ მუფე დავითის სადგომი უნდა ყოფილიყო აქ ამოსვლისას. ახლაც გვიჩვენებენ მარმარილოს დიდი მაგიდის ნარჩენს, რომელზეც ის მიირთმევდა. შესასვლელი ამ საცხოვრებელ შენობაში არის ოთხ სვეტზე დადგმული გუმბათოვანი სახურავი, რომელშიც ძველად ზარი ეკიდა. ოთხივე სვეტი ერთმანეთისგან განსხვავდება ჩუქურთმებით. ასე მაგალითად, ერთი სვეტი დიდი კირქვის მასისგანაა (ბლოკისგანაა) გამოყვანილი, და ისე, რომ მას ოთხი პატარა სვეტი აქვს გვერდებიდან; ამასთან შიდა მხრიდან ორ ამ პატარა სვეტის თავზე ლომია გამოკვეთილი. ეს მოუთითებს ძველს დროში ამ ქვეყანაში მოქანდაკეობის მაღალ დონეზე; ახლა აქ ასეთი ვინმე არ მოიძებნება.

შემდეგ ამ შენობის მშენიერი დარბაზი გააოხრეს, რადგან მის შუაში ცეცხლს ანთებდნენ; ამის გამო ჭერი, რომელშიც ორმაგი ვარდის გვირგვინია ამოკვეთილი, და კედლები ჭვარტლისაგან შავადაა დამწვარი.

ბოლოს მე დავათვალიერე კიდევ ერთი ნაგებობა. აქ ზეთის გაფუჭებული საწურია შენახული, რომლითაც ლოსის ქონიდან ზეთს წურავდნენ, რათა მონასტრის სახურავის თუნუქი გაეპოხათ და დაეცვათ გარეგანი

დაზიანებისაგან. პრესი (სანური) შედგება ორი ძალზე მსხვილი და გრძელი განივი მორისგან, რომლებიც ჰორიზონტალურად მდებარეობენ და ერთ ბოლოზე ქანჩი აქვთ, რათა ძელები მაღლა აიწიოს. თავისუფალი ბოლოები ქონიდან გამოწურავენ ზეთს, რომელიც ჩაედინებოდა ქვემოთ შედგმულ ქვევრში. თუმცა, მას შემდეგ, რაც მონასტრის მოვლაზე არავინ ზრუნავს, ეს მონყობილობა მთლიანად გაფუჭდა.

მონასტრის უკანასკნელი ეპისკოპოსი, იმერეთის 1820 წლის აჯანყების¹ შემდეგ, რომლის უმთავრესი მიზეზიც იგი იყო, გაიგზავნა რუსეთში²; ის ბევრს ზრუნავდა მონასტერზე და რამდენიც შეეძლო ცდილობდა მის შენარჩუნება-შენახვაზე. ესლანდელი ეპისკოპოსი ქუთაისში ცხოვრობს და მონასტერი ბერებს მიანება; ამდენად ის ნელნელა ფუჭდება, რადგან მის შეკეთებაზე კი არ ზრუნავენ, არამედ თავისი უდარდებლობით მხოლოდ საკუთარ თავზე ფიქრობენ. ამასთან ისინი ისევე უვიცნი არიან, როგორც უდარდელნი; მათ არ შეეძლოთ არა მარტო მეფე დავითის საფლავის ქვის ქართული წარწერის წაკითხვა, არამედ მთელ მონასტერში ერთი ფურცელი ქალაქიკი კი ვერ მიშოვნეს, რომ გადამეწერა კუფური (kufische) წარწერა განთქმული რკინის კარიდან, რომელიც იქ ინახება.

ეს ორივე ღირსშოსაგონი რამ მოთავსებული არიან გვერდით შენობაში, რომელიც უწინ მეფე დავითის სამინაო ეკლესია უნდა ყოფილიყო; ახლაც ჩანს პატარა საკურთხეველი; მასზე ალბათ სახარება იდო, რომელსაც მღვდელი კითხულობდა. ბოლისაგან შეჭვარტლულ ჭერიან შენობაში, დაცული საფლავის ქვა არის სულ ცოტა 10 ფუტი სიგრძისა და მისი ნახევარი სიგანის; მას აქვს აღნიშნული წარწერა ქართულ ენაზე².

¹ ის და ჭარის ეპისკოპოსი ცდილობდნენ ამ აჯანყების გამონეევას, როცა ქართლელი (georgische) ეპისკოპოსი ჩავიდა იმერეთში, იქაური ეკლესიის ქონების აღსაწერად. რადგან ეს ნაწილობრივ თავადებისა და აზნაურების ქონებასაც შეეხო, ამდენად სცადეს ამათი დარწმუნება, რომ აღწერის შემდეგ მათ ქონებას ჩამოართმევდნენ; ეს იყო მონოდება აჯანყებისკენ, რაც ბევრ სისხლისღვრად დაჯდა. იმერეთში გაიგზავნა 5000 ჯარისკაცი აჯანყების ჩასაქრობად. იმერლების ჯოჯოხი წინააღმდეგობის გამო მთიან მხარეში მხოლოდ გაჭირვებით და დიდი დანაკარგით შეძლეს ჩაეხშოთ. სხვა მხრივ იმერლები რუსეთის მიმართ ძალზე მორჩილნი (ერთგულნი) და ყოველთვის მშვიდად არიან.

იმერეთის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ რუსეთში გაასახლეს ქუთათელი მიტროპოლიტი დოსითეოს წერეთელი (გაში გარდაიცვალა), გენათელი მიტროპოლიტი ეფთვიმი, თავადები სენია ნულუკიძე და დავით მიქელაძე.

² დავითის საფლავის ქვის წარწერა, რომელიც ვერ წაუკითხეს.

ამ გვერდითი შენობის შესასვლელის საპირდაპირო მხარეზე, რომლითაც ქვის საფეხურებით კაპელის შიგნით შეისვლება, რამდენიმე საფეხურით ზევით არის დიდი ჭიშკარი; მის წინ უნინ იდგა რკინის ორი კარი, რომლებიც მეფე დავითმა, ბერების მონაყოლის მიხედვით, დერბენტიდან (დარუბანდიდან) ჩამოატანინა მონასტერში, როგორც გამარჯვების სიმბოლო. ამ მოთხრობის მიხედვით, დერბენტის მაცხოვრებლებს იქ საეჭროდ ჩასული ვაჭრები შურააცხედათ და საქონელი წაურთმევიათ; მაშინ მეფე დავითმა გადაწყვიტა დერბენტის ციხეს შემოსდგომოდა, აიღო ის იერიშით და ციხის ორივე კარი ამ გამარჯვების მოსაგონრად კავკასიის მთებზე გადმოვლით გელათში მოატანინა. ამასთან არსად მოიპოვება წერილობითი საბუთი*, რომელიც ადასტურებდეს საკმაოდ დაუფერებელ მოთხრობას; ალბათ თურქულმა სახელმა – დერბენტისამ, რაც რკინის კარებს ნიშნავს, მისცა საბაბი ამ გადმოცემას; ამიტომ ძალზე ბუნებრივი იყო, რომ გელათური რკინის კარი განთქმულ დერბენტის კარად (კასპიის კარი) მოიჩინეს.

უფრო დანამდვილებით რომ დამედგინა გელათის ამ კარების ნამდვილი წარმომავლობა (რადგან, როგორც ამბობდნენ, იყო მეორე, რომელიც უკვე მრავალი წლების წინ თოფის ტყვიებად გადაადნეს, ანდა ალბათ მონასტერში არასდროს არ ყოფილა), – მასზე ღრმად ამოჭრილი წარწერა ძალიან ჯულდასმით გადმოვიღე და ჩემს პატივცემულ მეგობერს ბ-ნ ფონ ფრენს გადაუფუგავნე. მან მაშინვე დამიდასტურა წარწერის კუფური წარმომავლობა და დაურთო თავისი საფუძვლიანი განმარტება, რომელსაც მკითხველი დაბეჭდილს ნახავს ამ მოგზაურობის პირველი ტომის მეორე განყოფილებაში. მისი აზრით ეს კარები უნდა იყოს ანიდან, ძელი სომხეთის მაშინდელი დედაქალაქიდან. იქ იმერეთის მეფეები ხშირად ომობდნენ; აქედან ბაღდადის, ახალციხის, ყარსის გავლით და მთების გადმოვლით, საკმაოდ გათელილი, არც ისე შორი და ძნელი გზით, როგორც დერბენტისაა, ეს კარი უფრო შესაძლებელია მოხვედრილიყო გელათში, ვიდრე მაღალი კავკასიის ქედების გადმოლახვით. ბ-ნ ფონ ფრენის ხელთ არსებული განმარტება გვამცნობს შემდეგს:

* სამწუხაროდ, აიხვალდს ვერ უჩვენეს წყარო – გ. გ.

(ბ-ნ აიხვალდის და ფონ ბარტენევის ასლების მიხედვით)*

1. სახელითა ღვთისითა, ყოვლად მონყალისა
2. და ყოვლად კეთილისა!
3. ამ კარის გაკეთება ბრძანა ჩვენმა ბატონმა, ემირმა და სეიდმა
4. სახელგანთქმულმა (Schawir) შავირმა ელ-ფადლას ძემ (რომლის ბატონობა ღმერთო დიდხანს დაიფარე!)
5. დავალებით (ზრუნვით) ბრძენი აბულ-ფერეჯ მუჰამედისა, ვაჟისა აბდ-
6. ულასი (ღმერთო მუდმივი ჯანმრთელობით შეენიე მას!)
7. ის დაამზადა იბრ [აჰიმმა], ოსმანის ვაჟმა, ენკვაიპის ვაჟისამ,
8. მჭედელმა, ოთხას ორმოცდა თხუთმეტ წელს (ე. ი. 1063 წ. ქრისტესით).

ამ წარწერაში მოხსენიებული ემირი (შავირ ბენ ელ-ფადლი) არის აბუს-სივარის ან აბულ-ასვარის სახელით სომხეთის ისტორიაში ნახსენები ტოვინის არაბი ემირი. ის იყო ბენუ-შედადის გვარიდან, რომელიც არანში 128 წელიწადი (ჰიჯრით 340-468 წწ., ე. ი. 951-1076 წწ. ქრისტესით) სახალიფოსგან თითქმის მთლად დამოუკიდებლად იჯდა. (სანკტ-პეტერ-ბურგი, 1835 წლის 15 მარტი).

კარი შედგება რამდენიმე სხვადასხვა სიგრძისა და სიგანის ერთმანეთ-თან შეერთებული რკინის მსხვილი განივი ლეროებისაგან, რომელთაგან ოთხი ყოველი მხრით, ხოლო 5 დანარჩენი შუაში განივად დევს; ყველა ისინი ქმნიან რკინის ფიცარნაგს (Gerüst), რომელზეც ერთმანეთზე გადაბმუ-ლი რკინის ფირფიტებია დამაგრებული; მათზე კუფური წარწერა მოთ-ავსებული. კარის სიმაღლე 13 ფუტამდეა, სიგანე კი 6 ფუტი. აქა-იქ გაუე-ლია ქვემეხისა თუ, უფრო უკეთ, ფალკონეტის (მცირე ქვემეხი) ტყვიას; ამიტომაც ეს წარწერა ზოგიერთ ადგილას გახვრეტილია და არ იკითხება.

მეორე კარი ბ-ნ გამბას** გადმოცემით თურქებმა იმერეთზე ერთ-ერთი თავდასხმისას მოიტაცეს.

* ტექსტი (გვ. 237) ამას მოსდევს 8 სტრიქონიანი არაბული წარწერა - გ. გ.

** იხ. „მოგზაურობა კავკასიაში“ I, გვ. 275. ის ამბობს, რომ ერთი ეკლესიათაგანი გრანიტითაა ნაშენი და შიგნით წმინდანთა 3 დიდი გამოსახულება (ფრესკა) მოზაიკითაა შესრულებული, რაც მე იქ ყოფნისას ვერ შევაშინე.

მონასტრის მდებარეობა ძალიან მშვენიერია. ის აღმართულია სოფელ გელათის თავში (რომლისგანაც მიიღო აგრეთვე სახელი) კლდოვანი ხეობების შუა ისეთ ამაღლებაზე, რომ ქუთაისისა და წყალნითელს დანახვა აქედან ძალზე ნათლად შეიძლება. მოგზაურთათვის იქ აშენებული არის საზაფხულო სადგომი, რომელიც რამოდენიმე ცალკეული საკანისგან შედგება და რომელსაც წინა მხარეს აქვს დარბაზი სახურავით დაფარული. აქედან მშვენიერი სანახავია ქუთაისისკენ შევსებული დაბლობები.

ქუთაისიდან აქ უმეტესად კვირაობით ამოდიან დასასვენებლად ზოგი მაცხოვრებლები, ხოლო საეკლესიო დღესასწაულებზე წმინდა მარიამის (ღვთისმშობლის) დაბადებისას – ყოველი მხრიდან მრავალი ხალხი იყრის თავს ღვთისმსახურებაზე, რაც ძალიან საზეიმოდ ტარდება. ისე არავითარი ღვთისმსახურება არ სრულდება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ, რასაც ბერები ყოველდღიურად თავისთვის ასრულებენ.

ზოგიერთ წმინდანთა გამოსახულებას შორის, რომლებიც ბ-ნ გამბას თქმით მოზაიკურია და ბიზანტიურ პერიოდში უნდა იყვნენ კონსტანტინეპოლიდან აქ მოტანილი, დაცულია ზოგი ბერძნული წარწერა, რომლებიც საკმაოდ მაღლა მდებარეობდნენ და მე ასე შორიდან მათი ნაკითხვა ვერ შევიძელი. მღვდელთაგან უხუცესმა, დაბადებით ქართველმა, ქართული კითხვა ცუდად იცოდა და ამდენად მის შესახებ ვერ შეძლო ჩემთვის ცნობების მონოდება. ისინი ალბათ შეიცავენ მხოლოდ წმინდანთა სახელებს, მით უფრო, რომ ქართული წარწერები მეტს არაფერს უნდა გვატყობინებდნენ.

ძალზე მცირე საუბრის შემდეგ (გამზარი შიპი Schyp – ზუთხის ერთი სახეობა), რომლითაც ღარიბი ბერები გამიმასპინძლდნენ, მე სასწრაფოდ გავემზავრე, რათა, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, დღესვე მივსულიყავი მურა ნახშირის ბუდობებამდე. შეუძლებელი იყო ამ ტყიან და მთიან მხარეებში ჩქარა მგზავრობა. გარდა ამისა ყოველწუთს მდინარე წყალნითელში გვიხდებოდა გასვლა, ხშირად ნახევარ საათში სამჯერ, რადგან ის არაჩვეულებრივად დაკლაკნილია; ამიტომაც სოფელ ხრესტივამდე (? – ხრესილი – გ. გ.) 15-ჯერ და მეტად გავედი მასში. აქ მე მომიწრო ღამის სიბნელები და იძულებული გავხდი გასათევად ძალზე ციკაბო მთაზე ავსულიყავი.

სოფელი ხრესტივი (ხრესილი) ასევე ეკლესიას ეკუთვნის და უნინ ძალზე დიდი იყო, ხოლო ქირის გამო თითქმის მთლად ამომწყდარია;

მისი მოსახლეობა არაჩვეულებრივ გაჭირვებული და ღარიბია, ქოხები უღარესად საცოდავი.

ჩვენ უმეტესად მთებს შორის მივემგზავრებოდით, რომლებიც ხშირად რომანტიკულ სანახაობას წარმოადგენდნენ; მათ ეკრობიან საკმაოდ განიერი ველები, რომელთაც, როგორც აქ ყველგან, აკლდა ნაყოფიერება, რასაც მსგავს მხარეებში, სადაც ნიადაგი ასე კარგია, იოლად არ უნდა კარგავდნენ. ფოთლოვანი ხეები, რომლებიც აქ უღრან ტყეებს ქმნიან, ძალზე აძნელებენ მოგზაურობას, გაუთავებლივ უნდა დაიკუზო, რომ ცოტემა თვალები არ წამოეთხარონ. ხორბლეული არსადაა გარდა ღომისა და სიმინდისა; ამას კი ღარიბი ხალხი თესავს მაღალი მთის უციცაბეს ფერდობებზე, რომელთაც ისინი წარმოუდგენელი ხერხით, ქვევით ჩამოვარდნის გარეშე ამუშავებენ. არაა ადვილი წარმოსადგენი თუ როგორ ადიან და თესენ იქ.

დაბლობ ქვეყანას ის უპირატესობა აქვს, რომ იქ წელიწადში ორჯერ ინევენ მოსავალს, ჯერ ხორბლისას, რომელიც ზამთარში მიწაშია (მუდამ მზვანედ რჩება) და რომელსაც ივნისში იღებენ; შემდეგ ღომისას, რომელსაც იმავე მიწაში თესენ და სექტემბერში იღებენ, სახელდობრ ის შემოდის 3 თვეში.

კარტოფილი ყველგან არ იციან. მხოლოდ 2 წლის წინ სათითაოდ დაურიგეს მოურავებს თავიანთი სოფლებისთვის. ზოგიერთებმა ის უკვე დიდი სიჭარბით მოაშენეს. წინათ მას გირვანქობით ძალიან ძვირად ყიდდნენ, რადგან აქ ტფილისიდან შემოჰქონდათ. ახლა კი უკვე ზოგ მშრომელ გლეხს თავისი ყანიდან მიაქვს ის ქუთაისის ბაზარზე.

ზამთრობით დაბლობებშიც და მთებზეც დევს ღრმა თოვლი და ცალკეულ სოფლებს შორის კავშირი თითქმის წყდება. ასე რომ ხალხს, იმათაც კი, რომლებიც ახლოს ცხოვრობენ, არ შეუძლიათ არც ერთხელ ქალაქში ჩასვლა, რათა თავიანთი სურსათი გაჰყიდონ. მოსახლეობა იმ სოფლებისა, რომლებიც ქუთაისიდან 30-40 ვერსით არიან დაშორებულნი და მურა ნახშირის ბუდობებთან ახლოს ცხოვრობენ, თითქმის არასდროს ჩამოდიან ქალაქში სურსათით, რადგან მათ ტრანსპორტი უჭირთ, ვინაიდან უმეტესად არ ჰყავთ ცხენები, ზაფხულში კი სამუშაოსგან მოცდენა არ შეუძლიათ. ქალაქში რამდენიმე კვერცხის, ქათმისა და ღორის გაყიდვით მიღებული მოგება ასევე ძალზე უმნიშვნელო იქნებოდა. რადგან დიდ მეურნეობას არ ენევიან, ვერასდროს იქნებიან შეძლებულნი. ისინი

იმდენს აშენებენ, რაც თავისთვის სჭირდებათ: არაფერი აქვთ გასასყიდათ და სათანადოდ არც კი შეუძლიათ ჩაიცვან.

ამიტომაც იმ სოფელში დიდი ვაივაგლახით შეეძლო ერთი ქათმის შოვნა ვახშმისთვის. ჩემმა კმაკებმა ქამეს ღომი და დალიეს ღვინო. ჩემი სანოლი საკმაოდ მაგარი და უსუფთაო იყო. მათ არ იცოდნენ ფიცრის იატაკი თავიანთ ოთახებში, რადგან შუაში ყოველთვის ცეცხლი ანთია. სახურავები ანეგტილია, დაფარულია იმერული ისლის წმინდა ჩალით, რომელიც აქაურ ნესტიან ტყეებში დიდი რაოდენობითაა და ძალიან მაღალი იზრდება. მაცხოვრებლები გამხმარ ღეროებს სქელ კონებად მაგრად ჰკრავენ და იმით ხურავენ სახურავებს, რაც 30 წელიწადი ძლებს წვიმის გაუტარებლად და შეუკეთებლად. მხოლოდ ზამთარში, როცა ისინი უფრო დიდ ცეცხლს ანთებენ, ფრთხილად იქცევიან, რომ სახურავს ალი არ შეწვდეს და არ დაიწვას. ამიტომ სახურავს ქვეშ სდებენ რამდენიმე განივ ძელს, აფარებენ მას ფიცრებს და ამით ხელს უშლიან ჩალის გათბობას, ანდა ცეცხლის ნაკიდებას.

6 მაისს დილით ადრე წვიმის მოუხედავად შეაკაზმინე ცხენები, რათა მურა ნახშირის ბუდობებისკენ წავსულიყავით. მაგრამ სველმა გზამ და ძლიერმა წვიმამ, რომელიც ნაკადებად ეშვებოდა ხშირი ხეებიდან, უკვე 1 1/2 საათში მაიძულა მივსულიყავი სხვა სოფელში, სადაც წვიმის გადაღებისთვის უნდა მეცადა; მით უფრო, რომ თიხიანი ტყის გზა აქ ხან აღმა მიდიოდა, ხან მთაზე ქვევით ეშვებოდა და ისე გასლიპულიყო, რომ ჩემს ცხენს გაუთავებლივ ფეხი უცურდა.

მე აქაც გამაოცა იმერელი გლეხების დიდმა სიღარიბემ. გარდა ზოგი ხის ჭურჭლისა და თიხის დამტვრეული ღვინის სასმისებისა, მათ სხვა არავითარი საოჯახო მოწყობილობა არ გააჩნიათ. მათთან ვერასდროს შეხედები დანა-ჩანგალს, არც მაგიდას ან სკამებს, არამედ მხოლოდ დაბალ მერხებს; ისინი სხდებიან ცოტა უფრო მაღალ მერხებზე და ჭამენ შედარებით დაბლზე.

სახლში, სადაც მე ჩამოვხდი, სამი ძმა თავისი ცოლებით ერთად ცხოვრობდა ერთ ოთახში. ოთახის წინ იყო დერეფანი უცხოთათვის, რომელთაც ქალების საცხოვრებელ დიდ ოთახში შესვლა არ შეეძლოთ. როცა ჩემმა ცნობისმოყვარეობამ მათთან შემოიყვანა, ქალებმა ხმამაღლა კივილით გამომაგდეს გარეთ. ისინი იქნევდნენ უხეშ ძალებს, რომლიდანაც თავიანთ ქმრებისთვის ტანსაცმელს ქსოვენ. ამავე დროს ხბოები,

ლორები, ძაღლები და ქათმები განუწყვეტლივ შერბიან იმ ოთახში და ბავშვებთან ერთად ისე საშინლად ხმაურობენ, რომ ხშირად კაცს თავისი საკუთარი ნათქვამიც არ ესმის. ჩვენს მასპინძელ უფროს ძმას არ ჰყავდა ცხენი. ცოტა ხნის წინათ მოკვდომოდა და არ ჰქონდა ახლის ყიდვის შესაძლებლობა; ჭიოში კი დადიოდა რამდენიმე კამეჩი და გამზდარი ძროხა. მათ პური არ იციან; მის მაგივრობას სწევს სიმინდი.

ჩვენი მასპინძელი, კარგი სტუმართმოყვარე მოხუცი, დადიოდა კავკასიის თხის ქურქში; მისი უმცროსი ძმა – სანკიულოტი, მწირ სუფრასთან ღვინით შემსახურებოდა.

ეს სოფელიც ეკლესიას ეკუთვნის, ოღონდ მას ცოტა მიწები აქვს დასამუშავებლად, რადგან ყველგან ტყითაა დაფარული. როცა ისინი ტყეს გადასწავენ და მასზე ღომს თესენ, ეს მხოლოდ მეორე წელს მწიფდება; როცა სიმინდს თესენ, სახნავი ხელახლა ისე ძლიერ იფარება მცენარეულით, რომ თითქმის სრულებით უნაყოფო ხდება და იძულებული არიან ახალი ადგილი გადნან, პირველს კი აღარ იყენებენ, რადგან არ იძლევა კარგ მოსავალს. ყურძენიც ყველგან კარგი ხარისხისა არ იზრდება; მხოლოდ იმ ფერდობზე, რომელიც აღმოსავლეთისკენ დევს და მზისკენაა მიმქერილი.

7 მაისს დილით ადრე წვიმამ გადაიღო. თავისუფალი წუთები გამოეყენე ჩემი მიზნის მისაღწევად; კიდეც 8 ვერსი მრჩებოდა მურა ნახშირის ბუდობამდე (სულ ერთიანად ქუთაისიდან 50 ვერსია). მე გავემგზავრე რაჭის ქედის მიმართულებით, რაც ჩვენს წინ უმნიშვნელო მანძილზე იდო, ასე რომ იქიდან კაცს შეუძლია ნახევარ დღეში ცხენით, ხოლო 12 საათში ფეხით ასვლა რაჭაში.

რაჭა ანუ რეჯა (Rädsch) არის ალბათ პლინიუსის ძველი როასი და დასავლეთით ესაზღვრება ლეჩხუმსა და სვანეთს.

სოფელ სატივის წინ, რომელიც მე გავიარე, ეყარა კირის ბლოკები, აგრეთვე აქა-იქ კირქვა გამოდიოდა მზის სინათლეზე. შემდეგ ჩანდა მერგელოვანი კირი ფიქალოვან ზოლებში, ასევე მერგელოვანი ფიქალი, რომელიც ადრეც გვხვდება გზაზე, ისე რომ უკვე ამით შეიძლება მურა ნახშირის ბუდობი ივარაუდო. ის ძაღზე ფხვიერია, არამყარი, ადვილად იმსხვრევა როცა ანგრევენ და აქვს მოშავო-ყავისფერი ფერი; სხვათაშორის ის ძაღზე ჰგავს მერგელოვან კირს. ტფილისთან, სადაც მსგავსი

კირქვა ძევს მის ქვემოდან; ასე რომ აქ იგივე ფორმაცია შეიძლება შეგვხვდნოდეს.

მე სულ უფრო ზევით ავდიოდი; გაუფარე სოფელ ჯიროვანს და მომიწია პატარა მდინარეში გასვლა, რომელიც ძალზე ხმაურობდა, რადგან ადიდებულიყო. მას ჰქვია საგიშრე-ღელე (ე. ი. მურა ნახშირის წყალი), რადგან ის იმ მთაში იღებს სათავეს, სადაც ეს მურა ნახშირის ბუდობი მოიპოვება. თვითონ მთას ჰქვია საგიშრე კლდე და არის მხოლოდ გვერდითი მთა, რომელიც მეორე გაცილებით უფრო მაღალზე ძევს. გარედან ის შედგება მთლად მსხვილმარცვლოვანი ქვიშისგან, რომელიც ხშირად ძლიან მტკიცეა და ქმნის ერთმანეთთან დაკავშირებულ, მეტად ადვილად მტვერვად მასას; ასე რომ ის უნდა ჩაითვალოს ქვიშაქვად. მასში არის საკმარის რაოდენობა მსხვილი კვარცის მარცვლებისა, რომელიც შემაერთებული მასითაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. ის ცხადად წარმოდგარია სხვა, ჩამოქცეული მთიდან. ამ კვარციან ქვიშაქვას შორის ძევს ძალზე თხელი ფენა (ბუდე) მურა ნახშირისა, რომელიც შეიცნობა ნათელი ორლებნიანი ხის აღნაგობა. ზოგჯერ გვხვდება საკმაოდ დიდი ნატეხები რამდენიმე დიუიმის განიკვეთის, რომლებიც კუპრივით შავია და საკმაოდ მყარი, ისე რომ ისინი სრულყოფილ ბრწყინვალეობას იღებენ. ისევე როგორც გიშერს, მას იყენებენ სომეხთათვის კრიალოსნის დასამზადებლად, რასაც აქ ხშირად აკეთებენ. მურა ნახშირი მსუბუქია და აქვს განივი ნაპრალები. ის არ შეიცავს კაჟიან მინას, როგორც სხვა გაცხელებულ მცენარეულს შაბის ბუდობებში.

სოფლების უზომირას და კოვას მაცხოვრებლების უმთავრეს საქმეს კრიალოსნების დამზადება წარმოადგენს, ისე რომ მთელ იმერეთს ამარაგებენ იმით; ისინი ახლო მდებარე სოფლებიდან მოდიან აქეთ და ისე ხშირად და იმდენ მურა ნახშირს თხრიან, რამდენის მოხმარებაც სჭირდებათ.

იმ კვარციან ქვაქვიშაში აქა-იქ გვხვდება მოცისფრო თიხა-მიწა, აგრეთვე გოგირდის ალმადნის ან სხივოსანი ალმადნის (მარკაზიტი) დანალექი პატარა კრისტალების გროვებად, რომლებიც თირკმლის მსგავსად ჩნდებიან. აგრეთვე გვხვდება ქვიშაქვის მასა რკინის ჟანგისგან მუქნითლად (მოყავისფრო-ნითლად) შეფერილი. იქ, სადაც ქვიშა რკინისგან ძლიერადაა გაწითლებული, მურა ნახშირის ბუდობი უფრო მძლავრი უნდა

იყოს; ხოლო, სადაც ის უფერულია, მოთეთროა ან ნაცრისფერი, იქ ნახულობდენ უფრო მცირე რაოდენობით მურა ნახშირს და იშვიათად გოგირდის აღმადანს. აქ ხშირად მთაში ღრმად თხრიან, რასაც მთელი მასის ჩამოქცევა მოჰყვება და მუშები ხიფათში ვარდებიან.

მცენარეული აქ ძალიან კლებულობს; თვით ბალახეულიც ჯერაც არ ამოსულა და იქ სადაც მინა ბუჩქნარის გარეშეა, არავითარი ახალი მცენარეულის ნაზარდი არ ჩანდა.

მაღალ მთაზე, ამ მხარიდან რამდენიმე ვერსზე, რომელიც ატარებს ოკრიბის სახელს, ჩანს ძველი ეკლესიის ნანგრევები, რომელშიც ხანდახან ღვთისმსახურებას ეწევიან. მისი დამაარსებელიც მეფე თამარი უნდა ყოფილიყო.

15 ვერსზე აქედან მთებში არის რკინის მადანი, რომელსაც ქვიშიდან იღებენ, სადაც ის ბელტებადაა ხან ღრმად, ხან ზედაპირზე; ის არ უნდა იყოს რკინით განსაკუთრებით მდიდარი, რუხი ფერისაა, ამიტომ სიმძიმეც არ აქვს დიდი. ეს მკვრივი მოთეთრო-რუხი რკინაქვა მოიპოვება რაჭაში სოფელ კუდაროსთან, რომლის რკინის კვრტები არაჩვეულებრივი სიდიდისაა.

დილის 7 საათზე გავემართე უკან ამ უმნიშვნელო მურა ნახშირის ბუდობთან ოკრიბისკენ და შუუჩერებლივ, ადიდებულ მთის მდინარეზე და წყალწითულაზე გავლით მივედი გელათის მონასტერში, საიდანაც ორსაათიანი შესვენების შემდეგ 4 საათისთვის ქუთაისს მივალნიე.

გარდა ნაბლის მშვენიერი ხეებისა, მშვენიერი თელასი (*Planera Richardi*), კაკლის ხეებისა, ლოლნოშოსი, წიფლისა, ჭადრებისა და სხვა ხეებისა, ყვოდნენ იელი, დეყა, დეკა (ბაძგარა) და მრავალი ორქიდეა, ორფოთოლა, ჭადვარი, სერაპია, ლიმოდორი, მაღალი მოცვი, დათვისკენკრა, საპოვნელა, ჩალანდრი, კესანე, კონიძველა, ქოთანა, ნემსინვერა, რძიანა, თავნასკვა, ისლურა, ჭილი და სხვა მრავალი. უკანა გზაზე ქუთაისისკენ ყვოდნენ აგრეთვე საკმელი და ხრიალა.

15 წლის წინათ იმერეთში ისეთი საშინელი შიმშილი იყო, რომ მამა თავის შვილს ერთ გეჯა ფეჭილად ყიდდა. მოსავალი არ შემოსულა, არამედ ჩაღბა, რადგან მთელი თვე წვიმდა; ამის გამო მრავალი ადამიანი და პირუტყვი დაიხოცა. დიდსულოვანი იმპერატორის ალექსანდრეს წყალობით მაშინვე გაიცა მათთვის გასანაწილებლად 10 000 გეჯა მარცვალი

უკან ჩაუსესხებლად; ამის მოუხედავად შიმშილმა ბევრი ადამიანი დახოცა, ხოლო სხვები ჭირმა შეინირა.

ამ წელსაც ძალზე ნოტიო ამინდების გამო მცენარეულის ზრდა ჯერაც ძალიან შეფერხებულია. სხვა წლებში ამ დროს კიტრი და სხვა ხილი უკვე იყო შემოსული ქუთაისში; ახლა კი, პირიქით, ყველაფერი ჯერ მზანება და შემოუსვლელი და არ იჭმება. წესით ხილის ხეები წელიწადში ორჯერ ყვავიან, ისე რომ მათგან ნაყოფს ორჯერ კრეფენ, თუმცა მეორე მოსავალი მზანე რჩება და დეკემბერში ცვივა, რადგან იწყება წელიწადის ცივი დრო.

ეს წელი ძალზე გვიან დაიწყო და ჩანს, რომ ძალზე ხშირი წვიმების გამო მოსავალი კვლავ ცუდი იქნება.

10 მაისს დილის 8 საათზე დავტოვე ქუთაისი და გავედი რიონის ხიდზე, რომელიც აქ ორივე ნაპირზე შეიცავს კირქვას. მარჯვენა ნაპირზე საკმაოდ მაღალი მთები ჩანან, რომლებიც მალე ვაკდებიან, ისე რომ აქედან მოყოლებული შავ ზღვამდე ყოველი მხრით გაშლილ ვრცელ დაბლობზე მიემგზავრები. მხოლოდ მარცხნივ, ნაპირის იქითა მხარეს, ჩანს ახალციხის მაღალი მთები, რომელიც ჯერაც ყველგან თოვლითაა დაფარული და რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ უნდა იყოს გადაჭიმული. გზა სულ მას მიჰყვება და არაჩვეულებრივად ცუდი იყო, რამოდენიმე დღე გადაუღებელი წვიმის გამო ყველგან წყლით დაფარული; ისე რომ ხშირად, ვერსობით მანძილზე წყალში უნდა გვევლო.

პირველი სადგური ქუთაისიდან 15 კერსზე იყო გუბის-წყალთან. მის ქვევით საჭირო იყო მდინარე გუბაზე გასვლა, რომელიც საკმაოდ მოდიდებულიყო. იქიდან მარანამდე 20 1/2 კერსი გავიარე; გზად ბევრი კირქვა შევინიშნე. ასე მივედი ცხენის-წყალმდე (სტრაბონის ჰიპუსი), რომლის გაყოლებითაც რამოდენიმე ხანი ვიარე. მისი კალაპოტი უმეტესად მოშავო, თიხიანი მიწისგან შედგება და არსად შეიცავს სხვა ქვებს, გარდა კირქვისა, რომლებიც ფარავენ მის დაბალ ნაპირს. ხანდახან ისინი ორი საუენის სიმაღლეზე აღიან, ისე რომ მდინარის კალაპოტი ღრმად რჩება. არსად ჩნდება სხვა ქვები, არსადაა სუფთა ქვიშამინა, რომელშიც შეიძლება ოქროს მარცვლების შეხვედრა, რომლის შესახებაც უძველესი დროიდან უახლეს ხანებამდე ასე მრავლად თხზავდნენ.

ასე მოგვითხრობს აპიანე: - „კავკასიაში ბევრი მდინარეა, რომელთაც ოქროს ქვიშა ჩამოაქვთ; თუმცა ოქროს მარცვლები ძალზე პატარაა და ძლივს შესამჩნევია. მოსახლეობა წყალში სდებს ბანჯვლიან ტყაებს და ასე აგროვებენ მასზე მინებებულ ოქროს ქვიშას“. ახლაც ასეთივე ხმა დადის ამ მდინარის ოქროს სიმდიდრეზე. ამბობენ, რომ უნინ მდინარეში გაიყვანდნენ ერკემალს, რომლის ხშირ ბენვს ეკრობოდა ოქროს მარცვლები, რასაც მეორე ნაპირზე ცხოველები შებერტყვით იშორებდნენ. ამას ეყრდნობა აგრეთვე მითი ოქროს სანმისზე; აქედან წარმოსდგა გადმოცემა არგონავტებზე, რომლებიც იაზონის მეთაურობით მოვიდნენ აქ, რათა ფაზისზე მდებარე აიას ტყეში ჩამოკიდული ვერძის ტყავი მოეტაცათ.

ახალ დროში რუსმა სამთო ოფიცერებმა საქართველოში თავისი მრავალგზისი გეოგნოსტური გამოკვლევებით ვერ მიაკვლიეს ვერავითარ კვალს ოქროს მარცვლებისას ვერც სამეგრელოში, ვერც გურიაში. 1821 წელს ამჟამინდელმა სამთო საქმის უფროსმა ტფილისში ბ-ნმა კარპინსკიმ¹ მთელი გურია და მისი მოსაზღვრე სამეგრელოს ერთი ნაწილი მოათვალიერა, მაგრამ ვერსად ვერ დაიდასტურა, რომ უნინ, თუნდაც მხოლოდ უძველეს დროს, ოქრო ან რომელიმე სხვა ლითონი შეიძლებოდა შეხვედროდა კაცს. მაშინ მან უდიდესი ყურადღება მიაქცია მთებიდან ჩამოტანილ რიყის ქვებს (ბელტებს) მდინარის ნაპირისას და არა მარტო ცხენისწყლისა და რიონის ნაპირები გამოიკვლია, არამედ სამეგრელოს, გურიისა და იმერეთის ყველა დანარჩენი მდინარეებისაც.

გურიაში, ოზურგეთიდან 15 კერსზე, სოფელ ოანესა და ციხე ოსკანას შორის, არის ძალზე დიდი ზეგანი, რომელსაც უხსოვარი დროიდან ოქროსმთა (ყიზილ) ჰქვია. მთის ასეთმა სახელწოდებამ უბიძგა კარპინსკის, რომ ამ მთის აღნაგობა გამოეკვლია. აღმოჩნდა, რომ ის შედგებოდა გამაგრებული თიხის ან ფიქალის ქანებისგან, რკინის ოხრასგან, ქვიშაქვისა და მოყვითალო თიხისგან, რომელშიც გაბნეული იყო გოგირდის ალმადანის მარცვლები. ეს ქანები ხშირად ირეცხება წვიმებისგან და ყურადღებას იქცევენ უცოდინარებისას, რომლებიც მას ხანდახან ოქროს მარცვლებად თვლიდნენ; თვით ოქროს ქვიშის კვალი კი მან ვერსად ნახა. ამ მთის ნახეთქებში უმნიშვნელო რაოდენობით არის შაბისა და რკინის აჯასპი,

¹ მთირიდატე. თავი 105; სტრაბონი, გეოგ. I, 76. თავი 14; პლინიუსი, ისტ. XXXIII თავი 4.

² იხ. სამთო ჟურნალი (რუსულად) სანტ-პეტერბურგში.

რომელსაც გლეხები აგროვებენ, რათა დაამზადონ საღებავები თავიანთი საშინაო საქმეებისთვის.

საერთოდ ოზურგეთის გარემო, ციხე გურიანთისკენ, საითყენაც თითო-ოროლა მთები აღიმართებიან, შედგება კირიანი ქვიშაქვისგან, სხვა მთები კი – გრანიტის, სიენიტური პორფირისა და კირქვის ბულტებისგან. გურიანთადან 15 ვერსზე, სოფელ იაკობიმდე, შავი ზღვიდან 5 ვერსის დაშორებით ერთ მთაზე გვხვდება მთის ფისის (კუპრის) ანუ ნავთის ბუდობები. იგი შედგება ყვითელი თიხისგან გოგირდის ალმადნის წერილი მარცვლების შენარევით. ეს საკმაოდ სქელი ფისი, ანუ მთის კუპრი, არასასიამოვნო გემოსია და ზაფხულობით გროვდება 70 ფუთზე მეტი.

ოზურგეთიდან გორისფერდამდე* 15-მდე ვერსია. აქ ახალციხისგან გურიის გამომყოფი მთები თანდათან მალლდებიან; ისინი შედგებიან

* ვერ კიდევ 1805 წელს გრაფ მუსინ-პუშკინის ყოვლად უმაღლესი ბრძანებით საშვერლოსა და გურიამი მადნების მოსაძებნად გაიგზავნა ექსპედიცია. ის შესდგებოდა ლუგანის თუჯის ფაბრიკაში მომუშავე ინგლისელებისგან, სამთო კორპუსის სტუდენტის პაულსონისა, ალავერდისა და შამბლოდის სპილენძის მაღაროების (იხ. ქვემოთ ალავერდთან) სამთო ოსტატის, ბერძენი ხაჯიპოტოვისა და ექვსი მემალაროლისგან. ისინი მარტში გაემგზავრნენ და უკვე 3 ივლისს უკან დაბრუნდნენ გრაფ მუსინ-პუშკინის გარდაცვალების შემდეგ. მათ მიერ წარდგენილი სამთო მოხსენებები ძალზე არასრულია და არადაამაკყოფილებელი. სტუდენტი პაულსონი მოახსენებდა, რომ მათ გურიამი ორ ადგილას – ოსკანისა და გორისფერდთან, ხოლო ლეჩხუმში სოფელ სუბთან ნახეს ტყეის საბადოები. გურიის მთები საერთოდ ტყეებითაა დაფარული და ამიტომ სამთო სამუშაოებისათვის ძალზე სარგებელია. გზა ლეჩხუმისკენ ძალზე მძიმე ყოფილა და ბარკის გადასატანად მოუხერხებელი, იმდენად, რომ ბევრ ადგილას თვით ადამიანებმა უნდა ზიდონ. ლეჩხუმშიც ბევრი ტყეები ყოფილა, მაგრამ ძნელია ხე-ტყის ჩამოზიდვა მაღალი მთებიდან. მეკრებილი ცნობების მიხედვით, სვანეთში ყოფილა ტყეის საბადოები; იქაური მაცხოვრებლები მოიპოვებდნენ ტყეისა და მიჰყიდდნენ მას მეგრეებს. მაგრამ მაშინ საეკონომიკის სიღრმის თოვლის გამოისობით ამ მთების გამოცვლევა ვერ შეძლეს. სამუშაოების ჩატარება აქ შესაძლებელი ყოფილა ივლის-აგვისტოში. ინგლისელი კი ამის საპირისპიროდ ამბობს, რომ მან გურიამი უდიდესი გაქირავებით სოფელ გორისფერდთან იპოვა სპილენძის საბადოები, ტყიანი მთის ფერდზე, სოფლების – ოსკანოსა და კოტასელის ახლოს, რაც დიდ იმედებს იძლეოდა. ისე კი დროის სიმცირემ მას არ მისცა საშუალება ეწარმოებინა ზუსტი გამოცვლევები მთის სიღრმეში. გურია ძალზე სარგებელია მაღაროთა გასაყვანად; ტყე და წყალი ყველგან მოიპოვება. თუმცა გზა იქიდან სვანეთისკენ ძალზე ძნელია; ადამიანი იძულებულია კლდიან მთის გზებზე უმეტესად ფეხით იაროს და ხვდება მრავალ დაბრკოლებას, განსაკუთრებით მდინარეებზე გასვლისას. სვანეთში ყოფილა მდიდარი ტყეის საბადოების ძველი სამუშევრები, მაგრამ მათთან მისვლა სხვანაირად არ შეიძლებოდა, თუ არა ერთ ვერსზე მეტის თოვლით გავლით, რაც აგრეთვე ხელს

კორუპციისგან, მინტერის შპატისგან (კვარცის ძარღვებით) და სიენიტური პორფირისგან. გორისფერდთან მათში გვხვდება ბევრი მიტოვებული მალა-რო, რომლებიც, ეჭვს გარეშეა, ოდესღაც ბერძნებს უნდა გაეყვანათ, რათა მადანი მოეძიათ. აქა-იქ ჩანდა გოგირდისა და სპილენძის ალმადნის ბუ-

შულიდა შემდგომ ძიებას. მან ამ ლითონის საკმაო ნატეხები წარმოადგინა და 1805 წლის ოქტომბერში სამთო საქმის უფროსს კარპინსკის (ახლანდელ სამთო საქმის შეფს) ქართლში მასზე შემდეგი მოახსენა:

1. გურიის მადანი; ზოგიერთი ნატეხები შეიცავდნენ კირიან შპატს სპილენძისა და გოგირდის ალმადნის მინარევით, სპილენძის შვანეს და სპილენძის ლურჯას; ერთი ფუთიდან შეიძლებოდა დაახლოებით 9 1/4 გირვანჯა სუფთა სპილენძის მიღება. სხვა ნატეხები შედგებოდნენ კაჟიანი და რქაფიქლისგან – გოგირდიანი ალმადნის მინარევით; მათში რკინის გარდა არავითარი სხვა ლითონი არ მოინახვებოდა.

2. ლეჩხუმის მადანია მოთეთრო მძიმე შპატი მსხვილმარცვლიანი ტყვიის კრია-ლათი; ერთი ფუთი დაახლოებით 1/4 ზოლოტნიკ ვერცხლს და 3 გირვანჯა ტყვიას შეიცავს;

3. სვანეთის მადანია მკერვი, მსხვილმარცვლიანი ტყვიისკრიალა. ერთი ფუთი დაახლოებით 2 3/4 ზოლოტნიკ ვერცხლს და 25 გირვანჯა ტყვიის შემცველია; მოთეთრო კვარცი, ტყვიის კრიალას მინარევით, წერილმარცვლოვანი, მოყავისფრო თუთიის ბრჭყვიალა; გოგირდის ალმადანი და რკინის ოქრა; ფუთი დაახლ. 1 ზოლოტნიკ ვერცხლს და 1/2 გირვანჯა ტყვიას შეიცავს. (იხ. სამთო ჟურნალი (რუსულად) სანქტ-პეტერბურგი 1827, №12).

ამის საპირისპიროდ ალბათ ოქროს ქვიშას უნდა ველოდოთ 600 ვერსის სიგრძის მტკვრის დაბლობში; ტფილისიდან ყოხილაჯის ზღვის ნაპირამდე გადაჭიმული დაბლობი უმეტესად მოიცავს ქვიშისა და ახლოს მდებარე დამლილი მთების მასების ნატეხებს. ბევრი მდინარე, რომლებიც უმთავრესად გაზაფხულზე აქ ჩამოედინებიან, ახლაც მოაგორებენ ჩამოგლეჯილ კლდის ნატეხებს, რომლებიც სულ უფრო იმსხერევა. ასე რომ, არც თუ იშვიათად მათ შორის პოულობენ აგრეთვე ლითონის ნატეხებს, რომლებიც მატებასთან ერთად ზოგჯერ ოქროს კვალს გვიჩვენებენ. ზოგიერთი ძარღვი, რომლებიც გრაფ მუსინ-პუშკინის დროს დამუშავდა, საკმაო რაოდენობით ოქროს შეიცავდა. იქ მიღებული კვარცის ნატეხები შემონახული იყვნენ ოქროს ბადით; მაგრამ ხანდახან ოქროს ძარღვები უცერად იყარებოდნენ, ანდა სრულიად უმნიშვნელო ხდებოდნენ. ამგვარად, ხეობები და დაბლობები ელიზაბეტპოლის ირგვლივ, იქ, სადაც ისინი მტკვრის დაბლობისკენ მიემართებიან, ყველგან შეიცავენ ოქროს კვალს. ალბათ მომავალში აღმოაჩენენ დაბლობს, სადაც ეს ოქროს ქვიშა უფრო ხშირად დაღუქილი, ვიდრე სხვაგან. ასევე ოქროთი მდიდარი ურალი დიდ ხანს უშალავდა სამყაროს თავის საგანძურს და ახლაც ყოველწლიურად ურალში ახალ ახალი ექსპედიციები იზიანება ოქროს ქვიშის აღმოსაჩენად და მხოლოდ მცირე მათგანს აქვთ კარგი შედეგი. ეს მტკვრის გრძელი დაბლობი (იგივე ითქმის რიონის დაბლობზეც) ჯერაც არ არის ზუსტად გამოკვლეული; ამიტომ მისი ოქროს შემცველობა პირდაპირ არ გამოირიცხება. ადვილი შესაძლებელია, რომ სადღაც მდიდარი ქვიშა მოიპოვება, ანდა წარსულში უკვე მოიძიეს, რადგან ამჟამად მისი ყოველგვარი კვალი გაქრალა.

დობები, ხოლო მათ შორის სპილენძის ლურჯა და სპილენძის მწვანე მოიპოვება.

ჯურიაში, ჩახტაურის ახლოს, გზაზე რიონისკენ, საშუალო სიმაღლის მთები შედგებიან მოციხფრო-რუხი კირიანი შპატისგან, კირიანი ქვიშაქვი-სა და უმეტესად ქვიშაქვაზე დანოლილი მერგელოვანი ფიქალისგან; ხოლო რიონის მარჯვენა ნაპირზე, დასახლება მარანის ახლოს, ვაკე დაბლობისკენ, რომელიც დაფარულია თიხითა და შავი მინით, იწყებიან კირიანი მთები, რომლებიც ქალაქ ქუთაისამდე გრძელდებიან და რომლებიც ზოგიერთ ადგილას უნდა შეიცავდნენ ნიჟარის ნატეხებს.

ქუთაისიდან, ზონის გავლით გორდის ციხემდე სამეგრელოში, მთები შედგებიან მომწვანო-თეთრი კირქვისაგან, რომელიც ხანდახან ლითონ-გრაფიული სამუშაოებისათვის სარგებლიანად გამოიყურება. ზოგიერთ ადგილას მას ქვიშაქვა აწევს, ხოლო კირის ფენებში ზოგჯერ ჩნდება მრგვალი კაყის ნატეხები.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, რომ ჯურიაში არ მოიძებნება არც ტყვიის, არც ვერცხლის საბადოები და რომ სამეგრელოში აქამდე სრულებით არაავითარი კვალი არ შეიძლება ენახათ ძველად შემხვედრი ოქროს ქვიშისა.

მარანს ქვემოთ, სადაც უნინ იეგერთა 22-ე პოლკის შტაბ-ბინა იყო, რომელიც ახლა უფრო მაღალ, წყალდიდობისგან შედარებით დაცულ მხარეში მეოგალები-სთან (Meogalebi) იმყოფება, მე მომიწია ცხენისწყალზე გასვლა ამოფუღრული ხით. სხვა დროს, როცა წყლის დონე დაბალია, მოხერხებულად შეიძლება მასში ცხენით გასვლა.

აქედან მე გავყევი მდინარის ნაპირს, მდინარეში მრავალგან თავთხელი ადგილები შევამჩნიე. ისინი ამოწეულ წყლიდან და პატარა კუნძულებს ქმნიან. ზოგჯერ საკმაოდ დიდებია და ნაპირის მსგავსად მრავალგვარი ხეებით არიან დაფარული, უმეტესად ტირიფით და ელლუნით, და ზემოთ ნახსენები ორქიდეებით – მეტწილად ჯადვარი, ლიმოდორუმი, სერაპია; შემდგომ მოცვი, არაბულა, ისარა, ერასიმუმი და მრავალი ნესვის ხე Carices, როგორც *C. subvillosa* Bieb., *acuminata* W., *murirata* L., *acuta* L., *acuminata* W., *digitata* W., და სხვ. გვხვდებოდა ნესტიან მარაგბაზე. აგრეთვე დაფნა მთელ ტყეებს ქმნიდა გზაზე რედუტ-კალესკენ, რომელიც მე მოგვიანებით უკან უნდა გამომეწეო; ასევე არც თუ ზეთისხილის ხეა გზებზე იშვიათი; უფრო ხშირია ბრონეული, რომლის ნაყოფსაც არასდროს

აქვს განსაკუთრებული გემო. აქაური საუკეთესო ხილია ატამი. ასევე ხშირია წიფელი და მშვენიერი ფშატი; უკანასკნელს აქ შეცდომით უწოდებენ ფინიკის ხეს (Dattelpalma).

გზამ თავდაპირველად მიმიყვანა მეოგალებთან, სადაც ამჟამად იევ-ერთა 22-ე პოლკია დაბანაკებული. მე პირდაპირ მივედი პოლკის მეთაუ-რთან, პოლკოვნიკ თავად აფხაზოვთან¹, რომელსაც აქ მშვენიერი სახლი აუშენებია და უკვე ოთხი წელია რაც შიგ ცხოვრობს; ჯარისკაცებმა აიშენეს ხის, ან აგრეთვე დანნული წვრილი ტოტების პატარა ქოხები. დაოჯახებულებს თავისი ქოხები განლაგებული აქვთ ორ მწკრივად პატარა მდინარის ორივე ნაპირზე; დანარჩენები ცხოვრობენ დიდ ყაზარმაში ან უფრო პატარა ქოხებში, რომლებიც ვაკეზეა გაბნეული. ამას გარდა ამ სახლების მწკრივიდან ერთგვარი მოშორებით, გაშლილ მოედანზე დგას დიდი საავადმყოფო, რომლის წინაც დარგული იყო უმშვენიერესი ზეთის-ხილის, დაფნისა და ბროწეულის ხეები.

თუმცა მთელი პოლკი არ დგას იქ ერთად; ამ პოლკის 3000 კაციდან ახლა ყველა აქ არ იყო; უმეტესობა დგას მეოგალების შტაბ-ბინაზე. ზოგიერთი ასეულები (როტა) სუხუმ-კალეში არიან, სხვები ანაკლიაში და რედუტ-კალეში, სადაც ყველგან ძალზე არაჯანსაღი ჰავაა. ყოველწლიური სიკვდილიანობა 600-800 კაცს შეადგენს. აქ გაბატონებული უმთავრესი ავადმყოფობაა ციება, რაც დიდხანს გრძელდება და საბოლოოდ ცხელე-ბაში გადადის და უმეტესად წყალმანკით თავდება. ზაფხულის ცხელ დღეებში ზოგჯერ დღეში ხუთი-ექვსი კაცი კვდება, რედუტში უფრო მეტი, ისე რომ მღვდელს დრო არ ჰყოფნის მათ დასამარხავად. ჯარისკაცები ხშირად საგუშაგოზე ვარდებიან, რომელსაც გუშაგები გახსნილი სერთუკე-ბითა და ხელში თოფის მაგიერ ზუმბით (Ladestock-шомпол) უვლიან გარს. ხშირად მოჰყავთ ახლად დავარდნილი ავადმყოფი ლაზარეთში, მაგრამ იმ წუთში, როგორც კი შენობაში შეჰყავთ, შემტანის ხელზე კვდებიან.

როცა დასავლეთის ქარები ქრიან, სიცხე აქ ისეთი აუტანელია, რომ არ იციან სად წავიდნენ და მაშინ ყველა ფანჯარას საჩქაროდ ჰკეტავს. მოუხედავად დიდი სიცხისა, მაინც უმეტესი საცხოვრებლები, როგორც

¹ პოლკოვნიკი თავადი ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზი. შემდგომ მას ვხვდებით 1832 წლის შეთქმულებისას.

თავად აფხაზოვისა, ნესტიანია და დიდხანს ისე ვერ სძლებენ, რომ ყველაზე ქვედა ძელები არ დალბეს. ამის მიზეზად ხის ცუდ ხარისხს თვლიან. მთავარი მიზეზი კი იმაში უნდა მდგომარეობდეს, რომ სახლების მშენებლობაზე მიაქვთ ახლად მოჭრილი ხე, რომელიც ჯერ საკმაოდ არაა გამომშრალი; ასევე ხშირი წვიმების გამო მიწა, რომელზეც სახლები დგანან, ძალზე დიდხანს რჩება ნესტიანი და ბოძების დაღპობას იწვევს.

მეოგალების^{*} ახლოს შეიმჩნევა მხოლოდ კირქვის წარმონაქმნები. მისი გაფანტული ნამსხვრევები ფართოდაა მინდვრებზე მიმოხეული. მათ შორის ზოგჯერ გვხვდება პატარა ნიჟარათა გაქცევულობა, უმეტესად ორნაჭუჭა, მაგრამ აგრეთვე ნიჟარის ფორმის; ისინი ჩვეულებრივ, ერთმანეთზე მჭიდროდ შენებებული, ქმნიან ერთიან კირქვის მასას და არაა ადვილად ამოსაცნობი. თავად აფხაზოვს ისინი რამდენიმე ჰქონდა, ოღონდ დაუდგენელი ფრაგმენტები; სხვებთან ერთად ძალზე მსხვილი ნაჭუჭი, ალბათ დიდი ნიჟარისა, Chama-სი, რომელიც სხვადასხვა ერთმანეთზე შენებებული ნაჭუჭებისგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი.

კირქვის ბელტები, რომლის დიდი ნატეხებიც ვაქვხე ყრია, იმითი გამოირჩევიან, რომ შუაში წარმოადგენენ ყაყისფერ კაუს, გარედან კი სუფთა კირს და თეთრი ფერისანი არიან. მათში გვხვდება აგრეთვე გაქცევილობები, უმეტესად ბრტყელი, უფორმო, თითქმის ლოკოკინის მსგავსი ნიჟარები, მაგრამ არსად მთლიანს არ შეიცავენ და ამიტომ არაა ადვილი დასადგენი.

ამას გარდა ყველგან ირგვლივ ახლო მთებზე ძვეს სტალაქტიტები, რომელთა რაოდენობა ძალზე დიდი უნდა ყოფილიყო, რადგან ის გამოიყენეს მეოგალების დიდი ეკლესიის ასაშენებლად, რომელიც შტაბბინიდან რამდენიმე კერძზეა მთაში. მე ვნახე ზოგიერთი ეს სტალაქტიტი, რომლებიც იყვნენ მკლავის სიმახო და წყრთის სიგრძე. ამ წარმონაქმნზე საესებით ნათლად ჩანს დანანვეთი (გეოპიე); მაგრამ არსად შეიმჩნევა ქვაბულები, სადაც შეიძლებოდა ისინი წარმოქმნილიყვნენ.

^{*} ჯარისკაცები მას მეტწილად ეძახიან ნოვოგალეს ან ხუმრობით ნოვაგიბელს, ე. ი. ახალ სიკვდილს, რადგან მათი შტაბბინა მხოლოდ ახლაბანს გადმოიტანეს აქ. ადრე ის მარანში იყო განლაგებული, სადაც წყალდიდობისგან დაუცველი, თითქმის ყოველთვის სველი მიწა უფრო მეტ ზიანს აყენებდა ჯარს. ამის მიზეზად სრულიად უსაფუძვლოდ მიიჩნევენ ბ-ნი გამბა მძლავრი სუნის მქონე ორთქლს იქაური მცენარეულობისა.

გარდა ამისა გვხვდება აგრეთვე რკინის შლაკის მსგავსი ელუვანური მასები, რომლებიც ძალზე მსუბუქი და დაჩერებული არიან და უეჭველად ლავისებური წარმოშობისადაა საჯულებელი. ისინი მოიპოვებიან დიდი და ღრმა ქვაბის ფორმის ჩაღრმავების ირგვლივ, რომელიც ბანაკიდან რამდენიმე ვერსზე მოჩანს მთაში. მათში შეიძლებოდა ძველი კრატერის კვალის შეცნობა. მე გადავწყვიტე ჩემი შემდგომი მგზავრობისას ეს ადგილი დამეთვალიერებინა, რათა დავრწმუნებულიყავი იმ ქვაბურის ელუვანურ წარმოშობაში.

თავადმა აფხაზოვმა უალრესად მეგობრულად მიმიღო. რამდენიმე დღეში მას განზრახული ჰქონდა ბანაკის მიდამოების სიმშვენიერე ეჩვენებინა ჩემთვის და ამიტომ უბრძანა აქედან 3 ვერსზე მთაში, აბაშას წყალვარდნილთან მოეშადებინათ სასადილო მაგიდა. მთელი მისი კორპუსის ოფიცრობაც დაპატიჟებული იყვნენ. დარიანი ამინდი დგებოდა და სასიამოვნო გაზაფხულის დღეს გვპირდებოდა.

აბაშა, რომელიც წყალვარდნილის იქით 2 ვერსზე ისეთი თხელია, რომ მასში ცხენით გასვლა შეიძლება, სათავეს იღებს ამ ადგილიდან 20 ვერსზე მთებში. წყალვარდნილის სიმაღლე სულ ცოტა 15 საუენია; შემდეგ მდინარე კიდევ მეორე წყალვარდნილს ქმნის, რომელიც არაა ისე ლამაზი და მაღალი. იქ, თავის დინებაში კლდეებისგან ისე ვინროვდება, რომ ძალით გამოდის მათ შორის და ხან გვერდით, ხანაც შუაში იმ კლდეებზე ხმაურით ვარდება. ხშირი ბუჩქნარი, რომელიც მის ნაპირზე იზრდება, ხელს უშლის ჩანჩქერის თავისუფლად დანახვას, რომელთანაც ჩასვლა ასევე არ შეიძლება, რადგან ნაპირები ძალზე ფრიალთაა.

უფრო ზევით ლეჩხუმის მთებში უნდა იყოს ძალზე ბევრი და მნიშვნელოვანი წყალვარდნილები, რომლებიც შვეიცარიულს სიმაღლესა და სილამაზეში შეეფიქრებოდნენ. ზოგიერთები 60 საუენის სიმაღლიდან უნდა ვარდებოდნენ. ჯერ კიდევ წლის ადრე დრო იყო, თორემ მე ცუდი დარის გამო მთებში მოგზაურობისგან თავს არ შევიკავებდი. საერთოდ საკვირველია, რომ გარდა ლეჩხუმისა, როგორ ნაკლებად მდიდარია კავკასიის სხვა მთიანი მხარე წყალვარდინილებით, მაშინ როცა შვეიცარიაში მათი დიდი რაოდენობა შეიმჩნევა.

მოგალები უკვე სამეგრელოს ეკუთვნის, რომლის ყოველ მმართველს დადიანი (დაახლოებით მთავარი ანუ ჰერცოგი) ჰქვია, მაშინ როცა გურიის მმართველს – გურიელი, ხოლო ქართლისა და იმერეთისას მეფე

ენოდებოდა. ამჟამინდელი დადიანია ლევანი¹, გრიგოლის² ვაჟი; მას აქვს რუსული წინი გენერალ-ლეიტენანტისა, მაგრამ ჯამაგირს არ იღებს. ცხოვრობს მხოლოდ თავისი ქვეყნის არასაკმაო შემოსავლით, მოუხედავად იმისა, რომ ძალზე ნაყოფიერს და ზღვასთან ასე მოხერხებულად მდებარე სამეგრელოს გაცილებით მეტის შესაძლებლობა აქვს. რამდენიმე წლის წინ მან მოინდომა თავისი შემოსავლის გაზრდა, მაგრამ, როგორც შედეგმა გვიჩვენა, არასწორად წამოიწყო საქმე. სახელდობრ, იგი თავისი ყმებისგან სხვას არაფერს იღებს, გარდა ყოველწლიური მცირე გადასახადისა ხბოებით, ქათმებით, კვერცხებითა და ღომით. მან სცადა სხვა ქვეყნების მსგავსად შეენერა სულზე 25 ვერცხლის კაპიცი ყოველწლიურად. მან ეს გააცნო თავის გლეხებს, რომლებიც, რა თქმა უნდა, ამას უნდა დათანხმებოდნენ. მაგრამ მისი ბიძა³, რომელიც ძველ ადათ-წესებს მკაცრად იცავდა და რომელიც ხალხს ძლიერ უყვარდა, როგორც ამბობენ, ძალით წინ აღუდგა ამ სიახლეს და დადიანი იძულებული შეიქნა შემოღებული გადასახადი კვლავ გაეთქმებინა.

ის ხელახლა თავის მწირ შემოსავალს დასჯერდა. სურსათი, რასაც მას ყმები აძლევენ, თითქმის მხოლოდ იმას ხმარდება, რომ შეინახოს მისი დიდი ამალა, რომელიც ხშირად 50 წარჩინებულისგან, უმეტესად თავადებისგან, შედგება. ისინი ყველაფერს, რასაც გლეხები იშოვნიან, გარკვეული სიხარბით ეტანებიან. დადიანს ამათგან სრულებით არავითარი სხვა სარგებელი არ აქვს, გარდა პატივისა, რომ ისინი მას, როგორც მუდმივი პირადი დაცვა, გარს ახვევიან. ამიტომ თვითონაც ძალზე ხელმოკლედ ცხოვრობს და არასდროს არ აჩვენებს თავის ცხოვრების პირობებს მასთან სტუმრად მოსულებს. სტუმარს ჩვეულებრივ გამოუყოფენ განსაკუთრებულ სადგომს გვერდით შენობაში, სადაც მათ საჭმელს შეუგზავნიან და მხოლოდ გარკვეულ დროს, როცა ეს დადიანს სურს, უხმობენ მასთან. ზოგჯერ კი თვით მოინახულებს სტუმრებს. არასდროს არ შლის სუფრას სტუმრის თანდასწრებით, ვინაიდან ცხოვრობს ძალზე მომჭირნედ. როგორც ამბობენ, მხოლოდ სიმინდი, ღომი და ღვინო აქვს.

¹ ლევან გრიგოლის ძე დადიანი (1791-1845), გენერალ-ლეიტენანტი. სამეგრელოს მთავარი გახდა 1811 წელს. მანამდე განაგებდა დედამისი წინო.

² გრიგოლ კაციას ძე დადიანი (1770-1804), მთავარი სამეგრელოსი 1788 წლიდან. რუსეთის მფარველობაში შევიდა 1803 წელს.

³ ეს ბიძა ალბათ მანუჩარ დადიანია.

იშვიათად მიირთმევს ხორცეულს, რათა არ განსხვავდებოდეს თავისი ქვეშევრდომებისაგან.

მას ჰყავს კიდევ ერთი ბევრად უმცროსი ძმა¹, რომელიც იყო საიმპერატორო გვარდიის ლეიტენანტი სანქტ-პეტერბურგში. 5-ოდე წლის წინ ის ჩამოვიდა აქ სტუმრად, მაგრამ თავადმა (ბიძამ – გ. გ.) რუსული მმართველობის წინააღმდეგ განაწყობა და დააჯერა, რომ თავისი ძმის სიახლეთა წინააღმდეგაც გამოსულიყო და აგრეთვე, როგორც ამბობენ, თვით იმერეთის საქმეებშიც გარეუღიყო. დადიანმა ის პირადად გააგზავნა სანქტ-პეტერბურგში გასასამართლებლად, საიდანაც გადაგზავნეს ომსკში იქაურ გარნიზონში.

მეგრელები, იმერლებზე არანაკლებ ღარიბები, მათ მსგავსად მხოლოდ ღომით და სიმინდით ცხოვრობენ. მაგრამ სანოვანე მალე უთავდებათ, ისე რომ მარტში ან აპრილის თვეში პირველ ნორჩ ბოსტნეულს (მწვანოლულს) ჭამენ. ბევრი ზაფხულამდე ამ ბალახეულით ცოცხლობს, ვიდრე მათი ღომი არ დამნიფდება. სიზარმაცის გამო არასდროს არ მოჰყავთ ღომი საჭირო რაოდენობით, რომ არაფერი ვთქვათ სიმინდზე (თურქული ხორბალი), რომელიც ხშირად კიდევ უფრო ადრე უთავდებათ და რომელიც დიდი რაოდენობით რომ მოეყვანათ, შეეძლოთ კონსტანტინოპოლში საკმაო სარგებლით გაეყიდათ; თურქული გემები ხშირად საგანგებოდ მიდიან იქიდან რედუტ-კალეში ამის შესაძენად.

ჩვეულებრივ ძალზე საკვირველია, როგორ ცხოვრობენ მეგრელები მწვანოლთა და მკუხე ხილით, რასაც ისინი განზრახ არ ამნიფებენ. კრუფენ მკუხეს, ხარშავენ ერთგვარ წვენს, ანდა ჭამენ უმად, ამიტომ მათთან ვერასდროს შეხვედები მწიფე ხილს. რადგან მეგრელები იშვიათად შეექცევიან ხორცეულს, ამიტომ კმაყოფილდებიან უმეტესად პატარა ლუკმით. მე ხშირად მინახავს მეგრული ან იმერული სუფრასთან, თუ როგორ ჭრის ქათამს 10-15 პატარა ნაჭრად და თითოეულს თითო პატარა ძვალს არგუნებს, რომელზეც მხოლოდ ერთი ბენო ხორცილა ჰყიდია და ამასთან ეს ლუკმა თითოეულის მიერ განსაკუთრებული მადლობით და მდაბალი თავის დახრით იყო მიღებული და ჩაითვალა საგანგებო დამსახურებად.

13 მაისს მე გამოვემშვიდობე ჩემს თავაზიან მასპინძელს თავად აფხაზოვს და გავეშურე სალხინოსაკენ, დადიანის საზაფხულო რეზიდენცი-

¹ უმცროსი ძმა გიორგი დედამ წაიყვანა პეტერბურგში 1811 წელს.

ისკენ. მსურდა მისი მეუღლე მაინც გამეცნო, თუ თვით მას ვერ დავეჭვრ-
დი სახლში, რადგან უკვე რამდენიმე ხნის წინ ზუგდიდში იყო წასული,
რათა გაემაგრებინა თავისი საზღვრები მჭობელი აფხაზების თავდასხმე-
ბიდან. როგორც კი ეს უკანასკნელნი დადიანს შორს დაიფულებენ, ესმიან
თავს მის სამფლობელოს, საბრალო მეგრელებს სტაცებენ უკანასკნელ
საქონელს და ტყევეებიც კი მიჰყავთ თან. ხოლო საკმარისია დადიანი,
რომლისაც მათ ძალზე ეშინიათ, იმ მხარეში მივიდეს, რომ უკან გარბიან
მთებში და მეგრელებს მშვიდობა უბრუნდება. ზაფხულობით დადიანს არ
შეუძლია მათი დასჯა, რადგან ისინი ტყეებში და მოუვალ მთებში იმალებიან
და მხოლოდ ზამთარში უხდის უმკაცრეს საზღაურს.

დილის 11 საათისთვის მიგატოვე მეოგალები, გავიარე ვაკე, რომელზეც
მიმოფანტული იყო კირქვის ბელტები, გავუარე აბაშის წყალგარდნილს და
შევედექი აღმართს ნიფლის და კაკლის ულრან ტყეში. მიწოდდა იმ ქვა-
ბურთან მივსულიყავი, რომელსაც თავად აფხაზოეთან ნანახ ლავის მასე-
ბის შემდეგ ჩამქრალი ვულკანის კრატერად ვთვლიდი. სამწუხაროდ, ჩემ-
მა გამყოლმა ვერ გამიგო და მიმიყვანა სულ სხვა ადგილზე. ის მარწმუნებ-
და, რომ აქედან არ შეიძლო იმ კრატერის მოძებნა. ასე რომ იძულებული
შევიქენით ტყიან-მთებში გავლილი ეს დიდი გზა ხელახლა უკან გაგვევლო
მეოგალებამდე, რათა შემდეგ კრატერამდე მიგვეღწია.

აქ, ამ ადგილიდან, სადაც ჩემმა გამყოლმა გაუგებრობის გამო მომიყ-
ვანა, დავინახე ორი საკმაოდ მაღალი მთა, რომლებიც დაფარული იყო
ფოთლოვანი ტყით. როგორც ყველა დანარჩენები, ისინი შედგებოდა
კირქვისაგან. ერთი კუთხით ერთმანეთს ებჯინებოდნენ და სადაც წინან-
დელ მოსახლეობას კირქვიან კლდეებში (რომელიც ალბათ დასაბამიდან
გამოქვაბულს ქმნიდა) მალაროს გაყვანა შესძლებიათ, რომელიც შიგნით
ღრმად მიდის კლდეში. მისი შესასვლელიც კარით იყო დაკეტილი. ეს
განმარტოებული მთის საკანი მთლად დამალულად იდო იმ ხეობის სილ-
რმეში. მასთან მისვლა მხოლოდ გაჭირვებით და არცთუ უსაფრთხოდ
შეიძლებოდა; ბუნებამ მის შესაქმნელად გაცილებით მეტი იზრუნა,
ხელოვნურად კი მხოლოდ შესასვლელი იყო ამოშენებული და გამოქვაბუ-
ლი ცოტა ნესიერად გაფართოებული. მე ვერ შევიტყვე ვის უნდა ეცხოვ-
რა მასში. მე მომიწია სულ მცირე ერთი ვერსის შეუჩერებელივ აცოცება
კლდეზე, რათა იქამდე მიმეღწია. ამასთან მთა ისე ციცაბო იყო, რომ

სიცხისაგან მთლად გამოსავათებული და გახურებული მივადექი გამოქვაბულს, მაგრამ ჩემი ცდა არ დამიფასდა.

როცა იქიდან გზა განვაგრძე, გავედი პატარა მდინარე აბაშზე, რომელიც თავის კალაპოტში დიდი რაოდენობით მიაგორებს კაჟიან ქვებს და აქ ისე თხელია, რომ მასში ძალზე მოხერხებულად შეიძლება ცხენით გასვლა. იქიდან შეუჩერებლოვ გავიარე ძალზე დამქანცველი ტყიანი გზა, რომელიც ხან აღმართ, ხან დაღმართ მიდიოდა. ხშირად მიხდებოდა ღრმა ტალახში გასვლა და არცთუ იშვიათად ვიდექი საშიშროების წინაშე მასში ჩავრჩენილიყავი. ფოთლოვანი ტყე ისე ხშირი იყო, ხოლო ტოტები ისე გრძელი, რომ სახე ყოველნუსს მეკანრობოდა მათგან.

მთელ ამ გზაზე სრულებით არაფერი ყურადსაღები არ შემხვედრია; ყველგან თიხამინა, ყველგან პატარა ნაკადულები, რომელთა ნაპირებზეც ეყარა კირქვისა და კაჟის ქვები.

მოგალებიდან 15-ოდე ვერსზე მივალწიე საჩურას (საცხურა), რომელიც დადიანის ზაფხულის ბანაკს ჩამოუდის გვერდით. მასზე პირველად შემხვდა ხიდი; ის მეგრელთა უდარდულობისა თუ სიზარმაცის გამო გაკეთებული იყო ხის ტოტებისგან და შეკრული იყო წნელებით, ისე რომ მასზე მხოლოდ ფეხით შეიძლებოდა გასვლა, ისიც საცმად საფრთხის ქვეშ; ცხენები კი ამავე დროს მდინარით გაჰყავდათ. ეს ხიდი იყო ძალზე ვიწრო და მაღალი, ისე რომ ზედ გასვლისას განუწყვეტლოვ ქანაობდა. ის აქა-იქ შეეკეთებინათ, მაგრამ არაფერია იქიდან მდინარეში გადავარდნაზე ადვილი. სინამდვილეში ძნელი დასაჯერებელია, როგორ არ ზრუნავს ამ ხიდზე დადიანი, რომელსაც თვით ხშირად უხდება მასზე გადასვლა, მოუხედავად იმისა, რომ ის (ხიდი – გ. გ.) ასე ახლოსაა მისი ბანაკიდან. რატომ არ ააგებს გამძლე ხისგან, რაც მას სრულებით არ აკლია და, პირიქით, ფლობს უდიდესი სიჭარბით, ისე რომ უძვირფასესი ხე შეუძლია სურვილის მიხედვით აირჩიოს.

მცირე მანძილის გავლის შემდეგ მივადექი დადიანის საზაფხულო სადგომს სალხინოში. მე ვფიქრობდი, რომ აქ ენახავდი სამეგრელოს მპრძანებლის სულ ცოტა მშვენიერ შენობებს მაინც. ამის მაგიერ, როგორც კი ტყიდან გამოვედი, მდინარის წინ პატარა მოედანზე შევნიშნე „კიბიტკის“ მსგავსი რამდენიმე, მრგვალი დაწნული ქოხი, რომლებსაც აქვთ ზევით აწეგებული სახურავები, ორი ერთმანეთის საპირისპიროდ მდებარე კარი

და არც ერთი ფანჯარა. პირველად ისინი მეგონა გლეხების ქოხები, მაგრამ მაშინვე შევიტყვე, რომ მათში ცხოვრობდნენ კარის თავადები. შემდეგ უფრო წინ შევნიშნე ქვის ძველი ეკლესია სამრეკლოს გარეშე; ზარი ეკიდა გვერდზე მდგომ პატარა სახლზე. ეკლესიის უკან იდგა დადიანის სასახლე, რომელიც უკვე ისე მოძველებული და მორყეულია, რომ წარმოუდგენელია ის ასეთი თავადის საცხოვრებლად ჩათვალა კაცს. კედლებში ყველგანაა განიერი ნაპრალები და ნახერცები. საერთოდ ისეთი ცუდი შესახედიია, როგორიც შეიძლება ძალზე იშვიათად ყოვლად უბრალო მზნაურის საცხოვრებელი იყოს რუსეთში. მის წინ დგანან მშვენიერი ხეები, რომლებიც სასიამოვნოდ, გამაგრილებლად ჩრდილავენ ირგვლივ მიდამოს.

თვით სახლი მთლად ხისაა და შემდგარია მაღალ ბოძებზე, რადგან საფუძველი არ აქვს. კიბით ავდივართ დახურულ აივანზე, რომლის გვერდებზეც შეინიშნება დასაჯდომები. შიგნით მოთავსებულია დადიანისა და მისი ოჯახის საცხოვრებელი ოთახები. თვით ოთახებში ვერსად ვნახე სკამები ან სხვა ავეჯი, მხოლოდ რამდენიმე მერხი იდგა კედლებთან. ოთახები, რომლებიც განკუთვნილია მოსამსახურეთათვის, საკმაოდ ჭუჭყიანი და ძალზე ღარიბული იყო.

ამის საპირისპიროდ, ჩემმა განსაკუთრებულმა მიღებამ დაადასტურა დამახასიათებელი, პატივცემული ტონი, რაც აქ დადიანის კარზე გაბატონებული და მხოლოდ აქედანაც იგრძნობა, რომ სამეგრელოს მზრდნებლის სიახლოვეს და მის კარზე იმყოფები. სახელდობრ, როცა მე იქ მივედი, დავინახე დიდებული მეგრელების გარკვეული რაოდენობა კაკლის ხის ქვეშ თავშეყრილი; ისინი ისვენებდნენ ჩრდილში და მთელი ძალით განცხრომას ეძლეოდნენ; ზოგიერთების აღჭურვილობის ვერცხლის სამკაული მათ თავადურ სისხლს ადასტურებდა. მე მიუვახლოვდი და ვთხოვე დადიანისთვის შეეტყობინებინათ ჩემს შესახებ. ის რამდენიმე დღეა რაც ზუგდიდში წასულიყო და მე მხოლოდ იმის იმედი მქონდა, რომ წარმადგენდნენ მმართველ ქალბატონთან, რადგან გადასაცემი მქონდა თავადი აფხაზოვის წერილი.

როგორც კი დადიანის ნათესავმა ერთ-ერთმა თავადმა შეიტყო ჩემი სურვილი, გადამეცა საღამო ქალბატონისთვის, მაშინვე წავიდა, რათა ეცნობებინა ჩემს შესახებ. ამასობაში მე ვესაუბრებოდი დანარჩენებს მეოგალებიდან წამოყვანილი თარჯიმნის მეშვეობით. ზოგიერთი მათგანი,

უმეტესად დადიანის ახლო ნათესავები, რომლის დედა¹ ჯერაც პეტერბურგში ცხოვრობს, ცოტა ხნის წინ დაბრუნებულიყვნენ იქიდან, მაგრამ რუსულს ვერ ლაპარაკობდნენ.

ამასობაში წყნარი ნაბიჯით მომიახლოვდა გენერალ-მაიორი, თავადი ნიკო დადიანი², ამჟამად მმართველი დადიანის ბიძა. მას ეცვა მწვანე ფორმის ზედატანი (ხიფთანი) ნითელი საყელოთი და გადანაკეცებით, ამოქარგულობის გარეშე. თავზე ეხურა ნაცრისფერი ბენვის ქუდი; ულვაშები მონითალოდ ჰქონდა შეღებილი. მე საკმაოდ დიდხანს ვესაუბრე მას. ის იყო ძალზე მეგობრული და უნდა იყოს ჭკვიანი, ეშმაკი კაცი, ასევე საკმაოდ კარგ ურთიერთობაში კალამთან. ხალხს ის ძალიან უყვარს, რადგან მათი მხარე უჭირავს და დადიანის სიახლეებს ეწინააღმდეგება.

მას შემდეგ რაც კარგი სამი საათი ვიცადე კაკლის ხესთან, სადაც მე ხან ვიდექი და ხანაც ვიჯექი, ბოლოს გამოჩნდა მსახური, რომელმაც მომახსენა, რომ ქალბატონი³ ახლა მზადაა ჩემს მისაღებად. მე ამიყვანეს მალე იმ აივანზე, სადაც მერხებზე ირგვლივ კუბადან მოტანილი ჩვეულებრივი სპარსული ნოხები დაეფინათ. ის იჯდა ერთ-ერთ მისთანაზე. მე გადავეცი თავად აფხაზოვის წერილი, რომელშიც ის ჩემს მოგზაურობას აუწყებდა სამეგრელოში. რადგან ქალბატონი რუსულს ვერ ლაპარაკობდა, დააძახებინა თარგუმანს, ქართლელს, რომელიც იყო ტფილისის აზნაურთა სკოლის აღზრდილი, ახლა კი მისი ბავშვების მასწავლებელი. თავის საუბარში ქალბატონი ძალზე მონყალე და კეთილი იყო, აღმითქვა ყოველი შესაძლო დახმარება, რათა გამეგრძელებინა მოგზაურობა მის სამფლობელოში. მას ძალიან მდიდრულად ეცვა; ალბათ მისი ტუალეტი იყო მიზეზი ჩემი დაგვიანებული აუდიენციისა. მას ეცვა თეთრი ატლასის ძალიან გრძელი კაბა, რომელიც დგომისასაც ფეხებს უმაღლავდა. რადგან ის ძალიან მსუქანი იყო და მეტად სრული მკერდი ჰქონდა, კაბა ნახევარ მკერდსაც ძლივს უფარავდა და ხშირად გარეთ გამოუჩნდებოდა ხოლმე, ისე რომ იძულებუ-

¹ ლევან დადიანის დედა ქართლ-კახეთის მეფის ასული წინო 1811 წელს წავიდა პეტერბურგში.

² ნიკო გიორგის ძე დადიანი (1780-1834), კაცია დადიანის ძმის შვილი, ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე; ეკუთვნის ნაშრომი „ქართველთა ცხოვრება“. მას ებოძა გენერალ-მაიორობა აფხაზთა დამარცხებისათვის – გენერალ გორჩაკოვთან ერთად 1821 წ..

³ ლევან დადიანმა 1811 წელს ცოლად შეირთო ზურაბ წერეთლის ასული მართა.

ლი ხდებოდა ხელით გაესწორებინა. საერთოდ ქართველ ქალებს ტფილისში უყვართ კაბის ღრმად ამოჭრა და ბალებზე მეტწილად ძალზე გამიშვლებული მკერდით ჩნდებიან, რითაც ისინი რუს ქალებს ექიმპებიან. ქალბატონს ყელი დაფარული ჰქონდა წმინდა, მთლად სიფრიფანა მუსლინის (მარამაშის) საყლოთი, რომელიც არავითარ შემთხვევაში მკერდის დასაფარავად არ იყო განკუთვნილი. ყელზე ეკიდა ლამაზი, ოქროს გრძელი ჯაჭვი და ნამდვილი მარგალიტი რამდენიმე მშვენიერი ზურმუხტით.

ამ კაბაზე მოსხმული ჰქონდა ცისფერი ბენჯი, რომელსაც სარჩულად ჰქონდა თეთრი ტაფტა, ხოლო ნაპირებზე გარშემო სიასამური დაუყვებოდა. ატლასის კაბის სახელოები იყო გრძელი და ვიწრო, ბენჯის კი განიერი და გახსნილი და გრძლად ეშვებოდნენ მხრებიდან. თავზე მჭიდროდ ჰქონდა ნაკრული ყავისფერი აბრეშუმის თავშალი, ოქროთი ამოყვანილი; მის ზემოდანაც და ქვემოდანაც ორივე მხარეს შავი თმა ჰქონდა ჩამოშვებული, რომელიც ნაწნავებად კი არ ჰქონდა დანწული, არამედ სწორად დაფარცხნილი, ყურებს ახლო, ლოყებს ქვემომდე აღწევდნენ.

ამას გარდა თავიდან მხრებზე ჩამოშვებული ჰქონდა თხელი, ხორციისფერი გაზი (Flor), რომლითაც იფარავდა თავის მკერდს, როცა ისინი ზანდაზან ძალზე გამოჩნდებოდნენ. ხელზე არ ეცვა ხელთათმანები, ფეხები სრულებით არ უჩანდა.

ერთი დღის მერე მას თითქმის იგივე მორთულობა ჰქონდა, მხოლოდ თეთრი ატლასის კაბის მაგიერ ეცვა ცისფერი და სხვა მარგალიტები ეკეთა ყელზე.

მას ჰქონდა მიშხიდველი სახე, ცოცხალი შავი თვალები და საღი, უეჭველად ხელოვნურად მომატებული სახის ფერი, რომელიც თავისი სითეთრით გამოირჩეოდა; მხოლოდ მისი მსუქანი ფიჯურა არ უხდებოდა სასიამოვნო სახეს.

მისი კარის ქოში, მე აგრეთვე ვიხილე ზოგიერთი ქალი, რომლებსაც ასევე კარგად ეცვათ და უმეტესად მსგავსი ატლასის კაბები ემოსათ.

ჩვენი საუბარი საკმაოდ ცოცხალი იყო; გამოძიება მგზავრობის შესახებ და ძალზე გაეხარდა, რომ მის სამფლობელოშიც ვიყავი ჩასული. მან წინასწარ რამდენჯერმე მომიხადა ბოდიში, რომ აქ ისეთ კარგ მიღებას და პირობებს ვერ ვნახავდი, როგორც რუსეთში. საერთოდ ძალზე ყურადღებიანი და მეგობრული იყო. მასთან ჩაით გამიმასპინძლდნენ.

მას შემდეგ, რაც ქალბატონთან ნახევარი საათი ვისაუბრე, გამოვეთხოვე და წამიყვანეს ერთ-ერთ დაწნულ ქოხში, სადაც მაშინვე ჩემი სანოლის წინ ხის მერხი დადგეს; მასზე გადააფარეს საკმაოდ ჭუჭყიანი საფარი, დადეს არანაკლებ ჭუჭყიანი სახოცი, ვერცხლის ტარებიანი ჟანგიანი დანა-ჩანგალი და სადილით გამიმასპინძლდნენ. ამას აკეთებდა ჭუჭყიანი პეგრელი დახეულ სერთუქში, რომელსაც სუფრასთან მომსახურება ქუთაისში თავად ბებუთოვთან მეთოდურად უსწავლია. საჭმელი არ იყო ბოლომდე მზად და ძლიერ მლაშე; ქათმები ძალიან მაგარი. დასამშვიდებლად მითხრეს, რომ ქათმები მხოლოდ პირველ წლებში იხარშებიან რბილად; ბებრები კი ყოველთვის მაგრები რჩებიან და სავსებით უგემურნი. ინდაური, რომელიც ამის შემდეგ მოიტანეს უკეთესად შემზადებული და რბილად შემწვარი იყო.

ვახშმის შემდეგ კვლავ ვესტუმრე ქალბატონს. ის სალამოს ლოცვას აივანზე ასრულებდა; მღვდელი უკითხავდა სახარებას და ისიც იმეორებდა ლოცვას. სალოცავად ზემოთ აივანზე შეიკრიბნენ თავადები, ხოლო ქვევით ხეების ირგვლივ ბლომად სხვა ხალხი. ქალბატონი ძალზე მორწმუნე უნდა იყოს და დღეში სამჯერ ლოცულობს, რათა ხალხს მაგალითი უჩვენოს. საერთოდ ძალზე ღვთისმოსავად ცხოვრობს, უყვარს თავისი ხალხი და გონიერებითა და ჭკუით ძალზე აქებენ, ისე, რომ დადიანი მისი რჩევის გარშე იშვიათად თუ რამეს იღონებს.

ლოცვის შემდეგ დამსვენს; ის ერთ სკამზე დაჯდა, ხოლო მე მომიწიეს მეორე. ირგვლივ იდგნენ თავადები და ერთი შემოფლეთილი აზნაური. მე მოვიკითხე ქალბატონის შვილები, რომლებიც მაშინვე გამაცნო. მასთან ორი თავაზიანი ბიჭი იყო სახლში; უფროს ამათვანს – გიორგის¹ – ეცვა ცისფერი აბრეშუმის ხიფთანი, უმცროსს – კონსტანტინეს² კი ჩერქეზული ჩოხა; მას ოქროსფერი ხუჭუჭა თმა და სასიამოვნო სახე მეტად საყვარელს ხდიდა; ამავე დროს ის იყო ძალზე ცოცხალი და მხიარული. გიორგის ჰქონდა ავადმყოფური, ფერმკრთალი სახე; მაშინ მას

¹ გიორგი ლევანის ძე (1814-1902). შემდგომ, ინფანტერიის-გენერალი. ლიტერატურული ფსევდონიმი „კოლხიდელი“ (ეკუთვნის „რუხის ბრძოლა“ და სხვა). მთელი ქონება და ბიბლიოთეკა უანდერძა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას,

² კონსტანტინე ლევანის ძე (1819-1889). მოგვიანებით გენერალ-ლეიტენანტი (1878). იმპ. ალექსანდრე II-ის ფლოგელ-ადიუტანტი.

ციება სჭირდა; შუბლზე მრგვალად შემოკვერცილი თმები მაინც და მაინც არ უხდებოდა.

უფროსი ვაჟი, რომელიც ამჟამად 14 წლის არის, ცხოვრობს ქუთაისში, თავად ბებუთოვთან, სადაც იზრდება; ის უკვე ძალიან კარგად ლაპარაკობს რუსულს. სხვა ორი ძმა ნერენ და კითხულობენ ქართულად, მაგრამ რუსულად ჯერ არ შეუძლიათ, რადგან მხოლოდ რამდენიმე კვირაა რაც მისი შესწავლა დაიწყო. თუმცა პატარა გიორგიმ მითხრა რუსული საახალწლო ლექსი, რომელიც მან თავის მშობლებს საახალწლოდ წაუკითხა; ის ძალზე ლამაზად ამბობდა ლექსს. ეს ორივე უმცროსი ძმა ასევე ძალიან მიშხიდველად ცეკვავს, მე ვთხოვე ქალბატონს მოენიჭებინა ჩემთვის სიამოვნება და ეჩვენებინა მათი ცეკვა; მანაც თხოვნა შემისრულა.

იქ მყოფმა თავადებმა სახლის წინ ქობში შეკრეს მჭიდრო წრე, რომლის შუაშიც პატარა კონსტანტინემ დაიწყო ცეკვა. ის ცეკვავდა ჩერქეზულად, აფხაზურად და მეგრულად. ყველა სამი ცეკვა მე ერთმანეთის ძალიან მსგავსი მეჩვენა; მხოლოდ ხელებით კეთდება თითო-ოროლა განსხვავებული მოძრაობა, მაშინ როცა ფეხების მოძრაობა თითქმის ერთიდაიგივე რჩება. პატარა კონსტანტინე თითის წვერებზე ცეკვავდა და მე გაოცებული ვიყავი, თუ რა ძალა ჰქონდა მას სხეულის ამ ნაწილში. ნახევარი საათის განმავლობაში ის თითქმის შეუწყვეტლივ დახტოდა თითის წვერებზე და არ დაღლილა. მან წინასწარ გაიხადა ფეხსაცმელები და ასე ცეკვავდა ქვიშიან მინაზე. მუსიკა, რომელიც მის ცეკვას ახლდა, იყო ხრინწიანი სიმღერა, ანუ უფრო უკეთ ძალზე მონოტონური ყვირილი და განუწყვეტელი ტაშისცემა წრეში მდგომი მეგრელებისა.

როცა პატარა, დაუღლელმა კონსტანტინემ ბოლოსდაბოლოს დაამთავრა, იცეკვა გიორგიმ; თუმცა მას პირველი სჯობდა სილამაზესა და მოქნილობაში. ალბათ თავისი ავადმყოფობის გამო გიორგის არ შეეძლო უკეთესად ეცეკვა. როცა ორივემ მოისვენა, ირგვლივ მდგომმა მეგრელებმა ჩაჰკიდეს ერთმანეთს ხელი, შეკრეს წრე და დაიწყეს თავისი ზედატანის რხევა მარჯვნიდან მარცხნივ, ისე რომ ამასთან მცირედ გადაადგილდებოდნენ; ამრიგად წრეში ძალზე ნელა მოძრაობდნენ და თან ერთფეროვნად მღეროდნენ, თუმცა სხვა მელიდიას, ვიდრე პატარა მოცეკვავთა ცეკვისას.

ჩემი გამგზავრების წინ მე ვინახულე აგრეთვე დადიანის უფროსი, დაახლოებით ექვსი წლის ქალიშვილი; უმცროსი ჯერ კიდევ ძიძასთან

იმყოფება. მას ეცვა ნითული აბრეშუმის ოქრომკერდით ნაქარგი ხიფთანი, რომელიც ფეხებამდე სწვდებოდა, თუმცა ისე, რომ ისინი უჩანდა; მისი ფეხსაცმელები იყო უხეში, მძიმე. ხიფთანი წინიდან, ისევე როგორც სახე-ლოები ქვევითკენ, შერეული იყო ვერცხლის დუგებებით და მჭიდროდ ედგა ტანზე. თავზე ეხურა აბრეშუმის პატარა ქუდი, ხოლო მის ქვეშ ჭუჭყიანი თეთრი თავშალი. საერთოდ მას დაუდევრად ეცვა, თუმცა საკმაოდ ლამაზი სახის ნაკეთები ჰქონდა; მაშინ როცა ვაჟიშვილები გაცი-ილებით სუფთად გამოიყურებოდნენ.

მეორე დღეს გამიმასპინძლდნენ საკმაოდ ცუდი ყავით; არც საუზმე იყო უკეთ მომზადებული. მე ცოტა ვჭამე და ქალბატონმა გაიგო ეს. გამოთხოვებისას ბოდიში მომიხადა უბრალო სუფრისთვის და აღმითქვა, რომ მის ქმართან უკეთესი შეხვედრა მექნებოდა. მე მას გამოვეშვიდო-ბე; მან მომცა გამყოლი და გამატანა წერილი თავის ქმართან; ამას გარდა მოურავის მეშვეობით, რომელიც ჩემთან ერთად უნდა წამოსულიყო, შეუკვეთა ცხნები. მაგრამ, ამ უკანასკნელმა ნახევარი დღე მალოდინა (აღბათ ვერსად შეძლო ცხენების შოვნა). ქალბატონმა ის მაშინვე დააჯა-რიმა სიზანტის გამო – ბრძანა მისთვის ძროხა ჩამოერთმიათ.

მე გამოსათხოვებლად მივედი გენერალ-მაიორ ნიკო დადიანთან; ის დაშვდა თავის წნულ ქოხში სადილად მჯდომი. მისი ჭუჭყიანი მერხი გადასაფარებლის გარეშე იყო; გვერდით მხოლოდ ღომი ედგა; აღბათ მას უკვე მირთმეული ჰქონდა მარილიანი კალმახის წვენი, ანდა თავისი ქათა-მი. მის ახლოს მრავლად იდგნენ მსახურები, რომლებსაც სუფრის დროს ნარჩენები ერგებათ საჭმელად, რისთვისაც უღრმესი თყვანისცემით ხმის ამოუღებლად მადლობას უცხადებენ.

ქალბატონი კი აღბათ ღომს არ უნდა მიირთმევდეს, ურომლისოდაც არც ერთ მეგრელს ცხოვრება არ შეუძლია. მას, როგორც სიმიდს, უმთავრესად მხოლოდ იმიტომ თესენ, რომ მისი მოსავალი არაჩვეუ-ლებრივად დიდია და ხშირად ათასამდე მარცვალს შეიცავს. ხორბლეულს კი ასეთი ნამეტი არასდროს აქვს და მისი მოყვანა მეტ ჯაფასა და შრო-მას მოითხოვს, რასაც მეგრელების ზარმაცი ბუნება ვერ ეგუება.

რაჭასა და ლეჩხუმში მოდის შესანიშნავი ხორბალი და ჭვავი, ხოლო სიმიდნი, ისევე როგორც ღომი, მხოლოდ ღორების საჭმელად ითესება, მსგავსად ქართლისა. ამათი მოყვანა სამეგრელოშიც შეიძლებოდა ყველ-

გან, თუკი უზარმაზარი ტყეებს გაჩეხდნენ ან გადანევენდნენ, რომლებიც ზაფხულში თავისი ხშირი ტოტების მეშვეობით არაერთარ მზის სხივს არ ატარებენ და ნიადაგი თითქმის ყველგან, თვით პაპანაქება სიცხის დროსაც კი ნოტიო, სველი და ტალახიანიც კი არის. ამიტომაცაა ასე ბევრი ჭაობი სამეგრელოში, რაც რუსებისა და ყველა უცხოელის ჯანმრთელობას ჩვეულებრივ იოლად ასამარებს და ამდენ ჯარიმსაც ხოცავს ყოველწლიურად.

აქაურ მდინარეში მხოლოდ კალმახი ცხოვრობს, ხშირად 1/2-1 წერთის სიგრძის. მეგრელები მას უმეტესად ანკუსით იჭერენ, აგრეთვე ბადით, ხანდახან კი ხელებითაც. იქ სადაც წყალი არაა განსაკუთრებით ღრმა, ეს უმეტესწილად დილა-სალამოს ხდება, როცა თევზები მშვიდად ნვანან ქვის გვერდზე ან ქვეშ შემალულები, მეთევზე ხელს ტაცებს და უკან იშვიათად თუ ამოაქვს ნადავლის გარეშე. ხშირად კალმახები მდინარის მძლავრი დინების სანინალმდეგოდ ხტებიან ზემოთ კლდეზე, რომლებიც მის სვლას ხელს უშლიან და ამიტომ უფრო დიდებს (მაგალითად ორაგული) ჰაერში იჭერენ; მაშინ როცა თევზები ასეთ საცავს ან ხელისშემშლელ კლდეს გადაახტებიან, ვარდებიან კალათებში, რომლებიც კლდეებს ზემოთ ჰკიდია ჰაერში და ამგვარად იჭერენ.

აგრეთვე ბევრი მწვანე ხელიკი (მეტწილად ერთი ფუტი სიგრძისა) დარბოდა ირგვლივ ბალახებში. მე ისინი ჯერ კიდევ სურამთან^{*} აღვნიშნე; აქ უკებიც უნდა იყვნენ, თუმცა მე ვერცერთი ვერ მოვიპოვე. სამაგიეროდ ვიპოვნე დიდი გომბეშო^{**}, რომელიც იყო 4 დიუიმზე მეტი სიგრძისა და 3 დიუიმი სიგანის. ის კიდევ უფრო დიდი გაიზრდება; ზურგი მოყვითალო ჰქონდა და დაფარული ბევრი მოყავისფრო-რუხი ან მომავო მეჭეჭით, რომლებიც მას ძალზე საზიზღარს ხდიდა. სხეულის ქვემო ნაწილი მოთეთროა, ჭუჭყიანი ნაცრისფერი, რომელიც ყვითელში გადადის და შავადაა დანინჯლული.

შუადღისთვის სათანადოდ მომამარაგეს ცხენებითა და გამყოლებით და განვაგრძე გზა. პირველად გავედით საჩურაზე, რომელზეც აქ ხიდი არაა გადებული, ამასთან წყალი ცხენებს მუცლამდე სწვდებოდა. აქედან მივედით სუფთა, დაუმუშავებელ მშვენიერ მდელოზე (დაბლობზე),

^{*} იხ. ჩემი, ზოოლოგ. №, გვ. 189-90

^{**} იხ. I, თ. II, გვ. 167.

რომელზეც დიდი რაოდენობით იზრდებოდა ტაბლა (გვიძრა) და ანწლი, ისე რომ ორივენი მთელ ტყეებს ქმნიდნენ; გავლა მხოლოდ დიდი გაჭირვებით ხერხდებოდა, რადგან ცხენი თავისი მხედრით იყარგებოდა; ასევე გვინევდა ხშირ ფოთლოვან ტყეებში გაუვალი გზებით სიარული, სადაც დიდი ტალახი და ჭაობიანი ნიადაგი ცხენებს ყოველ წუთს ფეხის მოტეხით ემუქრებოდა.

დასაწყისში გზა ვაკე იყო, შემდეგ ავედით მთებზე, რომელთა ფრიალო ფერდობზე ხშირად მოგვინია აფორთხება. მე ხშირად მანცვიფრებდა ჩემი ცხენის სიმარჯვე, თუ როგორ ყოჩაღად და თამამად ადიოდა ნაფორ-ხილების გარეშე.

გზაზე იზრდებოდა ყოველნაირი ხილის ხეები: ქლიავი, ალუბალი, კაკალი, თუთა, ნაბლი და განსაკუთრებული სიდიდისა და გასაოცარი სისქის ლელვი, როგორიც მე ჯერ არსად მინახვას. ლელვი იყო ძალზე მსხვილი, მაღალი და ხშირფოთლიანი, როგორც სხვა ხეები სამეგრელოში, რომლებიც გამოირჩეოდნენ არაჩვეულებრივი ფოთლის აღნაგობით; მისი ნაყოფი აგრეთვე თვალმისაცემად დიდი და განსაკუთრებულად კარგი გემოსი უნდა იყოს, და, როგორც მითხრეს, თითქმის ერთ გირვანქას იწონიან.

ყველგან თან მდევდა წვიმა, აქაც კი არ გადაულია. ის იყო გახდა დღის 4 საათი, რომ ცა დაიფარა შავი ღრუბლებით და წამოუშინა წვიმამ სამიშ ნიაღვრებად. იძულებული გავხდით გამეთენებინა სოფელში, რომლის თითო-ოროლა ქოხი აქა-იქ გაფანტულად იდგა. სახელდობრ, არსად არც სამეგრელოში და არც იმერეთში არაა სოფლები. საკუთრივ არც ქალაქები, რადგან გვხვდება განმარტოებული ქოხები, რომლებიც ერთ-მანეთისაგან ხშირად ბევრი ვერსით არიან დაშორებული, მაგრამ მაინც ერთ და იგივე სოფელს ეკუთვნიან; ასე რომ კაცს დასჭირდებოდა რამდენიმე დღე, ერთი სოფელი მთლიანად რომ მოენახულებინა, განსაკუთრებით, როცა ქოხები ტყეში არიან გაფანტულები. აქაც ვნახე მსგავსი ქოხები, რომლებიც შიგნით საოცრად ღარიბულად და ჭუჭყიანად გამოიყურებიან. ქალები მაშინვე კივილით გაცვივდნენ იქიდან, რომ დამალულიყვნენ. თუკი მარტოხელა უცხო – როცა მამაკაცები სახლში იმყოფებიან – გაბედავს სახლში შესვლას, მას ემუქრება საფრთხე, რომ ეჭვიანი მეგრელი ყოველგვარი ფიქრის გარეშე ესვრის ან ხანჯალს გაუყრის, იმდენად ერთგულად იცავს ის თავის ცოლს. ამათგან ამჟამად საქებარ გამოწკლისს შეადგენენ ქალაქში მაცხოვრებელი ქალები; ისინი ყველგან

ჩნდებიან: ქუჩებში, საზოგადოებაში და ბაღებზე თვით ქართველმა ქალებმაც კი დაინყეს თავისი ხელის მთხოვნელებისთვის ერთი-მეორეზე უარის თქმა, რაც ადრე გაუგონარი ამბავი იყო. ადრე ერთი ასეთი უარი თუ თვით ქალიშვილს არა, მამას მაინც სასიძოს მხრივ სიკვდილით ემუქრებოდა.

ჩემს გამყოლს ქალბატონისგან ნაბრძანები ჰქონდა ეზრუნა, რათა ჩემთვის ყველგან კარგი მასპინძლობა გაენიათ. ამიტომ მან მაშინვე უბრძანა ორი ქათამი დაეკლათ, თუკი გოჭს ვერ მოძებნიდნენ. მე რომ მომენდომებინა, ის ძროხასაც კი დააკვლევინებდა, ისეთი მკაცრი განკარგულება ჰქონდა ქალბატონისაგან მიღებული.

მეორე დღე გაუთავებლად გაგრძელდა, სანამ ჩემმა გამყოლმა თავისი მთლად არაქათგაცილილი ცხენი მეორეზე არ გაცვალა. ცხენი ყველგან ძებნეს და მხოლოდ გაჭირვებით იშოვნეს; მთელი ტყეებში ირბინეს მის დასაჭერად და ვერსად ერთიც ვერ იპოვნეს. ცხენები აქ ჩვეულებრივ იშვიათობაა; ისინი ხშირად ორ პატრონს ეკუთვნიან სანახევროდ, რომლებიც ერთმანეთისგან საკმაოდ დაშორებით ცხოვრობენ.

მას შემდეგ რაც ნახევარი დღე დაიკარგა, მოიყვანეს ერთი საცოდავი ცხენი. გზას, როგორც ადრეც, მიყვადით ხშირ ტყეებში ღრმა ჭაობიანი ნიადაგით ტყის მცირე მდინარეებზე, რომლებშიც აქა-იქ დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა პატარა *Cyprinus amarus* L. (კობრა). ეს მდინარეები ისეთი თხელი იყო, რომ ჩვენ სრულიად თავისუფლად გავდიოდით მათში.

აქ დიდი რაოდენობით იყო აგრეთვე ქრიჭინა. ზოგიერთი მომწვანო მეტალისებრად ბრწყინავდა*, ზოგი იმავე სიდიდისა ცისფერი იყო.

ერთ-ერთ შემდგომ მდინარესთან დაუიჭირე ლამაზი გველი (*Coluber fugax* M.), ისეთი როგორიც მე ადრე სურამთან ენახე, მაგრამ, დაჭერა მაშინ ვერ მოვახერხე.

რამდენიმე საათის შეუსვენებელი მგზავრობის შემდეგ, ისე რომ არ შემხვედრია არც სახლი, არც ადამიანი, გამოვედი გაშლილ ადგილზე, რომლიდანაც შორს იშლებოდა სანახაობა. აქედან დაუნახე მაღალ კლდეზე მდგარი ციხე და გადაწყვიტე მისკენ წასულა. ის იყო მივალნი მთის ძირს, რომ ხელახლა ძლიერი წვიმა წამოვიდა (მომესალმა) და დიდი გაჭირვებით ავედი ციხემდე.

* ეს მწვანე სახეობა მე ახალი გვონია.

მთელი ეს მთა, როგორც ყველა დანარჩენი სამეგრელოში, წარმოადგენს ახალი ფენოვანი ფორმაციის კირქვას გაქვავებულობის გარეშე, თუ არ ჩავთვლით იმ ნიჟარათა წარჩენებს, რომლებიც მასში მოიპოვება და რომლებიც მეოგალებთან ვახსენე.

ციხე ცაკვიში (ჭაქვინჯი) ასევე კირქვიანი მთის წვერზეა ამართული. ის არც განსაკუთრებით დიდია და არც ძალიან ძველი. გალავანზე შეინიშნება რამდენიმე პატარა კოშკი, ალბათ ჯარისკაცებისთვის სათოფურებად (ამბრაზურებად). ციხეში არის ეკლესია, რომელიც ვერ ვნახე, რადგან შიგნით არ შემიძვეს დადიანის საგანგებო ნებართვის უქონლობის გამო, რაც საამისოდ აუცილებელი ყოფილა. მცველებს უმკაცრესად ჰქონდათ ნაბრძანები, მისი ნებართვის გარეშე არავინ გაეტარებინათ. თუმცა სამხედრო მეციხოვნე რაზმი არ დგას, მაგრამ რამდენიმე ზარბაზანი კი არის ციხეში. ციხისაგან 60 ბიჯის მოშორებით შიშველ მოედანზე იდგა ერთად-ერთი კოშკი, რომლის შესახებაც მითხრეს, რომ მას ციხესთან ჰქონდა მინისქვეშა დამაკავშირებელი გვირაბი. ერთ-ერთმა უწინდელმა მბრძანებელმა ეს ციხე ააშენა თურქების წინააღმდეგ. დადიანი ლეჩხუმში ამას გარდა კიდევ ორ სხვა ციხეს ფლობს – მურის და ორბელისას. სამეგრელოში მას კიდევ აქვს მეოთხე ციხე, გორდი. თუკი მას მივათვლით ამჟამად დანგრეულ ანაკლიის ციხესაც, მაშინ ეს იქნება ამ მხარის მეხუთე ციხე. ეს ციხეები უმთავრესად მთის ხალხების თავდასხმების წინააღმდეგაა აგებული, განსაკუთრებით ოსებისა და აფხაზების წინააღმდეგ, სხვები კი ოდიშში – თურქთაგან თავდასაცავად.

სამეგრელო იყოფა ორ დიდ პროვინციად – ლეჩხუმად და ოდიშად, რომლებიც თანაბარი სიდიდისა უნდა იყვნენ. უკანასკნელი ცოტა დიდია პირველზე, თუმცა ეს უფრო დასახლებულია; იგი შეიცავს 3000-მდე სახლს, რაც ოდიშში ძნელი მოსაძებნი იყო. ორივე პროვინციას აერთიანებენ სამეგრელოს სახელს ქვეშ, ამიტომ ლეჩხუმს არ უნდა შევხედოთ როგორც ცალკე პროვინციას, თუკი დადიანს სამეგრელოს ბატონს ვუნოდებთ. სამეგრელო ძველი, ან უფრო უკეთ, მოძველებული სახელწოდებაა, რადგან ამჟამად მეგრელები არასდროს ასე არ უწოდებენ, არამედ ერთმანეთში ყოველთვის ოდიშს ხმარობენ. როცა კი ისინი ქართლელს ან სხვა უცხოელს ესაუბრებიან, მაშინ თავის თავს ყოველთვის მეგრელს უწოდებენ, რადგან ისინი მათთვის მხოლოდ ამ სახელით არიან ცნობილი.

მთელი სამეგრელო არ ეკუთვნის დადიანს, რადგან მარტო გენერალ-მაიორ ნიკო დადიანს სულ მცირე 500 სახლი და ერთი ციხე ეკუთვნის

ოდიშში; ისევე როგორც კაპიტან ნიკოლოზ დადიანს, დღევანდელი რეგენტის ნათესავს, აქვს 150-მდე სახლი და ერთი ციხე; თუკი არ ჩავთვლით სხვა თავადების მდიდარ სამფლობელოებს, რომელთა მამულებიც არაა უმნიშვნელო.

ამ ციხიდან მომინია კიდევ ზოგი ცუდი ბილიკის, ზოგი ჭაობის და ზოგიც ჩქარი პატარა მდინარის გავლა, სანამ ხობს (Chopi) მივალნევი. აქ კი ჩემი ცხენები იძულებული გახდნენ სწრაფ მდინარეში ცურვით გასულიყვნენ. ამასთან დინებამ ისინი შორს წაიყვანა, მაშინ როცა მე, არა ნაკლების შიშით, ჩემს ფეხებზე მოქანავე ხიდზე უნდა გამეყო.

5 საათი გამხდარიყო, როცა დადიანის საზაფხულო რეზიდენციას ზუგდიდს^{*} მივალნიყ. უკვე ორიოდე საუკუნეა, რაც დადიანის წინაპრებმა აქ გადმოიტანეს თავიანთი რეზიდენცია და დასახლდნენ, თუმცა ახლა ეს სახლები მეტწილად დანგრეული იყო. ამჟამინდელმა დადიანმა ლევან გრიგოლის ძემ, უკვე ერთი წელია, რაც დაიწყო ახალი მშენიერი სასახლის მშენებლობა, რომელიც ეყრდნობა ქვის ძაღზე მაღალ საფუძველს და რომლის წინაც ორი ძალიან ლამაზი ცაცხვი დგას. ყველა მისი მუშა რუსი ჯარისკაცია, რომლებზეც მან უნდა იზრუნოს და ამას გარდა დღიური საფასური გადაუხადოს.

გარდა ხის მთავარი შენობისა, იმ ეზოში არის აგრეთვე რამდენიმე დამატებითი ნაგებობა აივნით უცხოთა და სხვა თავადებისთვის, რომლებიც დადიანის ამაღლას შეადგენენ.

აქაც იგივე ბედი მენია, როგორც სალხინოში, როცა რამდენიმე საათს ვუცდიდი აუდიენციას; ჩემი წერილები თავად ბეუთოვისა და დადიანის მეუღლისგან, მთავარს გავუგზავნე. ამასობაში რამდენიმე პატივსაცემი თავადი მოვიდა ჩემთან, რომლებიც ჩემი თარგმანის საშუალებით ცდილობდნენ საუბარს, რათა დადიანისთვის ჩემზე და ჩემი მოგზაურობის შესახებ უფრო დანერვილებითი ცნობები მიენოდეინათ. ერთ-ერთმა მათგანმა, რომელიც დადიანის უახლოეს მრჩეველს ეკუთვნოდა, მიაბო, რომ მათი მბრძანებელი იმპერატორ ალექსანდრეს¹ გარდაცვალების გამო ძაღზე დაღონებული იყო და რომ არა მარტო ის, არამედ მთელი მისი

^{*} ასე ეწოდება არქანჯელო ლამბერტის რელაციებში „კოლხიდისა და სამეგრელოს შესახებ“, რომელიც იყო მისიონერი კონგრეგაციისა... (იხ. Relations de divers voy. curieux, Partie I., a Paris, 1672, p. 234).

¹ იმპერატორი ალექსანდრე I გარდაიცვალა 1825 წელს.

მრჩეველები (საბჭო) სამგლოვიაროდ იყვნენ გამოწყობილი; მან დაუმატა აგრეთვე, რომ დადიანმა დიდსულოვანი იმპერატორისგან ბევრი წყალობა მიიღო, რომ მას გენერალ-ლეიტენანტობა მიანიჭა და სხვადასხვა მაღალი ორდენებით დააჯილდოვა, ხოლო ახლახან ვლადიმირის პირველი ხარისხის ორდენი უბოძა. ახლანდელი იმპერატორისგან¹ ის მოელოდა ბრილიანტებით მორთულ ოქროს დაშნას აფხაზთა წინააღმდეგ წარმოებულ ომში მხარდაჭერისათვის. დადიანი ჯერ კიდევ ახალგაზრდაა (ის 35 წლის უნდა ყოფილიყო), დაასრულა მან, და არ დაუმსახურებია ჯერ ასე დიდი ჯილდოები, ამიტომაცაა ასე მადლობელი თავისი მონარქისა.

დადიანს სინამდვილეში ჰქონდა ის დამსახურება², რომ მას (თავისი საკუთარი ინტერსებისთვისაც) აფხაზთაგან უნდა დაეცვა თავი და რუსებთან ერთად რამდენიმეჯერ გამოვიდა მათ წინააღმდეგ; ხოლო თვით თურქებისგან დაიცვა რუსები თავისი მეგრელებით, როცა მათ ფოთს ალყა შემოარტყეს. მაგრამ ყველა ამ გამოსვლამ თურქთა და აფხაზთა წინააღმდეგ მას ის სარგებელი მოუტანა, რომ ესენი მის სამფლობელოს თავს აღარ ესხმოდნენ, რომ მცირე ყაჩაღობანი ამათი მხრივ ერთგვარად შემცირდა, რითაც ადრე ისინი ყოველწლიურად მის სასაზღვრო სოფლებს ანადგურებდნენ.

დადიანის გვარმა ახლო ხანებში ამჟამად მმართველი იმპერატორის ნიკოლოზისგან მიიღო აგრეთვე სხვა ჯილდოებიც. მინისტრთა კომიტეტის გადწყვეტილებით 1834 წლის 21 აგვისტოს, იმპერატორმა ინება ებრძანებინა, რომ სამეგრელოს გარდაცვლილი მმართველის ვაჟისათვის, თავად გიორგი დადიანისთვის ებოძებინათ სამეგრელოს უწმინდესი მთავრის ტიტული³, თუმცა გადანყდა, რომ ის, როგორც სამეგრელოს თანამედროვე მთავრის ძმა ამ ტიტულს შემკვიდრუბით კი არ ატარებდა, არამედ თვითონ პირადად. მომავალში სამეგრელო-აფხაზეთის მმართველი მთავრის სახლის წევრები შემდეგნაირად უნდა წოდებულიყვნენ:

1. სამეგრელოს მთავარს, მის მეუღლეს და მათი ორივე სქესის შვილებს მუდამ ექნებოდათ ტიტული „უგანათლებულესი“, იმ განსხვავებით, რომ

¹ ივლისხმება ნიკოლოზ I

² როგორც ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრებაში“ ამბობს „... სიყრმითგან თანმობილად ქონდა ერთგულება რუსეთის იმპერატორისა...“ (გვ. 207)“

³ უჭევლად ისაა, რომელიც ომსში გაასახლეს, იხ. გვ. 266

შვილიშვილები, ე. ი. უფროსი ვაჟის შვილები – სამეგრელოს მთავრის მემკვიდრისა, ასევე პაპის სიცოცხლეში იმავე ტიტულს ატარებდნენ, მაშინ როცა დანარჩენი ვაჟების შვილები უნდა ნოდებულებიყვნენ „ბრწყინვალეად“.

2. როცა სამეგრელოს მთავრის ქალიშვილები გათხოვდებიან, მგავსად ქართველი დედოფლებისა (მეფის ქალიშვილებისა), უნდა დატოვონ ტიტული „უგანათლებულისა“, როგორც ეს უკვე კარგა ხანია გავრცელებულია სამეგრელოში.

3. აფხაზეთის მთავარი (იხ. ქვემოთ), მისი მეუღლე და უფროსი ვაჟიშვილი უნდა ატარებდნენ აგრეთვე „უგანათლებულის“ ტიტულს, ისე როგორც აფხაზეთის ამჟამინდელი მთავრის დედა, ქალბატონი თამარა კაციას ასული¹ (კაციევანა), რომელიც ამ ტიტულს ახლაც ატარებს; სხვა დანარჩენებს კი უნდა ეწოდოთ მათი „ბრწყინვალეა“.

სამეგრელოს უძველესი სახელი არის კოლხეთი, მოგვიანებით მის ერთ ნაწილს ლაზეთი ეწოდა (რომლის სახელწოდებაც ალბათ ლეჩხუმის სახელში უნდა ვეძიოთ), და მონაცვლეობით ნადგურდებოდა რომაელების, ბერძნებისა და სპარსეთის ჯარების მიერ. შემდეგ მან მიიღო სახელი ეგერია (ეგრისი – გ. გ.), როგორც ეს მოსე ხორენელთანაა, და ახლაც კი მმართველი მთავარი თავის თავს უწოდებს ეგერიის მბრძანებელს. ყოველგვარი მოსაზრებების მიხედვით ქვეყანამ მიიღო სახელწოდება სამეგრელო (მინგრელთა) პირველად თურქთა მოგვიანო ხანის ბატონობის პერიოდში – სიტყვებიდან „მინგ“ – თურქულად ნიშნავს 1000-ს და „რელ“ – ნაყროს (ნაკადულს). სანამ ის იბერიაზე² იყო დამოკიდებული, ეწოდებოდა სა-და-დიანო; რადგან მაშინ, ეს მხარე, ამ პროვინციის მმართველობა ყოველთვის ხელთ ჰქონდა იბერიის მეფის ერთ-ერთ უმაღლეს მოხელეს, სახელდობრ, მელვინეთუხუცესს (მსახურთუხუცესი – Obermundschenk — დადიან) და რადგან მას მუდმივად ეს თანამდებობა ჰქონდა, ამიტომ მისი პატივი და თვით პროვინცია სადადიანოდ იწოდება. თუმცა ერთხელ სამეგრელოს მელვინეთუხუცესი იბერიას განუდგა და ამ სამფლობელოს დამოუკიდებელი მმართველი გახდა, მაინც ამ პროვინციის სახელწოდება

¹ საფარზე შერვაშიძეს ცოლად ჰყავდა კაცია დადიანის ასული, გრიგოლ დადიანის და.

² იგულისხმება იბერეთი – გ. გ.

კვლავ სადადიანო დარჩა და ყველა მთავარი თავის თავს უწოდებს და-
დიანს, ისე რომ არ არის იბერიის მეღვინეთუხუცესი.

ბოლოს იბერია და სამეგრელო ოსმალთა ბატონობის ქვეშ მოექცნენ, სანამ რუსებსა და თურქებს შორის უკანასკნელად დადებული ზავის¹ მიხედვით ეს პროვინცია მის ძველ უფლებამოსილ მმართველს და ძველ მეპატრონეს, მეფე სოლომონს² იბერიისას არ დაუბრუნდა. მაგრამ, რად-
გან კაცია დადიანი მუდამ მოუსვენარი, წინააღმდეგი და იბერიის მიმართ მტრულად განწყობილიც კი იყო, ამიტომ აიძულა ის 1784 წელს გარდაცვ-
ლილმა იბერიის მეფე სოლომონმა ეცნო სრული მორჩილება და აგრეთვე
მის საბუჯდავ ბეჭედზე იბერიის ქვეშევრდომადაც მოეხსენიებინა თავი.

მოგვიანებით სამეგრელომ გამოიყენა საპრსელთა მიერ ქართულების
დაპყრობა, გაითავისუფლა თავი ქართველ (ქართლის) მეფეთა უზენაესო-
ბიდან და გამოვიდა როგორც დამოუკიდებელი ქვეყანა, რომელიც მხო-
ლოდ ახლახან შევიდა რუსეთის მფარველობაში³.

უკვე დაბნელდა როცა, დამიძახეს აუდიენციაზე; დადიანის საცხ-
ოვრებელში ავედი ქვის კიბით, კარით შევედი აივანზე და ძვლივს შე-
ვამჩნიე მცველი⁴, რომელიც ღარიბად ჩაცმული, იდგა თოფით ხელში.
ჩემი შემოსვლისას ის მოიხარა, რათა კარი გაეღო. ასე თავაზიანად ზრდილი
მცველები ჩვენთან არ არიან. პირველად შევედი დიდ, ცარიელ ძველ
დარბაზში, იქიდან კი სასტუმრო ოთახში, რომელიც ძალზე ლამაზი ავე-
ფით იყო მორთული. აქ თვით დადიანი დამხვდა დიდ, წითელბავერდიან
საფარძელში მჯდომარე. მას გვერდით ედგა ორი მრჩეველი: ის დიპლო-
მატი, რომელმაც მე გამომკითხა ჩემი მოგზაურობის მიზნის შესახებ და
კაპიტანი ნიკოლოზ დადიანი. მდიდრულ, ძალზე ჭრელ მეგრულ ტანსაც-
მელში. თვით დადიანს ეცვა შავი, ჩვეულებრივი მეგრული სერთუკი (კაფ-
ტანი) და შავი შარვალი; აქვს მშვენიერი, უფრო სუსტი, ვიდრე ძლიერი
აღნაგობა; არის ქერა, რაც მეგრელებში იშვიათი შემთხვევაა. შემდეგ მე
მითხრეს, რომ მის პაპასაც, რომელსაც ის უნდა გვანებოდა, ასევე ქერა
თმა ჰქონია.

¹ ივლისისებება ქუჩუკ-კაინარჯის ზავი 1774 წ. დადებული.

² სოლომონ I (1752-1784).

³ ეს მოხდა 1803-04 წლებში.

⁴ ასევე ქალბატონთან სალხინოში შევინავე ჭოში მცველი, რომელიც უმეტესად
იჯდა, ანდა სურვილისამებრ ეძინა.

ამ დარბაზში გარდა ნეტარი იმპერატორის ალექსანდრეს სურათისა, ეკიდა კიდევ სხვებიც, ყვავილებით მორთული; მათი შეცნობა არ შეიძლებოდა. დარბაზი უბრალოდ იყო შეღებილი.

დადიანმა შესვლისთანავე დამსვა ნითელხავერდიან დივანზე, რომლის წინაც იდგა ნითელი ხის მრგვალი მაგიდა. იგი ბევრს მეკითხებოდა ჩემი მოგზაურობის შესახებ, უმეტესად თუ როგორ ვაპირებდი გზის გაგრძელებას მის ქვეყნებში. ამასთან დაჟინებით მირჩევდა, რომ არ ნაესუღიყო ლეჩხუმში, რადგან, იქ შემხედებოდა ყველაზე ცუდი გზები და თოვლი. რადგან მცენარეული ჯერ კიდევ ძალზე შემოუსვლეოდა, ამდენად მცენარეებისა და ცხოველების ჩემი კოლექცია იქ უმნიშვნელო იქნებოდა. შემდეგ მე საუბარი გადავიტანე იქაურ მთებზე მინერალოგიური თვალსაზრისით. ის მარნშუნებდა, რომ რამდენადაც ეს მისთვის ცნობილი იყო ლეჩხუმში არსად მოიპოვებოდა რკინა ამ ტყვიისა თუ ვერცხლის საბადოები; ყოველ შემთხვევაში ისე დიდი რაოდენობით არა, რომ მათი სარგებელი მნიშვნელოვანი ყოფილიყო. სვანებში კი პირიქით; ზოგ მისდამი კუთვნილ მხარეში, როგორც ის ფიქრობდა, მოიპოვებოდა ლითონები, ოღონდ ძალზე ძნელი უნდა ყოფილიყო მოუვალ მთებში მათი მოპოვება და გამოდნობა, რადგან მათეკ არ მიდიოდა სავალი გზები და განუწყვეტლივ ციცაბო კლდეებზე მოუნევდა ცოცვა. ამას გარდა მას აქლდა საქმის მცოდნე მემალაროელები, რომელთაც შეეძლებოდათ განესაზღვრათ, სად შეიძლებოდა მსგავსი ლითონების ძებნა და რა გზით შეიძლებოდა მათი დამუშავება. მან მითხრა, რომ ლეჩხუმში გვარჯილას მოიპოვებენ, რაც იქ ყველგანაა სახლების კედლებზე; ასევე მთებში ხშირადაა გოგირდი, რითიც ძალზე იოლად ამზადებენ დენთს.

მოგვიანებით აფხაზეთის ახალგაზრდა მთავარმა მიხეილ შერვაშიძემ¹ მომითხრო, რომ აფხაზეთში ყველგან იზრდებოდა ბალახი, რომელიც მისი აღწერის მიხედვით *Amaranthus pallidus*-ია (ჯიჟღაყა) და რომლიდანაც გვარჯილას იღებენ დენთის დასამზადებლად. ის საგანგებოდ მოჰყავთ, მთებში კი ველური სახით იზრდება. მისი ღეროსგან ჩერქეზები და ჩერნებიც ასეთივე გზით უნდა ამზადებდნენ გვარჯილას. რადგან გოგირდისა და ტუფის დიდ რაოდენობას პოულობენ თავიანთ მთებში, ამდენად მათ

¹ მიხეილ საფარ-ბეგის ძე შერვაშიძე გაამთავრეს ერმოლოვის მთავარმართებლობისას 1822 წელს და უბოძეს მაირობა.

ყველა საშუალება აქვთ, რათა სიკვდილი და ზიანი გაავრცელონ ყველგან თავის გარშემო.

მთავარმა დადიანმა განმეორებით აღმოთქვა ყოველგვარი დამხარება მის ქვეყანაში და ბევრჯერ გამოთქვა თავისი სიხარული ჩემი სტუმრობის გამო. საქციელში ის ძალზე თავზიანია, ოღონდ მცირედაა ნამოგზაურები; ამიტომაც აკლია ენის ცოდნა და მაღალი საზოგადოების დახვეწილი მანერები. ის მთლად რუსულ ყაიდზე ცხოვრობს, ჩვეულებრივი საურთიერთო მანერები ისწავლა რუსულ არმიამი ყოფნისას გენერალ თავად გორჩაკოვთან¹, ოღონდ რუსულს სუსტად ფლობს.

ახლა ის აქ ჩამოსულიყო აფხაზების გასარეკად, რომლებიც საზღვრებს ახლოს ამ მიდამოებში მის სამფლობელოს თავს დასხმოდნენ, მაგრამ მის მოახლოებისთანავე მთებში გაქცეულან. ასე რომ წელს ვერ შეძლო მათზე შური ეძია.

მე უცნაურად მომეჩვენა, რომ ყველგან სამეგრელოს ეკლესიებში ღვთისმსახურებას ქართულ ენაზე ასრულებდნენ, რომელსაც სრულებით არავითარი მსგავსება არ აქვს მეგრულთან²; ამასთან ისინიც კი, რომელთაც ქართული არ ესმით, ყველანი დადიან ეკლესიებში და ასეთები ცოტანი არ არიან. განსაკუთრებით ქალებს არ გაეგებათ ქართული ენა, ანდა მხოლოდ ცოტაოდენი სიტყვები იციან. მე ვადასტურებდი ჩემს გაოცებას, რომ მეგრულ ენაზე არ არის თარგმნილი არც სახარება და არც ზოგიერი ლოცვანიც კი. ამაზე პასუხად მივიღე: შეუძლებელია, მეგრულ ენას არ აქვს ისეთი მაღალფარდოვანი სიტყვები ქრისტიანული რელიგიის ასამაღლებლად; ლოცვანის თარგმნა მეგრულად უფრო მეტად დაცინვის (სიცილის) საბაბი გახდებოდა, ვიდრე შესმენის. ჯერ კიდევ ადრე სცადეს ხალხის სწავლულებმა სახარების მეგრულად თარგმნა, მაგრამ მიიჩნიეს შეუძლებლად: ენას არ მოეპოვება სათანადო სიტყვები; ენა არა მარტო საერთოდ ღარიბია სიტყვებით, არამედ ის ცოტაც, რომელსაც ეს ენა მოიცავს, ჩვეულებრივია და უფრო მეტად ამახინჯებენ ლოცვათა კეთილშობილ ძვრს. მას (მეგრულ ენას – გ. გ.) არ აქვს საკუთარი დამწერლობა

¹ პოლკოვნიკი თავადი პეტრე დიმიტრის ძე გორჩაკოვი იმერეთის გამგებლად დატოვა გენერალმა ველიამინოვმა იმერეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ. მალე მას ებოძა გენერალ-მაიორობა. ლევან დადიანი მას ყოველმხრივ ეხმარებოდა.

² საერთოდ აიხვალდს ვერ დავაბრალებთ ლინგვისტობას, რადგან, როგორც ჩანს, ვერ დაიკვირნის სათანადო ცოდნა-მოშაადებით ამ სფეროში – გ. გ.

და ამიტომ ქართულს იყენებენ, რათა გამოხატონ მეგრული. მაგრამ ის მეგრული სიტყვების გამოსათქმელად არ უნდა იყოს საკმარისი. ასევე აფხაზურს, ოსურსა და ჩერქეზულ ენებს არ აქვთ საკუთარი ანბანი და დასაწერად იყენებენ ქართულს. რადგან აფხაზები და ჩერქეზები უმეტესად ხორხისმიერ ბგერებს ხმარობენ, ანდა მათ განსაკუთრებული ჟღერადობით ამოუსტყვენ, ამდენად რუსული ასოები ასევე ნაკლებად აკმაყოფილებენ ამ ენის მოთხოვნებს, თუმცა ჩერქეზთა ადგილობრივმა სწავლულებმა მათი ენისთვის რუსული ასოები შემოსთავაზეს.

მთავარმა ლევან გრიგოლის ძემ ძალზე კარგად იცის თავისი ქვეყნის ნაყოფიერება და მიმტკიცებდა, რომ ყველაფერი, რასაც კაცი ხედავს საუცხოოდ ხარობს და კარგ მოსაგალს იძლევა. მაგრამ, როგორც ჩანს, ავლია არა იმდენად კარგი სურვილები, რამდენადაც შეძლება და სათანადო დახმარება თავისი მთავრისა, რათა ამ ნაყოფიერი მიწისგან სულ სხვა შემოსავალი მიიღოს. ამასთან ისინი უქმნიან უდიდეს დაბრკოლებას ამ სიახლეთა დანერგვას, რის მეშვეობითაც ხალხი და ქვეყანა სრულიად სხვა სახეს მიიღებდა.

მაგალითად, დადიანმა ძალიან კარგად იცის მალალი ხეების მშვენიერება სამეგრელოს ულრან ტყეებში; მან იცის, რომ ისინი იძლევიან საუცხოო მასალას გემსაშენებლად და რომ შავ ზღვაზე ძალზე სარგებლიანად გადაიზიდებოდნენ. მას სჭირდება მხოლოდ ტივების აგება ხოშზე, რათა ეს ხე-ტყე ჩაზიდოს რედუტ-კალემდე, მაგრამ ჩანს, რომ საამისო შეძლება არასაკმარისი აქვს. ამავე დროს საუკეთესო ხე-ტყე ფუჭდება ტყეებში, ჭაობებში იზრდებიან მათში, ხოლო ჰავა ერთ-ერთი ყველაზე არაჯანსაღია მთელ მსოფლიოში.

დადიანმა მიაბზო, რომ ცოტა ხნის წინ, ფლოტის ერთი რუსი ოფიცერი გამოგზავნა მთავრობამ აქ, რათა უკეთ შეესწავლა ხე-ტყე – შეიძლებოდა თუ არა სარგებლით მათი გამოყენება გემების ანძებისთვის. მან მხოლოდ ახლომდებარე ტყეები დაათვალიერა და მისი დასკვნა ძალზე სასარგებლო იყო. აგრეთვე ბ-ნმა გამბამ, ფრანგული სამსახურის ძეგლმა კაპიტანმა, რომელიც მაშინ ქუთაისში სახლობდა, იმერეთში მთავრობისგან ძალზე იაფ ფასებში იყიდა რამდენიმე ათასი დესეტინა* მიწა; გააჩეხინა მისი მშვენიერი ტყე და გადანყვითა მალალი ხეები რიონზე დაცურე-

* დესეტინა შეიცავს 2400 კვადრატულ ფუტს.

ბით შვე ზღვაზე ჩაეტანა, საიდანაც სურდა მათი, როგორც გემსაშენი მასალის საფრანგეთში გაგზავნა. ამასთან შეშას ქუთაისში დიდ ფასებში ჰყიდდა, უმეტესად ზამთარში, როცა ცუდი გზები ქვეყანასთან ყოველგვარ კავშირს აძნელებენ. ასევე დამუშავებულ მინაზე მოიყვანა საუკეთესო ხორბალი და მასთან ერთად დიდი მოგებაც მიიღო. ეს საუკეთესო მაგალითი უნდა ყოფილიყო ადგილობრივი მთავრებისთვის, მათ კი მხოლოდ უკვირთ და არ ძალუძთ მას მიჰბადონ.

ამასობაში დაბნელდა. მაგიდაზე დადგეს ორი დიდი, თითქმის უზარმაზარი შანდალი. მათში ერთო ცვილის ორი პატარა, წვრილი სანთელი, რომლებიც თავისი სიფრიფანობით არაჩვეულებრივად განსხვავდებოდნენ უფორმოდ დიდი შანდლებისაგან. დადიანი გამიმასპინძლდა ჩაით და შემომთავაზა ლიმონი და რომი. ჩაი, მოუხედავად სისუსტისა (ბაცი იყო) მე ძალიან მომეწონა, რადგან ის წარმოადგენდა პირველ გამახალისებელს, რაც მივიღე დილის 9 საათის შემდეგ დღევანდელი მოგზაურობისას.

მთავარი კარგად გრძნობს, მისი მეუღლე კი ალბათ უფრო მეტად, რომ მათ აკლიათ ცხოვრების კეთილმოსაწყობი ყველა პირობა, უმთავრესად ევროპელთა მისაღებად. მაინც მთავარი ყოველნაირად ცდილობდა ეს ნაკლი დაეფარა და სათანადო გარეგნული, მიღებული ცერემონიალით თავისი მაღალი წარმომავლობა და პატივი დაემტკიცებინა. ამასთან ის საკმაოდ ხშირად ააშკარავებდა თავის ნაკლს და ეს სხვაგვარად არც შეიძლება იყოს, რადგან მას არსად არ აქვს მოწყობილი მეურნეობა. არსად, არც ზუგდიდში, არც სალხინოში, არც სხვაგან არ მოიძებნება საჭონლის სადგომი შენობები, რათა ის საოჯახო საჭიროებისთვის სათანადო რაოდენობით იყოს მოხმარებული. არსად ჩანს ბოსტნები, ანდა ვინმე მარაგს აგროვებდეს ზამთრისათვის. ზომიერი ჰავა არის მიზეზი, რომ ისინი წელიწადის ყოველ დროში ასე ბევრს შოულობენ საოჯახო მეურნეობისთვის, ვიდრე უშუალოდ სჭირდებათ. ამიტომაცაა დიდი უდარდლობა საზამთრო მარაგის დაგროვების საქმეში. საერთოდ დადიანის ცხოვრების ხასიათი ძალზე უჩვეულოა და ზოგ რამეში გვაგონებს მკაცრ შუასაუკუნეებს. ის თავის ოჯახს აცხოვრებს მხოლოდ იმითი, რომ ყმა-გლეხებს მოაქვთ მისთვის სურსათ-სანოვაგე ქათმებისა და სხვა ფრინველის, ღორების, ცხვრების, ხბოების და ა. შ. სახით, რასაც დადიანის ყოველდღიური სუფრა მოითხოვს. ეს შეადგენს მისი გლეხების ყოველწლიურ ხარკს. თუკი

ზოგჯერ უფრო მეტი სტუმრები მოვლენ, რომლებიც უფრო მეტ საკვებს საჭიროებენ, ვიდრე წინააღმდეგ შემთხვევაში, მაშინ მთელი მარაგი თავდება და ახალ სტუმარს, რომელიც ისაა მოვიდა, სარდაფები ცარიელი დახვდება. მაშინ ამაღლის ერთ-ერთი თავადი მიდის მახლობელ სოფელში და სანყალ გლეხს ართმევს უკანასკნელ სულ საქონელს, როგორც ეს უმთავრესად ქართლშიც ხდება, სადაც გლეხები თავის ბატონებზე ასე ხშირად ჩივიან. ყოველივე ეს იოლად შესაცვლელი და საშველი იქნებოდა, იქაურმა თავადებმა მოწესრიგებული მეურნეობის წარმოება რომ გადანაცვლონ და სურსათის მარაგზე იზრუნონ.

პირქუშ წარსულში იყო ასეთი ჩვევა, თვით გერმანულ მთავრებშიც, იმპერატორის გამოუკლებლოვ, რომ მათზე დამოკიდებულ მხარეებში ძალით წაერთმიათ საჭირო სურსათ-სანოვაგე; ფრანგებს ჯერაც შემორჩათ მოგონება ამ საქმესთან დაკავშირებით სიტყვებში: fourager და fourier (fur)და სხვა მსგავსი, რომლებიც შეიცავენ მნიშვნელობას მოპარვისას.

ცხოვრების ასეთი ხასიათია აგრეთვე მიზეზი იმისა, რომ დადიანი ასე ხშირად იცვლის საცხოვრებელ ადგილს და თავის ამაღლასთან ერთად, კალიების მსგავსად, აქეთ იქით დადის. ზამთარს ის ზუგდიდში ატარებს, შემოდგომის საღებოში, ზაფხულს ლეჩხუმში, რომ გლეხებთან ახლოს იყოს, რომელთაგან თავის გადასახადს იღებს სურსათ-სანოვაგის სახით. ამ მიმოსვლისას ის მთელ თავის ქვეყანაში მოგზაურობს, რათა იმ სოფლებსაც მისწვდეს, რომლებიც მისი რეზიდენციიდან შორს მდებარეობენ და რომელთაც თვით არ შეუძლიათ მისთვის სურსათ-სანოვაგის მიტანა. ის მათთან რჩება 2-4 კვირის განმავლობაში, სანამ თავის ამაღლასთან ერთად ყველაფერს არ გამოსწავს, რასაც მისი ქვეშევრდომები გადასახადის სახით მიართმევენ. ამ მოგზაურობისას იმავდროულად არჩევს ცალკეული აზნაურების დავასაც, ამყარებს სამართალს და დიდი ხნით ბრუნდება თავის რეზიდენციაში, სადაც შემდგომ შინაურ მეგობრებთან ცხოვრობს.

ამის მიუხედავად, მან არასდროს არ იცის არც მოსახლეობის, არც სახლების რიცხვი ცალკეულ სოფლებში. ერთმა მისმა თავადთაგანმა სთქვა, რომ ხალხის დათვლა, როგორც საყვარელი პირუტყვისა, ცოდეა იქნებოდა. ამიტომაც ამის ნებას ყმები არ მისცემენ, რომ ისინი ამბობებთან ამჯობინებენ ამ აღწერას.

დადიანი რომ რუსეთში ნამყოფი იყოს, ანდა რომ ჰქონოდა მეტი განათლება და განსწავლულობა, მისთვის უფრო ნათელი იქნებოდა სარგებელი შინა მეურნეობის უკეთესად მოწყობისა და მეტი ნესრიგისა თავის ქვეყანაში; მაშინ უფრო იოლი იქნებოდა მეტი ენერგიითა და მოთმინებით დაეძლია ცალკეული სიახლენი, რაც ქვეყნისა და ხალხის სიკეთისათვის სურდა გაეტარებინა. მართლაც, მას რომ სერიოზულად მიეღო გარედან რუსული მთავრობის დამხარება, თავის გეგმებს ენერგიულად განახორციელებდა.

გურიელი (გურიის მფლობელი) უფრო ხელმოკლედ უნდა ცხოვრობდეს, რადგან ის არაა ისეთი მდიდარი, როგორც დადიანი, აგრეთვე მისი ქვეყანა უფრო პატარაა, ხოლო გლეხები უფრო ღარიბები. საერთოდ, გურიაში იგივე ენაზე ლაპარაკობენ, როგორც სამეგრელოში¹; მოჰყავთ ღვინო, ფეტვი, სიმინდი, თამბაქო, ბამბა და მცირედ აბრეშუმი, აგრეთვე უხვად ცვილი და თაფლი, რომელიც ორგვარია. როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა, ერთი სახეობა (თაფლისა - გ. გ.). უახლოვდება საუკეთესო იტალიურ თაფლს, მეორე კი მათრობელაა - ესაა დამახასიათებელი თვისება, რომელსაც მიაწერენ იელისა და დეკას (*Rhododendron ferrugineum* და *caucasicum*) ყვავილებს, რომელთა მტვერსაც უმეტესად აგროვებენ ფუტკრები თაფლის დასამზადებლად. ჯერ კიდევ პლინიუსი² უწოდებდა კოლხურ თაფლს მათრობელას, ხოლო ქსენოფონტი³ მოგვითხრობს, თუ როგორ დაათრო მან ბერძენი მეომრები. როგორც იმერეთსა და სამეგრელოში, აქაც მისდევენ საუცხოო მეფუტკრეობას, ისე რომ ხშირად ბაღში დაინახავთ 60 სკას, ხოლო ბ-ნ გამბას გამოთვლით ცვილის შემოსავალი მხოლოდ იმერეთში 600 000 გირვანქას შეადგენს, რომელიც დიდი რაოდენობით იყიდება ქუთაისში, ხონსა და სხვა სოფლებში. მეტწილად სომხები აგროვებენ თაფლს შესყიდვით, ამზადებენ მათგან დიდ პურებს და ასეთი ფორმით გზავნიან მათ რედუტ-კალედან კონსტანტინოპოლში, ანდა ჰყიდნიან ახალციხეში თურქ ვაჭრებზე.

¹ აქაც იგივე შეცდომაა, რაც ენის ცოდნას ეხება.

² პლინიუსი - ძველი რომაელი ისტორიკოსი, გეოგრაფი.

³ ქსენოფონტი (ძვ. წ. V-IV სს) ბერძენი ისტორიკოსი, მხედართმთავარი; ავტორი ნაშრომისა „ანაბასისი“, რომელიც საქართველოს უძველესი ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა.

სამეგრელოს ძველი მცხოვრებლები – კოლხები – პეროდოტეს[•] მიხედვით ეგვიპტური წარმოშობისა უნდა იყვნენ; აგრეთვე დიოდორე სიცილიელი^{••} და სქოლიასტი აპოლონიუსი^{•••}, ისევე როგორც სტრაბონი^{••••} იგივეს იმეორებენ. ალბათ ისტორიის მამის მონაცემზე დაყრდნობით, რომელიც ბევრ თავისებურ, მოჩვენებით მსგავსებას პოულობს ძველ კოლხთა და ეგვიპტელთა სახის წყობაში; აქედან გამომდინარე ის ამბობს, რომ პირველნი არიან კოლონიები მეორეთა და აქ სწოვსტრისმა მოიყვანაო. მაგრამ ყოველივე ეს მხოლოდ ვარაუდია, მოკლებული ისტორიულ დასაბუთებას, რაც მეგრელთა თანამედროვე გარეგნობიდან სრულიად არ დასტურდება. შეიძლება მართლაც უძველეს დროში ერთხელ არსებობდა ეგვიპტელთა კოლონია სამეგრელოში, რომელიც თავდაპირველად ალბათ მნიშვნელოვანი იქნებოდა, მაგრამ, შემდგომ თანდათან გაქრა და ქვეყნის ძირითად მოსახლეობაში ისე გაითქვიფა, რომ უკვე მომდევნო საუკუნეებში მათგან არავითარი კვალი აღარ დარჩა.

ჯერ კიდევ შარდენის¹ დროს შეინიშნებოდა სამეგრელოში ცივილიზაციის თვალსაზრისით უზარმაზარი სხვაობა დღევანდელ მდგომარეობასთან შედარებით, ისე რომ უდიდესი წარმატება მოდის ხალხისა და მისი მბრძანებლის წილად. თუკი დადიანი, როგორც ამას უნდა ველოდეთ, თავის ქვეიანურ სიახლეების გატარებას ეცდება (რაც მისი ქვეყნის სიკეთეს ასე ძლიერ ესაჭიროება), ხალხი უეჭველად კულტურის მხრივაც სხვა ევროპელ ხალხებს მალე გაუტოლდება.

ბაზარზე რაზე რომ შეეძინა, შარდენი იტყუებული იყო ტილო გაეცვალა, რადგან ფული არ აიღეს.

საერთოდ შარდენის აღწერილობების მიხედვით² მეგრელები მაშინ ნამდვილი ყაჩაღები ყოფილან, როგორც ეს აგრეთვე დასტურდება მისი

[•] ისტორია, წიგნი II, თავ. 104. (ძვ. წ. V ს-ის ბერძენი ისტორიკოსი „ისტორიის მამად“ ნოდებულის – გ. გ.)

^{••} I. თ. 24. (ძვ. წ. I ს-ის ბერძენი ისტორიკოსი – გ. გ.)

^{•••} III. თ. 699.

^{••••} წ. გეოგრ. XI თ, 498 (ძვ. წ. I – ახ. I ს-ის ბერძენი გეოგრაფი, ისტორიკოსი – გ. გ.)

უან შარდენი (1643-1713) ფრანგი მოგზაური, ვაჭარი. იყო საქართველოში 1672-73 წლებში, დატოვა ძალზე საყურადღებო აღწერილობანი.

აქ ჩვენ გამოვიტოვეთ ამონაწერი შარდენის მოგზაურობიდან ფრანგულ ენაზე, სადაც აღწერილია სამეგრელოს პავა და ნიადაგები (გ. გ.)

(მარდენის - გ. გ.) აშკარა მოძალადური გაძარცვით, მიუხედავად იმისა, რომ მას ჰქონდა სარეკომენდაციო წერილები სამეგრელოს დადიანისა¹ და ქართლის მეფის² მიმართ.

სამეგრელო ფართობით გაცილებით მცირეა იმერეთზე; სახელდობრ, იმერეთის ფართობი 12000 კვადრატული ვერსია, ოდინი 4600 კვადრატულ ვერსს მოიცავს, ხოლო ლეჩხუმში 3000-ს, ყველაზე მცირე ქვეყანაა გურია, რომელსაც 1300 კვადრატული ვერსი უკავია.

16 მაისს გავედი ზუგდიდიდან; დადიანთან გამოსათხოვებლად მხოლოდ 11 საათზე მივედი, რადგან მთელი დილა - კვირა დღე იყო - ამ აუდიენციას ველოდებოდი. ის სულ ამბობდა, რომ ჯერ არ იყო ჩაცმული. ეს ჩვეულებაა, რომ გააძნელოს მასთან შესვლა, რაც ბევრ კარზედ თითქმის საყოველთაოა. მან ისე მშვენივრად შემოიღო ეს, რომ არც უფიქრია, რომ ამით მოგზაურს ძვირფას დროს ართმევს და არ უტოვებს სასიამოვნო მოგონებას.

ჩვენი გამოსათხოვარი საუბარი საკმაოდ ხანმოკლე იყო, რადგან მერქარებოდა. მან კიდევ ერთხელ მირჩია ხელი ამელო ჩემს გეგმაზე - გამეგლო ლეჩხუმზე, სადაც ამ დროს მოგზაურობა სიცოცხლისთვის სახიფათოა. ამ რჩევისთვის მას მადლობა გადაუხადე, ავიყვანე ორი მოხალისე თავადი მხლებლად რედუტ-კალემდე და გამოვემშვიდობე მას.

ის იყო მივედი ჩემს ოთახამდე, რომ ჩემთან მოვიდა ერთ-ერთი თავადი და მაცნობა, რომ დადიანმა გამომიგზავნა ცხენი და მთხოვდა მისგან მიმეღო პატივისცემის ნიშნად, რადგან არ სურდა, რომ მის ქვეყანაში საფოსტო ფული გადაეხადა. თავდაპირველად ვცადე ეს მოულოდნელი საჩუქარი განზე დამეჭირა, მაგრამ ცნობის მომტანმა მითხრა. რომ ეს დადიანს შეურაცხყოფდა. მე არაფერი დამრჩა, რომ მოვხტომოდი მეგრულ იორღას (Rappen), რომელიც თუმცა პატარა იყო, მაგრამ სამეგრელოს ქაობებისთვის ძალიან გამძლეად გამოიყურებოდა. საერთოდ მეგრული ცხენის ჯიშში არაა გამორჩევი მშვენიერი, მეტწილად ძალიან პატარაა და უმეტესად სუსტი; ისინი მხოლოდ ბალახს ძოვენ მდელაზე, რადგამ სამეგრელოში არც ქერი იცინან, არც შერია. მხოლოდ რუსი ჯარისკაცები

¹ მარდენის დროს იყო ლევან III დადიანი (1661-1680).

² ქართლის მეფე იყო ვახტანგ V შაჰნავაზი (1658-75).

კვებავენ თავიანთ ცხენებს თურქული ხორბლით (სიმინდით); ამას კი მეგრელები თვითონ ჭამენ.

12 საათზე გავედი ზუგდიდიდან ჩემს ცხენზე ამხედრებული, რომლისთვისაც დიდი ხნის ძებნის შემდეგ მივიღე უნაგირი. მე ძალზე მოხარული ვიყავი, რომ ის ისე თამამად და მოხერხებულად მიდიოდა, რომ სრულებით არ ვგრძნობდი თუ მივდიოდი. მე მინდოდა ანაკლიის გზიდან გამეხვია, რომელიც თუმცა 5 1/2 საათის სავალზე იყო აქედან, მაინც შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო იქ მისვლა, რადგან უნდა გავველო სახიფათო ტალახი ჭაობებში; ასევე მდინარე ანაკლია ამ დროს არაა სიცოცხლისათვის უხიფათო გასასვლელად. ამასთან, როგორც მე მითხრეს, აქეთ არაფერია სანახავი: მხოლოდ ცოტა რაოდენობის გლეხის ქოხებია და ერთი მეგრული ციხის ნანგრევები, რომელიც 100 წელზე მეტის არ უნდა იყოს.

ამიტომ დავთანხმდი პირდაპირ რედუტ-კალესკენ გავმგზავრებულიყავი, რომელიც აქედან მხოლოდ 60 კერსზე უნდა იყოს დაშორებული. მე ის გაცილებით შორს მეჩვენა, რადგან ძალზე მომჭანცველი, უაღრესად ერთფეროვანი გზა სულ ჭაობებზე გადიოდა, საიდანაც უდიდესი დაძაბვით შეიძლება ამოსვლა. გზა უმთავრესად გადის ხშირ და გაუვალ ტყეებში, რომელშიც მზის სხივები საერთოდ ვერ აღწევენ; ამიტომაც ჭაობიანი ნიადაგი არ შრება. საჭიროა ჯერ ტყეების გამონვა, ხოლო შემდეგ ჭაობები თვითონ ამოშრებიან.

სწორედ ასეთ უღრანში მივდიოდი წყრთის სიღრმის საფლობში, როცა შეეხვდი ფრანგ მოგზაურს ბ-ნ დე ფონტენიეს (de Fontaignes), რომელსაც ახლდა მეგრული და ასევე დადიანის ნახვა სურდა. ის უკვე რამდენიმე წელია, რაც საფრანგეთის მთავრობის ხარჯებით მოგზაურობს. როგორც მოხალისე მოგზაური, იღებს დიდ თანხებს საამისოდ და უეჭველად საიდუმლო ინსტრუქციაც უნდა ჰქონდეს. ახლა ის გურიელისგან^{*} მოდიოდა, როცა ჩვენ ერთმანეთს ამ ტალახიან ტყეში შეეხვდით და ორთავე უდიდესი გაჭირვებით ვძირავდით ცხენებს ადგილიდან (სახელდობრ, ისინი მუცლამდე იფლობოდნენ ჭაობში), ორივესათვის ძნელი იყო

* გურიის მბრძანებელს ენოდება გურიელი; თუმცა 1828 წლამდე რუსეთზე იყო დამოკიდებული, მაინც ჰქონდა საკუთარი სამფლობელო. ამ წელს მმართველი ქალბატონი სოფიო თავისი ვაჟითურთ გაიქცა თურქეთში, გურია შეუერთდა რუსეთს და დამყარდა რუსული მფლობელობა. იხ. ქვემოთ.

ასეთი იშვიათი შეხვედრისას უცნაური ღიმილი დაგვეფარა. თითქმის ვცურავდით ტალახში და ყოველი მხრით ვეძებდით და ვცდილობდით მთლად არ ჩავძირულიყავით.

მხოლოდ საღამოს 6 საათზე მივალწიე სოფელ ხორგას, სადაც ერთ მზნაურთან გავათიეთ, რადგან გზის გაგრძელება უგზოობისა და ცხენების დაღლილობის გამო აღარ შეიძლებოდა. ქათმები და გოჭები თავადურად იქნა ჩამორთმეული, რათა კარგი ვახშამი მოემზადებინათ დამქანცველი მგზავრობის შემდეგ. ლეინო არ იყო განსაკუთრებული, ასევე სანოლიც ცოტა ხბული, თუმცა ამ სახლში ბალიშების შოვნაც შეიძლებოდა. მთლიანად აღებული აქ, სამხრეთ სამეგრელოში, რედუტისკენ, სადაც მეტი მოძრაობაა, უკეთესად ცხოვრობენ, ვიდრე ზუგდიდის იქითა მხარეს. ამიტომ გლახებს აქ უფრო მეტი პირუტყვი ჰყავთ, აქვთ უკეთესი სახლები, უკეთესად აცვიათ და ა. შ. მათ მდინარე ხობის საშუალებით, რომელზეც ძვეს თვით სოფელი და რომლის ნაპირის გასწვრივაც 6 ვერსი ვიარე, ჩააქვთ რედუტში ხე-ტყე, მორები, ყოველგვარი სურსათ-სანოვაცე და ამგვარად შოულობენ ცოტა ფულს, რითიც მათ უფრო მეტად შეუძლიათ უკეთეს პირობებში ცხოვრება.

როცა მე პირველად მივუახლოვდი მდ. ხობს, მის მეორე ნაპირზე დაინახე მშვენიერი ძველი მონასტერი, რომელშიც სამეგრელოს მთავარ-ეპისკოპოსი ცხოვრობს. მისი ბერები აქ მისდევენ მეთევზეობას, რადგან ისინი ხორცის საკვებს არ ჭამენ.

სოფელი ხორგა საკმაოდ ვრცელადაა გადაჭიმული და რამდენიმე ვერსი უნდა იარო მასში, სანამ ბოლოში გახვალ. სოფლის ერთი ნახევარი ეკუთვნის დადიანს, მეორე კი თავად ჯაიანს, რომელმაც მდინარის ნაპირზე, დაახლოებით 6 ვერსზე ჩვენი ღამის სადგომიდან, ძალზე მშვენიერი სახლები აიგო. ასეთი შემთხვევა არაა იშვიათი, როცა დადიანს ერთდროულად ვინმე თავადთან ერთად ეკუთვნის სოფელი ან რამდენიმე სახლი სოფელში. ხდება ისეც, რომ ზოგიერთ აქაური შეძლებული სოფელი მას ყოველწლიურ გადასახადს ფულით უხდის, მაშინ როცა სხვა ღარიბული სოფლები მხოლოდ სურსათ-სანოვაცეს აძლევენ.

მეორე დილას ვინახულეთ თავადი ჯაიანი, რადგან ჩვენ მისი სახლის წინ უნდა გადაგველახა მდ. ხობი (ცხენებს უნდა გადაეცურათ). საცხოვრებელი შენობა იყო მუხისგან მთლად ახლად და საკმაოდ მშვენიერად ნაგები, ვიდრე დადიანისა; ირგვლივ იყო ხეხილის მთელი ტყე, სახლის

ნინ კი მშვენიერი, დიდი ბალი ვარდებისა, რომლებიც ყვოდნენ და შესანიშნავი სურნელი იდგა. ყურადღებანი და მეგობრულად განწყობილმა თავადმა მოსვენება არ მომცა; ჯერ ჩაი დამალევინა, შემდეგ შემწვარი ქათამი და ბოლოს ბატი მაჭამა, რომელზეც კარგი ლეონი დამაყოლებინა. საერთოდ მეგობრობა და სტუმართმოყვარეობა მეგრელების ხასიათის მთავარი ნიშანია.

თავადი ჯაიანი არის რუსული სამსახურის ლეიტენანტი და ამიტომ ცოტა რუსულს ლაპარაკობდა, უყვარდა რუსები და ყოველგვარად ცდილობდა ჩემთვის თავი მოეწონებინა.

ხობის აქეთა მხარეს ბოლოს და ბოლოს გამოვედით რედუტისკენ მიმავალ საფოსტო შარაზე და შეუდარებლად უკეთესი გზა ენახეთ – საესებიო უტალახო, ამიტომაც შევძელით უფრო ჩქარა მგზავრობა და 1 1/2 საათში ჩავედით რედუტში.

ეს პუნქტი მხოლოდ რამდენიმე წელია გააშენეს¹. უნინ აქ სრულებით არ იყო სახლები. როცა ორიოდ წლის წინათ ნავსადგური ააგეს და ვაჭრობა ყოველწლიურად მნიშვნელოვანი გახდა, დაინახეს, რომ საზღვარგარეთთან ვაჭრობით მიღებული შემოსავალი, როგორც საბაჟო გადასახადი, ძალზე ბევრს შეადგენდა, ამიტომაც სცადეს ნავსადგურის გაშენება და გაფართოება. რადგან მინა ეკუთვნოდა დადიანს და ამასთან მფარველობის აქტებში ეწერა, რომ მას ერგებოდა შემოსავლის მეთუდი, თუკი რუსეთი მის სამფლობელოში ვაჭრობის სანარმოებლად სადმე ციხეს ან ქალაქს გააშენებდა, ამიტომ მკითხეს დადიანს, ხომ არ დაუთმობდა ის რუსეთს ამ სანაპირო ზოლს ყოველწლიური გარკვეული ფულადი თანხის საფასურად. მან მოითხოვა თანხა 2300 მან. ვერცხლით რედუტ-კალესთვის და ჯერაც იღებს ყოველწლიურად. ეს ადგილი ადრე დადიანს არაფერს აძლევდა. სამაგიეროდ ვაჭრობა აქ წლიდან წლამდე მატულობს, ხოლო საბაჟო შემოსავალი სულ უფრო იზრდება. დასახლება რამდენიმე წელია გაშენდა; წინათ კი აქ არავითარი შენობა არ იდგა. ახლა სახლების მეტი წილი მდინარე ხობის ნაპირზეა. საბაზრო მოედანზე დუქნების ორი რიგია, ხოლო მათ ზემო გადის საფოსტო გზა. ამ მოედნის შუაში შუადღემდე ყოველწლიურად ციხის დროშა აღმართული.

¹ 1804 წლიდან საფუძველი ეყრება ნავმისადგომ რედუტ-კალეს (იგივე ყულვეი).

ამ დუქნებში მცირედაა ან სულ არაა ფართოლულო (Ellenwaaren); უმათერესად იყიდება არაყი, თამბაქო, ხორცი, პური დ სხვა სურსათ-სანოვაცე.

უნიჩ აქ ყველგან ჭაობიანი ნიადაცი იყო, რომელიც ახლა საკმაოდ ამოაშრეს და მასზე რიყის ქვები დაყარეს, ისე რომ ნიადაცი საკმაოდ გამგრდა. ამას გარდა თხრილებსაც თხრიან წყლის სადენად, რომელიც გაზაფხულზე დიდი რაოდენობით გროვდება. კარანტინი მდებარეობს მდინარის საპირისპირო, მარჯვენა ნაპირზე და შედგება ოთხი პატარა სახლისაგან, რომელთაც ღობე აქვთ შემოვლებული და კიდევ მოიცავს შემოლობილ ეზოს ზედ მდინარეზე. კარანტინში მყოფ მოგზაურებს შეუძლიათ გარშემო სეირნობა, მაგრამ გუშაგები უკრძალავენ საზღვრის გადალახვას.

ბაზრის ბოლოს ჩამოედინება პატარა მდინარე სივა (ცივი), რომელიც აქ ერთვის ხობს. ხოლო აქეთ მხარეს, ზღვასთან მთლად ახლოს, ძეკს თვით რედუტი. მისი მიწაყრილი უმნიშვნელო სიმადლისაა, აქა-იქ ჩამოქცეულია და სხედასხვა მხრიდან თავდასხმისას საკმაოდ დაუცველი უნდა იყოს, მიუხედავად იმისა, რომ დიდი ქვემეხები ყოველი მიმართულებით დგანან მასზე.

თვით რედუტში შიგნით არის კომენდანტის საცხოვრებელი, ორიოდე შენობა გარნიზონისთვის, ყაზარმა და ჰოსპიტალი; დაბოლოს დამხმარე შენობები ზოგიერთი მოხელისათვის.

კომენდანტი, მაიორი ფონ რაკოცი, რუსია. მისი წინაპრები დალმაციოდან წარმოსდგებიან. მან მიმილო თავის სახლში, თუმცა სხვა გასათვევი იქ არსადაა. ადრე თავისი რეგიმენტით (შენაერთით) იბრძოდა აფხაზეთში და დიდი ხანი იდგა იმ ქვეყნის დედაქალაქში – სოუქსუ-ში (თურქულად – ცივი წყალი). მაშინ აფხაზები თავიანთ მთავარს აუჯანყდნენ, ხოლო რუსები შემოვიდნენ, რათა ეს ამბოხება დაეწყნარებინათ და მთავარი კვლავ დაესვათ.

აფხაზეთის ეს ახალგაზრდა მთავარი – მიხეილი, რომელმაც აჯანყებისას თავის დედასა და დებთან ერთად ქვეყანა მიატოვა, ასევე რედუტკალეში გავიციანი. ის არის რუსეთის სამახურის მაიორი, დაახლოებით 22 წლისა, მშვენიერი ახალგაზრდა კაცი, თითქმის ქერა ხვეული თმებით და ცისფერი თვალებით. ის ქრისტიანია, მაშინ როცა მისი ხალხის უმრავლესობა მაჰმადიანია ანდა კერპთაყვანისმცემელი. გამონაკლისს შეადგენენ

აფხაზები, რომლებიც დადიანს ეკუთვნიან; ისინი ქრისტიანები არიან, მაგრამ ღმერთის სახელის გარდა სხვა არაფერი იციან.

ამავე დროს აფხაზეთში, ისევე როგორც სვანეთში, სშირად გვხვდება ძველი ეკლესიების ნარჩენები, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ მრავალი საუკუნეების წინათ მათ ჰქონდათ ქრისტიანული სარწმუნოება, ხოლო შემდგომ ძველ ცრურწმენას დაუბრუნდნენ, ანდა თურქებმა მაჰმადიანობა მიაღებინეს. ამასთანავე ისინი კვლავაც ყოველთვის პატივს სცემენ თავიანთ ეკლესიებს, რომელთა ნანგრევებიც ყველგან ხელუხლებლად დარჩენილი მთებში. ყოველი ჯურის დამნაშავეებს და ბოროტმოქმედთ, რომლებიც მათში იმალებიან, ხელს არ ახლებენ, არამედ დაცული არიან დასჯისაგან. ისინი არ არიან ნამდვილი მაჰმადიანები, უკეთესია მათ კერპთაყვანისმცემლები ეწოდოთ, რადგან მაჰმადიანურ წესებს არასდროს მკაცრად არ იცავენ.

რედუტის მღებარეობა ძალზე არაუგნსალია, რადგან აქ არაჩვეულებრივ ნესტია. როცა დიდი ნიაღვრები მოეარდებიან, მდინარე ხობი რამდენიმე ფუტით აინვეს თავის კალაპოტში, ლეკავს მთელ არემარეს და ბევრი მიწაც თან მიაქვს. მდ. სივა (ცივი), რომელიც ბაზრის წინ მიედინება, ერთვის ხობს ამ უკანასკნელის ზღვაში შესართავიდან ერთ ვერსზე.

შემოდგომაზე ჰაერი გამუდმებით საესა ტენით: ნანილობრივ ზღვის სიახლოვის გამო, ნანილობრივ კი იმიტომ, რომ სამეგრელოს ტყის მასივები ღრუბლებიდან მთელ ორთქლს შეინოვენ და წარმოიქმნება გადაუღებელი წვიმები. საჭირო იყო მდინარის ნაპირის ამალლება წყალდიდობისაგან თავის დასაცავად, ხოლო ახლომდებარე ქაოზების ამოშრობა. მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა ადგილის ნესტიანობისა და მრავალგვარი დაავადებების ერთგვარად შემცირება.

იშვიათადაა ლელვა ისეთი ძლიერი, რომ ციხის მიწაყრილი ჩარეცხოს. ძალიან ძლიერი დასავლეთის შტორმისას ზღვის წყალი ძალზე ღრმად იჭრება ნაპირზე, ისე რომ სივას (ცივის) ხობთან შეერთებამდე აღწევს და ციხე წყალში ექცევა. ამ დროს წყალი სიმაგრის შიგნით ერთი ფუტის სიმაღლეზე დგას და ყველაფერს ლეკავს; ეს კი ადგილის ნესტიანობას კიდევ მეტად ზრდის, ხოლო დაავადებათა შორის უმეტესად ციებცხელება (Wechselfieber) გავრცელებული.

ამიტომაც იქაურ სამხედრო ჰოსპიტალში მეტწილად ცივი ცხელება (Kalte Fieber), შემხვდა, რომელიც უმრავლესობას გასულ წელს შეჰყრო-

და. ეს დაავადება ხშირად ავთვისებიან ფალარათში გადადის, ანდა ჯირკვლები და ღვიძლის ქრონიკულ გადიდებას (გამკვრივებას) იწვევს, რაც სიკვდილით მთავრდება; ან კიდევ გამოჯანმრთელებულებს აქცევს შრომისათვის გამოუსადეგარს; ასეთებს რომელიმე გარნიზონში გზავნიან როგორც ინვალიდებს. საერთოდ ჯარისკაცების კეება ძალიან კარგია; მე გავსინჯე კარგი ბულიონი და ფაფა, კარგი პური, როგორც თეთრი, ისე შავი და კარგი ღვინო. პური გაცილებით უკეთესია ვიდრე მეოგალებში, რადგან ფქვილში, რომელიც აქ წყლით ჩამოიტანება არაა იმდენი მწერი (უმთავრესად *Ptinus fur*), როგორც მეოგალებში, სადაც ის ხობისა და ცხენისწყლის საშუალებით ჩააქვთ და იქაურ ნესტიან მალაზიებში ინახება, სადაც არაფრის შენახვა არ შეიძლება ისე, რომ რამდენიმე დღეში არ დაობდეს.

ზღვა რედუტ-კალესთან (კალე თურქულად ნიშნავს ციხეს), ისევე როგორც ახლო მდებარე ფოთთან (რიონის შესართავთანაა), მთლად გაშლილია და ძალზე თხელი, ისე რომ სავაჭრო ხომალდმა, რომელსაც აქ სურს დადგომა ნაპირიდან 6-8 ვერსზე უნდა ჩაუშვას ლუზა, რათა მოძებნოს 20 საუენი სიღრმის ადგილი. რიონში ასევე ნაკლებ შეიძლება აღმა ცურვა, როგორც ხობში, რადგან ის შესართავთან 7 ფუტის სიღრმისაა, ზოგან უფრო ნაკლებიც, განსაკუთრებით როცა წყალი იკლებს სიმაღლეში. ხობს 4 ფუტის სიღრმეც კი არ აქვს და შესართავში ძალზე დაშლამულია; ნახევარ ვერსზე ზევით კი ის სულ უფრო ღრმავდება, ისე რომ ზევით ხანდახან 6-10 საუენის სიღრმეც გვხვდება.

გასულ წელს აქ საშინელმა შტორმმა დაამსხვრია სამანძიანი კორეეტი, სახელად „ყირიმი“, რომელზეც იმყოფებოდა 70-80 მატროსი და რამდენიმე ოფიცერი; შტორმი თოვლის თანხლებით მძვინვარებდა სამი დღის განმავლობაში საკმაოდ საგრძნობ ყინვაში 27 დეკემბერს. სრულებით შეუძლებელი იყო გემის მშვიდად გაჩერება სამი ღზით (მეოთხე მონაცემილი იყო). შტორმმა გემი წაიღო, რადგან ნიჟარებით მოფენილი ქვიშიანი ფსკერი არაა მტკიცე და სრულებით ფხვიერია. კაპიტანი თავის საქმეებზე იყო ნაპირზე გადასული, რათა ჩქარა მოეგვარებინა და ლუზა მალე აეშვა. ის იყო დაინყო შტორმი, რომ ის დაბრუნდა გემისაკენ, მაგრამ მისი კატერი სულ ნაპირზე ირიყებოდა. ბოლოს კორეეცზე დარჩენილმა ოფიცრებმა გადაწყვიტეს ანძების მოჭრა, რათა სწრაფი დალუპვა მაინც აეცილებინათ თავიდან და ხომალდის დამსხვრევასა ნაპირზე გარიყულიყვნენ. შტორმი გემს სულ ნაპირისკენ რიყავდა. ბოლოს ისედაც ძველი და მორყეული

გემის ნაკერები (ის ჯერ კიდევ 1802 წელს ააგეს) მოირღვა; ის გასკდა ორ ნაწილად, შემდეგ ოთხად, რომლებსაც ტალღები როგორც სათამაშოებს აქეთ-იქით ისროდნენ. მხოლოდ 30 კაცი გადაარჩინეს; 50 მატროსი და ოფიცერი დაიღუპნენ; მათ შორის იყო აგრეთვე რამდენიმე ჯარისკაციც ციხიდან, რომლებიც გემბანზე ასულიყვნენ, რათა გადმოეტანათ სახელმწიფო საქონელი. კაპიტანი მაშინვე გადასცეს სამხედრო სასამართლოს, რადგან გემი მიატოვა, რაც ექსტრემალურ შემთხვევებში მას ეკრძალებოდა.

რედუტის ნავსადგური არსებობს სამიოდე წელია და ამ ხნის განმავლობაში საგარეო ვაჭრობა ძალზე გაიზარდა. განსაკუთრებით ბევრი საქონელი მოაქვთ წყლით ლაიფციგიდან, მეტწილად ოდესის გამოვლით, სადაც ისინი ხმელეთით მოდიან. რედუტიდან კი ქუთაისის გავლით ტფილისისკენ მიდიან. ამ წელს ვაჭართა რიცხვმა (უმეტესად სომხები), ტფილისიდან კავკასიის გავლით ლაიფციგისკენ რომ მიდიან, ძალზე იმატა. რედუტში გემები იშვიათად უშვებენ ლუზას, რომ იქიდან ოდესისკენ გაემართონ, ამიტომ ვაჭრები ირჩევენ სახმელეთო გზას კავკასიაზე გავლით.

საბაჟო ყოველწლიურად მეტ შემოსავალს იღებს. გასულ წელს მთავრობას შემოუვიდა 130 000 ვერცხლის მენეთი. ყოველი მანეთიდან ბაჟს იღებენ 5 ვერცხლის კაპიკს – განზრახ ასე ცოტას, რათა ვაჭრობა წაახალისონ; შიდასახელმწიფოებრივი საქონელი კი უბაჟოდ გაიტანება.

საეაჭრო ხომალდთა უმეტესობა რუსული აღმით მოდიან ოდესიდან რედუტში, თუმცა მათზე ფრანგი, ინგლისელი და იტალიელი მზღლვაურები არიან; სულ ახლახანს ამერიკული ორანძიანი გემიც კი მოვიდა.

პატარა თურქული გემებიდან, რომლებსაც ტრაპეზუნტიდან მოაქვთ ლიმონი, ფორთოხალი, თამბაქო და რომის მსგავსი ლიქიორი, ყოველწლიურად 6000 ვერცხლის მანეთ ბაჟს იღებენ. მათი რიცხვი მაინც ძალზე დიდია; ისინი მხოლოდ ერთი ანძით ცურავენ და შტილის დროს ნიჩბებს უსვამენ. უკან დაბრუნებისას უმეტესად ტვირთავენ სიმინდს, რომელიც კონსტანტინოპოლისაკენ მიაქვთ.

რედუტ-კალეში ჯერ კიდევ არაა შეუქურა. როცა ლამის წყვდიადში გემი ვერ აგნებს ადგილს, ის გაისვრის ქვემებს, რაზეც კომენდანტმა მაშინვე უნდა უპასუხოს ქვემების გასროლითვე და ცეცხლის ნიშანი მისცეს: დენთის გროვას ამაგრებენ მაღალ ბოძზე, რომელიც ჩაუქრო-

ბლად ინვის 5-10 წუთის განმავლობაში. ამის საშუალებით გემები შემოდ-
იან ნავსადგურისკენ; ან კიდევ მთელი ლამით ნათურას ჰკიდებენ მაღალ
ბოძზე.

როგორც კი გემი ღუზას ჩაუშვებს, პირველ ყოვლისა მიესალმება ციხეს
ქვეშების შვიდი გასროლით, რაზედაც იმდენივე ზალპით უპასუხებს
სიმაგრეც.

ციხე მდებარეობს ზღვის ნაპირიდან დაახლოებით 30 ნაბიჯზე, ხო-
ლო მისი მიწაყრილის უკან ამოღებულია ქა, რომელშიც არის ერთი სა-
ენი სიღრმის ძალიან კარგი, სავსებით უმარილო წყალი.

შავი ზღვის ამ აღმოსავლეთ ნაპირზე უმეტესად ძლიერი ჩრდილო-
დასავლეთის დინებაა, რომელზეც რიონის, ხობისა და ენგურის ჩადინება
ზემოქმედებს, ისე, რომ ერთ საათში უქაროდ 5 კვანძის გაცურვა და
რედუტ-კალედან სოხუმში ძალზე მოხერხებულად მისვლა შეიძლება. აქაც
ისევე, როგორც კასპიის ზღვაზე, დინება უფრო ნაპირების გასწვრივაა
შესამჩნევი ჩამავალი მდინარეების გავლენით. ზღვის დასავლეთის ნაპირზე
მდინარე დუნაიც ქმნის მნიშვნელოვან დინებას, რომელიც ძალზე შორსაა
საგრძნობი. ზღვის შიგნით კი არსადაა თანაბარი მუდმივი დინება და აქ
მათზე მხოლოდ ქარები მოქმედებენ.

ცხოვრება რედუტ-კალეში ძალზე ცარიელი და ჩამკვდარია, რადგან
აკლია სიმუდროვე და ყველა საზოგადოებრივი ურთიერთობანი; არაა
არცერთი სახლი, სადაც შეიძლებოდა გართობა-საუბარი. ამავე დროს
რამდენიმე ოჯახიც კი ერთმანეთში დიდ შულსა და ჩხუბში ცხოვრობ-
და, ასე რომ არაფერს გაიგებდა კაცი, გარდა მოხელეთა შორის ჩხუბზე
ლაპარაკისა.

მე აქ გავიცანი ერთი ჩეჩენი ქალი, რომელმაც ნათლობისას მიიღო
სახელი მარია და ცოლად გაჰყვა მეაფთიაქის მოადგილეს. მან მიაშბო, თუ
როგორ ამზადებენ ჩეჩენები გვარჯილას ერთი მცენარიდან, რომელიც
ყველგან იზრდება მათს მთებში და აგრეთვე აქაც, ზღვის ნაპირზე. მოუხე-
დავად იმისა, რომ მან ის უყვავილოდ მომიტანა, მე იოლად შევიცანი
ჯოჯალაყა (*Amaranthus pallidus*); ალბათ ისინი იყენებენ *Nitraria Schoberi-*
საც, რომელიც უეჭველად უნდა იზრდებოდეს ზღვის ნაპირზე. ჩეჩენები
ამ მცენარეს ჯერ ჰაერზე ამრობენ, შემდეგ ხარშავენ მას წყლიან ქვაბში;
ნახარშ სითხეს გადაასხამენ ჯამში, სადაც აწყვია თივის ღეროების
გარკვეული რაოდენობა. ამ ღეროებზე დაკრისტალდება მარილი და გამ-

ოყენება დენტის დასამზადებლად. დენტისთვის ისინი მას გოგირდს ურევენ, რაც ყველგანაა მთაში.

ზღვის ნაპირზე დიდი რაოდენობით ეყარა ირგვლივ გრანიტის პატარა კენჭები; ტომკაიის(?) მსგავსი ყავისფერი ბრჭყვიალი ამ გრანიტის ნამტვრევებისა უნებლიედ მაგონებდა ოქროს სანმისს, რადგან ჯერაც ყოველ წუთას ჩემი თანმხლები მეგრელები მასში ოქროს ხედავდნენ. აგრეთვე კირქვის კენჭები, აქატის ნამსხვრევები, წყალივით გამჭვირვალე მშვენიერი კვარცის ქვები, ანდა თოვლივით თეთრი, მუქი, უხეში კვარცის ბელტები ყველგანაა ნაპირზე მიმოხეული.

მცენარეულით ნაპირი არ იყო ძალზე მდიდარი; მშვენიერი ყაყაჟრა (*Glaucium luteum*) ყველგან ყვაოდა; აგრეთვე მიხელტა, მანაქი (*Sophora alopecuroides*), ზღვის ხახვი (*Scilla maritima*) ყვავილობაში უნდა ყოფილიყო; ასევე ბევრია ბალახეული და ჩალა. ფოთისკენ გზაზე მთელი ნაპირი ხშირი ტყეებითაა დაფარული, რომლებშიც ასევე გაუვალი ქაობებია. ამავე გზაზე, რედუტიდან 4 კერსზე არის რუსების სასაფლაო. ზღვის ნაპირზე არსად არ მინახავს ზღვის ბალახი, არცერთი *Fucus*, როგორც ეს კასპიის ზღვაში შემხვდა.

აქ სხვადასხვა თევზები უნდა იყვნენ გავრცელებული, ყველაზე ხშირად შავი ზღვის ქაშაყი (*Clupea finta* Cuv), აგრეთვე ბევრი *Clupea encrasicolus* Cuv. ასევე მრავლად ჭანარი (*C. carinatus* Pall.) *ballerus* L., *cultratus* L., ძალზე დიდი *Cyp. brama* L. და სხვა; აგრეთვე *Perca*, *lucio-perca* და *Cyprinus tinca* ახლო მდებარე ტბაში; ასევე გავრცელებულია ზუთხის ყველა სახეობა. ნაპირზე შიგადაშიგ გამოირიყებიან დელფინებიც. ნაპირზე ვიპოვე დიდი კიბორჩხალის მარწუხები, მაგრამ ძალზე ცოტა ნიჟარები, რომლებიც იშვიათად შეიმჩნევა რიყის ქვებს შორის. მე ვნახე ნარჩენები *Solenensis*, *Domax trunculus*, *Mytilus edulis*, *Cardium edule*, რომელზეც ოჯდა პატარა *Balanus miser*; აგრეთვე შემხვდა ძალზე პატარა *Ostrea edulis*, *Venus gallina* და ერთიც *Pecten*-ის ფრაგმენტი. ყველა ეს ნიჟარები პატარებია და უმეტესად ძალზე დანაჭუჭყებული, რადგან ტალღები მათ გამუდმებით იქით-აქეთ მიერეკებიან.

მე თვალში მომხვდა, რომ აქ ნაპირზე არსადაა თოლია, ზღვის მერცხალი, ანდა თევზიყლაპია, რაც კასპიის ზღვაზე ასე არაჩვეულებრივ ხშირია. ისინი აქ ალბათ საკმარისი რაოდენობით საკვებს ვერ შოულობენ.

ზამთრობით აქ ისეთი ტალახია, რომ ხშირად შეუძლებელია ერთი სახლიდან მეორეში მისვლა, თუნდაც იმ მიზეზით რომ მთელი დღეებისა თუ კვირეების განმავლობაში მდინარე ხობზე გადასვლა არ შეიძლება, რადგან ნაპირზე ღრმად ჩაიფლობა კაცი.

მართალია რიონი ყოველთვის ერთსა და იმავე ადგილას ჩაედინება ზღვაში, სამაგიეროდ თავის კალაპოტს ძალზე ხშირად იცვლის. ცხენის-წყალს ასიოდე წლის წინ სულ სხვა დინება უნდა მიეღო და 10 ვერსით ზემოთ ჩრდილოეთისკენ უერთდება რიონს. ამჟამად ძველ კალაპოტებში ძალზე მცირე წყალია, ძალიან თხელია, მაგრამ მით უფრო მეტ კირქვის ქვებს გვიჩვენებს, რომლებიც ადრე უგორებია და რომლებიც ახლა მთელ კალაპოტს ფარავენ. ახალი ტოტი რიონში ძველი კალაპოტის შესართავიდან 17 ვერსზეა დაცილებული და, როგორც ითქვა, 10 ვერსზე აღწევს მას ჩრდილოეთით.

რიონი მოედინება გურიის ჩრდილო ნაწილიდან, რომელიც მე-17 საუკუნის ბოლოსთვის ჯერ კიდევ იმერეთს ემორჩილებოდა. მე-18 საუკუნის დასაწყისში გურიის ერთ-ერთმა მმართველმა მთავარმა შესძლო გადაეგდო იმერეთის ბატონობა, მიიღო გურიის მბრძანებლის ტიტული და თურქეთის მფარველობა სცადა.

მეფე სოლომონ I-მა, მართალია, კვლავ დაიპყრო გურია, მაინც დატოვა იქ საკუთარი მთავრები, რომლებიც გურიელად იწოდებიან და იმერეთის მმართველის მიერ ინიშნებიან. ასე დარჩა გურიის რუსეთთან შეერთებამდე. ამის შემდეგ 1810 წელს დადებული ტრაქტატით გურია დაემორჩილა რუსეთს. უკანასკნელი მთავრის, მამია გურიელის¹ გარდაცვალების შემდეგ მას მემკვიდრედ დარჩა თერთმეტი წლის ვაჟი, რომელიც რუსეთის ხელისუფლებამ ცნო. ოღონდ იმპერატორის ბრძანებით გურიის სამმართველოდ დაინიშნა საკუთარი აპეკუნების საბჭო უნარჩინებულესი თავადებისგან, ხოლო მის თავმჯდომარედ ქალბატონი დედა სოფიო. ამ პატივმოყვარე ქალმა, რომელსაც მხარს უჭერდა მისი საყვარელი მაიორი, თავადი მანუჩაძე (?), მოინდომა მთელი ძალაუფლების თავის ხელში აღება. რადგან ყველა მისი ცდა უნაყოფოდ დამთავრდა, დაიწყო თურქებ-

¹ მამია სიმონის ძე გურიელის გარდაცვალების შემდეგ (1826), სამთავროს ხელისუფლება მისი მეუღლის - სოფიოს ხელში მოექცა. 1828 წ. ოქტომბერში გურიაში რუსთა რაზმები შევიდნენ. სოფიო მხლებლებითურთ ოსმალეთში გაიქცა, 1829 წ. გურიელის ხელისუფლება გაუქმდა.

თან მოლაპარაკება, ხოლო ბოლოს გაიქცა ტრაპეზუნტში მცირეწლოვან მემკვიდრესთან, თავის ვაჟთან ერთად. ამის შემდეგ რუსულმა მთავრობამ ქვეყნის მართვა სხვა საბჭოს გადასცა, ოღონდ ის უშუალოდ იმერეთის მმართველს დაუმორჩილა. ქალბატონ სოფიოს კი შეატყობინეს, რომ თუ ის თავის ვაჟს გურიაში არ დააბრუნებდა, სამფლობელოს სამუდამოდ დაკარგავდა. ქალბატონმა, რომელიც მაშინ ტრაპეზუნტში იმყოფებოდა, სიკვდილამდე ამ კანონიერი მოთხოვნის შესრულება არ მოისურვა. მისი სიკვდილის შემდეგ 1829 წელს იმპერატორმა ბრძანა: არასრულწლოვანი მთავარი აღარ მიეღოთ, გურია ექციათ რუსეთის პროვინციად, ხოლო გურიაში დედის მიერ დატოვებული სამი არასრულწლოვანი თავადის ქალი პეტერბურგში გაეგზავნათ აღსაზრდელად.

გურია ჩრდილოეთით ესაზღვრება სამეგრელოს მხარეს სენაკს, აღმოსავლეთით იმერეთს, სამხრეთით ქობულეთსა და აჭარის მხარეებს ტრაპეზუნტის საფაშოსას, რომლისგანაც გამოიყოფა ახალციხის მთებით. მისი სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ შეადგენს 60-მდე ვერსს, სიგანე კი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 50 ვერსია; მისი ფართობი დაახლოებით 3000 კვადრატული ვერსია.

ზღვის ნაპირზე ძვეს ფოთის ციხე, სოფელი შეკვეთილი, გრიგოლეთი და წმ. ნიკოლაის ციხე. ოზურგეთთან არის ტბა ბალიასტომი ანუ პოლისტანი, რომლიდანაც გამოედინება მდინარე მალთა. შემდეგი მდინარეებია აქ: სუფსა, ის სათავეს იღებს ახალციხის მთებში და სოფელ გრიგოლეთთან ჩაედინება ზღვაში. ის იერთებს ორ მდინარეს გუბეზნლის (გუბაზოური - გ. გ.) და ბახნის (ბახვი - გ. გ.), ხოლო სოფელ ნაგომოსთან ჯუმათს. მდინარე ნატანები, რომელიც გამოედინება ახალციხის მთებიდან, სოფ. ნაკლიდალთან ერთვის ზღვას. სოფ. შეკვეთილთან, წმ. ნიკოლაის ციხესთან ახლოს მდინარე ანტიონურა, რომელიც ოზურგეთის მხარეს გამოჰყოფს თურქულ სამფლობელოთაგან; მდ. მალთა გამოედინება პალიასტომის ტბიდან და სოფ. გრიგოლეთთან ერთვის ზღვას. მდ. მაგორია, რომელსაც სათავეში ჰქვია კვიპითა, სათავეს იღებს იმერეთში ახალციხის მთებში და ერთვის აღნიშნულ ტბას; მდ. კოპოტა გამოედინება ახალციხის მთებიდან სოფ. ციაგობანის (?) იქითა მხარეს.

გურია არ ეწევა ნაოსნობას და ამიტომ არ აქვს ნავსადგურები. წმ. ნიკოლაის ციხესთან გემები ნაპირიდან 4 ვერსის სიღრმეზე უშვებენ ლუბას. მხოლოდ სუფსაა გამოსადეგი პატარა გემებისთვის სანაოსნოდ;

სავაჭრო ხომალდები კი მისი შესართავიდან ერთ ვერსზე ჩერდებიან. გურია ძალზე მთიანია, სანაპიროზე კი ვაკე და ქაობიანი.

ის იყოფა ორ მხარედ: ნაგომურისა და ოზურგეთისად. პირველი ჩრდილოეთით ესაზღვრება სამეგრელოს, აღმოსავლეთით იმერეთს, სამხრეთით თურქულ სამფლობელოს, რომლისგანაც გამოიყოფა მთების საღვჯოვისა და სასიჟიესყელის მიერ. დასავლეთით ესაზღვრება ოზურგეთის მხარეს, რომლისგანაც გამოიყოფა მდინარე ჯიმიითი. ამ მხარეში ითვლიან 64 სოფლამდე. ყველაზე აღსანიშნავი არიან ამალღება, ჯუმათი სუფსის მარჯვენა ნაპირზე, ვაკიჯვარი ნატანების მარჯვენა მხარეს და ნაგომური, სუფსის მარცხენა ნაპირზე – თორმეტი კომლით და 72 მოსახლით. უნინ ეს იყო მმართველი მთავრის საზამთრო სადგომი. ოზურგეთის მხარე ჩრდილოეთით ესაზღვრება სამეგრელოს, აღმოსავლეთით ნაგომურის მხარეს, სამხრეთით თურქულ სამფლობელოს, დასავლეთით შავ ზღვას; აქ ითვლიან 62 სოფელს და ერთ პუნქტს შეკვეთილს ნატანების მარჯვენა მხარეს. ყველაზე დიდი სოფლებია ნაცხავატელი მდ. ქალონის მარჯვენა ნაპირზე და ოზურგეთი პატარა მდინარე სუფსის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც უნინ იყო მთავრის საზაფხულო სადგომი. ამ მხარეს ეკუთვნის აგრეთვე ფოთის ციხე და მახარე, რომელიც ადრიანოპოლის ტრაქტატით¹ თურქებისგან რუსეთს გადაეცა.

გურიაში ითვლიან 6120 კომლს და ორივე სქესის 36.720 მოსახლეს. თითო კომლი დაახლოებით 6 სულს ითვლის; სახელდობრ, ნაგომურის მხარეში დაახლოებით 18282 მცხოვრებია და 3047 კომლი, ოზურგეთში კი 18438 მოსახლე და 3073 კომლი.

მოსახლეობა შემდეგ კლასებად იყოფა: სამღვდელოება, თავადები, აზნაურები და გლეხები. სამღვდელოებას სათავეში უდგას მთავარეპისკოპოსი, რომელსაც თავისი საჯდომი ჯიმიითის მონასტერში აქვს.

გურულები მიეკუთვნებიან ხალხთა განსაკუთრებულ (თავისებურ) ჯგუფს, არიან გულადები, ძლიერნი; აქვთ სწორი, სასიამოვნო სახის ნაკეთები; არიან ემშაკები, ზარმაცები, შურისმაძიებელნი, ფულისმოყვარულები. გურული ქალების სიმშვენიერე ცნობილია როგორც ნიშუში და თვით ქართლელი, იმერელი და მეგრელი ქალებიც ამაში მათ ჩამორჩებიან, მიუხედავად იმისა, რომ ერთი ძირისაგან წარმოსდგებიან. აქვთ სახის იგივე

¹ ადრიანოპოლის ზავით დასრულდა რუსეთ-თურქეთის 1828-29 წწ. ომი.

პროფილი, ზოგიერთი მცირე სხვაობით, რაც მათ უფრო ამაღლებს; ასეა ცხვირი, თუმცა ბერძნული, მაგრამ არაა ისე დიდი და განიერი; სახის ფერი გაცილებით ღამაზი და სალი, შავი თვალები ცვეცხლით სავსე, შავ თმებს საკუთარი ბრწყინვალეობა აქვთ.

გურიის ნაყოფიერება მეტია იმერეთისაზე. საუკეთესო ღომი და სიმინდი აქ ჭარბად მოდის. ტყეები უკლებლივ სავსეა ხილითა და ვაზით და აქვთ საუკეთესო ხეები საშენ მასალად. ხეები, რომლებიც ჭაობებზე იზრდებიან, ისე ცუდია, რომ მასალა, რომელიც მათგან სამშენებლოდ გამოიყენება, უკვე ორიოდ ნლოს შემდეგ იწყებს ღვობას. შესაქონლეობა უმნიშვნელოა, თუმცა ქვეყანა საამისოდ ძალზე გამოსადეგია.

მანუფაქტურათაგან მხოლოდ თითო-ოროლაა აღსანიშნავი; მათში ამზადებენ მხოლოდ თიხის ჭურჭელს და ბამბის ტილოს.

საგაჭრო პროდუქტებს შეადგენს მხოლოდ ღომი, სიმინდი და ღვინო, რითიც გურულები ყიდულობენ მარილს, რკინას, სპილენძს, შალისა და აბრეშუმის ქსოვილებს.

თუმცა ენა ქართულია, მაგრამ ბევრი თურქული სიტყვებია შერეული; ისინი ეკუთვნიან ბერძნულ-ქართულ ეკლესიას, თუმცა მოსახლეობა არც თუ მკაცრად იცავს საეკლესიო წერილს მიუხედავად იმისა, რომ სამღვდელოებას დიდი გავლენა აქვს. საერთოდ გურულები, იმერლებისა და მეგრელების მსგავსად, ჯერაც გაუნათლებლები და უსწავლესნი არიან.

შემოსავალს შეადგენს სხვადასხვა მოსავალი, როგორიცაა ღომი, სიმინდი, ღვინო, პირუტყვი. ფულადი გადასახადი ერთმევათ ვაჭრებს, თუმცა მათი სიმცირის გამო საკმაოდ ცოტაა.

ომიანობისას გურიას შეუძლია 5000 კაცამდე გამოიყვანოს; ისინი შეიარაღებულნი არიან თოფებით, ხმლებით, ხანჯლებითა და დამბაჩებით.

გურია, რომელიც დასახლებულია მამაცი ხალხით, წარმოადგენს რუსეთისთვის საზღვარს თურქეთის წინააღმდეგ შავი ზღვის გაყოლებით. რუსეთის გურიის სამხრეთით მდებარეობს თურქეთის გურია¹, სადაც არის ბათუმი, შავი ზღვის ერთერთი საუკეთესო ნავსადგური.

ფოთი, რომელიც ადრე ორჯერ, ბოლოს კი 1809 წელს რუსებმა თურქებს წაართვეს, ხოლო 1812 წ. კვლავ დაუთმეს და კვლავ თურქთა

¹ აიხვალდი არ იცნობს აჭარას, მას უწოდებს თურქეთის გურიას, სადაც არის ბათუმი.

ხელში იმყოფებოდა. ადრე თურქებს ის ძალზე გამაგრებული ჰქონდათ, რადგან მათთვის ამ ციხეს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მათთან ხშირად მოდიოდნენ რუსი სამხედრო დეზერტირები, რომელთაც ისინი ყოველთვის ხელგაშლილად იღებდნენ, ხოლო შემდეგ ტრაპეზუნტსა და კონსტანტინოპოლში ჰყიდდნენ. თურქები აგრეთვე ჩუმად მიდიოდნენ რედუტკალემდე და რიონის ნავსადგურამდეც, სადაც აშენებული იყო პატარა რუსული რედუტი და იჭერდნენ ორივე რედუტიდან მოშორებით გასულ რუს ჯარისკაცებს, რომლებიც მიჰყავდათ თან. თურქები უმეტესად ნავებით მოდიოდნენ აქ ტრაპეზუნტიდან, სადაც შემდეგ მონებად ჰყიდდნენ მოტაცებულ ჯარისკაცებს. ისინი ცდილობდნენ აგრეთვე მეგრული გოგო-ბიჭების ძალით გატაცებასაც, როცა ამას ფულით ვერ ასწრებდნენ. ასევე სწადიოდნენ ჯარისკაცთა მიმართაც; ისინი ერთს ან მეორეს ეშმაკობით შიშვებდნენ ნაპირზე ან ნაჭზე, უმასპინძლებოდნენ ღვინით და თავს მეგობრებად აჩვენებდნენ. როგორც კი ეს უკანასკნელნი გემზე ავიდოდნენ, აუშვებდნენ ლუხას და მაშინვე გასცურავდნენ იქიდან მათთან ერთად.

ერთი წლის წინ დაიჭირეს თურქი, რომელიც ყოველწლიურად მოდიოდა აქ ადამიანების საპარავად. ის მაშინ დააკავეს, როცა მოტყუებით ორი კაზაკი აათრია თავის ნაჭზე და ფოთისაკენ აფრები აუშვა. კაზაკები გაათავისუფლეს, ყაჩაღი დაიჭირეს და მოკლე პროცესის შემდეგ რედუტკალეში მაღალ სახრჩობელაზე ჩამოჰკიდეს, რომელიც აღმართეს ციხის წინ ზღვის ნაპირზე. ის მშვიდად მიდიოდა სიკვდილისკენ, მხოლოდ გაუჩერებლივ ბურტყუნებდა თავისთვის მაჰმადიანურ ლოცვებს.

ამ დროიდან ყაჩაღობანი შეწყდა და არც ერთი თურქი აღარ ბედავდა გოგოს ან ბიჭის გაყიდვას, რომ არაფერი ვთქვათ ჯარისკაცების მოტაცებაზე.

მას შემდეგ რაც ფოთი თურქებმა მიატოვეს, ის სულ უფრო მეტად იშლება; ციხეს ყოველთვის არ ჰყავს რეგულარული გარნიზონი. მისი დაცვა უფრო იმ თურქებისაგან შესდგება, რომლებიც წინათ ყაჩაღები და არავის მორჩილნი არ იყვნენ. ამიტომაც მკაცრადაა აკრძალული, რომ რუსი ჯარისკაცები რიონის ნავსადგურის რედუტიდან ფოთისაკენ წავიდნენ, ისევე როგორც არავის შეუძლია ფოთიდან ამ რედუტში გამოჩნდეს, რომ ეჭვი არ დაბადოს, მიუხედავად იმისა, რომ რიონი ჰყოფს ამ ორივე ციხეს ერთმანეთისგან. რადგან ფოთის ირგვლივ ხშირი ტყეა, ამდენად რუსული რედუტიდან მისი დანახვა სრულებით არ შეიძლება, თუ არ ჩავთ-

ვლით მეჩეთის ნვერს, რომელიც ტყის ზემოთ ოდნავ აღიმართება. სწორედ ეს გაუვალი ტყე ანოტივებს და აჭაობებს ამ მხარეს; ნიადაგი არასდროს შრება, რადგან შხის სხივები ვერასდროს ვერ აღწევენ მას.

რედუტ-კალედან ცოტა ჩრდილოეთით, აქედან უფრო შორს, ვიდრე სამხრეთით ფოთია, ინგურზე ძვეს ანაკლია. როგორც მე მითხრეს, ინგური მცირე მანძილზე მინის ქვეშ უნდა მოედინებოდეს, სანამ ის შავ ზღვას შეერთვის. იგივე უნდა მოსდიოდეს ყარაბაღის პროვინციაში^{*} ზოგიერთ დიდ მდინარეს, როგორიცაა მაგალითად კურგარი, რომელზეც შუშა მდებარეობს. იგი 15 მილის მანძილზე მინის ქვეშ უნდა ედინებოდეს. როგორც მე მიმტკიცებდნენ, ყარაბაღის პროვინციაში ხშირადაა მინისქვეშა არხები, რომლებიც საგანგებოდ უნდა იყოს გაყვანილი. სახელდობრ, თხრიან ღრმა თხრილებს მინაში გარკვეულ მანძილზე და მათ მინისქვეშა არხებით ერთმანეთს უერთებენ, უშვებენ მათში მდინარეებს, რომლებიც დიდ მანძილზე ხშირად მინის ქვეშ მიედინებიან, მაშინ როცა მათ ზემოთ მინა ყველგან კარგადაა დამუშავებული.

უკეთესი ნავსადგური აქვს სუხუმ-კალეს აფხაზეთში, რომელიც 1810 წლიდან რუსებს ეკუთვნის; მაშინ ის ფოთთან, ანაპასა და ახალქალაქთან (ქართლ-იმერეთის საზღვარზეა) ერთად თურქებს ჩამოართვეს. მაგრამ 1812 წელს, საფრანგეთის ომის დროს, თურქეთთან სასწრაფოდ შეიკრა ზავი¹ რათა რუსული ძალები უკან გაენვიათ და ეს ციხეები კვლავ თურქებს დაუბრუნდა. უკვე რამდენიმე კვირის შემდეგ მოვიდა სანინალმდეგო ბრძანება, რომ ისინი მათ არ დაბრუნებოდათ, მაგრამ ყველას გადაცემა სუხუმ-კალემდე უკვე მომხდარი ფაქტი იყო; ამიტომაც ისინი უკანასკნელ ციხის გარდა თურქთა ხელში დარჩნენ. რადგან თურქული გარნიზონები ზანტობდნენ (ვერ ბედავდნენ) მის დაკავებასაც, ამიტომ მოგვიანებით, როცა აღნიშნული სანინალმდეგო ბრძანება მოვიდა, უკან აღარ გადასცეს (ე. ი. რუსთა ხელში დარჩა სოხუმი - გ. გ.).

მაგრამ სუხუმ-კალეც სასაკლაოა რუსული გარნიზონისთვის, რომლის უდიდესი ნაწილი ყოველწლიურად კვდება, მეტწილად სკორუტისაგან (ცინგა), რადგან არ შეუძლიათ მომარაგდნენ ახალი ხორციით. კომენდანტ-

^{*} აგრეთვე გიულდენშტედტის მოგზაურობა II, გვ. 295: მოგვითხრობს მსგავს მოვლენაზე მდ. ხერგას შესახებ იმერეთში.

1812 წელს ბუქარესტის ზავით დასრულდა რუსეთ-თურქეთის 1806-12 წწ ომი.

მა ერთხელაც ვერ შეძლო ეშვნა ჩვეულებრივი ცხერის ხორცი. კარგი ფქვილიც და სხვა სალი საწვავიც, თვით ღვინო და არაყიც კი; და საერთოდ ყოველგვარი საკვები პროდუქტი აკლიათ მათ ციხეში, რადგან არ შეუძლიათ არცერთი ვერსის გავლა შეშისთვის ტყეში ქვემების წაუღებლად, რომ აფხაზთა გაცილებით ჭარბი ძალები თავს არ დაესხან. ამდენად რუსები აქ არიან როგორც მუდმივ სააღყო მდგომარეობაში და განუწყვეტლოვ ყურადღებით უნდა იყვნენ. ჯარისკაცები მუდამ შეიარაღებულნი არიან და ასევე სძინავთ ციხის მიწაყრილებზე, რათა ღამით ყოველი თავდასხმისათვის იყვნენ მზად. საქმე იქამდეც მიდის, რომ თავის მკვდრებსაც კი ციხის გარეთ ერთი თოფის გასროლაზე შორს ვერ მარბავენ, რადგან მათ აფხაზები ამოთხრიან ტანსაცმლის გასახდელად.

სკორუტი ხანდახან ისე მძინვარებს, რომ ზოგჯერ ერთ დღეს 10-12 კაცი კვდება. უმთავრესი საშუალება მის საწინააღმდეგოდ Allium ursinum იქაური სამხედრო ექიმების დაკვირვებით, იქ ყველგან ველურად იზრდება, მაგრამ სათანადო მოსამაგრებელი საშუალებების ნაკლებობის გამო არაა საკმარისი, მიუხედავად იმისა, რომ მხარე იქ ასევე არაჩვეულებრივი ნესტიანი და ჭაობიანია.

კარგ ნავსადგურს ქმნის ყურე, რომელსაც აქვს საკმაო სიღრმე – 30 საყენი. მტორმის დროს გემები ძალზე კარგად არიან დაცულნი და სრულიად საიმედოდ დგანან ღუმზე. ყურე ასევე ძალზე ფართოა და თავისუფლად შეუძლია მთელი ფლოტის დატევა.

ეს ციხე ძვეს ნებელდის რაიონში, რომელიც აფხაზეთს ეკუთვნის. აფხაზები მათი მოსაზღვრე მგობლების ჩერქეზების მსგავსად ძველთაგანვე ყაჩაღები იყვნენ. ოუსტინიანეს¹ დროს მიიღეს ქრისტიანობა,² რაც მათ ხელს უშლიდა თავიანთი ბიჭები დაესახიჩრებინათ და როგორც ევნუქები კონსტანტინოპოლში გაეყიდათ. მოგვიანებით მათი ქვეყანა იბერიას ეკუთვნოდა და დიდ ხანს მათი მოხარკე იყო. ბოლოს ის იბერიის ერთმა ერისთავმა ამ დამოკიდებულებისაგან გაათავისუფლა, როგორც რაინგსი³ მოგვითხრობს, ისე რომ ჯერ კიდევ მაშინ (ე. ი. 1785 წ.), თუკი მის

¹ ოუსტინიანე, ბიზანტიის იმპერატორი 527-565 წწ.

² პრყოფი, სპარსეთის ომი, II, გვ. 164.

³ იაკობ რაინგსი (1744-1793) – გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური. იმყოფებოდა საქართველოში (ერეკლეს კარზე) 1778-81 წლებში.

⁴ მოგზაურობა კავკასიაში II, გვ. 7.

მონაყოლს დაეჯერება, მის შთამომავლებს განსაკუთრებული ყურადღება და მორჩილება ეთმობოდა, რასაც ხალხის დამოუკიდებელი თავისუფლობისათვის არავითარი ზიანი არ მოუტანია. სწორედ ამ გვარიდან წარმოსდგება ლევან სერვასისძე (ასე წერს რაინეგსი, ალბათ მასში გულისხმობდა ამყამადაც გაბატონებულ მთავრის გვარს შერვაშიძეს) და მისი ძმა ზურაბა ბეი, ხელმძღვანელები და მეთაურები ამ ხალხისა. რადგან რამდენიმე ხნის წინ, ამბობს შემდეგ რაინეგსი, ოსმანთა მძლავრმა თავდასხმებმა თურქეთის ძალაუფლებას დაუმორჩილა აფხაზეთის დიდი ნაწილი. ბევრმა მათგანმა მაჰმადიანობა მიიღო; მაგრამ, რადგან მათ მკაცრად ეპყრობოდნენ, 1771 წელს აუჯანყდნენ წინასწარმეტყველსა და მის მოადგილეს სულთანს და ასე კარგად განლაგებულ სოხუმ-კალეს (რუსები უწოდებენ სუხუმ-კალეს) კედლებში თავისუფლება მოიპოვეს. ყველა თურქი გააძევეს. გამარჯვებულებს შეეძლოთ ოსმალებისთვის კიდევ უფრო მეტი ზიანი მიეყენებინათ ძალების გაერთიანებითა და ქვეყნის მტკიცე მდებარეობის გამო, რომ განხეთქილებას და შუღლს არ გაეთიშა ორივე ძმა. ზურაბა ბეი ახლაც მშვიდობიანად და წყნარადაა თავის მომხრეებთან და სრულიად დამოუკიდებელია. ლევანი კი ამის საპირისპიროდ, რომელსაც მხოლოდ რამდენიმე სოფელი და სოხუმი შემორჩა, მოურიგდა თურქებს და ყოველწლიურ საფასურად 20 ქისად (6000 ვერცხლის მანეთია) გადასცა იანიჩარებს სოხუმის ციხე. ის შეიძლება გამოყენებულიყო როგორც გასაღები დასავლეთ კავკასიისკენ, განსაკუთრებით რადგან ის ასევე დაცულია აგუა ანუ აკუ-სგან; ესაა მაგარი პუნქტი, რომელიც მდებარეობს საფეხურის ფორმის კლდეებზე“.

„მაგრამ თურქებს ის ეკავათ მხოლოდ სამი წელი და თვითონვე მიატოვეს როგორც გამოუსადეგარი პუნქტი, რის გამოც ლევანი, რომელიც უმფარველოდ დარჩა და რომელიც თავის ხალხს სძულდა, იძულებული გახდა ანაკლიაში გაქცეულიყო და თავისდა სავალალოდ შეიტყო, რომ ქელუმ ბეის ეს ციხე დაუკავებია და ახლაც სრულიად მშვიდად ფლობს.“ ასე მოგვითხრობს რაინეგსი.

აფხაზები, რომელთა ქვეყანაშიც სუხუმ-კალე ძვეს, თავისთავს თვლიან ძველი ეგვიპტელების ან უკეთ აბისინელების შთამომავლად; რადგან თავის თავს უწოდებენ ამენესს; სხვები კი საპირისპიროდ ფიქრობენ, რომ ისინი სომეხთაგან წარმოსდგებიან¹.

¹ ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია - გ. გ.

ისინი სხვადასხვა ქვეყნების ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ და საბოლოოდ მე-18 საუკუნის შუაში თურქეთის სულტნის მოხარკენი შეიქნენ. როდესაც 1770 წელს გენერალი გრაფი ტოტლებენი რუსული რაზმებით იმყოფებოდა ამ ქვეყანაში თურქთა წინააღმდეგ საბრძოლველად, მმართველმა მთავარმა ლევანმა, რომელიც შერვაშიძეთა გვარიდანაა, სთხოვა გრაფ ტოტლებენს, ის რუსეთის მფარველობაში აეყვანა. მაგრამ საქმე აქამდე არ მივიდა, რადგან მოუსვენარი აფხაზები რუსეთის კორპუსის კუთვნილ ცხენების ჯოგს დაეცნენ და საბაბი მისცეს მტრობას. რამდენიმე წლის შემდეგ ლევან შერვაშიძემ მიიღო მაჰმადიანობა და პორტასაგან სამართავად მიიღო სუხუმ-კალეს ციხე.

მთავარი ლევანის გარდაცვალების შემდეგ აფხაზეთი მის შვილებს შორის დანაწილდა, მაგრამ მალე უფროსმა მათგანმა, ქელუშ ბეიმ, რომელიც ბუნებით საკმაოდ ჭკვიანი, გონიერი და მოსაზრებელი იყო, მოახერხა მთელი სამთავროს თავის ხელქვეით გაერთიანება და თურქეთის სულტნის ყურადღების დამსახურება. მან ძალით დაიმორჩილა ხალხის ჯგუფი ჯანეტები, რომლებიც ცხოვრობდნენ შავი ზღვის პირას გაგრის მონასტრიდან სოფელ მაშიმდე. მას ყოველთვის ჰყავდა საბრძოლველად გამზადებული რაზმი 400-500 მეომრისაგან და რამდენიმე კარგად შეიარაღებული გაღერი. ამდენად სანაპიროს მთელი მცხოვრებლები შიშში ჰყავდა გელენჯიკის სანაპიროდან ბათუმამდე, რომელიც თურქეთის ჯურიაში მდებარეობს და რომელსაც ასევე ფლობდა ტრაპეზუნტის ფაშასთან ნათესაობის წყალობით.

1779 წელს მან დაიკავა ციხე ანაკლია და აიძულა სამეგრელოს მთავარი გიორგი დადიანი გადაეცა ის მისთვის; ეს დაპყრობა რომ საიმედო გაეხადა და სამეგრელოზე უპირატესობისთვის მიეღნია, მალე ხელთ იგდო მაშინდელი მმართველი მთავრის გიორგის უფროსი ვაჟი და მემკვიდრე მცირეწლოვანი ლევანი მძევლობის პირობით. თუმცა რუსეთის მთავრობამ ის აიძულა კვლავ გაეთავისუფლებინა ახალგაზრდა მთავარი.

1807 წელს ქელუშ ბეიმ, რომელსაც ამოძრავებდა მეგობრული და ნათესაური კავშირი, პორტას მიერ ჩამოგდებულ ტრაპეზუნტის ტეერ ფაშას – კავკასიის ისტორიაში ცნობილი ფატალი ფაშას ვაჟს – მისცა თავშესაფარი. სულთანმა მოსთხოვა მისი გადაცემა, მაგრამ ქელუშ ბეიმ, რომელსაც ცოტა ხნის წინ ქრისტიანობა მიეღო, მოუბოდიშა იმ საბაბით, რომ მას არ შეეძლო შეეღწა სტუმართმოყვარეობის წესები და იმით

დაკმაყოფილდა, რომ ის თავისი სამფლობელოდან გაუშვა, მხოლოდ ყოველწლიურად ხელი შეუწყო, რათა რუსეთში გაქცეულიყო. რადგან პორტას არ შეეძლო დაესაჯა ჯოუტი, ამიტომ მის წინააღმდეგ ააშუქდრა მისი საკუთარი ვაჟი ასლან ბეი და მამის მოკვლისათვის აღუთქვა მთავრის ძალაუფლება და სხვა ჯილდოები.

დამოუკიდებლობისა და საკუთარი მზრუნველობის სურვილმა ასლან ბეი აქცია მამის მეკლელად 1808 წლის 2 მაისს. რადგან მას ხალხში არ აღმოაჩნდა საკმარისი რაოდენობა მომხრეებისა, რომელთა მეშვეობითაც ის შესძლებდა ხელისუფლების ხელში აღებას, ხოლო სუხუმ-კალეს ციხეში, სადაც ის ჩადენილი საქმის მერე მისულიყო, მას რუსებმა შემოუტყეს, ამიტომ გაიქცა ჩერქეზებში, რადგან ქელემ ბეის უბედურმა ოჯახმა, როგორც თვით გარდაცვლილმაც, რუსეთის მფარველობა აღიარა.

მისი უფროსი ვაჟი საფარ ბეი რუსეთის მთავრობის მხარდაჭერით აღიარეს მმართველ მთავრად, ხოლო რათა თავის უფლებებში უფრო იმედიანად ყოფილიყო, სუხუმ-კალეს ციხეში რუსული რაზმები ჩადგნენ. საფარ ბეიმ თავის ოჯახთან ერთად მიიღო ქრისტიანობა, ხოლო მისი უფროსი ვაჟი დიმიტრი გაიგზავნა პეტერბურგში პაყების კორაჟსში.

საფარ ბეიმ, ნათლობის შემდეგ გიორგად წოდებულმა, 1810 წლის 19 იანვარს აღიარა რუსეთის ქვეშევრდომობა და მას ებოძა გენერალ-მაიორობა და დასაჩუქრდა ჯამაგირით, რაც შეადგენდა 2000 ვერცხლის მანეთს.

მისი გარდაცვალების შემდეგ პორტასა და ასლან ბეის მიერ ნაქმეზებული აფხაზები კვლავ აჯანყდნენ. მაგრამ არა ასლან ბეი, არამედ გიორგის ვაჟი დიმიტრი, რომელსაც რუსეთის იმპერატორმა უბოძა პოლკოვნიკობა, საჯაროდ უნდა ელიარებიანთ აფხაზეთის მმართველ მთავრად და მეგვიდრედ, რაშიც მას რუსული რაზმები დაეხმარებოდნენ.

მას ძალიან გაუკვირდა, როდესაც ეს პირველად განუცხადეს პაყთა კორაჟსში და როცა ის იმპერატორმა პირადად აღიარა აფხაზეთის მთავრად. საღამოთი ის მიიწვიეს იმპერატორის სუფრასთან, რომელსაც ერთი დღით ადრე თვით ემსახურებოდა. ის მალე გამოემგზავრა სანქტ-პეტერბურგიდან აფხაზეთში პოლკოვნიკის ჩინით.

როგორც კი გაიგო ასლან ბეიმ თავისი ძმის სიკვდილი, ისიც მოვიდა აფხაზეთში კონსტანტინოპოლიდან. დაინახა რა, რომ რუსებმა მისი ძმისძეილი მეგვიდრედ აღიარეს, წავიდა ჩერქეზებთან, შეირთო ცოლად ჩერ-

ქები ქალი, დაუკავშირდა ამ ხალხს და აფხაზებს დიმიტრის წინააღმდეგ. ასლან ბეიმ დაატყვევა დიმიტრის დედა და და-ძმა; დედამ თავი შეაფარა სოუკსუს, აფხაზი მმართველების ძველ სადგომს. სუხუმ-კალუდან 70 ვერსზე, სადაც ის ერთ კოშკში იმყოფებოდა.

შემდგომ 1822 წელს სოუკსუში ჩამოვიდა რუსული რაზმების ერთი დანაყოფი და ამ ტყვეობიდან გაანთავისუფლა დედა თავისი 5 ქალიშვილი და 3 ვაჟი. მაშინ სოუკსუში იდგა აგრეთვე რედუტ-კალეს ახლანდელი კომენდანტი მაიორი რაგოცი 250 ქვეითი ჯარისკაცით; მან ააგო პატარა სიმაგრეები, უმეტესად წნულისა და მიწისაგან, ხოლო ის კოშკი მან კარგად გამოიყენა საუკეთესო თავდაცვის მოსაწყობად. ამას გარდა მას ძალზე გამოადგა ორი ფალკონეტი (პატარა ქვემეხი) ერთ და სამ გირვანქიანი ყუმბარებით.

აფხაზები ასლან ბეის მეთაურობით 1822 წლის 31 იანვარს მოადგნენ ამ სამაგრს და სამი დღე ზედიზედ თავს ესხმოდნენ. მთავარი ბრძოლა მოხდა 2 თებერვალს და გაგრძელდა 4 საათს. აფხაზებმა დაკარგეს 300 კაცი მოკლულის, დაჭრილისა და ტყვის სახით, მაშინ როცა რუსების ზარალი უმნიშვნელო იყო. რუსებს ძალზე დაეხმარა ეს გამაგრება და ფალკონეტები; ამათ ხან ერთი სათოფურიდან, ხან მეორედან გამოიშვერდნენ, ისე რომ მტერს ეგონა, თითქოს ციხეში არანაკლებ თორმეტი ზარბაზნისა მაინც ჰქონდათ; მათი ფინდიხი უსარგებლოდ არცერთხელ არ გასროლილა.

ამ დღის მერე აფხაზებს აღარ გაუბედავთ რუსებთან გაშლილ ადგილას შებრძოლება.

დიმიტრიმ მძევლები ჩამოართვა და შეუდგა მართვას, მაგრამ არც თავის ხალხს იცნობდა, არც ენა იცოდა ზეირიანად. ის მართავდა 1823 წლამდე. ამ წელს ის გარდაიცვალა.

შემდეგ აფხაზეთის მმართველი გახდა გიორგის მეორე ვაჟი მიხეილ შერვაშიძე; ეს ის მაიორია, რომელიც მე გავიცანი რედუტ-კალეში, მაგრამ ისიც მალე იქნა გაძევებული ახალი ამბოხების შედეგად, რაც მოუწყო ასლან ბეიმ, რომელიც ხან თურქებთან იმალებოდა, ხანაც ჩერქეზებთან. ბოლოს 1824 წელს მთელს აფხაზეთს მოედო შეთქმულების ცეცხლი. არაფერ არ მოელოდა ამას, ისეთი ფარული კავშირები ჰქონდა აჯანყებას. შაბათს უნდა მომხდარიყო ამკარა გამოსვლა. წინა საღამოს ქალბატონმა დედამ, თამარმა ძლივს მოასწრო სუხუმ-კალეში გადარჩენა; მისი ვაჟი

მიხეილი კი დარჩა. საბედნიეროდ რუსებს წინასწარ ჰქონდათ პროდუქტი მიღებული და შეეძლოთ ორი თვე გაძლება; სოუკსუს წყალი არ ჰქონდა, რადგან ციხეს გარს ერტყნენ აფხაზები და გამოყვანილნი იყვნენ, ამიტომ წვიმის წყალს აგროვებდნენ.

ციხეში იმყოფებოდა რუსული რაზმების ორი ასეული, რომლებიც აქ იყვნენ დატოვებული მმართველი სახლის დასახმარებლად (თანადგომისთვის). პოდპოლკოვნიკმა მიხენმა (Michen), სუხუმ-კალეს კომენდანტმა ერთი ასეულით მოაწყო უშედეგო თავდასხმა სუხუმ-კალედან 15 ვერსით დაშორებულ სოფელ აკოპა-ს მცხოვრებლებზე, რათა იქ შეფარებული ხელმძღვანელები დაეპატიმრებინა. მაგრამ რუსული რაზმი იძულებული გახდა მალე უკან დაბრუნებულიყო. უკანსელისას ხშირ ტყეებში მათ დაკარგეს 60 კაცი მოკლულის და დაჭრილის სახით, რითიც აჯანყებულები კიდევ უფრო გააფრთხეს და გააღიზიანეს, ხოლო აჯანყება კიდევ უფრო ფართოდ გავრცელდა.

ამ აჯანყების ჩასაქრობად გამოიგზავნა კორპუსი 1400 ქვეითით და 3 ქვემეხით, რომელსაც მეთაურობდა გენერალ-მაიორი, თავადი გორჩაკოვი. მას მარცხენა ფლანგიდან – ზღვიდან იცადნენ ერთი ფრეგატი და ორი ბრიგი (ორანძიანი გემი), ხოლო მარჯვენა მხრიდან მეგრული მილიციის პატარა კორპუსი.

ის მიემართებოდა ზღვის სანაპიროს გასწვრივ სუხუმ-კალესკენ; დანყებული მდინარე კოდორიდან მას გაზუდმებით ესხმოდნენ თავს აჯანყებულთა რაზმები, რომლებიც ეფარებოდნენ მთის ტყეებს და იქიდან ესროდნენ ჯარისკაცებს. თავადმა გორჩაკოვმა ყველა დაბრკოლება გადალახა და მიადგა სუხუმ-კალეს ციხეს. აქედან იწყებოდა ახალი დაბრკოლებანი გზაზე, რაც აჯანყებულებს გადაულახავად მიაჩნდათ: გზა სუხუმ-კალედან სოუკსუმდე 30 ვერსის მანძილზე მთლად გაოხრებული იყო და ყველგან საფრები ჰქონდათ გაკეთებული.

გენერალმა თავადმა გორჩაკოვმა იოლად გაითვალისწინა ფუჭი შედეგები, რაც მოჰყვებოდა უზარო თავდასხმას ამ ხერგილებსა და საფრებზე, ამასთან მიიღო ცნობა, რომ უკიდურესობამდე მიყვანილი სოუკსუს დაცვა დიდხანს ვერ გაუძლებდა მუდმივობას. მან გადაწყვიტა ბიჭვინთის ყურეში გადაესხა საზღვაო ძალები ხმელეთზე, რათა ამით ყველა დაბრკოლებისთვის გვერდი აეველო და ისე მიეღწია სოფელ სოუკსუმდე.

მაგრამ ეს სვლაც დიდ დანაკარგებთან იყო დაკავშირებული; ის მიმდინარეობდა ძალზე არახელსაყრელ დროს, ივნისში, როცა ხშირ ტყეებში დამალული მტერი წინ მომავლებს საფრებიდან სროლით დიდად ვნებდა და როცა წვიმითა და თოვლის დანადნობით ადიდებული მდინარეები მტრის თავდაცვისუნარიანობას კიდევ უფრო ზრდიდნენ. ყოველივე ეს რუსი რაზმებისთვის უდიდეს ზარალს იწვევდა; თვით გზაზეც მტერი საფრებში იჯდა, რომელთაც რუსები დიდი დანაკარგით ეუფლებოდნენ, რაც მით უფრო იზრდებოდა, რადგან შეტევა პირდაპირ (ფრონტიდან) ხდებოდა. აფხაზები ამ საფრების მტურმისას უფრო ცოტა ხალხს ჰკარგავდნენ, რადგან მანამდე ისხდნენ იქ, სანამ დაცვა შეიძლებოდა. როგორც კი რუსები აილებდნენ საფარს, ისინი მაშინვე გარბოდნენ გაუფალ ტყეებში და იქ იმალებოდნენ.

მოუხედავად ყოველივე ამისა, ექსპედიციის მიზანი მიღწეულ იქნა. მეამბოხეებმა მთელი მათი გეგმების დამსხვრევა დაინახეს, შეწყვიტეს მტრული თავდასხმები და იძულებული შეიქნენ დამშვიდებულიყვნენ; ასლან ბეი კვლავ ყუბანელ ჩერქეზებთან გაიქცა, სადაც ის ჯერ კიდევ 1831 წელს იმყოფებოდა.

მაგრამ გენერალმა გორჩაკოვმა კარგად შენიშნა, რომ აფხაზეთი უნდა მიეტოვებინა, რადგან ველარ გაჩერდებოდა. ის თვითნებურად გაეცალა თავისი რაზმებით იქაურობას, მაგრამ ხმელთაით ვერ გაბედა დაბრუნება; მას აფხაზთა საფრებისაგან საკმაო ზიანი ჰქონდა მიღებული. ასევე მეგრული მილიცია, რომელიც ლევან გრიგოლის ძე დადიანს პირადად მოეყვანა, დიდად იყო ნავნები. ისინი გემებით გადაიყვანეს სუხუმიდან რედუტკალუში. ასევე აფხაზეთის მთავრის მთელი ოჯახი მას შემდეგ რედუტში დასახლდა; გარდა ქალბატონი დედის თამარისა და მისი ვაჟის მაიორ მიხეილისა, ასევე უმცროსი ძმა ალექსანდრე და რამდენიმე დაც. მესამე ძმა კონსტანტინე იმ დროს იმყოფებოდა ტფილისის თავადაზნაურთა სკოლაში. ქალბატონმა ერმოლოვის წარდგინებით მიიღო ყოველწლიური ჯამაგირი 2000 ვერცხლის მანეთის რაოდენობით და რედუტში აიშენა პატარა სახლი, სადაც ის თავის შვილებთან ერთად ცხოვრობს. მისი შინამოსამსახურეები, რომლებიც დაახლოებით 30 კაცს შეადგენენ, ცხოვრობენ დამხმარე გვერდით შენობებში.

თუმცა აფხაზები ცნობენ ახლანდელი მთავრის პოლკოვნიკ მიხეილ შერვაშიძის ხელისუფლებას, მაგრამ მისი ძალაუფლება ხალხზე ძალზე

შეზღუდულია, განსაკუთრებით იმათზე, რომლებიც მაჰმადიანები არიან და შეადგენენ აფხაზეთის მთელი მოსახლეობის ორ მესამედს.

1831 წელს აფხაზეთის მცხოვრებნი ოთხ მხარედ იყოფოდნენ, რომელთა შორის ნებულდისა ქმნიდა განსაკუთრებით თავისუფალ საზოგადოებას და არავითარ მფლობელს არ ცნობდა. მართალია ის ქელუშ ბეის მორჩილებაში ითვლებოდა, ამეამად კი აფხაზეთის მმართველისაგან საცეს-ბით განზე დგას და თავისი სიმდიდრისა და მიუვალი მთების ანაბარა ცდილობს გაუთავებლოვ სხვა საზოგადოებრივ გაღიზიანოს და აამუხდროს. ნებულდელები არ ცნობენ არავითარ ბატონს და მხოლოდ თავად მარშანისა მდიდარ გვარს აქვს ერთგვარი გავლენა მათზე.

დანარჩენი 3 მხარე – აფშაეის (აფშაუ), აფხაზის და ზიფის – თუმცა მოჩვენებითად ცნობენ რუსეთის მიერ დაყენებულ საერთო მმართველს, პოლკოვნიკ თავად მიხეილ შერვაშიძეს, მაგრამ მისი უფლება ვრცელდება მხოლოდ საკუთარ ნაწილზე – ზიფზე. აფხაზის მხარე ემორჩილება მის ლეიძლ ბიძებს ბატამ ტყერს და ჰასან ბეის, რომელთაგან უკანასკნელს ხალხზე ძალიან დიდი გავლენა აქვს. აფშაუს მხარე კი მის ბიძაშვილს ალი ბეის ექვემდებარება. ყველა ამ თავადის რუსეთისადმი ერთგულება მრავალი საქმითაა ნაცადი. მაინც აზნაურებსა და მოლებს შორის არცთუ ცოტანი არიან თურქების მომხრენი, რომლებთანაც თავისი რწმენით და სავაჭრო ურთიერთობებით არიან დაკავშირებული. ხალხის უმეტესი ნაწილი არც ერთი და არც მეორე მხარის მიმართ არ იჩენს უპირატეს მადრეკილებას და თავისუფლება ყველაზე უძვირფასესად მიაჩნია.

აფხაზებში გაბატონებულია ზოგოერთი ძველი ჩვეულება. ასე მაგალითად, მკვლელმა გარდაცვლილის ნათესავებს სანაცვლოდ უნდა მისცეს 15 გლეხი და საუკეთესო აკაზმული ცხენი, ხმალი, თოფი და ორი დამბაჩა. თუკი მას არ შეუძლია ამის გადახდა, მოკლულის ნათესავები მას ჰკლავენ; სხვა შურისძიება ნათესავთა მხრივ არ არსებობს. ქურდობისას ქურდი დამარალბულის უხდის მოპარულის ორმავე საფასურს, ხოლო ამავე დროს მმართველ მთავარს აძლევს კაცს; თუკი მას გლეხი არ ჰყავს, მაშინ თვით უნდა ემსახუროს როგორც მონა.

მაჰმადიან აფხაზებში საერთოდ დავას წყვეტენ მოლები ყურანის მიხედვით, თუკი მმართველის სამართალზე არ არიან დამოკიდებულნი.

რაც შეეხება გადასახადებს, ხალხი უხდის მთავარს, ან თავიანთ ბატონებს მათი მოთხოვნის მიხედვით და ყოველმხრივ მორჩილებაში არიან.

თავისი ყმებისაგან თავადები ყოველწლიურად იღებენ ძროხას, ერთ კოკა ღვინოს და მოწეული შემოსავლის მესამედს.

სამხედრო ძალა შეიძლება საკმაოდ მიახლოებით ითქვას, რადგან თითო კომლი იძლევა ორ კაცს. დაახლოებით 17500 კაცს შეუძლია იარაღის ტარება. მათი შეიარაღებაა თოფები, ხმალი, ხანჯალი; ბევრს აქვს დამბაჩა.

აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვარს შეადგენენ კავკასიონის მაღალი მთები, რომლებიც მისგან ბევრ მთიელ ხალხებს გამოჰყოფენ. აღმოსავლეთით ესაზღვრება სამეგრელო, რომლისგანაც მდინარე ლალიძგა გამოჰყოფს; სამხრეთით და დავალებით შავი ზღვა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით ჩერქეზები, რომლისგანაც გამოჰყოფენ მდინარე გაგრინისი და კავკასიონის განშტოებები.

ქვეყანა გადაჭიმულია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ დაახლოებით 120 ვერსზე, აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ (?) 150 ვერსზე, ფართობი შეადგენს დაახლოებით 8000 კვადრატულ ვერსს.

კავკასიონის თხემი, რომელიც აფხაზეთის ზედა საზღვრებზე დასავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისკენაა გადაჭიმული, თავისი დაბალი მწვერვალებით ზღვის ნაპირს უახლოვდება მხოლოდ 40 ვერსზე, რის გამოც აფხაზეთის დაბლობი სულ უფრო ვიწროვდება; სუხუმ-კალეს ციხიდან ბიჭვინთის ანუ პიცუნდის მონასტრამდე შესამჩნევად უახლოვდება ნაპირს. მონასტრიდან კი აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრებამდე ზოგიერთ ადგილას შიგ ზღვაშიც კი შეიჭრება.

მთავარი ქედის წვეროდან 9 ვერსზე ქვეითკენ, მთები კლდოვანია, ციცაბო და თითქმის მუდმივი თოვლით დაფარული. შემდგომ ჩნდება მწვანე ზედაპირი (ზეგანი) და მცირე ბუჩქნარი კლდეებს შორის, რომლებიც კიდევ უფრო ქვემოთკენ კირქვისა და ქვიშაქვისაგან შედგებიან და დაფარული არიან თიხით. ქვევით ძირისკენ ქედი მთლიანად კირქვისგან შედგება; ის მთლიანად ხშირი ტყეებითაა დაფარული და მხოლოდ ზევით გვხვდება დაბალი ბუჩქნარი, ხოლო საბოლოოდ ისიც ქრება.

შავი ზღვა, რომელიც აფხაზეთის სანაპიროს ერთი მხრიდან აკრავს, ვაჭრობის თვალსაზრისით მთელ მხარეს უდიდეს სარგებელს ანიჭებს: ემსახურება მას პროდუქტების გასაღებაში და უცხო საქონლის მიღებაში, რაც მოსახლეობას აკლია.

მთავარი საყუდელი მდებარეობს ციხე სუხუმ-კალესთან; მასში შეუძლიათ უდიდეს გემებს ნაპირიდან 200-400 კუბიტის დაშორებით ჩაუშვან ლუზა. ის სამი მხრიდან დაცულია ქარისგან; ზამთარში ღიაა და მძლავრი, მაგრამ გამუდმებულ ზვირთცემას არ განიცდის. ზღვის ფსკერი ქვიშა და თიხა. აქ საკმაოდ მტკნარი წყალი და საშენი ტყე.

მეორე, მაგრამ არა იმდენად სარგებლანი ყურე არის ბიჭვინთის მონასტრის ახლოს და სამხედრო გემებისთვის ლუზის ჩასაგდებად აქვს საკმაოდ სანდო ფსკერი, ოღონდ იმ გამონაკლისით, რომ სამხრეთ-დასავლეთიდან მთლად გახსნილია. ფსკერი თიხიანია, ხოლო ალაგ-ალაგ ქვიშა თიხაშერეული. 1824 წელს რუსული რაზმების გადმოსხმისას ფრეგატები ლუზაზე ნაპირიდან 1/2 ვერსზე იდგნენ. ამის მიხედვითაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ პატარა ხომალდები ყურეში ძალზე თავისუფლად ჩაუშვებდნენ ლუზას. აქაც საკმაოდ რაოდენობით მოიპოვება მტკნარი წყალი და გემსაშენისთვის გამოსადეგი ხეცე.

აფხაზეთში ორი ტბაა: აჩარძე, რომელიც არის პატარა და ზღვის ახლოს, მდინარე აფსტა-დან 1 1/2 ვერსზეა მოშორებული; ის თევზით ძალზე მდიდარია. მეორეა ენციტი. მას აქვს 2 ვერსი სიგრძე და 1 ვერსი სიგანე, მდებარეობს ბიჭვინთის მონასტრისა და მდინარე ბზიფს შორის, ზღვიდან ცოტა მოშორებით.

აფხაზეთის მდინარეები სათავეს კავკასიის მთებში იღებენ, ყველანი ჩრდილოეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ მოედინებიან და ზღვას ერთვის. მათი დინება უმეტესად ძალზე ჩქარია; მადენად საკმაოდ ძნელია მათს მეტნილად დაშლამულ შესართავებში ნავით აღმაშეცურება. ჩვეულებრივ მათი კალაპოტი ქვიანია, ნაპირები ციცაბო და კლდოვანი. დიდი მდინარეების წყალი სასძულად ვარგისია, პატარებში კი არააგნაღი. ყოველწლიური წყალდიდობა აქ მარტის ბოლოსა და აპრილში ხდება, როცა თოვლი დნება და ხშირი წვიმები მოდის; ამ პერიოდში ყველაზე პატარა მდინარეებიც გაუვალია. აგრეთვე ივნისშიც მატულობს წყალი მდინარეებში, როცა უმაღლეს მთებში თოვლი დნება. უმთავრესი მდინარეები შემდეგია: ლალიძგა (galasdga), რომელიც ქმნის საზღვარს სამეგრელოსთან; მარკულა – არაა ღრმა და ამიტომ არა სანაოსნო, მაგრამ მასში მრავლად იჭერენ თორუჯს (ქაშყს) და თაროს. კოდორი სათავეს იღებს კავკასიის უმაღლეს მთებში და მოედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ ღრმა ხეობაში, ის დიდი რაოდენობით იერთებს მთის

ნაკადულებს და სოფელ უხოზის ანუ დრანდის უკან ერთვის ზღვას ორ ტოტად, რომელთაგან სამხრეთისა ძალზე ნელა მოედინება და პატარა ნავებისთვის სანაოსნოა. კელასური ერთვის ზღვას ჩოზუკის ციხის ნანგრევების გვერდით, მოედინება ძლიერ ნელა და მასზე პატარა ნავებით ალმა ცურვა შეიძლება, თუმცა არც თუ დიდ მანძილზე. შემდეგი მდინარეებია აგრეთვე: გუმისთა – ის ერთვის ზღვას ძველი სუხუმის ციხის ახლოს, ოღონდ სანაოსნოდ არაა გამოსადეგი. მდინარე აფსტა გამოედინება კავკასიონის მთა ხიბოხუდან ანუ პლოფდალიდან; სწრაფი დინების მიუხედავად, პატარა ნავებით შეიძლება მასზე 4 ვერსზე ცურვა.

ხანიტა ანუ ხაპეტის-წყალი სათავეს იღებს კავკასიონზე, ზორჩას მთიდან, ერთვის პიცუნდის ყურეს, ოღონდ სწრაფი დინების გამო სანაოსნოდ გამოუსადეგარია.

მაჩიშიც ერთვის ზღვას ბიჭვინთის ყურეში და მასზე შეიძლება რამდენიმე ვერსზე ალმა ცურავა.

მიუხედავად იმისა, რომ ზზიფი არასანაოსნოა, ჩერქეზები მაინც დაცურავენ პატარა ნავებით, იმალებინ მის კლდოვან ნაპირებზე და ხელსაყრელ დროს თავს ესხმიან აფხაზეთს.

სევაძე რამდენიმე ვერსის მანძილზე შესართავიდან ჭაობზე მიედინება, გაგრიწში აფხაზეთს ჩრდილოეთით გამოჰყოფს ჩერქეზეთიდან და გაგრიის ციხის ნანგრევებთან ზღვაში ჩაედინება.

აფხაზეთი იყოფა ოთხ საზოგადოებად: აფშივის – მდინარეებს ღალ-იძას და კოდორს შორის; ნებელდის, რომელიც მოიცავს სოფლებს მდინარე კელასურზე მიუვალ მთებში; აფხაზის, რომელიც მდინარე გუმისთამდე ვრცელდება და სუბც-ის ანუ ზზიფის, რომელსაც ეკუთვნის აფხაზეთის დანარჩენი ზოლი მდინარე გაგრიწის გაყოლებით.

ამ ოთხ საზოგადოებას ადრე ეკუთვნოდა კიდევ სამურზაყანოს სამფლობელო, რომელიც ამჟამად სამეგრელოში შედის. თავადი მანუჩარ შერვაშიძე, აფხაზეთის მთავრის ნათესავი და სამურზაყანოს ბატონი დაქორწინებული იყო ამჟამად მმართველი მთავრის ლევან დადიანის დაზე¹. სამეგრელოს მთავარმა, როგორც უფრო ძლიერმა, მანუჩარის სიკვდილის შემდეგ შესძლო დაქვრივებული ქალბატონის კუთვნილი სამურზაყანოს ნაწილი თავის მფარველობაში და მეურვეობაში დაეტოვებინა.

¹ მანუჩარ შერვაშიძეს ცოლად ჰყავდა ლევან დადიანის და ქეთევანი.

აფხაზეთის უმნიშვნელოვანესი პუნქტი ორია; სახელდობრ, სუხუმ-კალეს ციხე – ზღვის ნაპირზე რიყის ქვისგან აშენებული დგას კირქვავზე; ის შედგება ოთხი სწორკუთხა ბასტიონისგან, რომელთაგან თითოეულზე შეიძლება 5 ქვემების დადგმა. მეორეა გაგრის დანგრეული ციხე, რომელსაც თამამად შეიძლება დაერქვას დასავლეთ კავკასიის გასაღები. ისიც ზღვაზე მდებარეობს, კლდოვანი ხეობის გამოსასვლელში, რომელიც ქმნის კავკასიის მთის ბოლოს.

ამჟამად აფხაზეთში ითვლიან 8720 კომლს და ორივე სქესის 52320 მოსახლეს, თუკი თითო კომლში ჩავთვლით 6 სულს, კერძოდ:

1. აფშივ-ის ანუ აფშავ-ის საზოგადოება შეიცავს 18 სოფელს, რომლებშიც ითვლიან 1760 კომლს, ე. ი. ორივე სქესის დაახლოებით 10560 მცხოვრებს.

2. ნებელდისა შეიცავს 30 სოფელს 2500 კომლით, დაახლ. 15000 მოსახლით.

3. აფშას-ისა (აფხაზის?) – 15 სოფელს 1340 კომლით; დაახლ. 8040 მოსახლეს; და

4. ზზიფისა – 33 სოფელს და 3120 კომლს 18 720 მოსახლით. ამ საზოგადოების გამაგრებულ სოფელ სოუკსუში, რომელშიცაა 400 კომლი და დაახლოებით 5000 მოსახლე, არის რეზიდენცია მმართველი მთავრის, პოლკოვნიკ მიხეილ შერვაშიძის.

ამჟამად სამეგრელოს კუთვნილ სამურზაყანოში ცხოვრობს დაახლოებით 1798 კომლი 10788 მოსახლით.

ასეთი დასახლებისას თითოეულ კვადრატულ ვერსზე მოდის ორივე სქესის 27 მცხოვრებელი.

აფხაზეთის ხალხი შედგება გლეხებისგან (მათ მონები ანუ ტყვეებიც მიეკუთვნებიან), აზნაურებისა და თავადებისგან. ამათ გარდა კიდევ არიან შინაყმა; ფენა, რომელიც შეადგენს მმართველი მთავრის პირად დაცვას და, წარმომდგარნი გლეხთა ფენიდან, აზნაურთა უფლებებით სარგებლობენ.

აფხაზთა სახის წყობა გამოირჩევა ჩერქეზთაგან; მათი ნაკეთები ნაქლები სწორია; სახის ფერი მოშავო-ყავისფერი, თმები შავი, ტანი ხმელი, საშუალო სიმაღლის, მაგრამ მოყვანილი. ისინი ზეჩვეული არიან სიველურეს, არიან უხეშნი, უნდონი და შურისმაძიებლები. მოსისხლე მტრები არიან მუზობელი მთის ხალხების. არ აქვთ კანონები, არ ეშინიათ თავისი ბატონების და მხოლოდ თავის იარაღს ენდობიან, რომლსაც არასდროს

არ იშორებენ. ამავე დროს ისინი, მსგავსად მთის სხვა ხალხებისა, სტუ-
მართმოყვარე და მორწმუნეები არიან. ისინი ჩერქეზებივით იცვაშენ.

აფხაზების საცხოვრებლები ერთსართულიანია და თითოეული ცალკე
ოჯახს ეკუთვნის, რომლებიც ერთმანეთისგან ახლოს ცხოვრობენ. ყოველ
სახლს გარს დაბალი ლოზე ავლია და წინა ნაწილში რამდენიმე დიდი ხე
დგას, რომელთა ჩრდილშიც ოჯახი ზაფხულობით ისვენებს.

ჯერაც მრავლადაა აფხაზეთში შემორჩენილი ეკლესიებისა და მონას-
ტრების ნანგრევები, რაც დამადასტურებელია იმისა, რომ ისინი ძველ
დროში ქრისტიანულ სარწმუნეებას ადგენენ. მაგრამ თურქებმა ჯერ კიდევ
ძველად მათ განსაკუთრებული ყურადღება მიაპყრეს და სცადეს თავიან-
თი მოღუბნი გაეგზავნათ, რათა მათში, ისევე როგორც მთის სხვა ხალხებ-
ში, ქრისტიანული სარწმუნეობა ამოეძირკვათ, რაც საბოლოოდ მთლიანად
შეძლეს კიდევ. მართალია, აფხაზებმა მიატოვეს ქრისტიანობა, მაგრამ
მაჰმადიანური მოძღვრება არასაკმაოდ შეითვისეს და ამიტომ მათში
შემორჩა კერპთაყვანისმცემლობის ზოგიერთი კვალი. ამჟამად მმართვე-
ლი მთავრის მამამ მთელი თავისი ოჯახით კვლავ მიიღო ქრისტიანობა.
ასევე ხალხის ერთი ნაწილიც მოინათლა. მთავრის ბიძაშვილები და თითქ-
მის მთელი თავადები და აზნაურობა მაჰმადიანურ სარწმუნეობას შემორ-
ჩა, რითაც ადასტურებენ თავის გაუგონრობას. მთელ აფხაზეთში მოიპოვ-
ება მხოლოდ ერთი ეკლესია და ერთადერთი მღვდელი სოფელ სოუკ-
სუში მთავრის სახლში.

აფხაზი იქ ამუშავებს მინას, სადაც მას მოსწონს, მაგრამ ყოველთვის
იმდენს, რაც მას მიმდინარე წელს ეყოფა. ის თესს სიმინდს (თურქულ
ხორბალს), ცოტა ხორბალს, ქერს სრულებით არა. სიმინდს ისინი უცვ-
ლიან თურქ ვაჭრებს მარილზე, რადგან სიმინდს გაცილებით მეტს თესენ,
ვიდრე ჭამენ. მთელ აფხაზეთში მხოლოდ ერთი ნისქეილია სოფელ სოუკ-
სუში; ყველა დანარჩენ სოფლებში მარცვლეულს ფქვავენ ხელის ნისქ-
ვილით (ქვებით).

რჩიანი პირუტყვი არაა დიდი, მაგრამ, გამძლეა. სახნავად ისინი უმე-
ტესად ხარებს ან კამეჩებს იყენებენ, თუმცა მათ აფხაზები იშვიათად
აშენებენ. ცხენებიც არაა მთლად საუკეთესო. საძოვრები ყველგანაა; უკვე
აპრილში ამოდის ბალახი და გვიან შემოდგომამდე რჩება.

სამაგიეროდ ტყეები აფხაზეთში არაჩვეულებრივად კარგია. ვაზი და
თუთაც ველურად იზრდება, თუმცა მათ საკმაოდ არ იყენებენ; პატარა,

მაგრამ ტკბილი მტევნებიდან ამზადებენ მაგარ ლეინოს, ხოლო აქედან კი მაგარ და საკმაოდ სასიამოვნო არაყს.

აფხაზეთში ბევრგან ამზადებენ თოფებს, ხმლებსა და ხანჯლებს თურქეთიდან ან სუხუმ-კალუდან შემოტანილი რკინისაგან. აფხაზები ძალზე კარგ ფოლადს ადნობენ და იციან თოფების მოსაყარაყებლად ვერცხლისა და ოქროს მოსევადება. ყოველ სახლში ამზადებენ სქელ, ნაცრისფერ და ყვითელ თავშალს, აგრეთვე ბენვის პალტოს, ტილოს თურქული ბამბისაგან და ა. შ.

საქონლის უმეტესობა შემოაქვთ ბათუმისა და ტრაპეზუნტის ნავსადგურებიდან, მეტწილად რკინა, მარილი, ყოველნაირი იარაღი, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები, საფიანი (ტარსიკონი), ღვთი და სხვა. სამაგიეროდ აფხაზები უცვლიან თავის მხრივ სიმინდს, ნიფლისა და ჭზის ხეებს, თაფლს, ცვილს, აგრეთვე ხშირად ტყევებსაც, რომლებსაც ნაწილობრივ სუხუმ-კალესთან რუსებს, ნაწილობრივ მეგრელებს სტაცებენ. მთავარი ვაჭრობა იმართებოდა კოდორის სამხრეთის ტოტის შესართავთან, სადაც უწინ ძალიან დიდი თურქული ხომალდები მოადგებოდნენ ხოლმე. 1827 წლიდან კი აფხაზებმა დაიწყეს სუხუმ-კალეს ბაზარზე მოსვლა, სადაც ისინი ყიდულობენ რკინას, მარილს და სხვა საქონელს, რომელიც სომხებს მოაქვთ აქ რედუტ-კალუდან.

აფხაზებს არ აქვთ საკუთარი მონეტები; ისინი ხმარობენ თურქულ ფულს, უმეტესად ოქროსა და ვერცხლის; ცოტა ხნის წინათ მათ დაიწყეს აგრეთვე რუსული ვერცხლის ფულის აღებაც^{*}

ბოლოს 19 მაისს დილის 8 საათზე ორი კაზაკის თანხლებით გავედი რედუტ-კალუდან. თავდაპირველად საკმაო ხანი მივღვედით ხობის ნაპირს, სანამ მოგვიანებით ვაქე საფოსტო გზას მივადექით, რომელსაც ორივე მხარეს მშვენიერი ტყეები აკრავს. თანდათან ვუახლოვდებოდით ხორგას სადგურს. ის რედუტიდან 22 ვერსითაა დაშორებული. იქიდან სახარბედიის (Sacharbet'sche) სადგური 17 ვერსზეა; აქ სამეგრელოს მთები

^{*} იხ. ტფილისის გაზეთი 1831 წლის, №25,26,27. (წიგნში ამას მოსდევს ანაბის აღწერა, მისი როლი თურქებისა და რუსეთისთვის: თურქთა განდევნა იქიდან; მთიელთათვის ანაპაში სავაჭრო უფლებების დანესება. აგრეთვე სანაპირო ზოლის გეოგნოსტიკური აღწერა - გელენჟიოდან ანაპამდე. ყოველივე ეს ჩვენ გამოვტოვეთ - გ. გ.)

საფოსტო მარას სულ უფრო ახლოს ადგებიან და დაფნის ტყეები დიდი რაოდენობით ჩნდებიან. ჩვენ გადავედით ხიდიტ ერთ მდინარეზე.

აქედან აბაშის სადგურამდე 23 ვერსი იყო. ჯერ გავედით ტეხურაზე, რომელიც აქ ძალზე სწრაფია; ის ახლა ძალზე ადიდებულიც იყო; ჩვენი ცხენები შეცურდნენ, ჩვენ კი გადავედით პატარა ნავით, რომელიც წარმოადგენდა ამოფუღურულ ხის ტანს.

ამ სადგურამდე გავედით აბაშაზე, რომელიც ატარებს მის სახელს; ის აქ საკმაოდ ღრმა წყალს მიაქანებდა, რაც ცხენებს მუცლამდე სწვდებოდა, თუმცა არ იყო ისეთი ჩქარი, როგორც ტეხურა.

უკვე გვიანი საღამო იყო, როცა სადგურს მივადექით. მთელი ბუჩქნარი ციციანათელების ულამაზესი ფოსფორის შუქით იყო განათებული; ზოგიერთები ფრენით ანათებდნენ ირგვლივ, რაც ქმნიდა შესანიშნავ სანახაობას ჰაერში. სხეულის ორი ბოლო რგოლის ეს ნათება, ჩემის აზრით, დაკავშირებული უნდა იყოს სუნთქვის პროცესთან, ამიტომაცაა სხეულის ეს ორი რგოლი მუდმივ მოძრაობაში. ხოლო როცა ციციანათელას პატარა ჭიქაში მოვათავსებთ, საიდანაც ჰაერი თანდათან ამოიცლება, უფრო ნაკლებს ანათებენ.

აქედან ქუთაისისკენ და იქიდან კი გორისკენ ისევ ძველი გზით უნდა მევლო.

ჯერ, დაახლოებით 12 ვერსზე, მივედი ცხენისწყლის ძველ კალაპოტთან, შემდეგ მის ახალ კალაპოტს მივადექი, სადაც მასზე ბორონით გადავედი. მე არ გავჩერდი გუბისწყლის სადგურში, მარანიდან 20 1/2 ვერსზე, რომელიც აბაშის სადგურიდან 26 ვერსზეა დაშორებული. აქედან კიდევ 15 ვერსი იყო ქუთაისამდე, სადაც საღამოს 6 საათზე მივედი და ქალაქის ლამაზი მდებარეობით ვერ შევძელი საკმაოდ დავმტკბარიყავი მდინარის მეორე ნაპირიდან. მთელი ქალაქი ჩანს წინ გადაშლილი, რომელსაც მარცხნივ აქვს ლამაზი მთები; მათზე ასეღა შეიძლება რიონის ხიდიტ.

ამ გზაზე ტყეები მე შემხვდა არც თუ იშვიათი წყავი (ტყემალი), აგრეთვე კუნელი, ზღმარტლი, და ჩიტაკომმა (ჩიტის ვაშლა). შემდეგ ლოპინარი, ხანჭკოლა, რძიანა, კრახანა, ტყის წინმატი, იელი, ცხვირისსატეხელა, ყვავისფრჩხილა, ბაძგი, გრძელმარცვალა მარწყვი, წყლის ზამბახი, ჭილი, დეკა, შრომანა, ჟასმინი და სხვა მრავალი^{*}

^{*} იხილე ამათი ჩამოთვლა კასპია-კავკასიური მცენარეების ჩემს მეორე რეგულში. ვოლნო და ლაიფციგი, 1835, გვ. 6.

მე იძულებული გავხდი ორი დღე ქუთაისში დავრჩენილიყავი, რადგან აქ ჩემი შემდგომი მგზავრობისთვის კაზაკური ცხენები ვერ ვიშოვე.

23 მაისს საბოლოოდ დავტოვე ქალაქი გახარებულმა, რომ დღეს არ წვიმდა, რაც მთელს წინა დღეს გადაუღებლად მოდიოდა. გზა წარმოუდგენლად ცუდი იყო, რადგანაც ყველგან თიხნარია. წვიმამ ის ისე ძლიერ გაუღინთა, რომ ცხენები ღრმად ეფლობოდნენ ტალახაში, ხოლო ხშირად ეჭიდებოდნენ კიდეც.

თავდაპირველად გავედი წყალნითელაზე, შემდეგ ჩიშურაზე (შავი მდინარე), მათ ახლა ღრმა წყალი მოჰქონდათ. სადგური ძვეს ჩოლაბურზე, რომელიც ჩვენ გამოფულრული ხის ტანით გადავცურეთ, ცხენები კი ცალკე გავიდნენ.

ყვირილსკის სადგურში ჩვენ ბორნით გავედით, რადგან ყვირილას დინება არ იყო ისე სწრაფი, როგორც აქეთ მგზავრობისას. აქედან ორ ვერსზე ქვემოთ დავინახეთ შორაპნის მშვენიერი ბანაკი. შემდეგ მივედით საქარიქედზე, სადაც მთები სიმაღლეში და სივრცეში სულ უფრო მატულობენ. აქ არის ნამარხი კირქვა, მაგრამ მე ისე გამატარეს, რომ მისი განლაგება ვერ გამოვიცვლიე; ის მოყვითალო ან მონითალო ფერისაა, საკმაოდ მტკიცე და შეიცავს პატარა Cardien-ს ანუ ვენერას ნიჟარებს, როგორც ჩანს მცირე ზომისას, თუმცა დიდი რაოდენობით; ისინი ერთმანეთზე მჭიდროდაა დაპრესილი და ძალზე დამსხვრეულნი, ამიტომ მცირედ შესაცნობია, თუმცა ძალზე ჰგვანან ამჟამად შვე ზღვაში მცხოვრებ Cardium edule-ს და Venus gallina-ს, მაგრამ არ უნდა იყოს იგივე. გაურკვეველი ლოკოკინის ფორმის ნამტვრევები უფრო იშვიათად გვხვდება ამ რკინის უანგით ძალზე შენითლებულ კირქვაში.

საქარიქედის შემდეგ გზაზე, კაზაკთა მომდევნო სადგურმადე, ავედით მაღალ მთაზე, რომელმაც მალე ჩაგვიყვანა მშვენიერ ხეობაში, სადაც მოედინება ჩხერიმელა. ის აქ საკმაოდ სწრაფია, განიერი, ხშირად ღრმაც. დამწვარი ბანაკის სადგურისკენ ნახევარ გზაზე დავინახეთ ძველი ციხე შაჰმბოზმედი(?), რომელიც დგას მაღალ, მხოლოდ ერთი მხრიდან მისადგომ კლდეზე და ალბათ უნინ თურქთა მიერ იყო აშენებული. იმერეთის აჯანყებისას ის დიდხანს იყო რუსების მიერ აღყაშემორტყმული; მას ბევრჯერ უნაყოფოდ და ბევრი ჯარისკაცების დანაკარგით უტევდნენ, სანამ ბოლოს და ბოლოს არ აიღეს და დაანგრიეს.

შემდგომი სადგური მალიცკის პოსტამდე არაჩვეულებრივ ახლო მერვე-
ნა, რადგან ის ძვეს ძალზე სასიამოვნო გარემოში. გზა მიდის სულ მთებს
შორის ჩხერიმელას გასწვრივ ახლად გაყვანილ შარაზე, რომელიც გაც-
ილებით მოკლუა, ვიდრე ადრინდელი, რომელსაც მთაზე გადავყავდით.
ძველი ყოველწლიურად ინგრეოდა (იქცეოდა), რადგამ პატარა მთის ნაკ-
ადულები მას ძალზე თხრიდნენ და რეცხავდნენ, ასე რომ ხშირად მასზე
გავლა დიდ ხიფათთან იყო დაკავშირებული. ახალ გზას თანდათან ზევით
მივყევართ დაკლანძვილი ჩხერიმელას ნაპირზე; მაგრამ მისი კირითა და
თიხით შეკავშირებული ფაშინი დროთა ვითარებაში ფუჭდება მძიმე ურ-
მებითა და კამეჩებით, რის გამოც მუდმივ შეკეთებას მოითხოვს.

სამაგიეროდ აქედან სურამამდე გზა ჩვენი ცხენებისათვის განსაკუთრე-
ბით ძნელი იყო; მათ მოუხდათ არა მარტო მაღალ მთაზე აფორთხება,
არამედ უღრმეს თიხნარში ტოპვა, ისე რომ ხშირად მუცლამდე ტალახში
ეფლობოდნენ და ფეხებს ძლივს იღებდნენ ზემოთ. ჩვენ აქ მრავლად
შეგვხვდა კამეჩებშული ურმები, რომელთაც მიჰქონდათ სურსათი
სამხედროთათვის. კამეჩებს საშინელი ცემით ერეკებოდნენ ადგილიდან,
ისე ღრმად იყვნენ თავიანთ ურმებთან ერთად თიხაში ჩაფლულნი. გზის
ამ მონაკვეთის შეკეთება დიდ სიძნელებთანაა დაკავშირებული, რადგან
ქვა შორიდანაა მოსატანი, ხოლო კირიც ახლო-მახლო არსადაა.

ბოლოს ჩვენ მივალნიეთ ქედის იქითა მხარეს, რომელიც ძვეს იმ-
ერეთსა და ქართლს /Georgien/ შორის. აქედან გადაიშალა შესანიშნავი
ხედი ქართლისა, რომელიც ყოველი მხრით ვაკედ გადაიშლება. ჩუმი
ჩხრიალი გვატყობინებდა სურამკას სათავის არსებობას, რომელიც ყოვე-
ლი მხრიდან იერთებს პატარა ნაკადულებს და თანდათან გაზრდილი
მიედინება მტკვრისკენ.

სურამში ერთი საათი დავრჩი და მაშინვე გარგარეპის სადგურისკენ
გავემართე, სადაც ლამის გათევა გადავწყვიტე. გზა ძალზე მომაბუზრებელი
იყო; თითქოს 23 ვერსი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ 33 ვერსია, ისე რომ
შუადღის ოთხი საათიდან გვიან ღამემდე მივდიოდი და ნეიმისგან ძალზე
დავსვენდი. გზა მართალია ვაკე იყო, მაგრამ ძალზე მოსაწყენი, რადგან
მიემართება ვრცელ, უხეო ვაკეზე, თუმცა ბევრი სოფლები შეინიშნება.
შუა გზაზე გავიარეთ სოფელზე, სადაც 200-მდე სახლია და ძალზე სოლი-
დური იყო, რასან გლეხები ქართლში ყველაგან ერთად ცხოვრობენ სახ-
ლებად და არა ისე გაფანტულად, როგორც სამეგრელოსა და იმერეთში.

ბოლოს მივედით სურამქასთან, სადგურიდან 3 ვერსზე, გავედით მასში (მისი წყალი არ იყო ისე საგრძნობლად ღრმა, როგორც ნინათ) და მალე საკმარის დაქანცულებმა მივალნიეთ სადგურს.

24 მაისს გორამდე კიდევ 26 ვერსი იყო, რომელიც ერთ შავ ცხენზე (ყორანაზე) 2 1/2 საათში დავფარე. შუა გზაზე გავიარე სოფელი რუისი, სადაც 200-მდე სახლია და მჭიდროდაა დასახლებული. იქ ასევე მშვენიერი ახალი ეკლესია შემხვდა; იქიდან გავედი მთაზე, რომელიც ერთადერთია მთელ ქართლში, ურომლისოდაც ქვეყანა მთლად ვაქეჩებოდა.

9 საათზე ჩავედი გორში, მივედი მხარის უფროსთან, მაიორ პეტროვთან, დავისვენე რამდენიმე საათი, ხოლო საღამოსკენ მასთან ერთად ცხინვალში წავედი, რომელიც მდებარეობს აქედან 30 ვერსზე ოსეთის მთებში.

გზა იქით მიემართებოდა ვრცელ დაბლობზე, რომელზედაც ჩვენ ძალზე მოხერხებულად მივემგზავრებოდით ეგლით (ბრიჭა). ჯერ ლიახზე მდებარე ძველ ხიდზე გადავედით, რომელიც 100 საუენი სიგრძისაა და რომლისთვისაც 2000 ფიცარია გამოყენებული; მაიორმა პეტროვმა თვითონ ააგო ის. ახლა ლიახვის ახალ კალაპოტზე მეორე ხიდს აგებენ, სადაც წყალი გაცილებით თხელია, ისე რომ ჩვენ სულ ადვილად გავედით მდინარეში.

რამდენიმე ვერსზე აქედან, გზიდან მარცხნივ გადაჭიმულ მთაზე, რომლითაც გუშინ მოვედი, დასახლდა თავადი ამილახვარი¹, რუსული სამსახურის გენერალ-მაიორი. მან თავისი ადრინდელი თანამდებობის – საქართველოს ჯარების მთავარსარდალი — სანაცვლოდ, რაც მას საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე ეკავა, მიიღო წლიური ჯამაგირი 2220 ვერცხლის მანეთი. მაშინ ის თვით მეფეზე მეტი წონისა იყო ქვეყანაში, ეკავა ყველა ადგილები, საკუთარი საზომითა და შეხედულებით სჯიდა დამნაშავეებს; არც თუ იშვიათად თავადებსაც სჯიდა ფეხის გულზე ჭრილობის მიყენებით ან ჩამოხრჩობით. ამავე დროს სახელი გაითქვა ცხენის მოპარვის მოხერხებულობით; ხშირად ამ მოპარულ ცხენებს აჩუქებდა ხოლმე უფლისწულებს. ის ჯამაგირს არაფერში იღებს და ახმარს

¹ ეს თავადი უნდა იყოს ოთარ რევაზის ძე ამილახვარი (გარდ. 1827 წ.). ზემოქართლის სადროშოს სარდალი, გორის მოურავი. ერეკლე მას უბრძანა დაცვა ბატონყმობის კანონით დადგენილ ნორმები (მას გორელები აუჯანყდნენ 1789 წ.)

მისი სიძე იყო იულიონ ერეკლეს ძე – მისი და სალომე პყავდათ ცოლად. 1801 წ. დაკარგა ამილახვრობა.

მალალი კოშკის მშენებლობას თავის ახალ სოფელ ატაშურში; მას ამისთვის უკვე 7000 მანეთი უნდა ჰქონდეს გაცემული.

ამას გარდა მას ეკუთვნის კიდევ ბევრი სოფელი. საერთოდ ის იყო ერთი ყველაზე მდიდარ თავადთაგანი საქართველოში. მას ქალაქ გორში არავითარი წილი არ აქვს, როგორც ამას ბ-ნი კლაპროტი¹ გვიამბობს; თუმცა ამილახვარმა პრეტენზია გამოსთქვა, ისე რომ არ ჰქონდა ამის უფლება. საკმარისია რომელიმე თავადს დაელაპარაკო მის სამფლობელოს მფობლად მდებარე სოფელზე ან ადგილზე, რომელიც წინათ ქართლის მეფეს ეკუთვნოდა, რომ ის თავის პრეტენზიებს მასზე საქვეყნოდ განაცხადებს. თავადები ამტკიცებენ, რომ აქეთ უტყუარი, თვით წერილობითი საბუთებიც საამისოდ და ხანდახან არც კია ცნობილი, თუ რაზე ეს საბუთები დაფუძნებული. ისინი უმეტესად იგონებენ, ურთავენ ყოველგვარ საბუთს, რათა თავიანთი პრეტენზიები უფრო საფუძვლიანი გახადონ და მინა სახელმწიფოს არ გადასცენ, რომელიც ქართლში ისედაც ნაკლებ საკუთარ მიწებს ფლობს, რადგან აქ ყველაფერი თავადებს ეკუთვნიო.

ასეთი თავადები მხოლოდ გორის მაზრაში 1500-მდეა, უფრო მეტი, ვიდრე ყველა რუსულ და გერმანულ ქვეყნებში. ამასთან ისინი არაჩვეულებრივად მრავალდებიან, ისე რომ ხშირად ერთი გვარი, როგორც თუ-მანოევებისა, 57 ოჯახს ითვლის, რომლებიც ყველა ერთ სოფელში ცხოვრობენ, სადაც საერთოდ მხოლოდ 90 კომლია. ასევე ციციანოვების გვარიც ძალზე მრავალრიცხოვანია. აბა სცადეთ ერთხელ მისი შთამომავლების დათვლა! ასეთი თავადური ოჯახები არასდროს ზარალდებიან ჭირისაგან, მაშინ როცა ირგვლივ გლეხები იხოციებიან. მაგრამ ამავე დროს მეტწილად თავიანთ გლეხებზე უარესად ცხოვრობენ. ეს უკანასკნელნი თავიანთი ბატონების მიერ წიოკდებიან და ამდენად ძალზე ღარიბები არიან. როგორც კი თავადს ვინმე ესტუმრება, ის თავის მსახურს (მოურავს - გ. გ.) მათრახით ხელში გზავნის, რათა წაართვას გლეხებს ქათმები, ღორები, სხვა საქონელი და საუკეთესო ღვინო, რადგან თვით არ აქვს სურსათ-სანოვავის არავითარი მარაგი. ამიტომ გლეხებს არ შეუძლიათ უკეთეს პირობებში ცხოვრება და არასდროს მოჰყავთ ჭარბი მოსავალი, რადგან მას თავისთვის კი არა, ბატონებისთვის აშენებენ.

¹ გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური, იყო საქართველოში 1808 წ. იანვარ-ივნისში. იხ. ჭეშოთი, გვ. 276 სქოლიო.

ხშირად თავადები არაჩვეულებრივ ღარიბები არიან; რამდენიმე ძმას ხანდახან ერთი სახლი აქვს და მხოლოდ 8-10 ყმა, რომლებმაც ისინი უნდა არჩინონ. ისინი ერთმანეთში ხშირად უდიდეს შუღლში იმყოფებიან, მოუხედავად იმისა, რომ ერთ სახლში ცხოვრობენ. ასე მაგალითად, გორში ერთ ჭერქვეშ ცხოვრობს ექვსი ძმა, რომელთაც ერთმანეთი სძულთ და რომელთა საერთო კუთვნილებაა ეს სახლი. ისინი განსაკუთრებული ჯამებიდან ჭამენ თავის სადილს, რომელსაც ყველა თავისთვის ამზადებს. სულ პატარა წერილმანის გამოც კი ხშირად სასიკვდილოდ ცემენ ძმები ერთმანეთს. აქედან სწავლობენ შემდგომ მათი შვილები სისხლის ალებას. სომხებს შეუძლიათ თავისი საკუთარი შვილების სისხლი დალიონ, რომლებიც ეჩიზლებათ.

მათ უყვართ ერთმანეთზე ჩივილი და გაუთავებლოვ უტყვენ გორის სასამართლოს თავიანთი უსარგებლო პროცესებით. ზამთარში, როცა ღრმა თოვლი უშლის მათ ხელს ქალაქში ჩასასვლელად, რათა თავიანთი საჩივრები შეიტანონ სასამართლოში, ისინი სხედან სახლებში და ფიქრობენ თავიანთი პროცესებზე. როგორც კი გაზაფხული დგება, უკვე ქალაქში არიან და საჩივარი სასამართლოზე გააქვთ. უმეტესად ესაა მოსულულო პიროვნებანი, ხშირად მთლად გულუბრყვილო. ასე მაგალითად, ორიოდ ქართველი უჩიოდა მგლებს, რომელთაც მათი ძროხები დაეგლოჯათ; სასამართლოს მგლები უნდა მოეძებნა და დაესაჯა.

სომხები ერთმანეთში ყველაზე უფრო ცუდად ცხოვრობენ და უფრო საძაგლად, ვიდრე ებრაელები. ასე მაგალითად, ცხინვალში ებრაელთა 40 ოჯახი ცხოვრობს, რომელთაც თავიანთი სამართლიანობით უმეტესად კარგი სახელი დაიმკვიდრეს, მაშინ როცა იქაური სომხები პირველი მატყუარები არიან და ისევე შეურიგებელნი ერთმანეთთან, როგორც ზემოთ აღნიშნული ქართველი თავადები.

ქართველებს უყვართ თავიანთი თავადური წარმომავლობა ძველი ან წმინდა პიროვნებებიდან წამოიწყონ; ამიტომ ძრავლად არიან, რომლებიც ენათესავეებიან დავითს და სოლომონს, ასევე ფარაონს და წმინდა ქალწულს მარიამს*. ამიტომ წინააღმდეგი არიან დასჯილ იქნან ფიზიკურად,

* სინამდვილეში ქართველი თავადები წარმომდგარნი უნდა იყვნენ ძალზე ძველ წარჩინებულთაგან, ე. ი. საქართველო უნინ მდიდარი იყო თავადებით; ჯერ კიდევ დიდმა პომპეუსმა ძვ. წ. 65 წ. თავისი ძლევაშისილი ლაშქრობის შემდეგ რომში წაიყვანა ოცი იბერიელი წარჩინებული, დამარცხებული ფარნაკი — მითრიდატის ვაჟი და კოლხთა და ლაზთა მფეფები; იხ. Striter, Memor. პოპულ. IV, გვ. 22.

მაშინაც კი როცა უდიდეს უსამართლობას ჩაიდენენ ერთმანეთს შორის. ასევე არ უხდიან ტახტს გადასახადს, რადგან შეადგენენ ქვეყნის წარჩინებულობას. მათ მხოლოდ სამხედრო სამსახურში იყენებენ. მაგრამ, რადგან იშვიათად იციან წერა-კითხვა, ამდენად ისინი ხშირად საჭირო გამოცდილებას ვერ იძენენ და ნაწილის მეთაური მათ არ იღებს. ადრე, როცა კავკასიაში რუსული ჯარების მეთაური დიდ ხანს იყო ქართველი თავადი ორბელიანოვი¹, მისი შემწყნარებლობის გამო ბევრი ასეთი გაუნათლებელი თავადი იქნა მიღებული ჯარში ოფიცრებად; ყურადღება არ მიუქცევიათ იმისთვის, იცოდნენ მათ წერა-კითხვა თუ არა; მათ შემდგომაც არ მოისურვეს ესწავლათ და საერთოდ ოფიცრის სამსახურს ახლოს არ გასცნობიან. ამას შედეგად ის მოჰყვა, რომ ეს უსარგებლო პიროვნებანი ერმოლოვის მთავარმართებლობისას კვლავ დაითხოვეს, მაგრამ თავის თანამემამულეებთან შედარებით ის უპირატესობა მიიღეს, რომ გაუშვეს სამხედრო ჩინებით, თავიანთ კრებაზე აწაურთა არჩევნებისას ადგილი და ხმა ჰქონდათ და შეეძლოთ თავიანთ ფორმის ტანსაცმელზე წითელი საყელო ეტარებინათ. ამასთან მათ გააგრძელეს თავიანთი ძველებური ცხოვრება სახლებში; იკავებენ პირველი ადგილს თავის გლეხებში, მათთან ერთად მღერიან სიმღერებს, მათთან ერთად ერთი ქვაბიდან ჭაბენ, ალაქავენ თავიანთ ფორმას და ა. შ. ახლა ძალზე ფრთხილობენ, როცა ამ თავადებს იღებენ რუსულ სამხედრო სამსახურში.

ამიტომ მშობლები ცდილობენ თავიანთი შვილები თანდათან მიაღებინონ ტფილისის კეთილშობილთა სკოლაში, რათა იქ მიიღონ პირველი ცოდნა ელემენტარულ საგნებში, ხოლო შემდეგ შესძლონ სათანადო გამოცდა ჩააბარონ ნაწილში ჩასარიცხად. მაგრამ ბავშვები ძალზე მცირე მადრეკილებას იჩენენ მეცნიერული განათლებისადმი, ასე რომ თითქმის არაფრის სწავლა არ სურთ. ამიტომ საზაფხულო არდადეგებზე სახლებში გაშვებული ბავშვები ხშირად სკოლის გარეთ რჩებიან. ხანდახან როცა მშობლები ამაზე თანახმა არიან, ძალზე ძნელია ბავშვები ხელახლა მიიყვანონ სკოლაში. ერთი საკვირველი შემთხვევა ცოტა ხნის წინ მოხდა. ტფილისის სამოქალაქო გუბერნატორმა, როგორც კეთილშობილთა სკოლის მზრუნველმა, ყურადღება უნდა მიაქციოს, რომ ახალგაზრდობა სისტემატურად დადიოდეს სკოლაში და არც თუ იშვიათად იძულებულია

¹ ეს იყო გენერალი დიმიტრი ორბელიანი, რომელიც მთავარმართებელ ციციანოვთან ერთად დაინიშნა მის თანამეხმედ.

მიმართოს სამხედრო ღონისძიებას -- გამოიყენოს დაცვა, რათა ახალგაზრდები მათი მშობლებისგან სკოლაში დააბრუნოს. ასე მოხდა მსგავს ვითარებაში, როცა ცნობილი ოჯახის ციციანოვის ვაჟი მშობლებმა გადაშალეს და ყოველი საშუალება იხმარეს, რათა ის სკოლაში არ დაებრუნებინათ. ერთი წელი ეძებდნენ მას, სანამ გაიგეს თუ სად იმყოფებოდა; მაშინ მოვიდა ოფიცერი სკოლაში მის დასაბრუნებლად. მშობლები და ნათესავები მაინც თხოულობდნენ ყმანვილის განთავისუფლებას. ბოლოს მისი ახალგაზრდა ცოლი მივიდა შუამავლად და ცრემლებით დააბრუნებინა უკან! მშობლებმა, უფრო მიზანშეწონილად დაინახეს მათი ჯერ კიდევ ზრდადაუსრულებელი და ნახევრად ნასწავლი ვაჟი დაექორწინებინათ, ვიდრე ის კვლავ სკოლაში დაებრუნებინათ, რათა უპირველესად ყოვლისა სრული განათლება მიეცათ.

გმაზე ცხინვალისკენ ჩვენ გავიარეთ ბევრი პატარა სოფელი, რომელთაგან ერთს, შინდისს (მ ვერსზეა ცხინვალიდან), საკმაოდ მაღალი, ციხის ვრცელი გალავანი ერტყა. დანარჩენი სოფლების უმეტესობა თავადებს ეკუთვნოდათ, მხოლოდ მცირე იყვნენ ტახტისა.

დიდი ლიახვი გზიდან უმთავრესად მარჯვნივ გვრჩებოდა. მისი წყალი თუმცა ძალზე დაკლებული იყო, მაინც დინება საკმაოდ ჩქარი ჩანდა. ჩვენ ბევრჯერ გადავედით პატარა ნაკადულებზე, რომლებიც ლიახეს ერთვანი და საკმაოდ ღრმა არიან. ჩვენს წინ დავინახეთ მაღალი ოსური მთა ცხინვალის იქითა მხარეს, რომელიც ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული, რაც ყოველ წელს არ დნება და ხანდახან ზაფხულშიც დევს; ხოლო როცა ზაფხული ძალიან თბილია, მთლად ქრება. ოსეთის საზღვრები გორთან ჩრდილო-აღმოსავლეთით უფრო ახლოა, ვიდრე ჩრდილოეთის მხრიდან; იქ უკვე გორიდან 15 ვერსზე მთაში არიან ოსური სოფლები, საიდანაც არც თუ იშვიათად ჩამოდიან ოსები გორში, რათა მოქალაქეებს მოპარონ პირუტყვი და სხვა ნივთები. ისე როგორც ცოტა ხნის წინ, საქართველოს უკანასკნელი მეფის მმართველობისას ლეკები ჩამოვიდნენ მთებიდან ტფილისში მტკვრის ხიდამდე და მეფის თვალწინ, მისი სასახლის ფანჯრებთან თოფებს ისროდნენ, რათა ქართველები დაენიოცებინათ.

ოსების წინააღმდეგ შეიძლება რაიმე მოიმოქმედო, როცა რამდენიმე ასეული ჯარისკაცი ნახვალ; მცირე ძალებით ნასულა სახიფათოა. ისინი ყველგან უერთგულეს და ყველაზე ყურადღებიან გუშაგებს აყენებენ და როცა ესენი შეამჩნევენ, რომ რუსები მათკენ მიდიან, ერთი მთის წვერიდან უყვირიან მეორეზე და რამდენიმე საათში ყველა ოსმა უკლებლივ

იცის ეს და მაშინვე დიდ ჯგუფებად იკრიბებიან იმ ადგილებში, სადაც რუსებმა უნდა გაიარონ; ასე რომ მათი აქ დაძლევა ძალზე ძნელია.

ცხინვალის ახლოს ოსები უფრო მშვიდად ცხოვრობენ, რადგან, როგორც რუსების ქვეშევრდომები რუსთაგან მოგებას ნახულობენ და მათ ყოველი სახის სურსათ-სანოვაგეს მიჰყიდებიან, როგორიცაა ცხვრები, ხბოები, ყველი, კარაქი და ა. შ. მაგრამ ამავე დროს მათ ცხინვალის ბაზარზე სომხები ხშირად ატყუებენ. ისინი, მსგავსად ებრაელებისა, სხვა ქალაქებში ხვდებიან ოსებს საკმაოდ შორს სოფლიდან, ძალზე იაფ ფასებში ართმევენ სურსათ-სანოვაგეს — არა იმდენად ფულზე, რამდენადაც ჩვეულებრივ მარილზე (რაც მათ დიდ დამსახურებად ეთვლებათ), რომელიც მთიელებისთვის დიდად ფასოვს. ანდა როცა ისინი ოსებს სოფლებში გაჰყვებიან, ატყუებენ ზომა-წონაში; ისინი ბეჭდიან ქვებს იყენებენ საწონებად და სურვილისამებრ ხან მეტ, ხან ცოტა ქვებს აწყობენ გირვანქის ნაცვლად, ასე რომ ოსებისთვის არც თუ მცირე მოტყუება გამოდის. მთლად ასევე ირჯებიან სომხები სიგრძის საზომების მიმართაც; ისინი რუსულ წყრთას რამდენადაც შეუძლიათ აპატარაებენ და ამით უზომავდენ ოსებს გასაყიდ ტილოს ან შალის ქსოვილებს. ზოგიერთი ამ ტყუილში კიდევ უფრო შორს მიდის; ესენი გადაუზომავდენ საქონელს კიდევ უფრო მოკლე წყრთით და ეუბნებიან, რომ ესაა ახალი, გორში მიღებული საზომი. ოსები ამას ყურადღებას არ აქცევენ, ოღონდაც მიიღონ საქონელი, რომელთა შეძენა ცხინვალს გარდა არსად შეუძლიათ.

ამყამად ამ ტყუილს უფრო მკაცრად ეკიდებიან, ვიდრე უწინ; როცა ბაზარზე უნახავენ უბეჭდო არშინს, ანდა რკინის გირვანქას ბეჭდის გარეშე, ასეთ ვაჭრებს გორის სასამართლო მკაცრად სჯის.

წელიწადში ორჯერ ეწყობა ცხინვალში დიდი ბაზრობა ძველი ეკლესიის გვერდით ფართე, დიდი მოედანზე, სადაც ყოველი მხრიდან მოდიან მყიდველები და გამყიდველები. ჩემი მოსვლის წინა დღეს, კვირას იყო ასეთი წლიური ბაზრობა გამართული. მრავალი ოსი იყო ახლო თუ შორი მთებიდან სოფელში ჩამოსული. თვით ეკლესია ერთ ამალლებზე დგას სოფლიდან ორიოდ ვერსზე; ქართველები მის შესახებ ჰყვებიან, რომ ადრე საუკუნეებში აქ შენახული იყო წმინდა გიორგის კბილი, რომელიც ოსებმა იქიდან მოიპარეს. სხვა მხრივ პატარა ეკლესია უმნიშვნელოა და საკმაოდ მოძველებული.

ამჟამად ოსები ლაგამ ამოდებულნი არიან მხოლოდ აქსური სამხედრო ძალის საშუალებით, რომელთაც ყველგან უდგათ საგუშაგოები. წინათ ოსები ძალზე ხშირად დიდ ჯგუფებად მოულოდნელად გამოცვივდებოდნენ მთის ხევებიდან, იჭრებოდნენ სოფელში, აწიოვებდნენ და ძარცვავდნენ რაც კი ხელთ მოხვდებოდათ. ახლა კი სოფელში საკმაო სიმშვიდეა, რადგან სამხედრო ძალა ყოველთვის ფეხზეა.

წინათ მოინდომეს ცხინვალის ქალაქად გადაქცევა, რადგან ის ყველანაირად დიდი სოფელია გორის მაზრაში, მაგრამ თვით მცხოვრებლებმა მოისურვეს თავიანთ ძველ მდგომარეობაში — როგორც სოფელში, დარჩენილიყვნენ; რა თქმა უნდა, ისინი დატოვეს თავისაზე, მაგრამ ახლა ნანობენ ამას და ბევრჯერ სცადეს მაღალ ინსტანციებში საქალაქო წყობილების მიღება, მაგრამ უშედეგოდ.

ცხინვალში მაშინ 200-მდე სახლი იყო, უმეტესად ქართველებითა და სომხებით დასახლებული. სოფელში, გარდა 30 ებრაელი ოჯახისა, ცხოვრობს აგრეთვე 3-5 ოსური კომლი. ებრაელები ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ და ჰყავთ რაბინი, რომელიც მათ თავიანთ სინაგოგაში თაღმუდს უკითხავს. აქ თავიანთი წესიერებით ყველა სომხებისგან გამოირჩევიან უმთავრესად ექვსი ებრაელი, ძმები ერთი ოჯახიდან, ერთად აქვთ ქონება 20000 ვერცხლის მანეთისა. საერთოდ ებრაელები ქართველებსა და სომხებზე იგივე გადასახადებს იხდიან; წინათ ზოგიერთ ებრაელს ჰყავდა ებრაული წარმოშობის ყმები, ახლა კი ყველანი ტახტის ქვეშევრდომები არიან და უხდიან მას იგივე გადასახადს.

სომხები აქ, ისევე როგორც საქართველოს ყველა ქალაქში, ცხოვრობენ ვაჭრობით და ქალაქებში ქართველებზე მრავალრიცხოვანი არიან, რადგან ეს უკანასკნელნი უმეტესად მინათმოქმედებას მისდევენ, რისთვისაც სომეხი იშვიათად იწუხებს თავს და ამაში ებრაელებს ჰგვანან. ვაჭრობითა და მოტყუებით ის იღებს იოლ შემოსავალს. მხოლოდ ის ქართველი თავადები, რომელთაც არ შეუძლიათ კარგად მინათმოქმედების ისე წარმოება, თავის მდგომარეობას ზიანი რომ არ მიაყენონ, ცხოვრობენ ქალაქებში და სომხების მსგავსად მისდევენ ვაჭრობას. გაუთავებელი ტყუილის გამო, რომელშიც ისინი თითქოს იზრდებიან, არავითარი აზრი არ აქვთ ფიცს სინძინდზე, ხშირად 5 ოქროს მანეთად ყალბ ფიცს აძლევენ სასამართლოს, ისე რომ სინდისი არ ქნევენ. ამიტომაც მათი საოჯახო უთანხმოებანი, რომლითაც მთელი წლის მანძილზე აწუხებენ სასამართ-

ლოს, ასე ძნელი მოსაგვარებელია, რადგან მოსამართლეებს მხოლოდ დიდი გაჭირვებით შეუძლიათ დაადგინონ ჭეშმარიტება.

ლიახვი, რომელზეც ცხინვალი ძევს ზაფხულობით ხანდახან ძალზე მდიდარია კალმახით და ორაგულით; კობრიც დიდი რაოდენობით ამოდის მტკვრიდან ამ მდინარეში. მხოლოდ ამ წელს ცოტა ორაგული დაიჭირეს, რადგან ინდოელმა ოტუმუკემ-მა, რომელმაც სალიანის სათევზაო არენდით აიღო, მტკვრის შესართავთან ძალზე მაგარი ფაცური ჩადგა, რომელიც თევზების ზემოთ სვლას წარმოუდგენლად უშლის ხელს; გასულ წელს კი ძალზე ბევრმა ორაგულმა ამოაღწია აქამდე.

გენერალ ერმოლოვს ადრე ჰქონდა გეგმა, რომ სამხედრო გზა ტფილისიდან, რომელიც კოზზე გავლით ვლადიკავკაზამდე ყოველწლიურად ასეთი დიდი ზვავებით იხერგება, გადაეტანა ტფილისიდან გორის, ცხინვალის, ონის და იქიდან რაჭაზე გავლით კავკასიონის თხემზე იალბუხის დასავლეთით ეკატერინოგრადამდე. რადგან სამხედრო გზა, რომელიც კოზზე გადის ყოველწლიურად შესაკეთებლად საჭიროებს 30000 ვერცხლის მანეთს, თანხას, რაც 24 წლის მანძილზე წარმოუდგენლად გაიზარდა, ამიტომ იფიქრეს სახელმწიფოსთვის დიდი დანაზოგი გაეკეთებინათ, თუკი ახალ გზას გაიყვანდნენ მთის სხვა ნაწილში, სადაც ეს ზვავები ისე სახიფათო არ არიან. მთავარი ზვავები იმ შარაზე ძირითადად ყაზბეგთან წარმოიქმნება, რომელიც ყოველწლიურად დიდ ყინულის მასებსა და ლოდებს ისვრის ქვემოთ და ამით თერგის ხეობას ისე ძლიერ ხერგავს, რომ ყოველგვარი კავშირი ირღვევა და ჩქარი მდინარე თავისი ნაპირებიდან ყოველი მხრივ გადმოდის. ალბათ 1817 წელს მთელი კლდის ჩამოხეთქვა იყო მიზეზი, რომელმაც სურვილი აღძრა ახალი გზა გაეყვანათ ოსეთის მთებზე, რადგან არ არსებობს საშუალება, რათა უვნებელყოფნა ყაზბეგის ეს ზვავები. აღნიშნულ წელს ისეთი რაოდენობით ჩამოიქცა კლდისა და ყინულის ლოდები, რომ სამი წლის განუწყვეტელი მუშაობითაც კი ძლიერ შეძლეს ამ ლოდებისგან გზის განმენდა.

1824 წელს ოსეთის საზღვრებში უნდა შეესწავლათ გზა. კავკასიის კორპუსის ერთი ქვეგანაყოფი გაემართა ცხინვალიდან ონისკენ და სურდა იქიდან კავკასიის ქედზე გადავლით გენერალ ერმოლოვს მოზდოკში შეხვედროდა, მაგრამ გაუთვალისწინებელმა გარემოებამ ის დიდხანს დააყოვნა მოზდოკში და არ მიეცა ამ ქვეგანაყოფთან შეხვედრის საშუალება. ამდენად ამ წელს ეს ცდა განუხორციელებელი დარჩა, ხოლო მომდევნო

ნელს მოხდა ჩეჩნების აჯანყება, რის გამოც აღნიშნულ გზაზე აღარ უფიქრო-
ათ. შემდგომ დაიწყო სპარსეთისა¹ და თურქეთის² ომები, გენერალმა ერ-
მოლოვმა დატოვა კავკასია³ და მის წასვლასთან ერთად ჩანს, რომ ეს
გეგმაც მიტოვებულ იქნა. ყოველ შემთხვევაში არაფერი ისმის ონისკენ
კავკასიის სამხედრო გზის გადატანის შესახებ.

ისე კი გზა ოსების ქვეყანაზე დიდ სიძნელებთან იქნებოდა დაკავ-
შირებული, რადგან ესენი ჩერქეზებივით ყაჩაღობენ და მიუვალ ხევებში
საფრებში დადარაჯებულნი მოგზაურებს თავს ესხმიან. სისხლის ალება
ჯერაც ყოველთვის მათი ხასიათის უპირველესი თვისებაა; ეს გადაეცემა
მამიდან შვილისშვილებს, ასე რომ ამ ოჯახის ყველაზე შორეული შთამო-
მავლებიც კი არ არიან შურისგებისგან დაზღვეულნი. იმ ოსებს, რომ-
ლებიც რუსეთის ქვეშევრდომები არიან და მოინათლნენ, ასეთი სისხლის
ალებისთვის ძალზე მკაცრად სჯიან. მოურავებს ამ თვალსაზრისით მკაც-
რად აქვთ ნაბრძანები, ყური ადევნონ, რომ არ დაიღვაროს უდანაშაულო
სისხლი.

ქორწილისას ოსებში პატარძალი მზითვად ხშირად იღებს 30-60 ძროხ-
ას, რისგანაც შედგება მისი უმთავრესი ურვათი. ფული მათ სრულებით არ
იციან; მათ სიმდიდრეს შეადგენს პირუტყვი, იარაღი და სპილენძის ქე-
აბები. უმრავლესობა უეჭველად მაჰმადიანია და ჰყავთ ბევრი ცოლები,
რაშიც ამოიცნობა უმთავრესად მათი მაჰმადიანური სარწმუნოება; თორემ
ისინი უფრო კერპთაყვანისმცემლებლად შეიძლება ნოდებულიყვნენ,
რადგან არავითარი რელიგიური ჩვეულება არ აქვთ. რამდენიმე წლის წინ
დაიწყო მათი მონათვლა და ყოველწლიურად მრავალი ინათლებიან, რად-
გან თითოეული მოსანათლი იღებს ერთ ვერცხლის მანეთს და ერთ წყრ-
თა ტილოს საპერანგედ. ხშირად, როგორც ეს ზემოთ იყო აღნიშნული,
ერთი და იგივე ოსები სხვა სოფლებშიც ანათლინებენ თავს⁴. თუმცა
ქართველი მღვდლები ამ ბოროტმოქმედებაში უმეტესად თვით არიან
დამნაშავენი, რადგან თავის მონათლულებს არასაკმაო ყურადღებას აქცევენ
და მათს სახელსა და დაბადების ადგილს ზუსტად არ აღრიცხავენ, ნან-

¹ რუსეთ-ირანის 1826-28 წლების ომი.

² რუსეთ-თურქეთის 1828-29 წწ. ომი.

³ ერმოლოვი ნაიდა კავკასიიდან 1827 წ. მარტში.

⁴ ზუსტად ასევე იქცევიან ალუბებიც.

ილობრივ რადგან ისინი თვითონ უმეტესად სრულებით უზნეო და ცუდი ყოფაქცევისა არიან. ძალზე იშვიათად მიდის ოსებში კარგი მღვდელი მათს მოსაქცევად, რომ მიიღოს მხოლოდ ნლოური ხელფასი 100 მანეთის რაოდენობით და მათ შორის იცხოვროს. როგორც კი მათ შორის გაჩნდება უზნეო, ის კიდევ უფრო თავისუფლად აგრძელებს მთებში თავის აღვირახსნილ ცხოვრებას, აცდუნებს ოსის ქალებს და ამიტომ იწვევს ხალხში დიდ ზიზღს, განსაკუთრებით როცა ამას გარდა ლოთობასაც ეწევა. ასეთი მღვდელი ხშირად ართმევს გლეხებს ფრინველსა და პირუტყვს, აწყობს ღრეობას, რომელსაც უერთდებიან მსგავსი ბუნების სოფლის თავადები და მასთან ერთად ქეიფობენ. როგორც კი ამ გლეხს ყველაფერს გამოუჭამს, მიდის ის სხვაგან, რათა მეორესთან იგივე ცხოვრება გააგრძელოს. წმინდა სახარების მოძღვრებას ისინი უყურებენ როგორც მეორეხარისხოვანს და მეტწილად არც კი შეუძლიათ ის სათანადოდ იქადაგონ.

საერთოდ ოსები თანხმდებიან მხოლოდ მონათვლაზე, რადგან ეს მათ მცირედ ასარგებლებს; მღვდელი მათ არწმუნებს, რომ მონათვლის შემდეგ სიკვდილისა არ უნდა ეშინოდეთ. ამის შემდეგ მათ სჯერათ, რომ არცერთ ქრისტიანს მათი მოკლა არ შეუძლია ისე, რომ თვით არ ენამოს. ამიტომ თვით ოსები მიდიან მღვდელთან და ძალით, შემართული დამბაჩით მოითხოვენ მისგან მონათვლას, რომ თავისი მოუნათლავი მტერი უფრო თამამად მოკლან. თუ ნამდვილი რწმენა ოსებში კიდევ დიდ ხანს ვერ პოულობს გზას, ამაში მხოლოდ უკუღმართი ღონისძიებებია დამნაშავე, რომლითაც ქართველი სამღვდელოება ეწევა ხალხის მონათვლას. საჭიროა მათთან გაიგზავნოს უკეთესი, განათლებული მღვდლები, რომლებიც უფრო მეტი პატივისცემითა და მოსაფობით (სინმინდით) აწარმოებდნენ მონათვლის ამ მნიშვნელოვან საქმეს და ამავე დროს თავისი პირადი უმნიცლო საქციელით ხალხს მაგალითს მისცემდნენ.

ცხინვალის ქართულ ეკლესიაში ნახეს, რომ ღვთისმსახურების დროს თვით მღვდლები ეჩხუბებოდნენ ერთმანეთს და რის გამო? ყველა მათგანს სურდა მიეთვისებინა ვერცხლის მანეთი; ხანდახან ის გადაიზრდებოდა ხელჩართულ ჩხუბში; ზოგჯერ ერთი ან მეორე ასევე ღვთისმსახურების შემდეგ ქუჩაში წოლილა მთვრალი.

ოსები ადრე უკვე იყვნენ ქრისტიანები; ქართული ტრადიციის მიხედვით ისინი დაიმორჩილა და ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოაქცია თამარ მეფემ. ამიტომაცაა დღესაც ამაღნი ძველი ეკლესია და ქვის პატარა სამ-

ლოცველოები მთაში. ალბათ ისინი ქრისტიანობიდან არც უფრო განათლებული და არც უფრო ბედნიერი იყვნენ, რადგან მალე კვლავ თავის ძველ უგუნურობას დაუბრუნდნენ და კვლავ თავისი ძველი, უხეში ჩვევები მიიღეს. ამასთან მათ ჯერაც სწამთ მარხვის და თვლიან ამას პატივსაცემ საქმედ. მათი რაოდენობა მთლიანად აღებული ძალზე დიდი უნდა იყოს, რადგან ხშირად ერთ პატარი სახლში 20 სული ცხოვრობს ერთად.

ჰაერი ცხინვალში საოცრად გრილი უნდა იყოს, რაც უეჭველად მთებიდან მომდინარეობს. ხეებიდან, სადაც თოვლი დიდხანს ძვეს გაშუდმებით უბერავს ცივი ქარი; ამიტომაც ზაფხულობით არასდროს თბილა; უცხოელს ზაფხულშიც კი სითბო ძალზე ზომიერი ეჩვენება.

მეორე დილას გავემართე მთაში, რათა მენახა ბუნების საოცარი მოვლენა. სახელდობრ, იქ ერთ ორმოში ზაფხულობით პოულობენ ყინულს; რაც უფრო თბილა, მით მეტი ყინულია, მაშინ როცა ზამთარში ორმოში არავითარი ყინული არ შეიმჩნევა, ირგვლივ კი ყველგან ყინული დევს.

იქითკენ გზაზე ჯერ ლიახვის ხიდზე გადავედი, შემდეგ შევუდექი მთას, რომელიც ზევიტკენ სულ უფრო ტყიანია. მთის ძირში იდო კირქვის კონგლომერატი, რომლიც ბელტებიც თითქმის პატარა ბავშვის თავისოდნა იყო და ირგვლივ ყველაგან ეყარა დიდ ლოდებად. შემაკაფიჩრებული ასევე კირიანია და ძალზე მტკიცე. ზემოთ იდო მთლიანი კირქვა მოყავისფრო ფერის, რომელიც ზევიტკენ შავდებოდა და უფრო მტკიცე ხდებოდა. ნამარხი გაქვავებულიბანი კირქვაში არსად შემხვედრია.

რამდენიმე ვერსი სულ აღმართს მიუყვებოდი, უმეტესად ხშირ ტყეში, რომელიც შეიცავდა ნაბლის, თუთის, ცაცხვის, კომშის და ბლის ხეებს; აგრეთვე მრავლად შინდს. აქ დიდი რაოდენობით იზრდებოდა სმირნიოზმი (*Smyrnium dioscoridis* Spr.) ხშირი ტყეები მეტწილად გაუვალი იყო და მხოლოდ დიდის გაჭირვებით შეიძლებოდა გზის გაკვლევა. რაც უფრო მალლა ავდიოდი, მით უფრო არასტუმართმოყვრულად მხედებოდა ის, მით უფრო მეტი ბურუსი იყო ირგვლივ მთებზე, რაც მართმევდა საშუალებას დამენახა ხეობა.

პირველად გავუარე ერთ ძველ დანგრეულ ეკლესიას, რომელიც ეკუთვნის თავად მაჩაბელოვის სოფელ თამარაშენს. იქიდან დაახლოებით 3 ვერსი ვიარეთ საკმაოდ ფრიალო მთით, სანამ მივაღდექი ბუნებრივ საყინულეს.

მე ძალზე გავოცდი, როცა ამ ვრცელ, გაშლილ მოედანზე ამოვედი, რადგან მანამდე სულ ტყეში მოვდიოდი და მიხდებოდა ხშირ ფოთლებს შორის გაღწევა. აქ ღია მოედანზე ტყე სრულებით შეწყდა; ირგვლივ ეყარა ქვის დიდი ლოდები, რომლებიც თითქოს მიუთითებდნენ ადგილობრივ კატასტროფაზე. პერი ძალზე ნესტიანი და ბურუსიანი იყო, მაგრამ არც თუ განსაკუთრებით გრილი, რადგან არ იგრძნობოდა ქარის ქროლვა; ეს იმიტომ, რომ გაშლილი მოედანი მთის ფერდზე იდო და ირგვლივ ტყით იყო დაცული.

მე თავდაპირველად ქვის ლოდები დავათვალიერე; ეს იყო მოშავო, მტკიცე ბაზალტი ოლივინის პატარა კრისტალებით. აშკარად ვულკანური მასების პატარა ჩაღრმავებებში იყო მცირე მინოვანი მოყვითალო დანალექები, ანდა აგრეთვე Медовик-ის მოყვითალო, არც თუ გარკვევით კრისტალური ნარმონაქმნი, რომლებიც ნამდვილი ოლივინი რომ არა, მის ადგილს დაიკავებდა და ამდენად მთელი მასაც აიხსნებოდა როგორც ბაზალტური. ამ ქვის ლოდების გარდა, იყო სხვებიც, ნამდვილი ვულკანური მასები მოყვითალო ან მონითალო ფერისა, რომლებიც თავის ნარმოშობას, ეჭვს გარეშეა, ცეცხლოვან ამოფრქვევას უნდა უმადლოდნენ. ესენი იყო, ხან ვულკანური ტრასი /?/, ხან ბაზალტური, გამოფიტული ტრაქიტი. ტრასი შედგება წვრილი, მუხუდოს მარცვალზე პატარა ნაშესვრეებისაგან, რომლებიც თითქოს გამომწვარნი არიან და მეტწილად კირიანი უნდა იყვნენ; ამჟამად მისი ფერი უმთავრესად იყო მონითალო, მოყვითალო, აგრეთვე მოშავოც. გარედან ქვა ჩანს ოდნავ ფოროვანი, მაგრამ მთლიანად ძალზე მძიმეა და ქმნის ცეცხლით შეცვლილსა და კვლავ ერთმანეთში შედუღებულ მასას.

ამრიგად ეს ტრასისმსგავსი მასა მოშავო ბაზალტის ლოდებთან ერთად გაშლილ ადგილზეა გაფანტული; ამდენად იფიქრებს ადამიანი, რომ სახეზე არის მინიშნება ადგილობრივი ამოფრქვევისა.

ორ ადგილას (ზაფხულობით კი კიდევ ორგან) შევნიშნე ორმო ანუ ქვაბური 3/4 საუენი სიღრმისა, რომელიც 15 ფუტის დაშორებით მთლიანად შავი ბაზალტის ლოდებით იყო ამოვსებული. აღნიშნული ტრასის მასებიც იდო მასში და მის ირგვლივ ფენებად. ეს არც თუ განსაკუთრებით ფართე ხერელები შეეულად მიდიან სიღრმეში და მათში არასდროს არ უნდა იდგეს წყალი, ხოლო ცხელ ზაფხულში ყოველთვის ყინულია,

რომელიც სიდიდებში კლებულობს, როგორც კი ჰაერი ცივდება, ცივ ზამთარში კი მთლად ქრება*.

ზოგიერთებს სურთ ქვაბურში წყალი აღმოაჩინონ, თითქოს სიღრმეში ისმოდეს პატარა ნაკადულის ჩხრიალი. ზოგს ეჭვი შეაქვთ ამაში; მე თვითონ ვერსად ვნახე წყალი. წელიწადის ყოველ თბილ დროს ყინული არის ნატყებად, რომლებიც რამდენიმე გირვანქას იწონიან. დღეს რომ მთელი ყინული ამოვიღოთ იქიდან, მომდევნო დღეს, რამდენიმე საათშიც კი, კვლავ ახალ ყინულს ვნახავთ. ამდენად ის სრულებით არაა ზამთრის ყინული, არამედ ყოველ ზაფხულის დღეს თვითონ წარმოიქმნება. ზაფხულის ყოველ დღეს შეიძლება ორივე ქვაბურიდან ერთი ფუთი ყინულის ამოღება, ისეთი ბარაქიანია მათში ყინულის წარმოქმნის პროცესი. წყალი გამდნარი ყინულიდან მთლად სუფთაა, ყოველგვარი გემოს გარეშე და არავითარი უცხო მინარეები არ აქვს. ამ ორმოვთან თითქმის ყოველთვის შეიმჩნევა ბურუსი; შეიძლება გვეფიქრა, რომ ჰაერი მუდმივად წყლის ორთქლითაა დატენილი, რაც ყინულის წყარო უნდა იყოს და ამდენად გასაყინი წყალი კლდის შიგნით არ უნდა გვეძია.

მთებში თუმცა საკმაო სიცივე იყო, მაინც ქვაბურებში ვიპოვე რამდენიმე ყინულის ნატყები, რომლებიც ალბათ ჯერ კიდევ მაშინ წარმოიქმნენ, როცა აქ რამდენიმე კვირის წინ ძალზე თბილი დღეები იდგა. თუმცა ისინიც, იქ სადაც ისინი გარეთ იდო, უკვე ნაწილობრივ დამსხვრეული ანდა გამდნარიყო, რადგან სითბო ქვაბურებში ერთგვარად გათანაბრებოდა გარეთა სითბოს. მე ვერავითარი შესამჩნევი სხვაობა ვერ შევნიშნე ჰაერის სითბოში ქვაბურებს შიგნით და გარეთ, მაგრამ ქვის ლოდები შიგნით უფრო ცივი იყო, ვიდრე ქვაბურებს გარეთ დაყრილი ქვის იგივე მასები.

ყინულის წარმოშობის ახსნა ამ ქვაბურებში შემდეგნაირად უნდა იგარაუდებოდეს: როცა ჰაერი ძალზე ხურდება და უხვი სინესტით იჟლინთება, წყლის ორთქლი ცივ ქვეშე ეშვება. ამ ქვის მასებს ქვაბურებში აქვთ წლიური საშუალო სითბო; ზაფხულობით მათი სითბო უფრო დაბალია, ვიდრე ჰაერისა; ამიტომ მაშინ დიდი რაოდენობის ნესტი დაეცემა მათ.

* სხვა მხარეებშიცაა მსგავსი ყინულის საცავები, რომლებშიც ყინულის წარმოქმნა სხვაგვარად უნდა იქნეს ახსნილი; ასე მაგალითად, საფრანგეთში ბჟანასონთან, ნმ. გიორგის მღვიმეში, დე ვო-ს კანტონში ფონდრთან დე ლა დროშის დეპარტამენტში; იხილე ამის შესახებ ჟან ანდრე დელოუის სტატია ფრორეიპის შენიშვნებში მედიცინისა და ბუნებისმეტყველებისთვის. IV. გვ. 69.ფ. 1825.

ქვებზე დაცემული წყლის ყინულად ქცევა შეიძლება მხოლოდ აორთქლებით მოხდეს; ყინული წარმოიქმნება სწრაფი აორთქლების გზით ქვის ფოროვანების გამო. ამას კიდევ უფრო უწყობს ხელს ჰაერის დინება. ქვის მიერ შენოვა (შთანთქმა) მხოლოდ წყლის ზედაპირს ზრდის და თავის მხრივ არავითარ აორთქლებას არ იწვევს; ასე შეიძლება წყლის დასხმა ხელის გულზე და გაცივება, თუკი მას ჰაერზე იქით-აქეთ ვამოძრავებთ.

წყლის შენოვა კიდევ უფრო მეტად ხდება ფოროვანი ტრასის, ანუ ბაზალტის მიერ, რომელიც ბევრ თიხამინას შეიცავს და წყალს დიდი რაოდენობით ნთქავს. აგრეთვე ტრაქიტში, რომელშიც მინდვრის შპატი გამოფიტულია, წარმოიქმნება ფორები. ესენი კი წყალს მძლავრად შეინიჭენ. მსგავსი საშუალებით იღებენ ცივ წყალს ზაფხულობით ესპანეთში საკუთარ თიხის დოქებში (ე. წ. ალკარაცა); სახელდობრ ამ თიხის ჭურჭელს დამზადებისას ადებენ ჩალასა და მარილს; პირველი იწვის, ხოლო მეორე დნება ცეცხლში, რის გამოც ის ფოროვანი გამოდის; წყალი გამოიჟონება ნახვრეტებიდან, ჭურჭლის ზედაპირს ედება და აქედან ძალზე სწრაფად ორთქლდება, რის გამოც ამ ორთქლის წარმოშობისას მთელს ტანს საკუთარ სითბურ მარაგს აცლის და წყალი ცივად ინახება*.

ამ ყინულის ორმოებიდან ერთ ვერსზე ჩრდილოეთით მთებში ვინახულე ერთი ოსური სოფელი. აქ იყო მხოლოდ რამდენიმე სახლი და ძველი კოშკი, რომელსაც ზედ კედლის ძირში მიდგმული ჰქონდა ძველი ეკლესია. მას უწოდებენ საბანმინდას (ე. ი. წმინდა საბა), რომელიც როგორც მონაზონი და წმინდანი ასეა ცნობილი ქართული ეკლესიის ისტორიაში. ეკლესია, როგორც ბევრი სხვები მთებში, გამოკვეთილია ბაზალტურ ტრაქიტში, ისე რომ საჭირო იყო ბუნებრივი სიმაღლის გამოყენება და მისი მხოლოდ გაფართოება, რათა მასში მიეღოთ ეკლესიისათვის საჭირო შიგნითა საკმაოდ დიდი ფართობი. მისადგომი ძალზე ძნელია; იქამდე უნდა აცოცდე ყოველგვარი სიცარიელეებითა თუ ზვრელებით, და ბოლოს არც თუ უხიფათოდ უნდა აძვრე კიბეზე. შემდგომ შეხვალ რამდენიმე სენაკში, რომლებშიც უწინ ალბათ ბერები და მონაზვნები ცხოვრობდნენ, ახლა კი ცარიელი იყვნენ. მხოლოდ ყველაზე ზემოთა სენაკში იდო რამდენიმე ქართული საეკლესიო ნიგნი, რომლებიც დანერჩილია ძველ-ქართული ხე-

* მსგავსი წესით აშზადებენ ყინულს ბენგალიაში. იხილე ამის შესახებ Pouillet, ექსპერიმენტული ფიზიკის ელემენტები, პარიზი, 1830, ტ. 11. გვ.751.

ცურით და რომლიდანაც ყოველწლიურად ერთი ხუცესი ერთ თავს კითხულობს. ის მოდის მონასტერში მისი წმინდა მფარველის დღეს. კედლის თაროზე და მის ქვეშ იატაკზე იდგა რამდენიმე ძველი წმინდანის სურათი, რომელშიც ნაწილობრივ გასვრილი, ნაწილობრივ შეუცნობელი იყო, ანდა მხოლოდ ჩარჩოებიღა დარჩენილიყო. ისინი კედლის კუთხეში კი არ იდგნენ, როგორც ბერძნულ ეკლესიებშია, არამედ ყოვლად უნესრიგოდ სენაკის ნებისმიერ ადგილას. ოსები, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით არც მათზე და არც საეკლესიო წიგნებზე არ ზრუნავენ. არსად შემხვედრია კრუციფიქსი. ეს ეკლესია, ეჭვს გარეშეა, დიდხანს გამოყენებული იყო სამზარეულოდ, რადგან შიგნით ის მთლად შეჭვარტლული იყო; განსაკუთრებით კედლები იყო შავი სქელი ჭვარტლით დაფარული. ძალზე ხშირად თვით ქართველების მიერ მოახლოებული გაჭირვებისას ეკლესიები სურსათის საწყობად, ანდა საცხოვრებლად იყო გადაქცეული, ხოლო შემდეგ კვლავ თავის პირვანდელ მდგომარეობას უბრუნდებოდა.

იმ თავისუფალი ადგილის ზემოთ, სადაც ბუნებრივი ყინულის საცავები გვხვდება, მთის ფერდზე ჩანდა (კიდევ უფრო მაღლა, ვიდრე ეს) მსგავსი კლდე ისეთივე ბაზალტისებრი ტრაქიტისა, რომელშიც ეკლესიაა გამოკვეთილი, ოღონდ კიდევ უფრო დიდი მოცულობისაა. მასში მე შორიდან შევნიშნე მსგავსი გამოქვაბული, რომელიც თავდაპირველად ბუნებას შეექმნა, მოგვიანებით კი ხელოვნურად გაეფართოვებინათ და ოსების მიერ საცხოვრებლად იყო გადაქცეული. ეს ნეკტიანად გამოშვერილი ტრაქიტის კლდე ალბათ წინას მსგავსად უეცარი ცეცხლის ამოფრქვევის შედეგად იყო წარმოქმნილი, რომლის მიერაც ის აქეთ იყო გადმოტყორცნილი.

აღნიშნული ეკლესია ტრაქიტის კედელში ებჯინება მრგვალ, ციხის მსგავს კოშკს. ასეთები მრავლად შეინიშნება მთებზე. ოღონდ არც მათი ამშენებელი, არც მათი ხნოვანება არ იციან. აქაური ოსები ცხოვრობენ არაჩვეულებრივ ღარიბად და უსუფთაოდ; აქ სახლებს შორის ისეთი სიბინძურე შემხვდა, რომ ჩვენი ცხენები თითქმის ტალახში დარჩნენ ჩაფლულნი. საცხოვრებლებშიც გამეფებული იყო უდიდესი სიბინძურე და გაჭირვება. ქალები გაცილებით უფრო მაღე ენახებიან უცხოებს, ვიდრე იმერლები; ამასთან ისინი უფრო შეუხედავენი არიან. კაცები იყვნენ უმეტესად ქერა, გრძელი და გამხდარი, მაგრამ ძალმსხვილი; ჭკონდათ ცისფერი თვალები და წინ წამოწეული ყვრიმალის ძვლები. ისინი არიან შვიდნი, თავს რუსეთის ქვეშევდრომებად თვლიან და თავის მთებს იშვიათად

სტოვებენ, თუ არ ჩავთვლით ცხინვალში ჩასვლას იქ რაიმეს შესაძენად ან გასასყიდად.

აქ, ოსურ მთებში მცირე შესვენების შემდეგ, სადაც შემდგომი გზის გაგრძელება მხოლოდ დიდი სამხედრო დაცვის საშუალებითაა შესაძლებელი, დავბრუნდი უკან ცხინვალში. სითბოს თვალსაზრისით შევნიშნე მნიშვნელოვანი სხვაობა მთებსა და ამ სოფელს შორის. ცხინვალის ირგვლივ ვენახებსაც აშენებენ; თვით საზინასაც კი აქვს დიდი ზერები, თუმცა ყურძენი აქ მაინც და მაინც კარგი არ უნდა იყოს, რადგან მისი ღვინო ძალზე საშუალო და არავითარი საგანგებო გემოსი არ მეჩვენა. ახლა აქ სურთ ვარდების გაშენება, რათა მათგან მიიღონ ვარდის ზეთი, თუმცა არც ისინი მისცემენ ალბათ საუკეთესო ზეთს.

ღამე გავათიე ციხეში იქაური ჯარების შტაბსკაპიტანთან. ეს ციხე ამ სახელს არც კი იმსახურებს, რადგან ის შედგება მხოლოდ ერთი ძველი, თუმცა საკმაოდ მაღალი გალავნისგან, რომელიც საკმაოდ ვრცელია და ბაზარს გარს ერტყმის. მეორე დღეს მაიორ პეტროვთან ერთად გორში დავბრუნდი.

ტფილისში უკან გამგზავრებამდე დავათვალიერე აგრეთვე გორის ციხის მთა, რომლის უმაღლეს მწვერვალზეც მდებარეობს ძველი ციხე. საკმაოდ მაღალი მთა აღიმართება გორის მაზრის ვრცელ ვაკეზე როგორც განმარტებული კირქვის კლდე. ზემოდან დაფარულია კირქვის კონგლომერატითა და ქვიშაქვით. არსად შემხედრია ნამარხი გაქვავებულობანი, როგორც ამას ბ-ნი კლაპროტი ამბობს. თვით ციხე ძალზე დიდი მოცულობისაა, აქვს ბევრი მაღალი კოშკი და საკმაო სისქის მაღალი გალავანი, რომელიც ჯერაც კარგადაა შემონახული.

სახლების რაოდენობა გორში 500-ს უნდა შეადგენდეს; ისინი მდებარეობენ ციხის ძირას და ძალზე წარმტაცად არიან შეჯგუფებულნი. საზინის შემოსავალი ქალაქიდან უმნიშვნელოა. გარდა მოქალაქეთა მცირე გადასახადებისა, ღვინით მოვაჭრეები ვაჭრობის ნებართვაში იხდიან 18 ვერცხლის მანეთს; დანარჩენი ვაჭრები კი სხვა მოქალაქეთა მსგავსად იხდიან იგივე გადასახადს. ბაზარი საკმაოდ დიდია; დუქნების რიგი წვიმისგან დასაცავად გადახურულია. აქაც, როგორც ცხინვალში და მთელი ჩემი მოგზაურობისას, თითქმის ყოველდღე წვიმდა; ამიტომ საკმაოდ ციოდა.

შუადღისას გავედი გორიდან. პირველად მივედი მტკვარზე, სადაც ის ლიახვს იერთებს, რათა მეორე ნაპირზე გადაესულიყავი და სხვა გზას დაედგომოდი ტფილისისკენ. ამავე დროს მსურდა თვით გამომეცადა მდინარეზე გადასვლის ქართული საშუალება – ნავტიკი; ასე უწოდებენ ქართველები წვრილი წნელებითა და თოკებით ერთმანეთზე მიბმულ გაბერილ კამეჩის ტყავებს (რუსულად ბურღუკი, ქართულად კი რუმბი ეწოდება).

მტკვარი აქ არაჩვეულებრივად ჩქარა მოედინება; მისი მდინარება ლიახვის შერთებით კიდევ უფრო იზრდება. მიუხედავად ამისა, ქართველები ბედავენ ამ მცირე ნაევებით მდინარეზე გასვლას, ცხენები კი ცურვით გაჰყავთ უფრო თხელ ადგილებში, სადაც მდინარე ისე სწრაფი არ არის. ამ ნავტიკებს იყენებენ მხოლოდ აპრილში, მაისსა და ივნისში, ხანდახან მაღალი წყლის დროს ივლისშიც. ამ თვიდან წყალი ძალზე კლებულობს, ისე რომ მაშინ ურმებითაც მოხერხებულად შეიძლება გასვლა.

მეორე ნაპირზე დამხვდა საკმაოდ მაღალი მთები, რომლებიც უნდა გამეველო და ამგვარად 1 1/2 საათში სოფელ ხიდისთავში მივედი. ის დაახლოებით 100 კომლს შეიცავს და 40 წლის წინ უნდა იყოს გაშენებული, რადგან უწინ უფრო მაღლა მდებარეობდა მთებში. მხოლოდ როცა სოფლის მცხოვრებლებს გაუქრათ ლეკებისა და თურქების შიში, მიატოვეს მთები და ვაკეში ჩამოვიდნენ დასასახლებლად. ბალები ახლად გაშენებული, მაგრამ კარგად მოვლილი იყო; ისევე როგორც თვით სოფელიც ლამაზად ნაშენი. სახაზინო გლეხები შეიძლებული უნდა ჩანდნენ. სოფლის წინ უნდა გავსულიყავით პატარა მდინარეზე, რომელსაც ტანა ჰქვია და აქვე ერთვის მტკვარს.

ამის შემდეგ, რამდენიმე სათავადო სოფელი გავიარეთ და მივედით სოფელ ახალქალაქში, რომელიც საკმაოდ თავლანდამტაცად დევს პატარა ქედის ძირში. მას ჩამოუდის საკმაოდ ღრმა და სწრაფი მდინარე თუძამი, რომელიც სოფელთან ხშირად იტოვება; ამის მიუხედავად საკმაოდ წყალუხვია და მრავალ კირქვის ლოდებს მიაგორებს.

აქედან მივემართებოდი ვრცელ, ერთფეროვან ვაკეზე, რომელიც უმეტესად თიხნარია და ნაყოფიერი ყანებითაა დაფარული; ღამე გავათიე საეკლესიო სოფელ კავთისხევში. ის ძვეს მთაგორიან მიდამოში. მდინარე კავთურა, რომელზეც სოფელი მდებარეობს, მე ადრევე გავიარე; ის მიედინება ძალზე მშვენიერ ხეობაში. გლეხები აქ ძალზე ღარიბნი და გაჭირვებული უნდა იყვნენ, თუმცა წინა დღით უფრო ღარიბი საეკლესიო

გლეხები ვნახე სოფელ ძეზუი-ში (ძეგვი გ.გ.), რომელიც ძვეს მტკვარზე დაახლოებით 1 1/2 საათის სავალზე ამ სოფლიდან. გლეხები ისე უქონელნი იყვნენ იქ, რომ ჩემი მგზავრობისთვის ერთი ცხენიც კი ვერ მიშოვეს. მხოლოდ ორ გლეხს ჰყავდა ერთი საერთო ცხენი. სხვებს თავისი დაე-ხოცათ. ამიტომ იძულებული ვიყავი ცხენი გამომერთმია იქაური ხუცე-სისთვის, რათა გზა განმეგრძო. მამასახლისმა^{*} ანუ სოფლის თავმა სხვა ვერაფერი მიჩრია.

მტკვრის ნაპირზე აქა იქ ეყარა ვულკანური ლოდები. ისინი უმეტესად მოშავოა, უჯრედოვანი, დიდი რაოდენობის პატარა ნაჩვრეტებით, რომ-ლებშიც ჩამჯდარია ოლივინის მაგვარი მომწვანო-ყვითელი პატარა კრი-სტალები. ისინი ბაზალტურ ლავა-მასებს უნდა წარმოადგენდნენ; სხვები მოწითალოა, აქვთ ისეთივე ბადისებრი აღნაგობა და იგივე უმნიშვნელო კრისტალები; ისინი ძალზე მაგარი და მტკიცეა, ამიტომაც აქაური მხარე-ბის მაცხოვრებლები მათ იყენებენ თავიანთი სალენი მოწყობილო-ბისთვის^{**}, რომელიც შედგება ორი ჰორიზონტალურად დადებული ფიცრისგან და რომელთა ქვედა ძირზე თანაბრად ამოჭრილ ნახვრეტებში ამ ქვის ნატეხები სხედან. შემდეგ ამას ერთი წყვილი ხარი ეწევა და ასე ილენება პური. ეს სალენი მოწყობილობა ძალზე დიდხანს ძლებს, რადგან ქვები ისე ადვილად არ იცვითება და არც გლუვდება; ამიტომაც მიწის მუშისთვის მას დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ეს ქვები ალბათ ახალციხის მთებიდან წარმოსდგებიან, რომელთაც მტკვარი მოაქანებს. ტფილისშიც, მტკვრის ნაპირზე მოიპოვება ისინი, თუმცა ასე დიდი რაოდენობით არაა; აქაურ მთებზედაც კი არსად შე-იმჩნევიან.

აქედან ტფილისამდე კიდევ 40 ვერსი იყო. ეს მანძილიც თითქმის მტკვრის ნაპირზე გავიარე მრავალნაირად ცვალებადი მშვენიერი ხევე-ბით, შემდეგ მოვედი მცხეთაში და ამგვარად ვაკეზე, რომელმაც ტფილ-ისში ჩამიყვანა.

^{*} იმერეთში სოფლის თავებს ჰქვიათ მოურავი, აქ მამასახლისი; სიტყვებისგან „მამა“ ქართულად მშობელი მამა (საკვირველია), ხოლო „სახლი“ - ნიშნავს სახლს, საცხოვრებელს და სოფელსაც.

^{**} ივლისსებმა კევრი, რასაც კიდევ აღწერს — გ. გ.

თავი III

[მოგზაურობა კახეთში]

ტფილისში საკმაოდ ზომიერი სითბო იყო მაისის თვეში, რადგან თითქმის ყოველ დღე წვიმდა; ივნისში კი დიდი სიცხეები დაიწერა. სიცხე განსაკუთრებით აუტანელი იყო ღამით, რადგან ამ დროისათვის ძალზე ცოცხალი იკლებდა. დახუთული, ცხელი ჰაერის გამო ძილი საესებით შეუძლებელი იყო, თუკი ფანჯრებს მთლიანად არ გააღებდი; ასეთ შემთხვევაში კი ქინქლები გაგანვალდნენ კბენით. დღისით სიცხე ჩრდილში უმეტესად 21-22° იყო რეომიურით, განსაკუთრებით ნაშუადღევს 2-4 საათზე, როცა ყველაზე დიდი პაპანაქებაა; მზის ჩასვლამდე არ იკლებდა 1-2°-ზე მეტს და შუალამისთვის მეტწილად რჩებოდა 19, ხან 20-21°-იც. ყველაზე ცხელი წელიწადის დროს შუალამისას ის 28°-ზე მაღლა უნდა აღიოდეს, ხოლო ნაშუადღევს 35°-მდე. ასეთი პაპანაქება თუმცა ერთ კვირაზე მეტს არ გრძელდება, მაინც ძალზე ძნელი ასატანია.

ზამთრის სიცივე ტფილისში იშვიათადაა 7°-ზე მეტი რეომიურით. მაცხოვრებლები საყინულებისათვის ყინულს მტკვრის ნაპირზე აგროვებენ. მდინარე ყინულით მთლიანად არასდროს არ იფარება. ზაფხულობით ყოველ დროს შეიძლება ყინულის მიღება პოლიციის უფროსის სამუშაოებით, რომელიც მოვალეა ყინული შეაგროვოს ზამთარში და ზაფხულისთვის მოიმარაგოს.

რამდენიმე კვირის მცირე შესვენების შემდეგ განვაგრძე გზა კახეთისაკენ. კვლავ ცხენით მგზავრობა ვარჩიე და თან ორი კაზაკი ვიასხლე.

თავდაპირველად გავედი მტკვრის ხიდზე, გვიარე ავლაბარი – ტფილისის ერთ-ერთი გარეუბანი, რომელიც მდებარეობს მტკვრის მეორე კლდე-ვან ნაპირზე. მთა, რომელიც ავიარეთ, მთლიანად მერგელოვანი კირქვის-აგან შედგება, რაც ფენებად ან ქანებადაა გამოყოფილი, ძალზე დაქანებ-

ულა და ამდენად ძლიერ ციცაბოდ ეშვებიან. ეს გზა სამოგზაუროდ ვარგისი მხოლოდ რამდენიმე წლის წინ გახდა რუსების მმართველობის დამყარების შემდეგ. დიდძალი კლდე ააფეთქეს და გზის მარჯვნივ ციხე ააშენეს, რომელშიც პატიმრები და დამნაშავეები ჰყავთ. ციხის გალავანი მაღალია, მაგრამ არაა მტკიცე, რადგან ყოველწლიურად საჭიროებს შეკეთებას. ხანდახან კედლის ნამტვრევებიც კი ცვივიან და დარაჯად მდგომ ჯარისკაცებსაც ხოცავენ. ეს იმიტია გამოწვეული, რომ გალავანი ძალზე სახელდახლოდაა ნაგები და აშენებულია საჭირო თიხოვანი შემაკავშირებელი საშუალების გარეშე. ასევე აგებული აქაური სახლებიც. მათ უმეტესად აგურით აშენებენ: ერთ ფენა აგურს ადებენ ერთ წყება რიყის ქვას; ამ ორ ფენას შორის კი აყრიან ერთმანეთში არეულ, მცირედ დასველებულ მინასა და სილას. ამის გამო სახლები დიდხანს ძლებენ. ხშირად სახლის კედლები მხოლოდ აგურითაა პირამდე ამოყვანილი, რაც ფართო, მთლიან ზედაპირიან კედლებს ქმნის; მაგრამ ასეთი კედლები უფრო მცირე ხანს ძლებენ და მალე ინგრევიან, რადგან არსადაა სათანადოდ მყარად შეკავშირებული. ზაფხულში კედლები სიცხისაგან ისე ხურდება, რომ ხელითაც კი ვერ შეეხება კაცი. ამიტომ თვით ოთახიც ძალზე ცხელია და მობინდრენი ხშირად იძულებული არიან ზაფხულობით ის მიატოვონ.

ავღაბრის ციხეში ცხოვრობენ აგრეთვე იმ მთიელ ხალხთა მძევლები, რომელნიც, მიუხედავად მათ მიერ დადებული წმინდა ფიცისა, არ არიან მშვიდად და შფოთავენ. მთის მშვიდი ხალხების მძევლები კი ქალაქში ჰყავთ, სადაც თავისუფლად შეუძლიათ სიარული. როგორც კი ესენი (მთის მშვიდი ხალხები – გ. გ.) მთავრობას მისცემენ ახალი უკმაყოფილების საბაბს, მათ მძევლებს ხელახლა აპატიმრებენ და ამბოხების დაწყებამდე ციხეში ამწყვდევენ. ოსები მძევლებს არ იძლევიან, ხოლო ჩერქეზებისა და ჩეჩნების მძევლები მოზდოკში ჰყავთ.

ავღაბრის ქვემოთ, მტკვრის ნაპირზე, იმ მთის ძირში, რომელზეც ციხე დგას, დასახლდნენ გერმანელი კოლონისტები (მოახალშენები). ისინი უმთავრესად ხელოსნები არიან: ხაბაზები, ლუდის მხდელები, მეხორციეები. ამას გარდა, ტფილისიდან 4 ვერსზე ჩრდილოეთით, მტკვრის ნაპირზე არის გერმანული კოლონია ჟუკია, იქ, სადაც იმავე სახელის ქართული სოფელი იყო. ის შეიცავს 30-მდე ოჯახს და ამდენივე სახლს და ქალაქისათვის ძალზე დიდი სარგებლობა მოაქვს. მოახალშენები თესენ არა მარტო ხორბლულს, არამედ აგრეთვე კარტოფილს, ლობიოს და სხვა

ბოსტნეულს, რაც კარაქთან, ყველთან, ნალებთან და რძესთან ერთად ქალაქში ჩააქვთ და იაფად ყიდიან. ისინი ტფილისს ამარაგებენ აგრეთვე სხვა სანოვავით, ხბოს ხორციით და მისთ., რაც აქ ძალზე ძნელად იშოვება. ტფილისში მოსახლეობა უმეტესად ცხვრის ხორცს ხმარობს, ხოლო ძროხის რძის მაგიერ მეტწილად კამეჩისას. ამ სოფელში მაშინ ცხოვრობდა შესანიშნავი ბაზელელი მღვდელი ზალტეტი, რომელიც იქაურ მისიონერთა საზოგადოების მიერ პოლონეთში იყო გაგზავნილი ებრაელთა მოსაქცევად, ხოლო იქიდან ტფილისის გავლით შუშაში უნდა გამგზავრებულიყო, რათა თათრებში ქრისტიანობა ექადაგა. მაგრამ რამდენიმე წელიწადში ქოლერით გარდაიცვალა, ყველას მიერ დატყვევებული მისი მშვიდი და კეთილი ბუნების გამო. საერთოდ, როგორც მან მიაბო, მხოლოდ მცირე რაოდენობის ურწმუნოთა მოქცევა შესძლო, რადგან სრულებით არ ენეოდა დარწმუნებას: იგი დიდ სიამოვნებას ნახულობდა მაშინაც, როცა მის ქადაგებებს და სახარების განმარტებებს წყნარად უსმენდნენ.

სამოქალაქო გუბერნატორის ფონ შოვენის დაჟინებითი მოთხოვნით ის დარჩა ამ კოლონიაში, რადგან აქ, საქართველოში არსად არ იყო სამსახურში პროტესტანტი მღვდელი მრავალი გერმანელი მოხელისა და ცალკეული კოლონიებისათვის. გარდაცვლილი გრაფი ცარემბა კი, რომელმაც გრაფის ტიტულთან ერთად მთელი სიმდიდრეც შესწირა, რათა თავი მისიონერად წარმოეჩინა, ძნელად შეიძლება გაუტოლდეს ქრისტიანული სარწმუნოების ამ ღირსეულ მოძღვარს.

საერთოდ საქართველოში 1817 წლიდან მოყოლებული რამდენიმე კოლონიაა. კუკიის გარდა, ტფილისიდან 6 ვერსზე, ასევე მტკვარზე, ცოტა უფრო ზევით არის ახალშენი ალექსანდერსდროფი 25 ოჯახით; შემდგომ კახეთშია მარიენფელდი 30 და პეტერსდორფი 20 ოჯახით. მდ. ხრამის იქითა მხარესაა კატარინენფელდი* 98 ოჯახით და ელიზაბეტსტალი 56 ოჯახით. ამათ უნდა მივთვალოთ აგრევე კიდევ ორი კოლონია – ანენფელდი დაახლ. 48 და ჰელენენდორფი დაახლ. 125 ოჯახით.“ ყველა

* 1826 წლის აგვისტოში სპარსეთთან ომის დროს კატარინენფელდიც განადგურდა და მრავალი მოახალშენე ტყვეებად იქნა სპარსეთში გარეკილი.

** შეიღსავე ახალშენში 1832 წელს ირიცხებოდა 511 ოჯახი 2300 სულით.

საერთოდ რუსეთში ძალზე ბევრი უცხოური, უმთავრესად გერმანული ახალშენია, რომლებიც შემდეგ ხუთ მთავარ მტოდ იყოფიან:

ესენი ემორჩილებიან მმართველობის კანტორას ტფილისში, რომელიც სინამდვილეში მხოლოდ მათს საფინანსო საქმეებს აგვარებს, სახაზინო ანგარიშებს განიხილავს და საპოლიციო დავას არჩევს რუსული კანონების მიხედვით. თუმცა ეს არასდროს არ ხდება სამოქალაქო გუბერნატორის თანხმობის გარეშე, რომელსაც ევალემა ყველა კოლონიაზე უმაღლესი ზედამხედველობა. ყოველ ახალშენს ჰყავს მამასახლისი, რომელსაც ისინი ყოველ წელს ირჩევენ, და მის გარდა სასულიერო მოძღვარი, რომელიც ყოველ კვირადღეს სახარებას უკითხავს და მოვალეა ახალგაზრდობას ქრისტიანობა შეათვისებინოს. ისინი ამასაც თვითონ ირჩევენ.

ქალაქიდან დაახლოებით 3 ვერსზე მდებარეობს ახალი მშენიერი სამხედრო ჰოსპიტალი, რომელსაც მტკვრის ნაპირზე აქვს ძალიან ბევრი ფართო შენობა. ეს შენობები ერთმანეთთან კოლონადებითაა დაკავშირე-

I. სამეურვეო კომიტეტის კოლონიები სამხრეთ რუსეთში. ესენი შემდეგ კანტორებს ექვემდებარებიან:

1) ვაკატერინოსლავისას; ვაკატერინოსლავში, თავრიაში და ნანილობრივ ხერსონსა და ჩერნიგოვში. კოლონიათა უკვე 1795 წლიდან დაიწყო, მთავარი დასახლება კი - 1804 წელს. კოლონიათა რიცხვი 1832 წელს შეადგენდა 140-ს, კოლონისტებისა (გერმანელები, ბულგარელები, ებრაელები და ბერძნები) 6347 ოჯახს 39.872 სულით.

2) ოდესისას; ხერსონის გუბერნიაში: 1802 წლიდან დასახლებულია 40 კოლონია 4579 ოჯახით (28.765 სული გერმანელები და ბულგარელები).

3) ბესარაბიისას; ბესარაბიაში: 1804 წლიდან 106 კოლონიაა 13.956 ოჯახით (74.388 სული გერმანელი და ბულგარელი).

II. სარატოვის სამეურვეო კანტორის კოლონიები. სარატოვში გერმანელთა კოლონიათა დაიწყო 1765 წლიდან; 102 კოლონიაში 10.522 ოჯახით (99.761 სული) და ამას გარდა ერთ კოლონიაში (პროტესტანტული ძმობის თემით) სარეპტაში 388 სულით, ერთად აღებული 100.149 მოახალშენა.

III. 7 გერმანული კოლონია საქართველოს მმართველობის კანტორისა; 1817 წლიდან 511 ოჯახია 2300 სულით.

IV. კოლონიები, რომლებიც უშუალოდ საეკონომიო დეპარტამენტს ექვემდებარებიან: პეტერბურგის გუბერნიაში 1756 და 1809 წლებიდან 10 კოლონიაა 480 ოჯახით (3026 სული).

V. კოლონიები, რომლებიც ემორჩილებიან სამოქალაქო გუბერნატორებს:

1) ლიფლანდიაში ერთი გერმანული 101 ოჯახით (1515 სულით).

2) ჩერნიგოვში 7 კოლონია (ენოდებათ პრუსები) 269 კომლი 1490 მოახალშენით.

3) ეკონომიკაში 1 კოლონია 67 ოჯახით (1022 სული).

ბული და მის გამამგრილებელ ჩრდილში ავადმყოფები სეირნობით ჯანმრთელდებიან. ადრე საავადმყოფო სხვა ადგილას იყო, მაგრამ მისი მდებარეობა არ უნდა ყოფილიყო განსაკუთრებით ხელსაყრელი და ამიტომაც გადმოიტანეს შენობა აქ. ავადმყოფთა ოთახები შიგნით ძალზე დიდია, სუფთა, მაგრამ არსადაა ჰერის გამწვანებელი; მხოლოდ ფანჯრების გაღებით ანიავებენ ჰერს აქაური ცხელი ჰერის პირობებში. ამჟამად არც ისე ბევრი ავადმყოფი იყო ჰოსპიტალში – სულ 300. ივლისში, აგვისტოსა და სექტემბერში მათი რიცხვი ორმაგდება და სამმაგდება. ბევრი ავადმყოფი მოჰყავთ აქ 50-100 ვერსის მანძილიდან, უმთავრესად ზაფხულის ცხელ თვეებში, როდესაც ყველგან მძვინვარებს ყვითელი ციება. ჰერის სითბო ჰოსპიტალთან ყოველთვის 2-2 1/2 გრადუსით ნაკლებია, ვიდრე თვით ქალაქში. ჰოსპიტალის გარშემო მიდამო უდაბნო სტეპია. მტკვრის ნაპირზე ყველგან მრავლად შეინიშნება 2-3 დუიმი სიღრმის ხვრელები, რომლებშიც ფალანგები ცხოვრობენ. ესენი, როცა ჰოსპიტალში სინათლეს შეამჩნ-

ამრიგად, საერთოდ 415 კოლონია 252.527 მოახალშენეთი (ამათში 130.892 მამრობითი და 121.635 მდედრ. სქესისა, და 5148 ხელოსანი, რომლებიც სარეზტაში და III და V ჯგუფის კოლონისტებში არ ირიცხებიან). ისინი ერთად აღებული უბდიან ხაზინას 826.899 ოქროს მანეთს და 85 კაპს. 1832 წელს დაიბადა ორივე სქესის 12.966 ბავშვი და 2812 წყვილი დაქორწინდა; გარდაიცვალა 6171 პიროვნება.

ყველა კოლონისტების რქოსანი პირუტყვი შეადგენდა 1.013.902 სულს. ამათგან სამხრეთ რუსეთის სამეურვეო კომიტეტის კოლონისტებს ერგოთ 60.215. მათი სახნავი იარაღის რაოდენობა სიის მიხედვით (ტაბელით) 100.748-ს შეადგენს.

ჭვავის, ხორბლის, შერიის, ნინიზურას და ფეტვის თესლი შეადგენდა 305.539 ჩეტვერტს, მოსავალი კი 1.366.588 5/8 ჩეტვერტს. 61.938 ჩეტვერტი დათესილი კარტოფილიდან მიღებულ იქნა 266.898 ჩეტვერტი. 7.760 3/8 ფუთმა კანაფის თესლმა მისცა 35.322 1/4 ფუთი. 14.192 ფუთმა სელის თესლმა – 17.816 3/8 ფუთი თესლი, 2319 1/8 ფუთი და 1231 კონა სელი. თამბაქოს მოსავალმა სარატოვის (151.472 ფუთი), ვორონეჟისა (6440 ფუთი) და საქართველოს (20 ფუთი) კოლონიებში შეადგინა ერთიანად 157.932 ფუთი. სარატოვის კოლონიების თივის მარაგმა შეადგინა 2.747.429 ფუთი (750.000 მანეთისა), საქართველოსამ 110.620 და ლიფლანდიისამ 57.870 ფუთი. დანარჩენ კოლონიებში აღინიშნება 338.692 ზეინი და 103.724 საზიდი თივა.

ყველა კოლონიების ხეხილის ხეების რიცხვი შეადგენს 941.606-ს. ვაზის ძირის რაოდენობა საქართველოში, ეკატერინოსლავში, თავრიდაში, ჩერნიგოვში, ბესარაბიაში და ხერსონში (მხოლოდ აქ 7.100.167) 9.860.383-ს უდრის. (იხ. ამონაწერი შინაგან საქმეთა მინისტრის 1833 წლის ანგარიშიდან, ს-ტ პეტერბურგი, 1834 წ. რუსულად.)

ვეენ, მისკენ მიისწრაფიან, ცოცდებიან ჰოსპიტალის კედლებზე და მესამე სართულის ფანჯრებიდან ავადმყოფთა ოთახებში შედიან. აქ ისინი ავადმყოფებს სახეზე ან ყელზე ისე მაგრა კბენენ, რომ ამისგან კიდეც კვდებიან. მოუხედავად ამისა, ჯარისკაცებს ღამე მაინც სძინავთ შენობის გარეთ ამ ქვიშიან მინაზე. მორიელიც მრავლადაა აქ, თუმცა არც ისე ბევრი, როგორც ტფილისში, სადაც ყველა ძველ შენობაში დიდი რაოდენობით გვხვდება.

ჰოსპიტალის პირველი (უფროსი) ექიმა დრ. პრიბელი, წარმოშობით ავსტრიელი, რომელიც ბედმა საქართველოში გადმოაგდო. როგორც მე მითხრეს, აქ მან ამ ჰოსპიტალის აფთიაქარის, ბ-ნ ვილჰელმსის მეშვეობით თანდათან მაღალ პატივს მიაღწია და ამჟამად ტფილისში პირველი ექიმაა. ის ექვემდებარება კორპუსის ექიმს, სახელმწიფო მრჩეველს ზუბოვს, რომელიც მას ვერც ცოდნით, ვერც განათლებით ვერ გაუტოლდება. მის გარდა ჰოსპიტალში არიან კიდეც ერთი მთავარი ექიმი და 7 ორდინატორი (ასევე გამოცდილი სამხედრო ექიმები); თუმცა მათი რაოდენობა არასოდეს არაა სრული.

დრ. პრიბელი ტფილისში თავისი სახელის განთქმულობას ნაწილობრივ უნდა უმაღლოდეს ჰანემანის მეთოდს, რომელიც ვინმე დრ. მოულერმა, ერთ-ერთმა უგანათლებულესმა ექიმმა, ლაიფციგიდან ჩამოიტანა ტფილისში, მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ თვითვე შეიქმნა მისი მსხვერპლი, რადგან ამ მეთოდით მოქმედებდა. მან სულ მალე დაარწმუნა დრ. პრიბელი ამ თეორიის უპირატესობაში.

აქედან მოყოლებული დრ. პრიბელი მთლად ამ მეთოდითაა გაჟღენთილი, თუმცა სრულებით არ აკლია საფუძვლიანი ცოდნა პრაქტიკულ მედიცინაში. ჩანს, რომ თავის უწინდელ შეხედულებებში არც თუ საკმაოდ დარწმუნებული და მტკიცე იყო, რადგან მას ასე ცოტა დრო დასჭირდა, რათა მთელი თავისი ძველი გამოცდილება დაეთმო ამ ახალი, ჯერ კიდევ ნაკლებ შესწავლილი თეორიის სასარგებლოდ. პრიბელი ისეთი მზურვალე მიმდევარი გახდა ჰანემანის მეთოდისა, რომ ამიერიდან მას მედიცინა, როგორც მეცნიერება და ხელოვნება, მიაჩნდა არა ჰიპოკრატედან, არამედ ჰანემანის გამოსვლიდან მომდინარედ. ის არსად არ მიდის თავისი წვეთების გარეშე. როგორც კი მივიდოდა ავადმყოფ-

¹ Tinct. nuc, vom., rhur toxicod., bellad., stramon., hyoscyam., Oxyd. arsen და ა.შ.

ფთან (ამასვე აკეთებს ამჟამად ზუბოვი), ამოიღებდა თავის პატარა წიგნაკს, რომელშიც აღნიშნული იყო სიმპტომები, რომელთაც ჩამოთვლილი ნაყენები ადამიანის ორგანიზმში გამოავლენენ; შემდეგ ავადმყოფს უნდა ეთქვა მისთვის თავისი დაავადების შესახებ. ის ძალზე მოხარული იყო, თუკი მსგავს სიმპტომებს აღმოაჩენდა ავადმყოფში, რომელსაც მაშინვე ეძლეოდა ნაყენი მემილიონედ წვეთებად. ამასთან მას ანუხებდა არა დაავადება როგორც ასეთი, არამედ მხოლოდ მისი ესა თუ ის სიმპტომი.

მისი პრინციპების მიხედვით არ არსებობს გვირილის ნაყენზე (ჩაიზე) უფრო მძლავრი საწამლავი და გულის კანკალით უყურებს, თუ სხვა ექიმები როგორი დიდი დოზებით აძლევენ მას ავადმყოფებს. ასეთი სრული დაჯერება ჰანემანის მეთოდის უპირატესობაში ძალზე სუბიექტურია და მიღებულია პრიბელის მიერ უსაფუძვლოდ და გამოუცდელად. ალბათ ასევე ბევრი არ დასჭირვებია მას, რომ თავისი დარწმუნების ნიჭის საშუალებით ბ-ნი ზუბოვი მოექცია თავისკენ. მეორეა სურვილი იმისა, რომ ცალკეულ სამხედრო ექიმებს, რომლებიც მიჩვეულნი არიან თავიანთი მეთოდით მკურნალობას უშორეს სამხედრო ჰოსპიტალებში, თავს მოახვიოს (პრიბელმა - გ. გ.) ჰანემანის მეთოდი, და მათგან მოითხოვოს მხოლოდ ამ მეთოდით მოქმედება. მაგრამ, მოგვიანებით ექიმი გ. მარნმუნებდა გომბორში, სადაც საკმაოდ დიდი ჰოსპიტალი იყო, რომ იგი დამამშვიდებელ წვეთებს* მხოლოდ საკუთარი სიმშვიდისათვის ინახავს; მართალია, ჰანემანის რეცეპტებსაც წერს, მაინც თავისი საკუთარი შეხედულებითა და ძველი გამოცდილებით სხვა წამლებსაც სთავაზობს, რომელიც უმჯობესად მიაჩნია.

საერთოდ პრიბელის შესახებ შემდეგს ამბობენ: ის დიდხანს არ აგრძელებს მკურნალობას თავისი წვეთებით, არამედ, თუკი ორი დღის შემდეგ არავითარ გაუმჯობესებას არ ამჩნევს, სხვა ნაყენს აძლევს, ან იგივეს

* ჰანემანის სისტემით, სახელდობრ, საკმარისია ერთი წვეთი ცნობილი ყოჩივარდას წვენიას (ექიმების მიერ აქამდე მთლად უსამართლოდ უწოდებულყოფილი), რათა ყოველ ადამიანს სიმშვიდე მოჰგვაროს (ასეა მისი წამლების შესახებ მოძღვრების მე-5 ტომში ამ საკითხზე); რა დიდი აღმოჩენაა! ნამოიძახებს იზისი, რა საშუალებაა ესპანეთის, ნეაპოლის რევოლუციათა და დემაგოგიური გამოსდომების წინააღმდეგ! ერთი პატარა წვეთი და კიდევ ერთ მილიონწილად დყოფილი, რითიც ის წყაროდ იქცევა, უნდა წარმოადგენდეს ამოსავალს სიმშვიდისას და ვინ არ აავსებინებს ყოველ დილა სიამოვნებით თავის ჭიქას ამით?

უფრო დიდი დოზებით. საბოლოოდ თავის ძველ ალოპათიურ მეთოდს უბრუნდება და ავადმყოფები უმეტესწილად კვლავ ჯანსაღდებიან. სინამდვილეში ის დახელოვნებული ექიმა, ოღონდ ძალზე მერყევი პრინციპების მქონე. ეს მკურნალობა კი ჰანემანისას მიენერება და ამიტომ მთელი ქალაქი ისე ძალზეა ამ საკვირველი მეთოდით შეპყრობილი და აღტაცებული, რომ ალოპათიისა აღარავის სჯერა (გამოუცდელ მოქალაქეებში) და მთლად გამოეთიშნენ ალოპათები საქმეს.

ნამდვილად ძალზე საოცარია, რომ იმ დროს (1826 წელს – გ. გ.) ტფილისში ასეთ დიდ გასავალში იყო ჰანემანის მეთოდი, მაშინ როცა ის ახლაც, მაგალითად, ვილნოში, საუნივერსიტეტო ქალაქში, რომელიც ასეთ საუკეთესო ექიმებს აძლევს რუსულ არმიებს, არცერთი ექიმის პრაქტიკაში არაა, არც ერთი ჩუმი თავყვანისმცემელიც კი არ ჰყავს და საერთოდ მთლად უცნობია და უყურადღებოდაა გვერდვლილი.

ტფილისის სამხედრო ჰოსპიტალში განსაკუთრებული ოთახია იმ ავადმყოფთათვის გამოყოფილი, რომელთაც ამ მეთოდით მკურნალობენ. თვით ჯარისკაცები, ხანგრძლივი ავადმყოფობით შეპყრობილნი, იცინიან ამ მცირე წვეთებზე, რომელთაც მათ აძლევენ, რადგან წინათ მიჩვეული იყვნენ მოზრდილი კოჭებით, ან სავსე ფინჯნებით მიქსტურის მიღებას. ანთების დროს დრ. პრიბელიც კი არ ფიქრობს თავის ჰომეოპათიაზე.

მე დიდი სტუმართმოყვარეობით მიმიღო აფთიაქარმა ვილჰელმსმა, წარმოშობით ასტრახანელმა. მასთან ვნახე კავკასიის მშვენიერი მცენარეების მდიდარი კოლექცია, რომელთა მოსაძიებლად მან ამდენი წლების მანძილზე ასეთი დიდი გულმოდგინებით იარა კავკასიის უშორეს მთებში. მისი უდიდესი დამსახურება მარტო ის კი არაა, რომ ყოველწლიურად აგროვებს კავკასიის ფლორას, არამედ ის, რომ მან აღმოაჩინა მრავალი ახალი სახეობა, რომლებიც რუსმა ბოტანიკოსებმა მის მიერ გაგზავნილი ექვმპლარების მიხედვით დაადასტურეს როგორც უცნობი და აღწერეს.

პირველი სადგური მარტყოფი ტფილისიდან 20 ვერსზეა დაშორებული. გზა ძალზე ერთფეროვანია და მოსაწყენი, ნიადაგი მეტწილად ვაკე, მაგრამ ძალზე ნაყოფიერი. ჩვენ ავედით პატარა მაღლობზე, რომელიც მხოლოდ კირქვისაგან შედგებოდა და არ შეიცავდა გაქვავებულ ნიჟარებს.

მე ცხენები გამოვცვალე და მაშინვე გავემართე კაზაკთა შემდეგი პოსტის ხაშმინსკისაკენ, რომელიც იორზე ძევს. ვაკე გზა შეიცავდა შავ

მინას; აქ საუკეთესო პურის ყანები იყო გაშენებული. მოგვიანებით დაიწყო ბორცვები, ხოლო შორს გამოჩნდნენ მაღალი მთები. არმისული პოსტამდე, გაფურეთ მალალ მთას, რომლის ვაკე ზედაპირზეც პოლკოვნიკ გრაფ სიმონოვიჩს (ამყამინდელი ელჩი სპარსეთის კარზე) თავის ქართულ გრენადერთა შენაერთთან ერთად ბანაკი დაედო. ამ ადგილს ჰქვია მუხრავანი და აქვს აგრეთვე ძველი ეკლესია. მე ის არ დამითვალერებია, რადგან დღესვე ვაპირებდი ჩასვლას გომბორში, რომელიც აქედან 20 ვერსზე იყო დაშორებული.

ბ-ნი ბოროცი ფონ ოელსის* უახლესი გამოცვლევების მიხედვით მთები მუხრავანთან შედგებიან უმთავრესად კირქვის, თიხა-ფიქალეებისა და მერგელისაგან. მთა, რომელიც სოფლის აღმოსავლეთითაა 1 1/2 ვერსზე, და რომელსაც იქაური მცხოვრებლები მგლის მთას უწოდებენ, შედგება მესამეული პერიოდის კირიანი ქვიშაქვისაგან. პირველი ფორმაციის ქვიშაქვა ქმნის მაღალ, ციცაბო მთას, არის მტკიცე, მსხვილმარცვლოვანი და კირიანი, მუქი რუხი ფერის. მეორე ფორმაციის ქვიშაქვა ალბათ პირველის დაშლით წარმოსდგა. ესეც იგივე ქიმიური შემადგენლობისაა და მისგან არაფრით განსხვავდება; იგი მასზე პორიზონტალურად ძვეს. მესამე ფორმაციის ქვაქვიშას თითქმის მთლად პორიზონტალური განლაგება აქვს და ყველაზე დაბალია, შედგება ძალიან წმინდამარცვლოვანი მასის თხელი ფენებისაგან და ძლიერ ადვილად იშლება. ის უფრო თეთრია, ვიდრე პირველი, ოღონდ უფრო ნაკლებ კირს შეიცავს და თავისი მდებარეობით ქმნის კირიან ქვიშაფიქალს. მის ცალკეულ ფენებში გვხვდება მცირე რაოდენობით ქვანახშირის ძარღვები, რომელიც ამოღებისას ადვილად იმსხვრევა, ასე რომ საკმაოდ ფშვანადია. ის ძალზე წააგავს ხისებრ ლიგრიტს.

იქ, სადაც მთა აღმოსავლეთისკენ ეშვება, ძვეს მეორე მთა, რომელიც შედგება თიხაქვისაგან, კირიანი ქვიშაქვისა და ნიჟაროვანი კირქვისაგან. ამ უკანასკნელიდან გადმოედინება მსხვილი მარილიანი წყარო, რომელიც სახმარად უვარგისია, რადგან შეიცავს თაბაშირს (გჰსი), მავნეზიას და უმთავრესად გაზისებრ გოგირდიან წყალბადს, საიდანაც წარმოიქმნება გოგირდის მსგავსი ნალექი.

* იხილეთ სამთო კორპუსის ჟურნალი 1829 წლის № 2.

ჩრდილოეთ მხარეს არის მთა მუხრავანი (ასე ჰქვია მას იმავე სახელის სოფლის მიხედვით), რომელიც შედგება კირქვის, კირიანი ქვიშაქვისა და მერგელისაგან. მთის ძირას ოთხ ადგილას მერგელიდან მცირე რაოდენობით გადმოედინება შავი ნავთის წყარო, რომელსაც იყენებენ ტიკებისა და ბორბლების საპოხად. მიწა კი, რომელიც შედგება დაშლილი მერგელისაგან და გაჟღენთილია ნავთით, იძლევა კარგ სანვავ კირს. ამ მთაში კირიანი ქვიშაქვის ფენებზე გვხვდება კირქვისა და თაბაშირის მტკიცე (მთლიანი) ძარღვი.

მუხრავანიდან ტფილისისკენ გზაზე, ამ სოფლიდან 2 ვერსზე და გზიდან 1/2 ვერსის მოშორებით, წვიმის წყალი გროვდება რამდენიმე გორაკს შორის და წარმოიქმნება ტბა, რომელიც ზაფხულში შრება; ამასთან მიწა თეთრი ხდება გლაუბერის მარილის წმინდა ნემსის ფორმის კრისტალებისაგან, რომლებიც თიხნარის ქვეშ ძვეს როგორც სუფთა, გამჭვირვალე, მინისებრი მასის ერთი მთლიანი ფენა. ალბათ მთებში ქვამარილის ფორმაცია უნდა იყოს და ამიტომაც გვხვდება საკმაოდ მარილიანი წყაროები. ასეთია, მაგალითად, წყარო 2 ვერსზე სოფელ უჯარმიდან: მაცხოვრებლები წყალს ადულებენ, იღებენ იქიდან მარილს და საჭმელად ხმარობენ. მეორე წყაროს ვხვდებით სხვა მთის ძირას, უჯარმის წყაროდან 10 ვერსზე. ახლა ის არ არის მდიდარი სუფრის მარილით, რადგან მას წვიმის წყალი შეერიო. ადრე კი თავისი მარილიანობით დიდად გამოირჩეოდა.

მესამე მარილიანი წყარო არის სოფელ ბოდკოსთან, 16 ვერსზე უჯარმიდან, ტალკიანი თაბაშირის ოთხ ქვაბულში (ჩაღრმავებაში). ახლოს შეიმჩნევა მეოთხე წყაროც. ეს ორი წყარო ისე მდიდარია მარილით, რომ შეიძლებოდა გვევარაუდა მარილის ქანების არსებობა. უკანასკნელი წყაროს მარილი ძალზე სუფთაა, აქვს თოვლივით თეთრი ფერი, ჰაერზე კი იღებს ლიამოვარდისფრო წითელ ფერს. თითქმის ყველა ფშაველი და ხევსურთა ერთი ნაწილი, რომლებიც კავკასიის მთების მწვერვალებზე ცხოვრობენ, მთელი ზამთრის მანძილზე ამ წყაროებიდან ხარშავენ მარილს საშინაო მოხმარებისათვის; უმთავრესად კი ისინი, რომლებიც ერწოს ტყიანი მხარის გარშემო ჩამოსახლებულან.

კაზატა პოსტი ხაშმინსკი ძვეს ქედის ძირას, რომელიც აქედან გომბორამდე გზას განუწყვეტლივ პარალელურად მისდევს. სწორედ პოსტის ქვემოთ იყო საჭირო იორზე გასვლა, რომელიც აქ 3-4 ტოტად იყოფა და საკმაო ღრმა არის, ისე რომ წყალი ცხენებს მუცლამდე სწვდებოდა. თუკი

მოისურვებ, შეიძლება ურმითაც გასვლა; ასე ნაკლებია საფრთხე ცხენის ნაქცევის. ურემში მხედარი მაინც გადარჩება, თუკი ცხენი ნაიქცა; ხოლო, ცხენი თუ მხედრიანად დაეცემა, ორივე უეჭველად წაილეკება, რადგან იორის დინება ერთ-ერთი ყველაზე სწრაფია. რადგან მე საიმედო ცხენი მყავდა, გადავწყვიტე მდინარეში ცხენდაცხენ გასვლა და მშვიდობითაც გავედი. ხშირი წვიმისაგან მდინარე კიდევ უფრო განიერი და ღრმა გამხდარიყო. ცოტა ხნის წინ აქ დაშორჩვალეყვნენ ცხენები და მხედრები, რაც ყოველწლიურად ერთი ორჯერ მაინც ხდება.

რამდენიმე ხანში მივედი ქართულ სოფელში, სადაც იყო წყლის ნისქვილი, რომელსაც იორის ნაკადი ამუშავებდა. ქართულ ნისქვილებს უმეტესად აქვთ ერთი ჰორიზონტალური ძალზე დიდი ბორბალი, რომელიც მაღლიდან ვარდნილი წყლის მეშვეობით სწრაფად ტრიალებს. ამიტომ ნისქვილები მარტივია და ალბათ მეტს ანარმოებენ, ვიდრე სხვა მხარეებისა, რომლებიც საჭიროებენ ხშირ შეკეთებას.

შემდეგ მთები მარჯვნივ მატულობენ, ხოლო გზის მარცხნივ რჩება მხოლოდ იორი, რომლის დინებასაც აქამდე მიეყვებოდი. როცა მას დავცილდი, გავყევი მის ერთ-ერთ კალაპოტს; ის თითქმის მთლად უწყლო იყო და შეიცავდა კირქვის ბელტების გროვებს, მაშინ როცა თვით მდინარის კალაპოტი, ახლომდებარე მთის მსგავსად, მეტწილად მტკიცე მერგელისგან შედგებოდა. წყალი შლის თიხას და ძალზე მღვრიეა.

ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე დავინახე ძველი მონასტერი დოვლეთი(?) და რამდენიმე მინაშენი, რომლებშიც კახეთის უკანასკნელი აჯანყების შემდეგ აღარავინ ცხოვრობს. აქედან დანეჭებული გომბორამდე გზა ყველაზე სასიამოვნო იყო, მუდამ მთებსა და ტყეებში, რომლებიც ერთმანეთის საპირისპიროდ ლამაზად ჯგუფდებოდნენ და მიდამოს ძალზე მომაჯადოებელს ხდიდნენ.

მხოლოდ სიბნელებაში, დაახლოებით საღამოს 8 საათზე მივალწი გომბორს, სადაც იქაურმა არტილერიის ბრიგადის მეთაურმა, პოლკოვნიკმა დოლგოვო-საბუროვმა მეგობრულად მიმიღო; მან თავისი ბინაც კი შემომთავაზა.

გომბორს მალალი მდებარეობა აქვს; ირგვლივ გარშემორტყმულია მაღალი მთებით. ეს არის კახეთის ერთ-ერთი ყველაზე სასიამოვნო ადგილი, სადაც საკმაოდ ზომიერად თბილა. მაინც, მიუხედავად ამისა, ეს მხარე არასდროს არ იყო დასახლებული, რადგან მას გაზუდმებით აწუხ-

ებდნენ და საშიშს ხდიდნენ ლეკური წარმოშობის ველოური მთის ხალხები – დიდოელები, ანწუხელები, ყაფუჭელები და ა.შ. თვით ქართველი მეფეც კი უხალისოდ მოდიოდა ამ მხარეში. კახეთის უკანასკნელი აჯანყების¹ დროს გომბორის მთელი შემოგარენი დაკავებული ჰქონდათ ლეკთა უთვალავ ბრბოებს, რის გამოც თითქმის მთლად გაუვალი იყო.

აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ გენერალმა ერმოლოვმა² ბრძანა, გომბორი გადაექციათ არტილერიის ბრიგადის ბანაკად, რითაც მეზობელ მთის ხალხებს შიშის ზარს დასცემდა. მას შემდეგ, რაც აქ რუსული სამხედრო ძალა და მასთან ერთად ამდენი ქვემეხი გაჩნდა, სიმშვიდე დამყარდა. ლეკები სრულებით ვერ ბედავენ აშკარა თავდასხმას; ისინი მხოლოდ სიბნელით სარგებლობენ, ანდა ახლომდებარე უღრანი ტყეებით მიიპარებიან ბანაკში საჭურდლად, ძარცვავენ და იტაცებენ თვით შეუიარაღებელ ჯარისკაცებს, რომლებიც შენობებიდან მოშორებით არიან გასული, ანდა შეშის მოსაჭრელად მარტო იმყოფებიან ტყეში.

მაშინ არ იყო მიზანშეწონილი ლამის წყვდიადში დაცვის გარეშე თვით ბანაკის შიგნითაც კი სახლიდან სახლში წასვლა, რადგან ლეკები იმალებოდნენ სახლებს უკან, ესზომდნენ თავს მსხვერპლს, პირში რაიმეს ჩრიდნენ, უკრავდნენ ხელ-ფეხს და იტაცებდნენ. ამიტომ იძულებული იყვნენ ლამით ბევრი დარაჯი დაეყენებინათ. თითქმის ყოველი დიდი სახლის წინ ამყამდაც იდგა გუმბაგი, რომელიც უმნიშვნელო ეჭვის გამოც მეორეს გასაძახებს, ისე რომ მთელი ბანაკი თვალის დასამხამებაში იარაღს ისხამს. მოუხედავად ასეთი სიფრთხილისა, ლეკები ყოველნაირად მაინც იტაცებენ ჯარისკაცებს, განსაკუთრებით ხეობაში, რომელიც იორს აპყვება მთებისაკენ, სადაც ძალზე ხშირი ტყეებია და საითაც მე გადავიფიქრე წასვლა.

ადრე ჯარისკაცები უიარაღოდ მიდიოდნენ ტყეში შეშისთვის და ხშირად ოთხივე კი დაუჭერიათ ლეკებს, შეუკრავთ და გაქცეულან. თავდაპირველად ცალცალკე მიუახლოვდებოდნენ მათ, მიუსხდებოდნენ და ესაუბრებოდნენ, სანამ ლეკთა რიცხვი არ გაიზრდებოდა; შემდეგ ამ უძლურ ჯარისკაცს დაეცემოდნენ, შეკრავდნენ თოკით და იტაცებდნენ. ამ დროიდან ჯარისკაცები აღარ მიდიან ტყეში თოფის გარეშე, მაგრამ მაინც

¹ ივლისსდება კახეთის 1812-13 წლების აჯანყება.

² კახეთის აჯანყება ჩაქრო მთავარმართებელმა მარკიზმა პაულუჩიმ.

განიცდიან უეცარ თავდასხმებს, როგორც, მაგალითად, გასულ წელს ნისქვილთან, საიდანაც ლეკებმა ერთი ჯარისკაცი გაიტაცეს. მას შემდეგ აქაც ყარაული დგას. ლეკები ხშირად მთელი დღის განმავლობაში გაუნძრევლად წვანან კლდეებს უკან, რომლებიც ზედ ბანაკთან საკმაო სიმაღლეზე აღიმართებიან და საიდანაც მთელ ბანაკს უთვალთვალებენ; ასე რომ მათ არაფერი გამოეპარებათ, რაც იქ ხდება. არაფერს ჭამენ გარდა ცოტა ფქვილისა, რომელსაც ნყლით ასველებენ და ისე ყლაპავენ. ასეთი ცომის მცირე რაოდენობა აძლობს მათ და ფხიზლად აძლებინებს თავიანთ სოროში, სანამ მსხვერპლს არ მოახელთებენ.

პოლკოვნიკმა მითხრა, რომ მათ ჩემი ჩამოსვლის შესახებ უეჭველად ეჭვობოდათ ზედმიწევნითი ცნობები და როცა მე საღამოთი შტაბის ექიმის გ-ს ნახვა მოვისურვე, რომელიც ჩემი საცხოვრებლიდან 1/2 ვერსზე სახლობდა ბანაკის მეორე ბოლოში, პოლკოვნიკმა გასცა ბრძანება გამყოლოდნენ შეიარაღებული ჯარისკაცები, რათა ყოველი შემთხვევისათვის დაცული ყოფილიყავით.

თუკი ლეკები ერთხელ მაინც ხელთ იგდებენ თავის მსხვერპლს, ყოვლად შეუძლებელია მათი უკან ნართმევა. ისინი ისე სწრაფად გარბიან უსიერში და ისე ოსტატურად ცოცავენ მიშველ, თითქმის ციცაბო კლდეებზე, რომ ჩვენს რუს ჯარისკაცებს არ ძალუძთ მათ ასე სწრაფად გამოუდგნენ; ხოლო ამავე დროს მათთვის ბანაკიდან ყოველი დაშორება ახალი ხიფათის მომტანია. ლეკები აქ ყოველთვის დიდი რაოდენობით იკრიბებიან და მხოლოდ შეიარაღებულ ჯარისკაცთა უფრო მეტ რიცხვს შეუძლია მათი ნამდვილი თავდასხმის მოგერიება.

ტყვე ჯარისკაცები მთელი კვირის მანძილზე შეუსვენებლად მიჰყავდათ თან. სანყლები შიმშილითა და წყურვილით იტანჯებოდნენ; ისინი მეტწილად ჩერქეზეთში მიჰყავდათ გასაყიდად. ამ უკანასკნელთ კი ტყვეები ჩაჰყავდათ ანაპაში და იქ თურქებს მონებად მიჰყიდდნენ ხოლმე, თუკი პოლკოვნიკი დროულად არ შეეცდებოდა მათთვის მისაღებ გამოსასყიდ ფასად ტყვეთა დახსნას.

კვირას დილით, 13 ივნისს, თავაზიანი პოლკოვნიკის თანხლებით დავთვალიერე ბანაკი. აქ არის მშვენიერად ნაშენი ორი დიდი ყაზარმა, ერთი მოზრდილი არსენალი ქვემეხებისთვის და დაოჯახებული ჯარისკაცების საცხოვრებლები, რომლებიც რუსული სოფლის მსგავსად რიგს

ქმნიან. ბანაკს კვეთს პატარა ნაკადული, რომელსაც რუსები გომბორკას უწოდებენ; აქედან საკმაო მოშორებით ის ერთვის იორს.

ბანაკის ირგვლივ მდებარე მთებზე შეინიშნება ძველი დანგრეული ეკლესია და ციხის კედლების ნარჩენები, რომლებიც არაფრით არ არიან საყურადღებო. მეტწილად ისე დანგრეულები და ამოუცნობი არიან, რომ არც კი შეიძლება კაცმა იმად მიიჩნიოს, რასაც ისინი უწინ წარმოადგენდნენ. მე ზოგიერთთან მივედი, რისთვისაც ხშირად ციცაბო მთაზე მიწევდა ასვლა, მაგრამ ამ ძველ ნანგრევებში ვერაფერი საყურადღებო ვერ ვნახე. ძველი დაქცეული კედლები მეტწილად უმნიშვნელო გარშემოწერილობისაა, ყოველგვარი ხელოვნების გარეშე და უმარტივესადაა ნაშენი. მთები უმთავრესად შედგებიან კირქვისაგან, რომელიც ხანდახან ქვიშიანია; ასევე კვარცხანი კირქვისაგან, ანდა მსხვილ კვარცხის მარცვლებს შეიცავენ, ისე რომ მისგან წარმოსდგება მსხვილმარცვლოვანი ქვიშაქვა კირიანი მაკუშირებლებით.

ბანაკიდან 18 ვერსის მოშორებით უნდა იყოს ძველი მონასტერი, ალბათ ცნობილი თიანეთი, თუ ის ადრე დანგრეული ბოჭორმის ციხე არ არის, რომელიც კახეთის ახალ რუკაზე აღნიშნულია გომბორის ბანაკიდან 8 ვერსზე პირდაპირი ხაზით. იორის ნაპირს რომ გაყვე, ე. ი. დიდი მიხაკულ-მოხვეულობით, რა თქმა უნდა, გზა ორმაგად გაიზრდება. ეს მონასტერი მე ამინერეს როგორც ერთ-ერთი ულამაზესი და საუცხოო შენობა, რომელიც იყო ძალზე დიდი და ძველი ბერძნული მშენებლობის მკაფიო ნიშნებს ატარებდა. წინათ მონასტერში ქვემეხი და ზარი ჰქონიათ, რომლებიც შემდგომ გადმოიტანეს მუხრავანის ბანაკში. მასში წარწერები არ ყოფილა, სამაგიეროდ იყო უამრავი და საოცარი სიდიდის ირმის რქები, რომელსაც, ალბათ, როგორც წმინდა რელიკვიას, ფშაველები ანდა ძველი ქართველები დიდ პატივს სცემდნენ. ასევეა ოსების კერპები რაჭაში, რომლებიც, როგორც ირმის მსგავსი სხვა ცხოველები, ახლაც გარკვეულ პატივში ჰყავთ.

მოუხედავად დიდი საშიშროებისა, პოლკოვნიკის სურვილის საწინააღმდეგოდ, გადაწყვიტე მაინც შენახა კახეთის ადრეული ეპოქის ეს ძეგლი იორის მშვენიერი ხეობის გავლით. დამცველ რაზმად წაიყვანე 10 შეიარაღებული არტილერიისტი, რამდენიმე ცხენოსანი კაზაკი და გავეშურე. მალე იორმა უდიდესი დაბრკოლება შემიქმნა თავისი ღრმა წყალითა და ძალზე სწრაფი დინებით. ზოგიერთ ადგილას წყალი ისე ღრმა იყო, რომ ჩემს

ცხენებს არ შეეძლოთ გასვლა და იქმნებოდა საშიშროება ნაკადს ისინი წაეღო და მე მდინარეში ჩავხრჩობილიყავი; მითუმეტეს, როცა ეს უცოდინარი მეგზურები ღრმულებს მიაღებოდნენ, სადაც ჩვენ ცხენებს ნაკადის სანინალმდგომად ცურვა არ შეეძლოთ. ცხენებს წყალი მეტნილად მუცლამდე სწვდებოდა და არც კი გვქონდა 9 ვერსი გავლილი, რომ უკვე ნახევრად დასველებულები ვიყავით. შემდეგ ჩვენ მივადექით ტყიან მთას. იორის ნაპირს აქ ქმნიდნენ კირქვის კონგლომერატის ძაღზე ციცაბო და მაღალი კლდეები, რომელზეც ძლივსძლივობით შეიძლებოდა ცოცვა და ორივე ხელის ჩაჭიდებით გავლა, მაშინ როცა ცხენები იორზე უნდა გაგვეყვანა, მეორე ნაპირზე მოსახვედრად. რადგან მეგზურებმა ვერ შეძლეს მოენახათ ფონი, ხოლო გზა კი სულ უფრო რთულდებოდა სასიარულოდ, მე გადავწყვიტე უკან დაბრუნება, რათა წამომეყვანა გზის მცოდნე გამყოლი.

ჩემი ამაღა დაბრუნების ამბავმა ძაღზე გაახარა. როგორც მათ ახლა მითხრეს, შეუმჩნევიათ თითო-ოროლა ლეკი; რომლებიც ჩვენ გამუდმებით მოგვეყვებოდნენ ტევრში, თუმცა თავდაპირველად არაფერ საშიშს ამაში არ ხედავდნენ. რაოდენობრივი გათანაბრების შემთხვევაში (როგორც კი ჩემი ექსპედიცია ყველასთვის ცნობილი გახდებოდა) ჯარისკაცებს წინ აშკარა საფრთხე ელოდათ, რადგან მაშინ ლეკებს იოლად შეეძლოთ ჩვენთვის გზის მოჭრა.

ყველგან მშვენიერი მცენარეული და ძაღზე ნაყოფიერი მდელოები იყო; ასევე სახნავები თვით შვეულ მთის ფერდობებზეც კი, გვარაუდებინებდა ზოგიერთი სოფლის სიახლოვეს.

ზემოთ, იორის სათავეებისაკენ, მაღალ ტყიან მთებში, აქედან საკმაოდ შორს, ცხოვრობენ ფშაველები, ხოლო უფრო ზევით ჩრდილოეთისაკენ, კავკასიონის მწვერვალებზე, არაგვის სათავეებთან – ხევისურები. ორივე მდინარე გომბორის ბანაკამდე თითქმის ერთმანეთის პარალელურად ჩამოედინება. იორი ელისუს სულტანის ქვეყანაში გაცილებით სამხრეთით ერთვის მტკვარს, მაშინ როცა არაგვი მცხეთის ქვემოთ ჩაედინება მასში.

ხევსურებისა და ფშაველების გარდა მაღალ მთებში უფრო აღმოსავლეთით ცხოვრობენ დიდოელები და თუშები, ანნუხელები და ყაფუჭელები, ყველანი ჯერაც ძაღზე ველური მთის ხალხი, რომლებიც მეტნილად ძარცვით ცხოვრობენ. ხევსურები უნდა შეადგენდნენ 100-

ოდე კომლს, რომლებიც უფრო ჩრდილოეთისაკენ ცხოვრობენ და ქისტებს ესაზღვრებიან; ისინი ეწევიან მცირე მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას, თუმცა არ ერიდებიან ყაჩაღობასაც, თუკი ეს უზიფათო იქნება და ნაკლები სისხლი დაიღვრება. მათსა და ანწუხს შორის ცხოვრობენ დიდოელები, რომლებიც თავის მფობლებზე ცოტანი არიან. მათი ხეობები და მთები ნაყოფიერია, ამიტომ ისინი სხვებზე უფრო მეტად მისდევენ მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას.

იმავე დღეს სამოქალაქო გუბერნატორი ფონ შოვენიც მოვიდა ბანაკში. ის ტფილისიდან პირდაპირი გზით წასულიყო გერმანულ კოლონია მარიენფელდში და იქ გაეთენებინა, მეორე დილას კი თავისი უზარმაზარი ცხენოსანი ამალით აქ ჩამოვიდა. მას სურდა ენახა გომბორიდან მთაზე გადავლით თელავისკენ გაყვანილი ახალი გზა, რომელიც უკვე რამდენჯერმე შეცვალეს და ყოველთვის იძულებული იყვნენ თავი მიენებებინათ და სხვა მხარეს გაეყვანათ. ეს გზა ტფილისისთვის ძალზე მნიშვნელოვანია, რადგან მისი საშუალებით შემოაქვთ აქ მთელი კახური ღვინო და შოსავალი თელავის იქითა მხრიდან და ალაზნის ნაპირებიდან. ამდენად, მოხერხებულმა გზამ ეს ვაჭრობა კიდევ უფრო უნდა გააადვილოს და ააყვავოს. როცა გუბერნატორმა გაიგო კახეთის მთებში ჩემი გამგზავრების შესახებ, ძალზე გაოცდა ჩემი სითამამით და უყოყმანოდ უარი მათქმევინა განმეორებით ცდაზე, რადგან მტკიცედ იყო დარწმუნებული, რომ ყაჩაღი მთიელები თავის ნამდვილ ნადავლს მეორეჯერ ხელიდან არ გაუშვებდნენ. როგორც კი გაიგებდნენ ჩემს ხელახალ განზრახვას, დიდი რაოდენობით შეიკრიბებოდნენ, რათა ჩვენი ყოველივე წინააღმდეგობა დაეძლიათ. ამ კეთილმა რჩევამ, რა თქმა უნდა, დამარწმუნა, ხელი ამელო მონასტრის ნახვამ, მით უფრო, რომ სწრაფი იორის გამო სხვა აშკარა გასაჭირშიც ჩავევარდი.

გარდა მრავალი მწერებისა, მშვენიერი *Cerambyx alpina*-სა და სხვა ხოჭოებისა, ერთ-ერთ მდგლოზე, ივრის ნაპირზე ვიპოვნე მშვენიერი ახალი პირიმზე (*Phelipaea ramosa*), როგორც მას შემდგომში ჩემმა მეგობარმა დრ. მაიერმა უწოდა; აგრეთვე კელაპტარა (*Orabanche caryophyllacea* Sm.), ესპარტეტი (*Onobrychis radiata* Dec.), სოიხჯი (*Nigella segetalis* Mb.), არაბულა (*Arabis sagittata* Dec.), ერისიმუმი (*Erysimum cuspidatum* Dec.), მრავალი ნესვისებრნი (*Carices*), როგორიცაა *C. Subvillosa* Mb., *digitata* W., *sylvatica* Good და ა.შ., წითელი გვირილა (*Pyrethrum roseum* Mb.),

ხოვერა (*Galium fricome* Bv.), ალისუმი (*Alyssum perviflorum* Fisch.), ცხენისკუდა (*Erigeron podolicum* Bess.), *Arenaria serpyllifolia* L., სატილია (*Pedicularis comosa* L.), ყანის ბირცა (*Caucalis daucoides* L.), უნგრული ცერცველა (*Vicia pannonica* Dec.), *truncatula*, ძაღლის სატაცური (*Tamus communis* L.), ტყეურა (*Siler trilobum* Scop.), ღიჭა (*Sonchus albus* stev.) და ა.შ., დიდი რაოდენობით იზრდებიან; *Aspidium aculeatum* Sw., და გვიძრუჭა (*Asplenium Adiantum nigrum* L.), აქაც ყველაზე გავრცელებულ გვიძრას წარმოადგენენ.

შტაბის ექიმი გ., რომელიც მე აქ გაეცანი (აღრე ის დიდხანს ცხოვრობდა დერბენდში, შემდეგ კი საქართველოში), თავისი საკუთარი გამოცდილებით მიმტკიცებდა, რომ არც ერთი ციებიანი ავადმყოფობა კასპიის ზღვაზე და კავკასიაში დამტკბარი ვერცხლისწყლის გარეშე არ რჩება; რომ უმეტესად ზაფხულში ასე ხშირად მძვინვარე ყვითელი (ნალვლის) ციება ამას საჭიროებს დიდი დოზებით და რომ ავადმყოფობებისაგან განმკურნებელი სხვა საშუალებანი უკლებლივ საზიანო იყვნენ. ამდენად ჰანემანის მეთოდი, რომელიც ავადმყოფებს წამლებით არავითარ შემთხვევაში არ ტვირთავს და ამასთან ძალზე მკაცრ დოზებს უნიშნავს, სწორედ ამ მხარეებში უნდა იყოს შესაფერი; მით უმეტეს, რომ დაავადებას ჯერ რაციონალურად ამოიცნობენ და გადაუღებელ შემთხვევებში ძალზე მცირე საშუალებებისაგან საოცრებას არ მოელოან.

შემდეგ ბ-ნმა გ-მ გამიზიარა, რომ, ლელვის ფოთოლი, როგორც ნაყენი, გარეგანად ხმარებული, საუკეთესო საშუალება იყო ქეცის (ქავილის) წინააღმდეგ, რაც მხოლოდ მისი ხმარებით მთლიანად იკურნებოდა მოკლე დროში.

იმჟამად მხოლოდ ცოტა ავადმყოფები იყვნენ იქაურ სამხედრო ჰოსპიტალში, რადგან საერთოდ ჰავა ძალზე ჯანსაღია და იშვიათად თუ შემოიწინევა ჯარში გადამდები დაავადებანი. მხოლოდ იშვიათადაა საორადული ყვითელი ციება, ან ციება. ავადმყოფთა უმრავლესობა უჩიოდა გარეგან ჭრილობებს, ზოგი კი სიფილისს.

ზამთრობით აქ თევობით დევს ღრმა თოვლი, ასე რომ მარტში, აპრილამდეც კი მარხილით დადიან. ივნისში საღამოები არაჩვეულებრივ ცივი მეჩვენა. მშვენიერი ფოიერვერკი, რომელიც პოლკოვნიკმა საბურთო-მა სამოქალაქო გუბერნატორის პატივსაცემად გააჩაღებინა, ვერ შეეძლო ბოლომდე მენახა, რადგან კახეთის ჰაერსათვის საკმაოდ თხლად მეცვა.

იმავე დროს სალამოები ტფილისში ისე ცხელი იყო, რომ სიცხეს ვერსად გაექცეოდი. ტფილისში სალამოთი 21⁰ სითბო იყო, გომბორში კი არასდროს რჩება შუალამეს 12⁰-ზე მაღლა; შემდეგ მას ერთვოდა ცივი ქარები და დილით ჰაერი მეტწილად უფრო მკაცრი იყო, ვიდრე სალამოთი.

14 ივნისს კახეთის უმაღლესი მთის გომბორის გადავლით გავემართე თელავისკენ ახლად გაყვანილი გზით, სადაც იშვიათად ისმის ლექების თავდასხმის შესახებ, რადგან გზაზე ყველგან ჯარისკაცები მუშაობდნენ. მიუხედავად ამისა, მაინც წავიყვანე საჭირო დაცვა. თვით გზა ძალზე სასიამოვნოა, რადგან ყველგან შესანიშნავი ხეობები ჩანს და მთიდან ქვევით ირგვლივ ულამაზესი სანახაობა იშლება.

გომბორი ბანაკიდან 8 ვერსზეა ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ დაშორებული; ახალი გამოთვლების^{*} მიხედვით, ის ძვეს შავი ზღვის დონიდან 4818 ფუტზე, ხოლო არტილერიის ბანაკი 3168 ფუტზე. აქედან შეიძლება დაინახო 500 კვადრატული ვერსის ფართობი; მისი ნევრიდან არა მარტო თელავი ჩანს, არამედ აგრეთვე მუხრანის, ხოლო მოწმენდილ ამინდში ტფილისიც. ირგვლივ გადაშლილია უნაყოფიერესი ალაზნის ველები და ხეობები, რომლის დინებას შეიძლება ძალზე შორს გაადევნო თვალი. მისი მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ გადაჭიმულია გომბორის ქედი, რომელიც ამ მიმართულებით ალაზნისა და იორს შორის სიღნაღის იქითა მხარემდე იშლება და შემდეგ ვრცელ უპადარის სტეპში იკარგება. ალაზნის მარცხენა ნაპირზე კი თითქმის იგივე მიმართულებით გადაჭიმულია კავკასიონის ქედი, რომლის უმაღლესი მწვერვალებიც მუდმივი თოვლითაა დაფარული. იქ სათავეს იღებენ მთის მრავალი მდინარეები, რომლებიც ალაზანში ჩაედინებიან.

ზამთარში მთელ ამ გზაზე ხშირად ძალზე ღრმა თოვლი დევს, ისე რომ თითქმის არსადაა სავალი; ამიტომაც შეცვალეს ის რამდენჯერმე. ვფიქრობ, არც ეს იქნება საკმარისი და ალბათ შეუძლებელია მთაზე კარგი სავალი შარაგზის გაყვანა.

მთაზე ყველგან დიდი რაოდენობით გვხვდება საუკეთესო ხეები, კაკალი, ნეკერჩხალი, აღმოსავლური ქაღარი (*Platanus orientalis*, რომლის ტანიც ავეჯისთვისაა საუცხოო), აგრეთვე ცაცხვი და ალუა, მშვენიერი იბერიული მუხა და თხმელა.

^{*} იხ. ფრ. პაროტის მოგზაურობა არარატისკენ, II გვ. 173. მტკვრის ხიდი ტფილისთან არის ზღვის დონიდან 1100 ფუტზე.

მთის ფორმაცია აქ შედგება ფენოვანი კირქვისაგან, რომელიც კაცასი-ის ყველა ალპების ძირს უნდა ქმნიდეს. მთები, განსაკუთრებით გომბორი, საკმაოდ ტიტველია, მცენარეული საფარით ძლიერ ღარიბი; გარდა დაბალი ბალახისა და ზოგიერთი ბუჩქნარისა, მასზე თითქმის არავითარი მცენარეული არ გვხვდება. ეს (მცენარეული - გ. გ.) პირველად ნაყოფიერ ხეობებში გვხვდება და საკმაოდ უხვად.

გომბორიდან თელავამდე მართალია 24 ვერსს თვლიან, მაგრამ ალბათ 35-ია, რადგან მის გავლას 7-8 საათი მოუწევს. იქ სადაც მთებს ვკილდებით და ვაკეზე ვეშვებით, ყველგან ჩანს სოფლები, რომლებიც თუმცა დიდები არიან, მაგრამ კარგად ნაშენი. თავისი სილამაზით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა თელავიდან 8 ვერსზე მდებარე ახლად აშენებული ეკლესია და სახლები ერთი ქართველი თავადისა. მთელი მხარე ძალზე ნაყოფიერია; ყველგან ხედავს თვალი მხოლოდ საუკეთესო ყანებსა და მდელოებს, ვენახებსა და თუთის ხეების პლანტაციებს.

მინა ისეთი ნაყოფიერია, რომ უბრალო ტოტი რომ მოლუნო და მიწაში ჩაუშვა, მისგან ალბათ ახალი ხე წამოიზრდება. ეს ბუნებრივადაც არც თუ იშვიათად ხდება: ტოტი, რომელიც გრძელადაა მიწამდე დაშვებული, თავისით იდგამს ფესვებს, ამოიყრის ტანს და თანდათან ასე წარმოიქმნება ცოცხალი ნაზარდი.

კაკლის ხეები ხშირად ისე მსხვილია, რომ მის ტანს შვიდი კაცი ვერ შემოაწვდენს ხელს; როგორც, მაგალითად, სოფელ კუხვასთან (Cuchga) ალაზანზე მდგომი ხე. ზოგიერთ მათგანზე ხშირად წარმოიქმნება გაუგონარი სიდიდისა და სიმძიმის წამონაზარდი (რუსულად „ნაპლოვ“); ისინი 80-90 ფუტსაც კი იწონიან და მათგან შეიძლება მთელი დაფა გამოიჭრას ლომბერის სათამაშო მაგიდად. პატარა წამონაზარდები (8-10 ფუტისა) ძალზე ხშირია და თითქმის ყველა ხის ტანს აქვს. ხე შიგნიდან საკმაოდ ძარღვიანია და კარგად პრიალდება, რადგან ასე მაგარია. ჩვეულებრივ მაგიდებს ამით ფარავენ, აპრიალებენ, და მშვენიერ სახეს იღებენ.

კაკლის ხეების გარდა ეს წამონაზარდები ასევე ხშირად აქვთ არყის, ალვის და სხვა ხეებსაც. ისინი უმეტესად წარმოიქმნებიან მწერების მიერ მიყენებული, ან სხვა გარეგანი დამაინებისგან: წვენი დაწნება იქით მიემართება და ხშირ ნაზარდს ალვიებს, რაც შიგნით ყოველთვის ძარღვიანია. მსგავსი წამონაზარდები გვხვდება აგრეთვე ოფზე (მაჟი ალვა - გ. გ.)

სარატოვსა და ცარიცინს შორის, საიდანაც ის ავეჯის დასამზადებლად გააქვთ მთელ რუსეთში პეტერბურგამდე.

თელავი მდებარეობს მაღლობზე; ყველაზე მაღლა კი ციხეა, საიდანაც ქვემოთ მშვენიერი სანახაობაა ალაზნის ვრცელ ველზე, რომელიც აქედან ჩრდილოეთისკენ მიედინება დაახლოებით 8 ვერსზე. ადრე ციხე სხვა მთის წვერზე იდგა; ამჟამად იქ მხოლოდ ნანგრევებიღა შეინიშნება. ახლანდელი ციხე რამდენჯერმე შეაკეთა მეფე ერეკლემ, რადგანაც მას უყვარდა თელავი, როგორც თავისი დაბადების ადგილი. ის ზაფხულობით ხშირად მოდიოდა აქ და ბოლოს კიდევ გარდაიცვალა თელავში. საერთოდ მას კარგი ჰავა იზიდავდა თელავისკენ; ასევე ლეკთა ხშირი თავდასხმები აიძულებდა მას აქ ყოფნას.

ციხის კედელი ძალზე მაღალია და ვრცელი, ამასთან საკმაოდ კარგადაა შენახული და ჯერ კიდევ ახალია; იგი ალაბთ საუკეთესო ციხედ უნდა ითვლებოდეს საქართველოში. 1812 წელს ის რუსებმა დაიკავეს. მაშინდელი კახეთის აჯანყების დროს ქართველები ესროდნენ ქვემეხის ჭურვებს კედელს, რათა დაენგრიათ ის; ახლაც ჩანს ხვრელები კედელში.

ეს აჯანყება ალექსანდრემ¹ გააჩალა (ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგის ძმა), რადგან იგი უკმაყოფილო იყო რუსეთთან დაქვემდებარების აქტისა. ის გაიქცა კახეთის მთებში ლეკებთან და გაუთავებელი ცდილობდა მათს ამოქმედებას რუსეთის წინააღმდეგ. იქიდან ის სპარსეთში გადავიდა, მაგრამ იქ სათანადო მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა, რის გამოც კვლავ ლეკებს დაუბრუნდა, რომლებიც ამასობაში დიდი რაოდენობით შეკრებილიყვნენ და მას უცდიდნენ. აჯანყება დაიწყო; თითქმის მთელი კახეთი მიემხრო მას. ასე მოჰკიდა იარაღს ხელი საქართველოს მრავალმა საუკეთესო გვარმა (ოჯახმა). აჯანყება, რომელსაც ხელს უწყობდა კახეთის მთიანი მდებარეობა, მხოლოდ დიდი სისხლისღვრის შემდეგ ჩაახშეს და მეფის ძმა ალექსანდრე იძულებული გახდა სპარსეთს გაქცეულიყო, სადაც ცხოვრობდა სპარსეთთან (რუსეთის – გ. გ.) ომის დაწყებამდე,² როცა ის, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, კვლავ გაჩნდა მთაში, რათა მთის ხალხებში ხელახალი აჯანყება წამოეწყო.

¹ ალექსანდრე (1770-1844) ერეკლე II-ის ძე. ებრძოდა რუსეთს, რათა აღედგინა მეფის ხელისუფლება ქართლ-კახეთში.

² ივლისიხმება 1826-28 წლების რუსეთ-ირანის ომი. ალექსანდრე სპარსეთში კვლავ 1819 წლიდან ჩავიდა.

საცხოვრებელი სახლი ციხეში ძალზე დიდია და მოგვიანებით რუსების მიერ შეკეთებული. ის უფრო მოხერხებულადაა დაყოფილი, ისე რომ ოთახები საკმაოდ მყუდროდაა მოწყობილი. მხარის მეთაური, მაიორი სტეპანოვი ამჟამად აქ ცხოვრობს.

ციხის გარეთ დგას ძალიან დიდი და გრძელი ქვები, რომელიც მამაცმა მეფე ერეკლემ დაახლოებით 55 წლის წინ სპარსელებს წაართვა და ერევნიდან აქ ჩამოიტანა. ქვების ლულის ღრუს დიამეტრი იყო 1/4 წყრთა,¹ ხოლო მისი სიგრძე სულ მცირე 4 1/2 წყრთას შეადგენდა. ჭურვი წონით 25 გირვანჯა უნდა ყოფილიყო; ასეთები ამჟამად აღარ არის. ის დგას საგანგებო, კოშკის მსგავს კირქვის პედესტალზე (სადგარზე); ერეკლე უფროთხილდებოდა მას როგორც თავისი გამარჯვების სიმბოლოს. ციხეში შიგნით მეორე ქვებია, პირველზე გაცილებით მცირე და მოკლე; მას აქვს სპარსული წარწერა, რომელიც გვაუწყებს, რომ ერეკლემ ის წაართვა აზატხანს² სპარსელებთან ბრძოლისას და ისიც ერევნიდან აქ მოიტანა.

ქალაქ თელავში იყო 400-მდე ლამაზი სახლი, უმეტესად ქართულ ყაიდაზე ნაშენი; ასევე რამდენიმე მშვენიერი, ახლადშენებული, ვრცელი ეკლესია და ერთი მთლად ახალი რიგი ქვით ნაშენი დუქნებისა. ქალაქს ჩამოუდის მთის მდინარე, რომელიც გაზაფხულზე ძალზე სწრაფია და ჩამოაქვს დიდი რაოდენობით კირქვა და რიყის ქვა. მდინარის კალაპოტი ახლაც კი სავსეა ამ ქვებით, რაც გზას და ქალაქს ერთი მხრიდან მიუვალს ხდის.

ქალაქში, გარდა მხარის უფროსისა და კომენდანტისა, არის აგრეთვე პოლიციის უფროსი. მხარის ექიმი იყო მოხუცი, 60 წლის სომეხი, რომელსაც დიდი ხანი უცხოვრია პავიაში³ და მედიცინა შეუსწავლია. ის მე საკმაოდ თავისუფლად მელაპარაკა ლათინურად და იტალიურად. როგორც დავრწმუნდი, მას არ შეეძლო შესაფერისად ემყურნალა ჰიდროპათური ბავშვისთვის (ბავშვს სჭირდა hydrops anasarca, abdominis და seroli უმაღლეს ხარისხში). მან ჯერ სააფთიაქო წიგნი გადაშალა და წყალმანქის მოსარჩენად მარიამბუღას სალბუნზე უკეთესი საშუალება ვერაფერი ნახა,

¹ წყრთა – მანძილი იდაყვიდან შუა თითის წვერამდე (ძვ. სიგრძის საზომი).

² აზატ-ხანი, ავღანი, ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ ირანის ტახტის მძიებელი; სამხრეთ შერბათიანის მფლობელი. ერეკლემ სასტიკად დაამარცხა ერევნის ახლოს ყირხბუღასხის ბრძოლაში 1751 ივლისში.

³ ქალაქი ჩრდ. იტალიაში.

რაც მთელი ლამე კანჭზე გააჩერებინა, ხოლო მეორე დილას ამით წარმოშობილ სიდამწერეს საკმაოდ გულგრილად დახედა. ის უეჭველად მოკლავდა ბავშვს, მე რომ იგი პოლიციის უფროსის მეშვეობით გომბორში სამხედრო ჰოსპიტალში არ გამეგზავნიდნენ. ამ პიროვნებას ბევრი რამ უნდა ჰქონდეს საერთო სახელგატყეხილ სანგრადოსთან; ამიტომაც ყველაფერი შეუფეროვებია, რათა თავისი ოთახი წარმეტყუდებოდა. ამავე დროს მას ჰქონდა საუცხოო ბიბლიოთეკა, სადაც მე ვნახე სიდენჰამი, ფრიდრიხი. ჰოფმანი, ჰალერი და მსგავსი ლათინური შრომები, აგრეთვე ბევრი იტალიელი პოეტი, ასევე ფრანგები, რომელთაც ის ვერ კითხულობდა. არაბი ექიმების შრომებიც კი ჰქონდა სპარსულ თარგმანებში (რომლებზეც ამბობდა, რომ ესმოდა?). რადგან მას უკვე საკმაო სიმდიდრე მოეხვეჭა, ამიტომ არცერთ ავადმყოფთან არ მიდიოდა ისე, თუ წინასწარ ფულს არ დაინახავდა; ასევე უფულოდ თავის მიერ დამზადებულ არავითარ ნამალს არ მისცემდა. მისი ცოდნა საკმაოდ შეზღუდული ჩანდა. ის ლაპარაკობდა მხოლოდ ობსტრუქციებზე და მსგავს დიდი ხნის დავინწყებულ წარმოდგენებზე მედიცინაში.

პოლიციის უფროსმა მითხრა, რომ ქალაქიდან 3 ვერსზე, მთაში მდებარე პატარა ტბაში იყო თევზისმაგვარი ხელიკის სახეობა, რომელიც 1/2 ფუტი სიგრძისა იყო. აღწერის მიხედვით ეს უნდა ყოფილიყო ჭაობის სალამანდრა. მე ვფიქრობდი მასში ამომეცნო Hypochthon-ი და გადაწყვიტე წაესულიყავი და მომეტებნა ეს ცხოველი. პოლიციის უფროსი თვით გამყვა რამდენიმე ჯარისკაცით, რათა ძიებაში დამხმარებოდა. ბევრი ძებნის შემდეგ ჭაობიანი ტბის ძაღზე მღვრიე წყალში, რომელშიც პირადად ვერცერთი ცოცხალი არსება ვერ გავარჩიე, ერთმა ჯარისკაცმა (როგორც ის ფიქრობდა) დაინახა ის ამფიბია, მაგრამ, მიუხედავად ყოველგვარი მცდელობისა, ვერ დაიჭირა და ჩვენ იძულებული გავხდით ექვსსაათიანი უშედეგო ცდის შემდეგ, მიზნის მოუღწევლად დაგვბრუნებლიყავით თულაშში. მე გამოვკითხე ადგილობრივ მცხოვრებლებს ამ ცხოველის შესახებ. ყველამ ამინერა როგორც თევზისმაგვარი, მაგრამ არცერთს არ მიაჩნდა ის თევზად და ამბობდნენ, რომ წელიწადის ამ დროს ძაღზე იშვიათად შეინიშნებოდა, ზაფხულში კი გაცილებით ხშირად. რადგან მე ასე დიდხანს ცდა არ შემეძლო, პოლიციის უფროსმა აღმითქვა, რომ უეჭველად დამიჭერდა მას და ტფილისში გამომიგზავნიდა. თუმცა მე მისგან შემდგომში არავითარი ცნობა არ მიმიღია და არ ვიცი, უშედეგოდ ეძება მოგვი-

ანებით, თუ ამის შემდეგ მალე ამტყდარმა სპარსეთის ომმა ის ამ საქმეს ჩამოაშორა.

ამიტომ მომავლისთვის მე ყველა იქით წამსვლელის ყურადღებას ვამახვილებ ამ ტბისადმი, რადგან ღრმად მნამს, რომ ეს არის არა ჭაობის სალამანდრას მოჩვენება, არამედ იგი ჰიპოხთონის სადარი ცხოველი უნდა იყოს. მსგავსი არსება შემჩნეული უნდა იყოს ახლო ხანებში აგრეთვე შეეცარიიში იურას მთის ძირში, სადაც იპოვნეს მტაცებელი ფრინველისაგან ნაწილობრივ შეჭმული, 2 ფუტი სიგრძის ორფეხა სალამანდრას (შავი ხელიკის) მსგავსი ცხოველი და წაიღეს სოლოტურნში. თუკი ამასთან ერთად გავიხსენებთ შოიხცერის გაქვავებულ დიდ სალამანდრას (*homo diluvii testis*) და შეეცარიის ბევრ მხარეებში გავრცელებულ თქმულებებს ჭაობის დიდი ორფეხა გველის შესახებ, მაშინ ბ-ნ დრ. შინცის მიხედვით უნდა ველოდოთ, რომ ევროპაში არის დიდი, სირენების მსგავსი ცხოველი. ალბათ თელავის მიდამოებშიც მოიძებნება მსგავსი, თუკი წელიწადის სხვადასხვა დროში ჩაატარებენ იქ სათანადო გამოკვლევებს. მოგვიანებით მე მითხრეს, რომ ლიტვაში, ვოლინის საზღვრებთან ახლოს, 18 ვერსზე კოველიდან, ჰუნტბოცკის ტბაში, რომელსაც აქვს 3 მილის გარშემოწერილობა, შემჩნეული ყოფილა თევზისმაგვარი, ჰიპოხთონის მსგავსი ამფიბია. ამბობენ, რომ დაუნახეს ლაყურები და პატარა ფეხები. ის ხომ არ დაუჭერიათ და საკმაოდ შორიდანაც დაინახეს, ასე რომ რაიმე საფუძვლიანი დასკვნის გაკეთება აქედან არ შეიძლება. თუმცა წყლით სავსე მინისქვეშა გროტებით მდიდარი მხარე ამ უცნაური ცხოველის არსებობას უეჭველად ერთგვარად მხარს უჭერს.

თელავში მრავლად ვნახე ფშაველები, ხევსურები, თუშები, რომლებიც თავიანთი მთებიდან იყვნენ ბარში ჩამოსულნი; ასევე ქართველები და სომხები. ყველა ისინი სამოქალაქო გუბერნატორის მოსვლისათვის მოვიდნენ, რათა მოეხსენებინათ ორმხრივი საჩივრები. ამათი უმეტესობა ეხება სასაზღვრო დავას, როცა ისინი ერთმანეთს თმებშიც კი წვდებიან და ცემით ასისხლიანებენ; ზოგიერთმა დასისხლიანებული თავებიც კი უჩვენა. სხვებს კი ჰქონდათ საოცარი (სასაცილო) საჩივრები. ასე, მაგ., ერთი ჩიოდა, რომ თავისი მდიდარი მამის გარდაცვალების შემდეგ, მთელი მისი ქონება გაძარცვეს და ამიტომ მოითხოვდა მძარცველის დასჯას, თუმცა მისი დასახელება არც კი შეეძლო.

ხევსურები, ფშავლები და თუშები ეკუთვნიან კავკასიონის მაღალმთიანეთის მშვიდობიან ლეკურ მოდგმას,¹ რომლებიც რუსეთს ემორჩილებიან და გადასახადს უხდიან. ისინი ძველთაგანვე მშვიდობიანად იყვნენ განწყობილნი, ენოდნენ მესაქონლეობას, არ მძარცველობდნენ როგორც დიდოელები, ანწუხელები და ყაფუჭელები, რომლებიც ცხოვრობენ უფრო აღმოსავლეთით მაღალ მთებში. ეს უკანასკნელნი გამოირჩევიან თავისი ველური, ყაჩაღური და სისხლისმსმელი ბუნებით; ისინი არც რუსეთს ემორჩილებიან და არც ხარკს იხდიან.

ყველა ეს ხალხები, რომლებიც ცხოვრობენ მაღალ მთებში და მათ ფერდებზე, იწოდებიან ლეკებად. ესაა სახელწოდება, რომელიც მათ თანაბრად შეეფერება, ისე რომ ერთ რომელიმე ჯგუფს (შტოს) გამორჩევით არ შეიძლება მიენეროს. ისინი ლაპარაკობენ მთლად განსხვავებულ ენებზე და მაინც იწოდებიან ლეკებად. თვით ყაზიყუმუხები, ავარები და კავკასიის მაღალმთიანეთის სხვა თურქული მოდგმის ხალხები სპარსელების მიერ ასე იწოდებიან. ამდენად ესაა კოლექტიური საცხოვრებელი მრავალი ხალხებისა. მათი ენები ნაკლებად ცნობილია და ერთმანეთისაგან ძალზე განსხვავებული უნდა იყოს. მათ რომ მივათვალოთ სხვა ხალხების ენები, როგორებიცაა ოსების, ჩერქეზების, ჩეჩნების, აფხაზების და სხვა მრავალის, მაშინ შეიძლებოდა ამათთან მხოლოდ ამერიკაში გავრცელებული ენების დიდი რაოდენობა შეგვედარებინა, რომლებიც ახალი მოგზაურების მიხედვით ისევე განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, როგორც გაუგებარი უცხო ინდიელებისათვის.

როცა მშვიდობისმოყვარე ლეკები მშვიდად ცხოვრობენ და თავიანთ წლიურ ხარკს იხდიან, ისინი თავიანთ საზღვრებში მაინც გაატარებენ ხოლმე მტრულად განწყობილთ, როცა ეს უკანასკნელნი საყაჩაღოდ მიდიან; მაღავენ მათ მიერ მოპარულ ნივთებს, ანდა მოტაცებულ ადამიანებს, რომელთაც შემდეგ თავიანთკენ მიერეკებიან.

მათს ქედებზე უმეტესად სქელი ნისლი ფარავს მზეს და უგზო მთებში ძალზე ძნელია სასურველი მიმართულების ამოცნობა, რომლითაც ისინი ქვევით დაეშვებოდნენ. ამიტომ ეს მთის ყაჩაღები იყენებენ (მსგავსად კორსარებისა ნყალზე) კომპასს, რომლის მეშვეობითაც ამ ცის მიდამოებს

¹ ცხადია, აიხვალდი უშვებს უხეშ შეცდომას. არცერთ უცხო მოგზაურს ჩვენი მთის ხალხები ლეკური მოდგმისად არ გამოუცხადებია.

პოულობენ და შეუძლიათ მოაწიონ თავდასხმები. ზოგი ამ კომპასთაგანი დიდია, რამდენიმე დიუიმის შემონერილობისაა, სხვები გაცილებით პატარებია. მე თვით მივიღე საჩუქრად პატარა ცალი, რომელსაც დანვრის-ლებით აღვწერ, რადგან ის თავისებური მონყობილობით განსხვავდება ჩვეულებრივი კომპასებისაგან.

ეს კომპასი შეიცავს ძვლის ბუდეს და მაგნიტურ ისარს, რომელიც მასში მოთავსებულ ყვითელ სპილენძის ნემსზე თავისუფლად კიდია და სრულიად თავისებური აღნაგობისაა. ბუდის დიამეტრი ერთ დიუიმამდეა, ისეთივე სიმაღლისაა და რქისაგან გამოთლილი, ჩახრახნილი სახურავით, როცა სახურავს ახდით, შუმა ფარავს მის ქვეშ მოთავსებულ მაგნიტურ ისარს¹.

ეს პატარა კომპასი, რომელიც უეჭველად კონსტანტინოპოლში უნდა იყოს დამზადებული, საერთოდ საკმაოდ ზუსტად უჩვენებს და ამდენად თავის მიზანს ძალზე კარგად უნდა ემსახურებოდეს. გასულ წელს დიდი ჭოფრიტიც წაართვეს ლეკებს, რომლებმაც თელავიდან სამი საათის საეაღზე ხალხი დახოცეს. ის კარგი ნახელავი იყო და ამიტომ ძალზე გამოსადეგი; ისიც ალბათ თურქეთიდან მოხვდა მათთან, რადგან თურქები მათ დღემდე ყველაფრით ამარაგებენ.

ახალ დროს ტფილისის სამთო კორპუსის ბრძანებით ხევსურეთსა და ფშავეში ჩატარდა მხარის გარკვეული გეოგნოსტიკური გამოკვლევა, მაგრამ ვერ იპოვნეს ლითონის დიდი მარაგი. ამ ძიების შედეგები და გზა დაახლოებით შემდეგი იყო: ფასანაურის ახლოს, საქართველოს სამხედრო გზის მარჯვნივ, ზემოთ ფშავეს მთებისკენ, მდინარე ხახაბოს მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ არდოთის პირდაპირ, მისგან ერთ ვერსზე, მაღალ ციცაბო ასპიდულ მთაზე, რომელიც მდინარის დონიდან 35 საუენზეა აღმართული, არის კვარცის ბუდობი, რომელშიც უნინ სამთო საშუაოები ჩაუტარებიათ. იქ ტყვიას თხრიდნენ პატარა ბუდეებში, რომლებიც მალე მთლად გაქრნენ. შემდგომ საშუაოები სავსებით შეწყვიტეს. მხოლოდ ორ ადგილას, იქ, სადაც კვარცის ფენები ქვიშით არ იყო დაფარული, ჩანდა სპილენძის აღმადანისა და ტყვიის კრიალას კვალი, ასევე მთის მაცხოვრებელთა ადრინდელი მუშაობის ნაკვალევი, რომლებიც თავისი ზედა

¹ ტექსტში მოცემულია ნახატი - გ. გ.

* იხ. 1827 წლის სამთო ჟურნალი № 12

ნანილით მიემართებოდა ქანების მიმართულებით დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ. აქ შეინიშნებოდა თხელი ძარღვები და პატარა ბუდეები ნმინდა ტყვიის კრიალასი, სპილენძის ალმადანისა და ტყვიის კრიალასი, რომელშიც შერეულია სპილენძის ალმადანი და გოგირდოვანი ცინკი. ლითონის კვალი კი ძალზე ცოტა ჩანდა და ერთი საჟენის სიღრმეზე შევეულად მთლად ქრებოდა.

ამას გარდა მადნის ფენას აქ ხელსაყრელი განლაგება აქვს და ციცაბო მთაშია მოქცეული, სადაც ძალზე მშვენივრად შეიძლებოდა წყლის მიმწოდებელი შტოლნის გაყვანა, თუკი მოიძებნებოდა ცოტა წყალი სამადნეში. თუმცა ქვევით მთაზე, იქ სადაც სოფელი არდოთი მდებარეობს, გვხვდება ამ სახის სამთო საქმისათვის საჭირო მონყობილობა; სამთო საქმისათვის წყალი შეიძლებოდა მდინარე ხახაბოდან გაეყვანათ, ხოლო ხე-ტყე იქ ყველგან საკმაო რაოდენობითაა.

ასევე სოფელ მუნოს ჩრდილოეთით, მისგან 3 ვერსის მოშორებით და 9 ვერსზე ქისტების საზღვრიდან, მდინარე ხახაბოს მარჯვენა ნაპირზე, ასპიდისა და კვარცის ლოდებს (ბელტებს) შორის კვარცთან ერთად გვხვდება პატარა მომრგვალო ნატეხები ნმინდა ტყვიის კრიალასი. მოსახლეობა მრავალი წლების მანძილზე აგროვებდა ტყვიას, რადგან ის აქ სხვადასხვა ადგილას ღრმა სამადნეებს ქმნის, რომლებითაც ნანილობრივ ახლაც კი მოფენილია ზეგანი. მაგრამ უკვე ერთი წელია, რაც სამუშაოები მიატოვეს, რადგან მადანი ყველგან შემოილია. ადრე აქ იმდენი ტყვია მოუძიებიათ, რომ ხშირად თითო მუშას ერთ დღეში 20 ფუთიც კი ამოუღია. ახლაც გვხვდება მცირე კვალი ასეთი ტყვიის მადნისა სოფლებს მუნოსა და არდოთს შორის, მაგრამ ისინი მმართველობის არავითარ ყურადღებას არ იქცევენ.

მსგავსი მადნის (ლითონის) არსებობის შესახებ ამბობდნენ სოფელ მატურთან, მაგრამ არავითარი კვალი არაა შემორჩენილი. ჯერ კიდევ მეფე ერეკლემ ჩაატარებინა იქ ძიება თავის თანდასწრებით, მაგრამ უშედეგოდ.

ფშავის სოფელ ვესატაიოსთან(?), ერნოს ახლოს, მოიპოვება მარილის ხსნარი. ამ ადგილას მარილის მოსაპოვებლად მოყვითალო თიხაში ამოთხრილია 3 1/2 არშინის სიღრმის ჭა, საიდანაც ფშაველები ხარშავენ კარგ საჭმელ მარილს. მაგრამ ხსნარი იმდენად ღარიბია, რომ მათთვის ალბათ უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა ტფილისიდან ჩამოტანილი ქვაბა-

რილის ყიდვა (თუკი გამოთვლიდნენ ყველა სამუშაოს, რაც ამ მარილის გამოსახდელად იყო საჭირო).

ხევსურები და ფშაველები ცხოვრობენ არაგვისა და მისი შენაკადების სათავეებთან, თუშები კი იქით ალაზანზე, რომელიც ნაწილობრივ მათს ქვეყანაზე მიედინება. მის სათავეებთან, უფრო მაღლა ჩრდილოეთისკენ, ცხოვრობენ აგრეთვე დიდოელები. თუშების 50-ოდე სოფელი ერთმანეთთან მჭიდროდაა განლაგებული და ამდენად მცირე ფართობი უკავიათ. ხუთი ნაკადული, რომლებიც ალაზანს ქმნიან, რწყავს ამ სოფლების უმეტესობას. ესენი არ არიან განსაკუთრებით დიდები და ფშაველებისა და ხევსურების სოფლების მსგავსად მათაც განაგებს იქ დანიშნული ქართველი მამასახლისი; მისი უმთავრესი მოვალეობაა შვებოს ხალხში გადასახადი, რაც ძირითადად ცხვარს წარმოადგენს, და გაგზავნოს თელავში.

ზაფხულში თავის საქონელს მიერეკებიან ნაწილობრივ მთის ხეობებში, მეტწილად კი ალაზნის მარჯვენა ნაპირისკენ, სადაც სერავს პანკისის ვრცელ ვაკეს, რომელიც ძალზე ნაყოფიერია და მრავალი ბალახით მდიდარი მდელოები აქვს. ალაზანი გამოდის მთებიდან, მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და, მას შემდეგ, რაც გაივლის ამ ვაკეს, სოფელ ხორბალასთან (გომბორიდან ჩრდილოეთითაა) უცბად დიდი კუთხით უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ; შემდგომ მიემართება ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ დიდი კავკასიონის ქედის ძირას, სანამ არ მიაღწევს ელისუს სულტანის ქვეყანას, სადაც მტკვარს შეერთვის.

თუშების გარდა ფშაველები და ხევსურებიც ცხოვრობენ კავკასიის მაღალმთიანეთის აქეთა ფერდობზე. ამ ორ უკანასკნელ ხალხს, ერთად აღებული, ალბათ იმდენივე სოფელი აქვს, რამდენიც ცალკე თუშებს, მაგრამ უფრო მეტი ფართობი უკავიათ, რადგან მათი შედარებით მცირერიცხოვანი სოფლები გაცილებით მეტადაა გაფანტული. ზამთარში, როცა მათ მთებში დიდი თოვლი დევს, ხალხი იძულებულია თავიანთი ცხვრის ფარებით მიატოვონ სოფლები და სამხრეთისაკენ დაბლობში ჩამოვიდნენ, რათა იქ მათთვის საკვები გამოძებნონ. ისინი ეშვებიან 300 ვერსზე დაშორებულ უპადარისა და ყარაგიოზის სტეპებში, რომელზეც იორი მიედინება; ესენი მდებარეობენ ალაზანსა და მტკვარს შორის, სადაც გომბორის

ქედი ვაქდება. იორზე მხოლოდ ცალკეული ბორცვებილა შეინიშნება უნ-
ოყიერესი ბალახეულით.

ზაფხულობით აუტანელი მწველი პაპანაქების გამო არავინ ცხოვრობს
ამ სტეპებში. ზამთარში კი მაღალმთიანეთის ხალხებს გარდა აქ, ბალახით
მდიდარ საძოვრებზე, თავის პირუტყვს (ფარებს) აძოვებენ აგრეთვე ბორ-
ჩალოს, ყაზახისა და შამშადილის დისტანციების მაცხოვრებლებიც. მათი
ცოლები მთებში რჩებიან ოჯახებში, ხოლო თავის ფარებს მწყემსებს
ატანენ სტეპებისაკენ, რადგან ალაზნის უფრო მაღალი ნაპირი მეჩხერი
ბალახის გამო ზამთრობით დამაკმაყოფილებელ საკვებს ვერ იძლევა,
სადაც მხოლოდ აქა-იქ გვხვდება მცირე საძოვრები მდინარის ორივე
ნაპირზე; მთელ ქვეყანას კი ღრმა თოვლი ფარავს.

უპადარის სტეპი ყარაღაჯს ქვემოთ იწყება და იორსა და ალაზნის
შორის ვრცელდება; იგი გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე ყარაიასი (Kara-
jõesische), რომელიც ივრის მარჯვენა ნაპირზე ძევს და საკმაოდ დიდი
ქედითაა შემოსაზღვრული.

რადგან კავკასიის მაღალმთიანეთის ეს სამი ხალხი იძულებულია
ზამთარში ამ სტეპებში დაემშენ თავისი ფარებისთვის საჭირო საკვების
მოსაძებნად, ამდენად ისინი მშვიდობიანები არიან და მათზე დაკისრებულ
გადასახადს იხდიან. მით უმეტეს, რომ სტეპებში ისინი გაცილებით სუს-
ტად გრძნობენ თავს, რათა რუსულ ხელისუფლებას წინააღმდეგობა
გაუწიონ.

უფრო ზევით, მაღალ მთებში ცხოვრობენ ყაჩალური, უმეტესად მტრუ-
ლად განწყობილი ლეკები – დიდოელები, ანწუხელები და ყაფუჭელები.
სწორედ ესენი არიან, აულაგმავი ლამის ყაჩაღებივით ასე ხშირად რომ
ანყობენ გომბორის მთაზე თავდასხმებს და იქ კვირების მანძილზე ციცა-
ბო კლდეების ხეობებში გზაზე თავის საკბილოს უთვალთვალებენ. ისინი
უვალი ბილიკებით დაძვრებიან მთიდან მთაზე, ერთი ხევიდან მეორისკენ,
სანამ გომბორის ბანაკამდე, ან ქართულ სოფლებამდე არ მივლენ, სადაც
იმდენ ხანს იცდიან, ვიდრე კაცს არ დაატყვევებენ და არ გაიტაცებენ.

რადგან ამ ხალხებსაც ჰყავთ თავისი ფარები, ამიტომ უეჭველია, რომ
ზამთრობით ისინიც უნდა ტოვებდნენ ღრმა თოვლით დაფარულ მთებს,
რათა დაბლა გამოძებნონ ბალახიანი ვაკეები თავისი პირუტყვისათვის.
ოღონდ, რადგან ისინი არ ეშვებიან კავკასიის ქედის აქეთა ფერდობზე,

ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავის საქონელს მიერეკებიან კავკასიონის გადღმა აქსაისა და ყოისუს ველებიკენ, რათა ზამთარში იქ გამოუძებნონ საჭირო საკვები. მოუხედავად იმისა, რომ მანძილი შეიძლება ძალზე დიდ-იც იყოს, ეს მათთვის არავითარ დაბრკოლებას არ უნდა ქმნიდეს; მით-უმეტეს, რომ ფშაველები და ხევსურები ყოველწლიურად 300 ვერსზე მიდიან სამხრეთისკენ.

ალბათ ასევე ნაყოფიერი ზეგანი ძეცს ამ პირველ ფერდსა და კავკასიის მწვერვალებს შორის. შეიძლებოდა ვარაუდი, რომ დიდოელები და ან-წუხელები თავის პირუტყვს ზამთრობით ამ მაღალ ზეგნებისკენ ერეკე-ბიან, სადაც ყოველთვის (თუმცა ისინი ალაზნის დაბლობზე გაცილებით მაღლა მდებარეობენ მის სათავეებთან) საკმაოდ მდიდარი ბალახის საფა-რი მოიძიებოდა, რადგანაც ამ ხეობას კავკასიონის მწვერვალები (ალპე-ბის ქედი) დაიცავდა მძლავრი ჩრდილოეთის ქარებისაგან. აქ ვრცელი ხეობა უნდა იყოს, რომელიც უეჭველად დიდი ჟამურით ირწყვება, სადაც აქამდე არასდროს არ შეისვლებოდა, რადგან ეს ყაჩაღური ხალხები მასში შესასვლელს კეტავენ და თვით დიდ სამხედრო შენაერთებსაც კი ძალზე ბევრი საფრთხე ელით ამ უგზო მთებში.

ჟამურის სათავეებისკენ ჯერ არავინ ასულა;¹ მას მხოლოდ ასიოდე ვერსზე ვარაუდობენ კასპიის ზღვაში მისი შესართავიდან. რუტულის იქი-თა მხარე მთლად უცნობია, რადგან მრავალი ველური ხალხები მის ნა-პირზე გასვლას შეუძლებელს ხდიან, ყოველ შემთხვევაში, ძალიან აბრკოლე-ბენ. ყოვლად დასაშვებია, რომ ის (ჟამურა - გ. გ.) სათავეს იღებს არა ყაფუჭის მხარეში, ან მის საზღვარზე, არამედ კიდევ უფრო დასავლეთით თუშების საზღვართან და რომ ის შეიძლება რწყავდეს იმ დიდ და ვრცელ ხეობას (დაბლობს), საითაც დიდოელები და ანწუხელები ცხვარს მიერეკე-ბიან ზამთრობით, რათა თავიანთი მაღალმთიანეთის ზამთრის სუსხს თავი დააღწიონ. ჟამურას კალაპოტი დიდია, ხოლო დინება ისეთი სწრაფი, როგორიც კასპიის ზღვაში ჩამავალ ცოტა მდინარეს თუ აქვს.

თუ ქედს იქით ყველა მთის მდინარე აქსაისა და ყოისუში ჩაედინება, აქეთა მხარეს, უეჭველია, ყველა ჟამურას უნდა ერთვოდნენ, რითაც იზრდება უიმისოდაც სწრაფი ნაკადი.

¹ ალბათ გულისხმობს მკვლევარ მოგზაურებს.

საერთოდ კავკასიის ყველა რუკები ამ მხრივ ბევრ შეცდომებს უნდა შეიცავდნენ. ყველაზე მეტად ბ-ნი კლაპროტი¹ უნდა უახლოვდებოდეს სინამდვილეს არა თავისი დაკვირვებებითა და აზომვებით, არამედ ძალზე სწორი დასკვნებით, როცა ჟამურა გაცილებით უფრო დასავლეთით გამოჰყავს კავკასიის მაღალმთიანეთიდან. და მართლაც, მისი სათავეები თუშეთის საზღვრებთან შეიძლებოდა გვეტებნა. კლაპროტის რუკაზე მოცემული მდინარე კოსლუეკი უნდა ყოფილიყო ალბათ თვით ჟამურა, ხოლო მისი სათავეები საძებარი უნდა ყოფილიყო ალაზნისა და იორის სათავეების სიახლოვეს; თუმცა კლაპროტი მათ – თავისი მოგზაურობის ისტორიულ ნაწილში (ცნობებში)² ჩვეულებრივ გადმოცემებზე დაყრდნობით, თვლის ყაფუჭის მხარეში გადმომდინარეებად. საიდან აიღო მან ასეთი საოცარი ჩვენება თავის რუკაზე, რომელსაც ამავე დროს ასე ბევრი სინამდვილესთან ახლოს მდგომი მონაცემი უნდა ჰქონდეს? თავის რუკაზე მან საკმაოდ მცირე ყურადღება დაუთმო კავკასიის ალპური წვერების მაღალ ჯაჭვს (ქედს), რომელიც ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენაა გადაჭიმული და რომელიც მისგან გამომავალ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიმართულ განშტოებების ტოლი სიმაღლისადაა დატანილი რუკაზე.

ასევე, როგორც წესი, (კლაპროტთან – გ. გ.) კასპიის ზღვის ნაპირი ძალზე ახლოსაა ალაზნის მტკვარში შერთვის ადგილიდან; ის გაცილებით შორს უნდა მდებარეობდეს და ალპური ქედი მისკენ მნიშვნელოვნად ვაკდება. ეს შეცდომები ძალზე ძნელი გასასწორებელია, რადგან აქამდე ჯერ არავინ მოსულა და ქედი ტოპოგრაფიულად არასდროს გადაუღიათ. ალბათ რუსული ჯარების უკანასკნელმა ომებმა ყაზი მოლას² წინააღმდეგ, რომლის შესახებაც ჩვენ ქვემოთ ვრცლად ვისაუბრებთ, მეტი სიზუსტე შეიტანა კავკასიის გეოგრაფიაში, რადგან კავკასიის კორპუსის ყოველ ქვედანაყოფს, რომელიც კი დაღესტნის მიუვალ ხეობებში გაიგზავნა, ახლდა გენერალური შტაბის ოფიცრები, რომელთაც დავალებული ჰქონ-

¹ იულოუს კლაპროტი (1783-1835) ცნობილ გერმანელი ლინგვისტი-აღმოსავლეთმცოდნე. 1807-08 წლებში იმოგზაურა კავკასიაში (1808. 13. I-დან ივლისამდე იმყოფებოდა საქართველოში), მისი ძირითადი ნაშრომი „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში“ გამოიცა 1812-14 წლებში.

² ტ. II, გვ. 58.

² ყაზი მოლა – მიურიდების მეთაური ჩრდ. კავკასიაში.

დათ მთიანეთის ტოპოგრაფიული გადაღება. ამდენად კავკასიის უმთავრესი ქედებისა და უდიდესი მდინარეების დინების ერთგვარად ზუსტ სურათს უნდა ველოდოთ.

თელავში ჩემი ყოფნისას, ქალაქში მოვიდა ლეკების პატარა ქარავანი, შემდგარი დაახლოებით 12-15 ანწუხელისაგან. ისინი ფეხით ჩამოვიდნენ თავიანთი მთიანი სოფლებიდან და უკვე 14 დღე იმყოფებოდნენ გზაში. აქედან შეიძლება წარმოვიდგინოთ მათი საცხოვრებლების დიდი დამორეზა. ისინი ძალზე ჰგავდნენ ყაჩაღებს; სახელდობრ, ჰქონდათ ნამდვილი ყაჩაღური გამომეტყველება: გარკვევით ეტყობოდათ, რომ მათთვის საესეებით სულერთია დღეს თუ ხვალ მოკლავდნენ, ოღონდ კი ერთი წამით ეგდოთ ხელთ კარგი მსხვერპლი. მე სხვა დროს არ მინახავს ისეთი სრულყოფილი ყაჩაღური სახეები, როგორიც ამ ხალხს ბუნებისგან ჰქონდა მიცემული. ისინი ჩამოსულიყვნენ რუსი მაიორის პასპორტით, რომელიც ალაზნის იქით იდგა რამდენიმე როტით (ასეულით); მათ გასაყიდად მოიტანეს ყოველნაირი ბენეკული (უმთავრესად ცხვრისა), რომელთაც დაღესტანში ქურქად და ბოხოხად ამუშავებენ.

ალაზნის იქითა ნაპირზე უნინ იყო ხალხმრავალი ქალაქი გრემი,^{*} რომელიც ჯერ კიდევ აბას დიდმა დაანგრია, ისე რომ დარჩა მხოლოდ ზოგიერთი ნანგრევი და ერთი ქრისტიანული ეკლესია, რომელშიც უნდა იყოს ბერძნული, ასევე სლავონური(?) წარწერები. მე დიდი სიამოვნებით წავიდოდი იქ, მაგრამ ალაზანში წყალი ჯერაც ისე ღრმა იყო, რომ ვერ შევძლებდი გასვლას, ხოლო შეცურვის არავითარი სურვილი არ მქონდა.

გუბერნატორ პოვენს თელავში ყოფნისას ყოველთვის გარს ერტყა თავადების საცამო რაოდენობა, რომლებიც საპარადოდ გამოწყობილი მას ცხენებით ახლდნენ. ერთ-ერთმა ამათგანმა, მშროის აზნაურთა მეთაურმა, თავადმა ჩოლოყაევმა მას და მთელ მის ამალას თავის სახლში ბრწყინვალე სადილი გაუმართა. ეს იყო ძალზე დიდი მაგიდა (დაფა), მაგრამ ჭამდნენ ზეზეულა. კერძები უმთავრესად რუსულ ყაიდაზე იყო დამზადებული; მხოლოდ ერთი-ორი იყო ქართული. მაგ., მათი ბორანი – ქათმის

^{*} გიულდენშტედტის „მოგზაურობა“, II ტ., გვ. 243, ამბობს: ქერემი, გრემი და მრავალი, უნინ მნიშვნელოვანი პუნქტი სპარსეთის მაჰს აბასს დაუწერევია მე-17 საუკუნის დასაწყისში, ხოლო იქაური ქართველი მაცხოვრებლები მაზანდერანში კოლონისტებად გადაუსახლებია, სადაც მათი შთამომავლები ჯერაც ლაპარაკობენ ქართულად, ოღონდ მაჰმადიანები გამხდარან.

ფრიკასეს მსგავსი, ახალი, დაჭრილი ლობიოთი, არაუნიტ და კვერცხის გულით; მას ჰქონდა მომეჯუო და არც თუ უსიამოვნო გემო. მეორე ქართულ კერძს ეძახდნენ ტოლმას. ის წარმოადგენდა ვაზის ფოთოლში გახვეულ, და ასე მოხარშულ ცხვრის ხორცს. ასევე არაუნიტში მოხარშული პატარა ჭანარიც (იქსური თეთრი თევზი) საკმაოდ გემრიელი იყო. მშვენიერ კახურ ღვინოს ვსვამდით დიდი, ღრმა კოვებით (როგორიც ჩვენი წვენი კოვ-ზია). ბოლოს კახეთის სადღეგრძელო შეესვით ვერცხლის დიდი ჯამიდან, რომელშიც ღვინო ესხა, საიდანაც კოვით იღებდნენ ხოლმე.

თავადს ჰყავდა საკმაოდ დიდი, ყავისფრად დაწინწკლული შევარდენი კურდღლებზე, არჩზე და კაკასიურ თხაზე სანადიროდ, რომლებიც იქ ხშირად გვხვდება, მაგრამ მოსაკლავად ძალზე ძნელია. იმერეთში თეთრი ქორით ლოსზეც¹ კი ნადირობენ. ისინი მთლად თეთრია, ყოველგვარი წინწკლების გარეშე; ისე მაგრად უყრიან კლანჭებს ნადირს ზურგში და ისე უჭერენ ტანზე, რომ გაქცევას უშლიან და ესენიც ჩერდებიან, რის შემდეგ მონადირეები იოლად კლავენ.

16 ივნისს შუადღისით, 5 საათზე გავედი თელავიდან და სიღნაღთან ახლოს გავიარე ვრცელი ველი, რომელიც მხოლოდ შიგადაშიგ მალღებო-და, ამდენად მომიხდა პატარა აღმართის ავლა. აღზანის სულ მარცხნივ მრჩებოდა გზიდან მეტ-ნაკლები დაშორებით. მე გავიარე ბევრი პატარა მთის ნაკადულის ქვიანი კალაპოტი, რომლებიც თითქმის მთლად ამომ-შრალი იყვნენ. წყალი შემხვდა მხოლოდ ზოგიერთ დიდებში, როგორიცაა გურიათხევი, ჭერემისხევი, კისისხევისწყალი და სხვები; მათზე გავედი ყოველგვარი გართულების გარეშე. მათი კალაპოტი ძალზე განიერია და პატარა კენჭებით სქლად მოფენილი; გაზაფხულზე, თოვლის დნობისას ისინი ალბათ სწრაფად მიექანებიან.

უკანასკნელი მდინარის იქით მაშინვე გავიარე დიდი სოფელი ველის-ციხე, რომელიც ადრე გამაგრებული იყო. შემდეგ მალე მივედი სიღნაღ-დან 24 ვერსზე დაშორებულ კაზაკთა პოსტ მუჟუზანსკიში, სადაც იძულე-ბული ვიყავი გამეთენებინა. თუმცა მთელი ღამე თვალი არ მომიხუჭავს, რადგან კაკასიის კოლოებს არსად ასეთი დიდი რაოდენობით და ასე მწარედ არ დაუუკბენივართ.

¹ ძელი დასაჯერებელია, რამდენად იყო იმერეთში ლოსი.

ამიტომ მეორე დილას, 17 ივნისს ძალიან ადრე გავეშურე. გავედი მდინარე პაპრისხეზე; მაშინვე გავიარე სოფელ ჩუმლაყზე, აქედან სოფლები გურჯაანი, კარდანახი, ანაგა და მაშნარი, სადაც მალალი მთის ძირას, სილნალიდან 7 ვერსზე, მდებარეობს კაზაკთა პოსტი. თელავიდან რაც წამოვედი, ალაზნის არსად დავახლოებივარ 5 ვერსზე მეტად. ალაზნის აქეთა მხარის მთელი ველი მართალია ნაყოფიერია, მაგრამ მაინც ალაზნის იქითა (ე. ი. მარცხენა ნაპირს) ველს ვერ შეედრება, რადგან იქ ყოველ დროს მთის მდინარეებში წყალია, ამასთან ისინი მრავალრიცხოვანი და უფრო დიდები არიან. ამდენად მინდვრები და ბაღები წყლით კარგად ირწყვება და მიწის ეს ვრცელი ზოლი ძალზე ნაყოფიერია; მაშინ როცა აქეთა ველი, ანუ ალაზნის მარჯვენა ნაპირის ველი, ცხელი ზაფხულის თვეებში წყლის დიდ ნაკლებობას განიცდის და მთის მაცხოვრებლები, როგორც მაგ., სილნალის მიდამოებში, ჭებს იშველიებენ.

ამასთანავე ალაზნის ველი ზაფხულის ცხელ თვეებში ადამიანის ჯანმრთელობისათვის ძლიერ მავნებელია. ამიტომაც ცდილობენ, რომ სოფლები გააშენონ რაც შეიძლება მაღლა, სადაც მათი მდებარეობა სუფთა ჰაერის გამო გაცილებით ჯანსაღი არის.

ამ პოსტიდან ჯერ 2 ვერსი თითქმის სწორი გზა გავიარე მთის ძირას, შემდეგ კი სულ აღმართით მივედით ციხე-ქალაქ სილნალამდე. მთელ ამ გზაზე, რომელიც კარგ 7 ვერსს შეიცავს, ყრია მხოლოდ რიყისა და კირქვა, თანაც ისე ახლოახლოს, რომ ცხენები დიდი გაჭირვებით მიდიოდნენ მასზე.

პირველად მივედი პატარა სოფელში, ხოლო შემდეგ ყოველ 4 ვერსზე მსვდებოდა ანკარა წყლის წყაროები, რომლებიც იქ კლდეებიდან ვარდებიან. არსად იყო მდინარეები, სამაგიეროდ მრავლადაა ნაკადულები და წყაროები, გემრიელი და ძალზე ცივი წყლით.

მთები შედგება საკმაო სიდიდის კირქვის კონგლომერატისაგან, რომლებიც ერთმანეთს მჭიდროდ ეკვრიან და საკმაოდ მტკიცედ ჩერდებიან. დროთა განმავლობაში შემაერთებული მასალა ქარისაგან მაინც იფიტება და კონგლომერატები ცილდებიან ერთმანეთს, ასე რომ ხშირად შესაძლოა მთის ციცაბო ფერდობებზე საშიში ხმაური, რასაც ინვეცდა გაუთავებლოვ ვარდნილი დიდი მასები, რომლებიც ქვევით და ირგვლივ ნამსხვრევებად ეფინებოდა გზას.

ერთ-ერთ ამ წყაროსთან იდგა დიდი ვარცლი, რომელშიც ქალები და ჯვარისკაცები თავის სარეცხს რეცხავდნენ, ხოლო მგზავრები ცხენებს წყალს ასმევდნენ.

რადგანაც სიღნაღი ამ ქედის ჩრდილოეთის კალთაზე, ყველაზე მაღალ მწვერვალზე ძეხს, ამიტომ ციხის დანახვა უკვე შორიდანვე შეიძლება. მეფე ერეკლემ ის ააშენა,¹ რათა ლეკთა თავდასხმისას თავი დაეცვა; მასში არის ეკლესია და 150-ზე მეტი სახლი; ამას გარდა ქალაქში არის 400-მდე გაბნეულად განლაგებული სახლი, რომლებიც, როგორც მიწურები (ზემლიანკები), უმეტესად ნახევრად მიწაშია. რადგან მიდამო ფერდობიანია, ამიტომ სახლები აშენებისას მას ებჯინებიან და ასეთი სახლის ნახევარი მიწაში შედის. მხოლოდ რვა სახლი თუა მთლიანად მიწის ზემოთ მოთავსებული.

უნინ აქეთ მოდიოდნენ ყაჩაღი ლეკები, უმთავრესად ბელაქანიდან; იპარავდნენ პირუტყვს და იტაცებდნენ ხალხს. ნაპარს გადასცემდნენ ახლომდებარე სოფლებს, რომლებიც თავის მხრივ ზემოთ მთებისაკენ აგზავნიდნენ. 1812 წელს აჯანყების დროს ციხეში მყოფი თითქმის ყველა რუსი ამოწყვეტეს ქართელებმა.

რადგან სიღნაღის მამრის მეთაური სახლში არ იყო, ამიტომ პოლიციის უფროსისგან მივიღე საჭირო ცხენები, რათა განმეგრძო გზა მეფის წყაროებამდე (ცარსკიე კოლოდცი). გზა იქით გრძელი და დამქანცველი იყო. ჯერ საკმაოდ ციცაბო მთები გადავიარე, სანამ გავედი სწორ გზაზე, რომლის ორივე მხარესაც მრავალი სოფელი მდებარეობდა.

სიღნაღიდან რამოდენიმე კერსზე, შვეულ კლდებზე, გზისგან ცოტა მოშორებით, არის ძველი მონასტერი სტეფანწმინდა,² სადაც მშვენიერი, დიდი ეკლესია დგას, რომლის სტუმრობაც ძალზე უყვარდა მეფე ერეკლეს.

მრავალი სოფლებიდან თავისი სიდიდით განსაკუთრებით გამოირჩევა ბოდბისხევი. ისიც, როგორც დანარჩენების უმეტესობა, საეკლესიო სოფელია. ამ სოფლებშიც არსად იყო სხვა წყალი, გარდა ანკარა წყაროს წყლისა; არსად მოედინებოდა მთის მდინარე. ქვის მასას ძირითადად კირის ბელტები შეადგენდა ყოველგვარი გაქვავებულობის გარეშე. მიდამო ძალზე

¹ ერეკლემ სიღნაღი ააშენა 1762 წ. ეს იყო სამეფო ქალაქი, ქიზიყის ცენტრი.

² ეს არის წმინდა სტეფანე ხირსელის მონასტერი ქიზიყში.

ნაყოფიერია; შურის ყანები ყველგან საუცხოო სანახავი იყო (ყველგან დიდებული მოსავალი იყო).

როცა საღამოს 8 საათზე, ის იყო მიუვახლოვდი ნიუნი-ნოვეგოროდის დრაგუნთა პოლკის ბანაკს მეფის წყაროებთან, დაუშვა დიდი წვიმა და უეცრად ისე ჩამობნელდა, რომ გამოიჭირდა სწორი გზის მოძებნა. თვით ჩემი მცოდნე გამყოლიც კი დაიბნა, რადგან აქ ბანაკი ჰქონდა აგრეთვე შირვანულ პოლკს და მის გარდა მაშინ იქ იდგა კაზაკთა პიკეტი და არტილერიის ერთი ბრიგადა.

ზამთარში დრაგუნთა პოლკი და კაზაკთა პიკეტი იცვლიან თავიანთ ბანაკს. ისინი ჩადიან ყარაღაჯის ველზე, სადაც მათ მეტი საძოვრები აქვთ ცხენებისთვის და სადაც მშვენიერად ნაგები ბანაკიც არის. ეს უკანასკნელი შორიდან უფრო უკეთ გამოიყურება, ვიდრე სიღნაღი და თელავი: ისე მრავალრიცხოვანია, ისე მშვენიერია და მწყობრადაა იქაური ჯარისკაცთა საცხოვრებლები განლაგებული. ივნის-ივლის-აგვისტოში, ხანდახან სექტემბერშიც იმ ვრცელ ველზე ისეთი პაპანაქებაა, რომ კავალერიის ორივე პოლკისთვის არც თუ უხიფათოა იქ ცხოვრება. ამიტომ ისინი ადიან მაღლა მდებარე მთებში, სადაც მაცოცხლებელი ქარებია, სულ სხვა პერიოდა და არაერთარი ავადმყოფობის საშიშროება არ არის.

დანარჩენი ორი პოლკი, შირვანისა და არტილერიის ბრიგადა ყოველთვის ზემოთ რჩება. ჯერ ერთი, რადგან ისინი უფრო დაბალ მთის თხემებზე ცხოვრობენ და ამიტომ მკაცრი ზამთრის ქარებისაგან დაცული არიან. მეორეც, რადგან ერთი ნაწილი მათი პოლკისა გადასახლებულია ზოგიერთ ხეობებში და ყოველი დროისათვის იქ კარგ საძოვარს ნახულობს. ასევე ზამთარი აქ არაა ისე შემანუხებელი, თოვლიც არც ისე ღრმაა, როგორც იმ მთის წვერზე, რომელიც აქედან 2 ვერსზეა დაშორებული და უფრო მაღლა მდებარეობს და ზაფხულობით დრაგუნებითა და კაზაკებითაა დაკავებული.

ნიუგოგოროდის დრაგუნთა პოლკის მეთაური პეტრე ივანეს ძე შაბულსკი იმდენად ყურადღებიანი იყო, რომ შემომთავაზა ბინა თავის სახლში. ეს არის ძალზე განათლებული კაცი, რომელმაც 1812 წლის თითქმის მთელი ფრანგული ომი გამოიარა და ბევრი ბრძოლების მონაწილე იყო, ისე რომ არ დაჭრილა და სიმაძაქის აღსანიშნავად მრავალი ჯილდო მიიღო. მან ააშენებინა ორი ბინა; ერთი – ყარაღაჯში საზამთროდ, მეორე გაცილებით მსუბუქად ნაშენი საზაფხულო ბინა მეფის წყაროს მთის თავზე.

მას ოთახში ჰყავდა ორი პატარა ლოსი(?!), რომელთაც ჯერ რქები არ ამოსვლოდათ და ისეთი თვინიერნი იყვნენ, რომ ხელიდან ჭამდნენ.

აქ მთებზე ბალახი თითქმის გადამწვარი იყო და აქეთ-იქით არავითარი მცენარეული არ მოიპოვებოდა. პოლკოვნიკმა მირჩია გამგზავრება ნავთობის წყაროებისაკენ, ბანაკიდან ათ ვერსზე სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით აღაზნისკენ, რომელიც ყარაღაჯს ჩაუვლის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 12 ვერსზე. პირველად შემოვუარე ბანაკის კირიანი მთის ნევრებს, გავედი ერთ პატარა ნაკადულზე და 2 ვერსის შემდეგ მივადექი მარილიან ტბას, რომელიც ბანაკის ამაღლებიდან სულ ახლო მოჩანს. მისი შემოწერილობაა 2 1/2 ვერსი. ივნისში, როდესაც წყალი ამოშრება, მაგარი წვიმის შემდეგ ის იძლევა ისე ბევრ და მშვენიერ მარილს, რომ მის სიახლოვეს განლაგებული პოლკები მისი საშუალებით მომარაგდებოდა. მარილი საესებით სუფთაა, არ აქვს არავითარი უცხო მწარე მინარევები. ამ ტბის მარცხნივ, ე.ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარეობს მეორე, გაცილებით პატარა ტბა, რომლიდანაც არავითარი მარილი არ ამოაქვთ, რადგან საკმაოდ უმნიშვნელოა.

მარილიანი ტბიდან გავიარე მშვენიერი საძოვრები და ყანები, მივედი გორაკებიან მხარეში, სდაც ერთი ბორცვი მეორეს ეკვროდა, რის გამოც მგზავრობა ძალზე ძნელი იყო. ამ ხევებში უნინ, სანამ აქ ბანაკი დადგებოდა, საკმაო რაოდენობით იმალებოდნენ ყაჩალი ლეკები, რომლებიც ახლო მთების გამოყენებით აღაზნის გაყოლებით მტკვრამდე მიიპარებოდნენ თავდასასხმელად და ხშირად სპარსელებსა და შირვანის პროვინციის მოსახლეებთან ერთად მოქმედებდნენ და, სადაც კი შეეძლოთ, რუსებს ანდა კაზაკთა პიკეტებს თავს ესხმოდნენ.

ამეამად აქ სრული სიმშვიდეა. მას შემდეგ რაც ყარაღაჯში რუსული ბანაკი ჩადგა, არსად გამოჩენილა ყაჩალთა ბრბო.

ბოლოს მივალნიე მთას, საიდანაც იძლება ხეობა, რომელსაც ორივე მხარეზე ბორცვები აკრავს; მასში 8-10-მდე პატარა ჭაა. ამათში გროვდება მუქიქმვანე, მოშავო ნავთი და წყლის ზედაპირიდან შეიძლება მისი მოხდა. განსაკუთრებული სითბო ამ წყალში არ შეიმჩნევა, თუმცა მზისგან ძალზე გამთბარიყო. ნავთობი აქ საკმაოდ სქელოა. ქართველები მას მეტწილად ხელით იღებენ და ხმარობენ თავიანთი ტიკების გასაპოხად, რომლითაც ღვინო გადააქვთ. ნავთობის რაოდენობა არ არის დიდი, ხშირად ქართველები მთელი კვირა სხედან წყაროსთან კასრით, სანამ მას

ავესებდნენ. ამიტომაც ყველას ნება ეძლევა ნავთი ამოხაპოს. ამას ხაზინა არ აქცევს განსაკუთრებულ ყურადღებას.

ნავთობის სხვა წყაროები იორზე უფრო მნიშვნელოვანია, ისე რომ ერთ დღეში ხშირად 20 თუნგს ავსებენ. ერთი თუნგი შეიცავს 8 ბოთლს, ე.ი. ივსება დაახლოებით 160 ბოთლი. აქ ის უფრო თხევადია და გამოიყენება სანავად. ნავთობი აქ შავი ნიადაგიდან კი არ გამოედინება, როგორც მეფის წყაროების ახლოს, არამედ კედლებს შორის, საკმაოდ მტკიცე ქვის სახეობიდან, რომელიც მე მერგელის ფიქლებად ამინერეს. მაგრამ ნავთობი მხოლოდ ზაფხულობით გადმოდის იქიდან, ზამთარში კი სრულებით არ მოიძიება: მაშინ მხოლოდ სქელი წყალი შეიმჩნევა ნავთობის გარეშე. ბაქოშიც ზაფხულობით გაცილებით მეტი მოედინება, ვიდრე ზამთრობით. აგერთვე ხრამზე, წითელ ხიდს აქეთ, მოიძიება ნავთობის წყაროები, რომლის ზედაპირზე საკმაო რაოდენობით უნდა დაცურავდეს ნავთობი. იქიდან ბუნებრივი შაბიკ ახლოსაა კირქვიანი მთის ძირთან.

აღნიშნული ნავთობის წყაროს ირგვლივ შავი მინა ძაღზე ნაყოფიერი იყო. გარშემო უხვადაა საუცხოო მცენარეული, პურეული და მშვენიერი ბალახი.

აქაც, ნავთობის წყაროს ახლოს ვხვდებით მარილიან ტბებს, როგორც ბაქოსთან და სალიანში, კუნძულ ჩელეკენზე და სხვა მრავალ ადგილას. ეჭვს გარეშეა, ყველგან მინისქევა ქვაბურები უნდა არსებობდნენ, რომლებშიც ისინია მოთავსებული და თავის წარმოშობას ეულკანურ პროცესებს უნდა უმაღლოდნენ.

მას შემდეგ, რაც მე აქ მშვენიერი მცენარეები და ზოგიერთი მწერი (როგორიცაა *Papilio Machaon*, *Papilio sibylla* Cram., *Rhamni* L., *Sphinx phegea* Hüb., *Noctua nupta* Hüb., *Alucita pentadactyla* და სხვა), აგრეთვე მრავალი კუტკალია და ხოჭო შევაგროვე, გავმართე უკან მეფის წყაროებისაკენ.

მხარეს ეს სახელი იმიტომ ჰქვია, რომ მეფე ერეკლე ძაღზე ხშირად დგებოდა ხოლმე აქ ბანაკად, რადგან ამ მთის წვერზე ანკარა წყალი გადმოდის. მეფემ ერთ-ერთ მოუდგომელ კლდეზე ციხეც ააშენა, რომლის ნანგრევები ახლაცაა შემორჩენილი, მისკენ ისეთი ვიწრო და ძნელად სავალი ბილიკი მიდის, რომ პირდაპირ საკვირველია, როგორ აჰქონდათ იქ საშენი მასალა, როგორიცაა აგური, ქვა, ხე-ტყე და მისთანანი.

ქვევით ამ მთის ძირში ჩანს ყარალაჯი, რომელიც პირდაპირი ხაზით 5 ვერსზე არ უნდა მდებარეობდეს, ხოლო იქ რომ მიხვიდე, 10 ვერსი უნდა იარო მიხვეულ-მოხვეულებით. მწვერვლიდან ძირს ჩანს, თუ როგორ მიიკლავება ალაზანი. ალაზნის იქითა ნაპირზე, ყარალაჯიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, მოჩანს განთქმული რესპუბლიკური (უბატონო - გ. გ.) ბარბაროსული სამფლობელო ბელაქანი, ხოლო აქედან პირდაპირ აღმოსავლეთის მიმართულებით მთებს იქით ძვეს მეორე ასეთივე ქვეყანა ჭარი. მაშინ ორივე ქმნიდა შეერთებულ რესპუბლიკას; აქ ბატონობდა 6-7 მამასახლისი (უხუცესი). მას შემდეგ, რაც აღნიშნული პოლკი ამ ველური ქვეყნის დასანახად დაბანაკდა, აღარაფერი ისმის მისი მოსახლეობის მხრივ თავდასხმებზე. ისინი რუსეთს დამორჩილდნენ კიდეც და ყოველწლიურ გადასახადს უხდიან.

ალაზნის იქითა ნაპირზე მდებარე მათი ქვეყანა ირწყვება მრავალი მდინარით და ძალზე ნაყოფიერია; აქვთ საუცხოო ბალები და ყანები. მოსახლეობა ეწევა აგრეთვე მძლავრ მეაბრეშუმეობას. ამჟამად გარდაცვლილმა ფრანგმა ვაჭარმა კასტელაზმა¹ ტფილისიდან ცოტა ხნის წინათ მიიღო განსაკუთრებული თავისუფლება მთავრობისგან, რომ 10 წლის მანძილზე ევაჭრა ბელაქანიდან აბრეშუმის პარკით და სწორედ ჩემს აქ ყოფნისას იყო მისი ნოქარი მის შესასყიდად ბელაქანში.

ბელაქანში, რომელიც მთასთან საკმაოდ ახლოს მდებარეობს, არის 500-ზე მეტი სახლი. მისი მცხოვრებნი, ისევე როგორც რესპუბლიკის ბევრ სხვა სოფლებშიც, უნინ ქართველები იყვნენ და ჰქონდათ ქრისტიანული სარწმუნოება. მაგრამ მოგვიანებით ისინი დაიმორჩილეს ლეკებმა და მალე აიძულეს თავისი რწმენა ისლამზე შეეცვალათ. თუმცა ახლაც (ოღონდ ჩემად) ბევრი ქრისტიანობს, მაგრამ ამას ახდილად არ აღიარებენ, რადგან უფროსები (მამასახლისები) მათ ძალზე მკაცრად ეკიდებიან.

როგორც ტრადიცია გვამცნობს, მთელ მიდამოს ალაზნის მარცხენა ნაპირსა და პირველ თოვლიან ქედს შორის, სოფელ ახმეტადან (კახეთის ოლქში) სოფელ კახამდე (ელისუს სულტანის სამფლობელოში), 500-ოდე წლის წინ ერქვა კახეთი. ამ ქვეყნის დედაქალაქი იყო სწორედ ეს კახი, რომლისგანაც მიიღო ხალხმა და ქვეყანამ სახელი.

¹ კასტელამ 1826 წ. ტფილისში დააარსა აბრეშუმის ძაფსახვევი „უაბრიკა“. ნედლეულს როგორც ჩანს ბელაქანში იძენდა.

კახეთის მეფეები, რომლებიც თელავში ცხოვრობდნენ, სამეფოში უკეთესი წესრიგი და სიმშვიდე რომ დაედოთ, იძულებული იყვნენ ქვეყნის უკიდურესი ნაწილები ზოგიერთი თავადის მფლობელობაში გადაეცათ. ამის შედეგად წარმოსდგა ერთი ნაწილი – დღევანდელი ელისუს სულტნის¹ სამფლობელო, მეორე ნაწილი – ქარელუბის სამფლობელო² და მესამე ნაწილი – ამჟამინდელი ე. წ. კახეთი, რომელსაც თვით მეფე განაგებდა. მთელი ხალხი ქრისტიანი იყო, ლაპარაკობდა ქართულად (ეს ენა ეხლაც ქვეყნის ენაა იქ) და უფრო მშვიდობისმოყვარე და მინათმოქმედი იყო, ვიდრე ომის მოსურნე. უცნობია, თუ რამდენ ხანს დარჩა კახეთი აყვავებულ მდგომარეობაში; მაგრამ ტრადიციის მიხედვით მან 600-ოდე წლის წინ დაკარგა თავისი ფართობის 2/5, პირველად ელისუს სულტნის სამფლობელოს, მერე კი ქარის ქვეყნების სახით.

მიზეზი შემდეგი უნდა ყოფილიყო: ხალხები, რომლებიც კახეთის იქით, პირველი თოვლიანი ქედის უკან ცხოვრობდნენ და ამჟამადაც გლუხო-დარების სახელით არიან ცნობილი, ისევე როგორც ჭურბუთი (ამას ბელაქანს იქითა ჩრდილოეთის ქედის ზოლი უკავია), კმზერუხი, ქალალი, მიშლიში, კუსური, წახური – თავიანთი უნაყოფო მიწების ცუდი დამუშავებისა და ზამთრის მკაცრი ჰავის გამო ჩამოდიოდნენ კახეთის ველებზე, რათა აქ თავიანთი სიცოცხლე გაეხანგრძლივებინათ და ხშირად უმძიმეს სამუშაოზეც თანახმანი იყვნენ. მაგრამ წლების მანძილზე გლუხოდარების რიცხვი გაიზარდა უამურასა და ყოისუს სამი ტოტის ხეობებში. ვინრო, უნაყოფო ხეები მათ ველარც აპურებდა და სათანადოდ ველარც იტევდა. კახეთის მდიდარი ველების მუშახელის რიცხვი ამავე დროს იზრდებოდა. ამიტომ ბევრი აქ ჩამოსული მთის მცხოვრები იძულებული იყო საქმისა და სარჩოს მოძიების გარეშე, კვლავ უკან დაბრუნებოდა თავის მაღალ ხეებს. ისინი დაიყვნენ რამდენიმე ჯგუფად და უკან გზაზე დაიწყეს ყაჩაღობა, რათა თავი შეენახათ. რადგან მხოლოდ მათთვის იყო ცნობილი მთის მძიმე ბილიკები, ამიტომ დაუბრკოლებლივ შეეძლოთ ეყაჩაღათ; კახეთის მცხოვრებლებს კი უნარი არ შესწევდათ მათი გამოდევნებისა.

¹ ე. წ. ელისუს სასულტნოს საფუძველი ჩაეყარა შაჰ აბასის მიერ კახეთის აოხრების შემდეგ, როცა კახეთს ჩამოსცილდა პერსიის აღმოსავლეთი განაპირა თემი. იგი გადაეცა სულტნის პატივში აყვანილ წახურელ ალიბეკს.

² XVIII ს-ის 20-იან წლებში, განსაკუთრებით „ოსმალბის“ დამკვიდრებიდან და მათი მხარდაჭერით აღმოსავლეთ კახეთში დაღესტნელი ფეოდალების ბატონობა განმტკიცდა და ეს კუთხე (საინგილო) ქარ-ბელაქელთა სახელმწიფოდ იქცა.

მიუხედავად იმისა, რომ კახელები შერყეულები იყვნენ გლუხოდარების გუშევობით ეხნათ ყანები და სხვა მძიმე სამუშაოები შეესრულებინათ, მაინც საბოლოოდ იმ აზრამდე მივიდნენ, რომ იმათთვის კახეთში შემოსვლა მთლად აეკრძალათ, რადგან დაინახეს, რომ ყაჩაღობა სულ უფრო მატულობდა. მაგრამ გლუხოდარებმა, ჟამურაზე მცხოვრებ სხვა დაღესტნელებთან კავშირში, უფრო მეტი სითამამითა და ძალით განაახლეს თავიანთი თავდასხმები, აჩანაგებდნენ კახეთს და ძველ მკვიდრ მობინადრეებს მონებად აქცევდნენ. ეს მოხდა დაახლოებით ერთნახევარი საუკუნის წინ.

ქართველები, რომლებიც ხან სპარსელების, ხან თურქების მორჩილებაში იყვნენ, თვითონაც დიდ დაჯგუფებებს ქმნიდნენ და ერთიანობის უქონლობის გამო უძლურნი იყვნენ, რათა ველური მთის ხალხების ასეთი ურიცხვი ბრბოების მოულოდნელ თავდასხმებს გამკლავებოდნენ. ასე დაკარგეს მათ თავისი სამშობლოს ერთ-ერთი საუკეთესო ნაწილი.

ველური დამპყრობლები, რომლებიც დაყოფილნი იყვნენ მრავალ ნაწილად, ანუ თემებად, ცდილობდნენ რაც შეიძლება მყარად დამკვიდრებულიყვნენ დაკავებულ მიწაზე. ხოლო, უკეთ რომ ებატონათ ახლადდამორჩილებულ ხალხზე და ომის შემთხვევაში თავი სათანადოდ დაეცვათ, ამიტომ ყველა ხეობის შესასვლელში აიშენეს სოფლები, რომლებიც ეკავათ ერთ-ერთს ხუთ მთავარ თემთაგანს. თითოეულ მათგანს ეკუთვნოდა სოფლების გარკვეული რიცხვი. ამათგან უმთავრესნი, როგორც ბელაქანი, კატეხი, ჭარი, მუხახი და სხვები მდებარეობდნენ ქედის ძირში, რათა მთის იქითა ფერდზე მცხოვრებ თანამოაზრეებთან კავშირი ჰქონოდათ.

ამ თავისუფალი თემების მმართველობა რამდენიმე უზუცესს (მამასახლისს) ჰქონდა ჩაბარებული, რომლებიც თითოეული თემიდან იყვნენ არჩეულები. დაჩაგრული კლასი ხალხისა, ინგილოდ¹ ნოდებული, რომელიც თავიანთ ბატონებს მნიშვნელოვან გადასახადს აძლევდა, საზოგადო საქმეებში ყოველგვარ მონაწილეობას ჩამოცილებული იყო.

ლეკებმა, რომლებიც ასეთი გზით ალაზნის იქითა მხარეს დამკვიდრდნენ, თავიანთი ცხოვრების სახე სრულებითაც არ შეიცვალეს, ასევე არც ჩვევები და ზნე. ისინი უწინდელივით განაგრძობდნენ ყაჩაღობას და

¹ ქარელების მიერ გამამამდიანებულ და დამონებულ კახელ გლეხებს შემდეგში ეძახდნენ „ინგილოებს“.

ძარცვას, გამუდმებით ესხმოდნენ თავს კახეთს, ხოლო რამდენჯერმე ქართლის შუაგულამდეც კი შეიჭრნენ.

მათ გადაიბირეს თავადი ერისთავი, რომელიც მაშინ კახეთის მეფის სახელით ქალაქ კახს ფლობდა. იგი გახადეს თავისი მეფის მოღალატე; ის მათს თავდასხმას კახზე წინ კი არ ალუდგა, არამედ, პირიქით, მათ შეუთანხმდა. ამის საფასურად მას მისცეს აღნიშნული ზოლი ქვეყნისა, რომელსაც ამჟამად ელისუს სასულტნო ჰქვია; ოღონდ იმ პირობით, რომ გამაჰმადიანდებოდა და თავისი მაგალითით თავის ხალხსაც დაარწმუნებდა, რომ ქრისტიანული სარწმუნოება შეეცვალათ მაჰმადიანურით. ასე გახდა თავისი მეფისა და ხალხის მოღალატე ქართველი თავადი პირველი სულტანი. ამის შემდეგ სულტნის რეზიდენცია გადატანილ იქნა კახიდან ელისუში და მას მერე მიიღო სახელი.

გლუხოდარელმა ლეკებმა ბოლოს დააგროვეს სიმდიდრე, რაც მათ ქვეშევრდომი ინგილოების ვაჭრობით მოიპოვეს. ასევე სულ უფრო მომეტებული ყაჩაღობით საცამო თვალშისაცემი უპირატესობა მოიპოვეს სხვა მებობელ მთის ხალხებთან შედარებით და იცოდნენ თავი როგორი პატივით დაეჭირათ მათთან. როცა ვაჭირებისას ლეკური მთის ხალხები შველას ეძებდნენ, ეს უკანასკნელნი ყოველთვის მზად იყვნენ დახმარება გაეწიათ უმნიშვნელო საფასურად კი, რადგან მათ ყაჩაღობის საუკეთესო საშუალება ეძლეოდათ.

ამიტომაც შინაური და გარეშე შფოთით ძალაგამოღებული საქართველო მათ (ლეკთა - გ. გ.) წინაშე თრთოდა. მათ ძლევამოსილი დამპყრობელის - ნადირ შაჰის რაზმებიც კი რამდენიმეჯერ უკუაქციეს.¹

რუსეთის ჯარების მიერ საქართველოს დაკავებისას მათ ისიც გაუდეს, რომ რუსებს შებრძოლებოდნენ. მაგრამ, მოუხედავად მათი ბრძოლის მრავალრიცხოვნობისა, ყოველთვის მარცხდებოდნენ რუსთა რაზმების მიერ, რომლებიც კახეთის საზღვრებს იცავდნენ.

ერთი ყველაზე დიდი თავდასხმა საქართველოზე, რაც ველურმა მთიელებმა კახეთზე მოაწყეს, ეჭვრეაგარეშა, იყო ავარიის ხანის ომარის შემოსევა 1800 წლის ბოლოს.

¹ ნადირის წარუმატებელი ლაშქრობა ქარში ხდება 1739-40 წლებში. დაღესტნელებსა და ყაზილბაშებს შორის ზავიც დაიდო.

ამაზე რამდენიმე წლით ადრე კი, 1795 წელს, საქართველო (ქართლ-კახეთი – გ. გ.) შეარყია და გაანადგურა ალა მაჰმად-ხანმა და სულ მალე შინაურმა შფოთმა. შეიქმნა საფრთხე, რომ ველური მაჰმადიანები დააკარგვინებდნენ ქრისტიანობას, რომელსაც მრავალი საუკუნეების მანძილზე მტკიცედ იცავდნენ. ამ უდიდესი გაჭირვებისას გადაწყვიტეს მფარველად რუსეთი აეყვანათ, რაც უკვე დიდი ხნის წინ იყო გაკეთებული. შიდა წესრიგი და საზღვრებზე სიმშვიდე რომ აღედგინათ, საქართველოში გაიგზავნა ორი პოლკი: გენერალ-მაიორის ლაზარევის მეთაურობით მეჩვიდმეტე ევერთა პოლკი, რომელსაც სპარსეთთან ომის დროს გადაერქვა ერევნის კარაბინერთა პოლკი, და გენერალ-მაიორ გულიაკოვის¹ მეთაურობით მუშკეტერთა პოლკი. რუსული რაზმების შემოსვლამ, მართალია, დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ზოგ ქვეყნებზე, მაგრამ მეფე ერეკლეს² ძალზე შერყეული ჯანმრთელობა და ქართველი თავადების ყოველდღიურად მზარდი შუღლი გახდა მიზეზი, რომ მთიელები სულ უფრო მეტად ცდილობდნენ საქართველოზე თავდასხმას. უკვე 1800 წლის ოქტომბერში მიიღეს ტფილისში სანდო ცნობები, რომ ომარ ხანი საკმაოდ დიდი რაზმებით ემზადებოდა თავდასხმისათვის. მარტო ლეკების დიდი ხნის მტრობა კი არა, არამედ რუსეთის ქვეშევრდომობის აშკარა და ფარული მონინალმდევე ქართველი ბატონიშვილი, მეფე ერეკლეს მშფოთვარე ვაჟი ალექსანდრე იყო ავარ-ხანის შეიარაღების მიზეზი. ალექსანდრე გაუთავებლოვ ცდილობდა ქართველი თავადების უცმაყოფილების გაღვივებას და თავისი ძმის – ქართველი მეფის, ტახტის კანონიერი მემკვიდრის წინააღმდეგ მათ ამხედრებას. მაგრამ იმის შიშით, რომ ამ მუხანათურ გამოხდომას მოჰყვებოდა დამღუპელი შედეგები, თავდაპირველად ის სპარსეთში გაიქცა, იმ იმედით, რომ იქ გამონახავდა საშუალებას თავისი დამპყრობლური გეგმების სისრულეში მოსაყვანად. ამას იმედოვნებდა მოუხედავად იმისა, რომ სპარსეთი ოდითგან მისი უბედური სამშობლოს უსაშინლესი, უმრისხანესი მტერი იყო; მაგრამ მოტყუვდა. სპარსეთი

¹ ეპილ სიმონის ძე გულიაკოვი (1751-1804) 1800 წლის სექტემბერში მოდის საქართველოში. მეთაურობდა კახეთში განლაგებულ რუსულ ჯარს. მისი მეთაურობით 1803 წ. რუს-ქართველთა ჯარმა ჭარ-ბელაქანი დაიმორჩილა. დაიღუპა ჭარელთა აჯანყებისას.

² ამ დროს ერეკლე აღარ იყო. ალბათ გიორგი უნდა ვიგულისხმოთ.

დაკავებული იყო საკუთარი შიდა არეულობით და არ შეეძლო მის წინადადებას დაჰყოლოდა. საქართველოსთან უკანასკნელი ომის დროს სპარსეთმა საკმაოდ ბევრი განიცადა და ახალ შაჰს სურდა ჯერ შინაური სიმშვიდე და სიმტკიცე აღედგინა, სანამ ხელახლა ცდიდა საქართველოზე თავდასხმას. ამის გამო ალექსანდრემ საჭიროდ ჩათვალა თურქეთში გაქცევა; მაგრამ არც იქ დაუჭირეს მხარი მის მოღალატურ გეგმებს მისი სამშობლოს მიმართ. ამის შემდეგ ის წავიდა შუშაში ყარაბაღის იბრაჰიმ-ხანთან. ამ ხანის მეშვეობით, რომელიც უახლოესი მეგობრობითა და ნათესაობით იყო ომარ ხანთან დაკავშირებული, მან მიიღო ცხოველი მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ ლეკების თავდასხმაში. მართლაც რომ ის (ალექსანდრე – გ. გ.) იყო საქართველოს საზღვრებში მათი შეჭრის მთავარი მიზეზი.”

ავარიის ხანი ომარი, ცნობილი თავისი მამაცობით, საშური გამბედაობით დიდი საქმეების გასაკეთებლად, იმ დროს საქართველოსათვის ყველაზე საშიში მტერი იყო, არა საკუთარი მამულების წყალობით, არამედ იმ განუსაზღვრელი გავლენით, რაც მან მოიპოვა მგზობელ ხალხებზე. მთელი დაღესტანი მისი ერთგული იყო და მცირე მონოდებზეც კი მიჰყვებოდა მას საომრად. მისდამი ბრმა რწმენა, რომელიც მან ზოგიერთი კარგად დამთავრებული წამოწყებით მოიპოვა (აქ განსაკუთრებით უნდა ჩაითვალოს თავდასხმა საქართველოზე 20.000 კაცით 1785 წელს), ყველაზე დაშორებულ მთიელებსაც კი იზიდავდა მისი ლაშქრობებისას.

ამჟამინდელ წამოწყებაში ომარს ჰყავდა 18000 კაცი ქვეითი და ცხენოსანი. ასევე ბევრმა დაღესტნელმა ბატონმა მიიღო ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა თავისი საკუთარი ძალებით. მთელი ეს ძალა დაეცა კახეთს თავს, საითაც ისინი ფარული გზებით შეიყვანა უფლისწულმა ალექსანდრემ იმ განზრახვით, რომ 2000 კაცით ყარაღაჯს დაუფლებოდა და მთავარი ძალების ორად გაყოფით ტფილისზე წავიდოდა და მას შემოადგებოდა. ჯარის მეორე ნაწილს მტკვარზე გადაიყვანდა, იმერლებს შეუერთდებოდა და მათთან და ზოგიერთ ქართველებთან ერთად, რომელთაც

* როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ასევე აამღვრია მან 1812 წელს იმერლები რუსების წინააღმდეგ ასაჯანყებლად; გამოჩნდა აბას მირზასთან ერთად სპარსეთის ომში, ხოლო 1832 წელს სცადა ახალი შეთქმულების მოწყობა ტფილისში.

თავისი მუხანათური საქმის ერთგულად თვლიდა, ტფილისზე გამოემართებოდა, რათა შეერთებული ძალებით აეღო, თუკი პირველი თავდასხმა უშედეგოდ დამთავრდებოდა.

ომარის შემოსევამ გამოიწვია საყოველთაო მჭმუნვარება და სასონარკვეთა; მისი მრავალრიცხოვანი ჯარი, შინაური შვითი და საქართველოს დაუცავი საზღვრები თითქოს აფიქრებინებდა კაცს სამეფოს დიდი ხნის მოსალოდნელ დამხობას.

1 ნოემბერს გენერალ-მაიორ ლაზარევის კორპუსი მივიდა სასაზღვრო ციხე სილნალში. ერთი დღით ადრე რუსების მოსვლამდე ომარი მთელი თავისი ძალებით გადავიდა ალაზანზე და დაიბანაკა მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, ვრცელ ვაკეზე თოფყარალაჯის ახლოს, სილნალიდან 16 ვერსზე. ლაზარევმა, სანამ დაიწყებდა საომარ მოქმედებას, სცადა ომარ ხანის დაყოლიება უკან ნასვლაზე; მით უფრო, რომ საქართველოს მიმართ აზგვარი საქციელით ომარი დაკარგავდა რუსეთის მთავრობის უმაღლეს მფარველობას, რასაც თვით ეძიებდა. მაგრამ დარწმუნების ყოველივე ცდა უნაყოფო გამოდგა. ავართა ბატონი შურუყეულად იდგა თავის გადანყვებილობაზე და ადგილზე დარჩა. ამის შემდეგ ლაზარევი გაემართა მტრის წინააღმდეგ ქართველი ქვეითებითა და ცხენოსნებით, რომელთაც მეთაურობდნენ ბატონიშვილები იოანე¹ და ბაგრატ², მეფე გიორგის ვაჟები. 4 ნოემბერს კორპუსმა დაიბანაკა მალლოშზე სოფელ პრასიანთან, სილნალიდან 12 ვერსზე. 5 ნოემბერს რუს-ქართველთა შეერთებულმა ძალებმა აშალეს ბანაკი ამ მალლოშზე და გაჩერდნენ თოფყარალაჯიდან 6 ვერსზე, სადაც მტერი იდგა. ლაზარევმა აქ ერთხელ კიდევ სცადა ომარ ხანისთვის ხელი აეღებინებინა სისხლის ღვარზე და გასცლოდა საქართველოს საზღვრებს. ბატონიშვილ ალექსანდრეს კი გაუგზავნა მისი მეფური დედის – დარეჯანის (დარიას)³ წერილი, რომელშიც ის ცდილობდა უარი

¹ იოანე ბატონიშვილი (1768-1830) გიორგი XII-ს ძე. მეცნიერი, ენციკლოპედისტი, ლექსიკოგრაფი, მწერალი. ავტორი „კალმასობის“. აგრეთვე საქართველოს სახელმწიფო წყობის რეფორმის პროექტის („სჯულდება“ – წინადადებაი) და სხვა.

² ბაგრატ ბატონიშვილი (1776-1841) გიორგი XII-ს ძე. 1803 წლიდან ცხოვრობდა პეტერბურგში. ავტორი ისტორიული თხზულებების „ახალი მოთხრობა“, „რუსეთ-სპარსეთის ომი“.

³ დარეჯანი (1726-1807) ერეკლე II-ის მესამე ცოლი, კაცია დადიანის ასული, გიორგი XII-ს დედინაცვალი. 1803 წელს რუსეთში გადაასახლეს.

ეთქმევინებინა მისთვის ამ საშუა ნაბიჯზე – ომით გაენადგურებინა უბედური სამშობლო. მაგრამ თავის გადაწყვეტილებაში შეურყეველმა ომარმა მეორე დილამდე მოლაღატურად დააკავა ლაზარევის ელჩი, რომელსაც მკაცრი მითითება ჰქონდა 3 საათში დაბრუნებულიყო. 6 ნოემბერს დილით ადრე აჰყარა ბანაკი და კიდევ უფრო ღრმად შევიდა კახეთში ზოგერთი ხეობით, რომლებიც იმ ბანაკის მარცხნივ და განზე იყვნენ, სადაც ქართული მილიცია იდგა. ამათ კი არ შეეძლოთ ამ მიდამოს დაკავება, რადგან მტერი გადმოსული იყო ალაზანზე და უფრო მოხერხებული პოზიციები ეკავა. როგორც კი ქართულმა პიკეტებმა მოიტანეს ცნობა ლეკების ამ მოძრაობის შესახებ, ლაზარემა გადასწყვიტა მათ დადევნებოდა მოძრაობის მიმართულებით და არ გაეშვა ისინი მხედველობის არედან, რათა შესაფერის მომენტში თავს დასხმოდა და გაენადგურებინა.

ასე სდევდა გაერთიანებული რუს-ქართველთა კორპუსი მტერს შეუსვენებლივ დღენახევარი თითქმის გაუვალ მიდამოებში და მხოლოდ 7 ნოემბრის საღამოს დაენია მას, მაშინ როცა ის აპირებდა ბანაკის დაცემას ივრის მარჯვენა ნაპირზე სოფელ კაკაბეთთან ახლოს.

ლეკებმა არ იცოდნენ, რომ ლაზარევი ასე ახლოს იმყოფებოდა მათგან. როცა თავის წინ დაინახეს შეერთებული კორპუსი, დაიბნენ და მერყეობა დაიწყეს. ერთ-ერთმა ბელადმა (შეკრებილი სამხედრო საბჭოდან) გადაწყვიტა მეორე დილამდე არაფერი ემოქმედათ, მაგრამ ველური მთიელების უშიშარმა რაზმებმა, რომლებსაც დიდი სიჭარბის იმედი ჰქონდათ, მოითხოვეს შებრძოლება.

ლაზარემა შენიშნა მტრის მოძრაობა და სცადა მათთვის დაესწრო. მან საბრძოლო წესით დაანყო რაზმები და მტრისაკენ ორ კარედ გაემართა, რომლის მარჯვენა ფლანგს შეადგენდნენ ეგერები, მარცხენას კი მუშეკეტერები; ამ ფლანგებს შორის იმყოფებოდა ქართული ქვეითობა და ცხენოსნები.

როგორც კი შეერთებული კორპუსი მტერს მოეახლოვდა, დაუწყო ქვემების სროლა. ლეკთა მხედრობა სასწრაფოდ გადავიდა მდინარეზე, დაცა მარჯვენა ფლანგს, კარეს ორი მხრიდან შემოერტყა და ტყეის წვიმა დააყარა ეგერებს. რუსებმა თოფითა და ფინდიხით ისეთი ძალით უპასუხეს, რომ ლეკთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფები შეთხელდა. რადგან მტერს ეს თავდასხმა არ გამოუვიდა, ამიტომ აუარა მარჯვენა ფლანგს და თავისი

ბედი სცადა ქართული მილიციის წინააღმდეგ, რომელიც ნაწილობრივ უკან დახეულიყო. ჯერ არც კი შეჭრილიყო მტერი მათ რიგებში, რომ ნაანყდნენ მედგარ წინააღმდეგობას, გაძლიერებულს ორი ქვემეხით, რასაც მხარს უბამდა რუსების მიერ განუწყვეტილი თოფის სროლა. ამან ლეკებს დაანახვა, რომ იმედი გაუცრუვდათ. ამის შემდეგ მათ სცადეს კორპუსს ზურგიდან დასცემოდნენ, მაგრამ იქიდანაც განიდევნენ ფინდიხით, მიუხედავად იმისა, რომ თავდასხმაში თვით ომარიც მონაწილეობდა.

მაშინ როცა მტრის მხედრობა მოკავშირეთა რაზმებით იყო დაკავებული, ქვეითობა გადმოვიდა მდინარეზე და დაუნყო თოფის სროლა მარჯვენა კარეს ფრონტს. ეგერები მათ ასევე თოფებით შეხედნენ და მალე გააქციეს, მრავალი დაუხოცეს და დაუჭრეს. მაშინ მტრის მხედრობა, რომელმაც მოკავშირეთა ზურგში ეგერთა კარესა და ქართველ მხედრობას აუარა, დაეცა ქართველ ქვეითებს, რომლებიც ცუდად იყვნენ შეიარაღებული, აირივნენ და გაეჩქარნენ მარცხენა ფლანგისკენ. მუშკეტერთა ბატალიონი, რომელსაც მეთაურობდა მამაცი გენერალი გულიაკოვი, სულ უფრო უახლოვდებოდა მდინარის ორივე ნაპირზე შეკრებილი მტრის ჯგუფებს, ანადგურებდა მათ თოფისა და ქვემეხების განუწყვეტილი სროლით; შემდეგ შეუტია ხიშტებით და ყველგან სიკვდილი და მუსრი გაავრცელა. როცა ამ ძლევამოსილმა ბატალიონმა თითქმის მდინარემდე მიაღწია, მთელი მიდამო განმინდა მტრისგან, არემარეს მათი გვამები მოფინა და სასწრაფოდ გაეშურა ქართველი ქვეითებისკენ, სწორედ იმ დროს, როცა მათ ყველაზე მეტად ესაჭიროებოდათ შევლა. ქართველთა შემავიწროებელი ლეკური მხედრობა მაშინვე გაიქცა, ისე რომ ვერაფერი ავნეს მარჯვენა ფლანგს. გაქცეულებს ეგერებმა მაშინვე დაუშინეს თოფები, ხოლო არტილერიამ ფინდიხი. მტერი საშინლად აირია და ძლევამოსილი რუსული „ურა“ გაისმა ორივე ფლანგზე. უკანასკნელ გასროლასთან ერთად გაქრა ომარის მრავალრიცხოვანი ჯარიც. ვერაფერმა ვერ შეძლო ქართველთა სიშმაგის შეჩერება: მათ რუსთა ბანაკში მოიტანეს ზოგიერთი ხანისა და ბევრი სხვა დახოცილი მეთაურის თავები, როგორც, მაგალითად ჰაჯი ახმეტ ხანისა – ომარ ხანის სარდლის. ბრძოლა გაგრძელდა 3 საათს. ლეკებმა განიცადეს საშინელი დანაკლისი: დახოცილთა თუ დაჭრილთა სახით ბრძოლის ველზე იწვა 1500 კაცი, 500 გვამი ეყარა იმ გზაზე, რომლითაც დამარცხებული მტერი ასე არეული გარბოდა. მხოლოდ მიუ-

ვალმა ხევებმა იხსნეს ისინი სრული* განადგურებისაგან; ამასთან დაღამ-
და კიდევ. რუსი რაზმები დაილაშენ და თანაც არ იცოდნენ მდინარის
სიღრმე, რომლის გადალახვაც იყო საჭირო. მტრის მთელი ბანაკი
დროშებთან ერთად გამარჯვებულებს ჩაუვარდათ ხელში. ქართველებმა
და რუსებმა ცოტა ხალხი დაკარგეს, მაგრამ ტყვეებიც მცირე რაოდენო-
ბით იგდეს ხელთ. ასე დაუდასტურეს რუსებმა ამ ბრძოლაში ქართველებს
ერთგული მოკავშირეობა და დაუმტკიცეს თავიანთი მზადყოფნა შეენიართ
მსხვერპლად თავისი სიცოცხლე მათი საზღვრებისა და უშიშროებისათვის.

ლექები 1803 წელსაც სასტიკად დაამარცხეს სოფელ ბელაქანთან
საქართველოში გენერლის თავადი ციციანოვის მმართველობისას;¹ რუსუ-
ლი რაზმები შემდეგ სასწრაფოდ გაემართნენ ქარისკენ, ამ თემის რეზი-
დენციისკენ. ქარელებმა მაშინვე გამოგზავნეს ზოგიერთი ბელადი მათ
შესახვედრად; ისინი თხოულობდნენ შეწყალებას და აშკარად აღუთქვამ-
დნენ მზადყოფნას დამორჩილებოდნენ რუსეთს. თავადმა ციციანოვმა
ჩამოართვა მათ ერთგულების ფიცი, დააკისრა ყოველწლიური ხარკი და
დასდო ხელშეკრულება, რომლის მიხედვითაც ისინი ფიცის დაურღვევ-
ლობას დაიცავდნენ.

ამ ქარული თემის საზღვრები მაშინ ძალზე შემოიზღუდა; ის შეიცავდა
60 ვერსს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ და ამდენივეს ჩრდილოეთიდან
სამხრეთისაკენ. ხალხების უმეტესობა ქედის გადაღმა ცხოვრობს; ასე,
მაგ.: სოფელ ბელაქანის პირდაპირ – ჭურბუთები, სოფელ კატეხის იქითა
მხარეს – კაზერუხები, ქარს იქით – კალატი, სოფელ მუხახის საპირდა-
პიროდ – მიშლოში; დაბოლოს, ჯინიხის იქით მხარეს – კუსურები; აღმო-
სავლეთისკენ მათ სამფლობელოს მდინარე ყაფუჩაი ჰყოფს ელისუს სულტ-
ნისაგან; სამხრეთით კი მათ საზღვარს ქმნის ალაზანი.

მთელი ეს ქვეყანა, რომელიც ცნობილია ქარის სახელით, როგორც
ზემოთ აღინიშნა, ეკუთვნის ხუთ თემს (საზოგადოებას), რომელთაც ყვე-
ლას თანაბარი უფლებები აქვთ. მაგრამ ქარის თემი დანარჩენებზე უფრო

* ომარ ხანი გარდაიცვალა მოგვიანებით დარდისა და კეჰნისაგან, რუსებმა იორზე
რომ დაამარცხეს. დამარხულია ამ ომში მოკლული მამაცი გენერალ-მაიორის
გულოაკოვის გვერდით.

¹ ომარი გარდაიცვალა 1801 წელს. გულოაკოვი კი მოკლეს ქარელთა აჯან-
ყებისას 1804 წელს.

ციციანოვის მმართველობის წლებია 1802-06 წწ.

ძლიერი და მდიდარია. მეორეა ბელაქანი, მესამე თალა, მეოთხე მუხახი და მეხუთე – ჯინიხი.

1) ქარის თემს ეკუთვნის 20 სოფელი, რომლებიც გადასახადს იხდიან; ქარის სოფლები ზაქათალა და გოგამი ერთ სოფელს ქმნიან და ითვლიან 1260 კომლს. ამას გარდა ქარს ეკუთვნის: ჩობანგოლი – 30 სახლით, კეიპური – 50 სახლით, ალიაბადი – 360 სახლით, პატარა ლოიჯი – 60 სახლით, დიდი ლოიჯი – 15 სახლით, ძაგანი – 60 სახლით, ყარაფალდური – 30 სახლით, ტოსმალო – 60 სახლით, ბაბალო – 8 სახლით, ყორაღაი – 30 სახლით, აღბულო – 360 სახლით, ლალოლო – 8 სახლით, ბოიამათლუ – 8 სახლით, კინდერგალო – 30 სახლით, პადარა – 30 სახლით, მესკული – 200 სახლით, ვერხუანი – 160 სახლით, კურდემური – 20 სახლით, ენგიანი – 30 სახლით, ბოგლურნო – 20 სახლით; სულ – 1861 სახლი.

ქარის თემს ეკუთვნიან ასევე ტანაჯინის სოფლებიც.

2) ბელაქანის თემი შეიცავს სოფლებს: ბელაქანი, ნაბლოვანი, ჭანდრის ხევი – ერთად აღებული – 800 კომლით. ესენი ქმნიან ერთ თემს და სხვებისგან განსხვავებით არ ჰყავთ დამორჩილებული სოფლები.

3) თალას თემში შედიან თალა და კარგილუ. ეს ორივე ერთ სოფელს ქმნიან და ჰყავთ 800 კომლი. მათ გარდა არის: მუნგალო – 300 სახლით, პალდარო – 140 სახლით, კანდახი 140 სახლით, კაპანახჩი – 30 სახლით; სულ – 610 სახლი.

4) მუხახის თემი, რომელშიც 800 სახლია, შემდეგ სოფლებს მოიცავს: ბაზარი – 30 სახლით, ჭერდახი – 200 სახლით; სულ 230 სახლი.

5) ჯინიხის თემი. თვით ეს სოფელი 800 კომლს ითვლის; ამას გარდა მათვე ეკუთვნიან სოფლები: ლალაფაშა 30 სახლით, შიდულა – 40 სახლით, მანსანი – 20 სახლით; სულ – 90 სახლი.

სოფლები, რომლებიც არავის ეკუთვნიან და არც თვითონ ჰყავთ დამორჩილებული არავინ, ესენია: კატეხი – 300 სახლით, ყარაღაჯი – 50 სახლით, მანეხი – 300 სახლით, კოპიდარა – 30 სახლით, ჭინჭიბახი – 20 სახლით, ალიაშარი – 40 სახლით, ჟაპინჭო – 40 სახლით, მემრეხი – 140 სახლით, კუსური – 10 სახლით; სულ – 930 კომლი.

ეს თავისუფალი სოფლები გაჭირვების დროს ერთ-ერთ ახლომდებარე სოფელს ეკედლებიან და მასთან ერთად იყოფენ ხაზინის შემოსავალ-

გასავალს. ასე მაგალითად, პირველი ოთხი სოფელი ქარს ეკედლება, შემდგომი ოთხი მუხახს, ხოლო სოფელი კუსური – თალას თემს.

ასეთი იყო ქარისა და ბელაქანის ლეკებისა და მათი მრავალრიცხოვანი სოფლების მდგომარეობა იმ წელს, როცა მე კახეთში ვიმოგზაურე. მათი თანამედროვე ვითარება ბევრად გამსახვებელია და იძლევა საუკეთესო იმედს, რომ ეს მოუსვენარი სამფლობელოები როგორც ასეთები, ერთხელაც საესეებით გაუქმდებიან და ჩადგებიან მშვიდობისმოყვარე ხალხთა რიგებში, რომლებიც ენეიან ზენა-თესვას, მესაქონლეობასა და ვაჭრობას.

მათს თანამედროვე მდგომარეობას რომ შევხვით, საჭიროა წინასწარ კიდევ რამოდენიმე სიტყვის თქმა.

თურქები და სპარსელები, რომლებიც ოდითგანვე ეწინააღმდეგებოდნენ რუსეთის მხარე დალას კავკასიაში, გაბუდებით ცდილობდნენ აეშედრებინათ მთის ხალხები მათ წინააღმდეგ, ამარაგებდნენ მათ ფულით, იარაღითა და ყველა საშუალებით, რაც ომისთვის იყო საჭირო. მათგან მაღალ ფასებში ყიდულობდნენ ტყვეებს და ამ გზით მათში აქცებდნენ ყაზალობისადმი მიდრეკილებას. ამჟამად ეს ველური მთის ხალხები თურქებსა და სპარსელებს ჩამოცილდნენ, დაკარგეს ყოველივე მხარდაჭერა და ამიტომ თავისი ბედისა და კეთილდღეობის ძიება დაიწყეს რუსული მმართველობის დიდბუნებოვნებაში.

უნინ, თურქებისა და სპარსელებისგან გათამამებული, ორი მხრიდან ესხმოდნენ თავს საქართველოს – ალაზნის მხრიდან, ან ახალციხიდან. პირველ შემთხვევაში ისინი გადმოდიოდნენ მდინარეზე, გაუვლიდნენ სიღნაღს, მაღული გზებით ივრის ხეობის ხეებით ქართლში ჩადიოდნენ და ქმნიდნენ მუდმივ დიდ საფრთხეს სამხედრო გზაზე დუშეთიდან მცხეთამდე, ტფილისის სიახლოვეს. მეორე შემთხვევაში კი, ასევე ფარული გზებით იჭრებოდნენ ალაზნის ველზე მტკვრამდე, აღწევდნენ ელიზავეტპოლის პროვინციასა და ერევნის სახანოს, შემდეგ ჭუმრისა და ყარსის გავლით ჩადიოდნენ ახალციხეში. ამ გზაზე ისინი ხშირად ესხმოდნენ თავს სომხთსა და ქართლს.

ახალციხის საფაშოს მამაცი და მებრძოლი ბუნების თურქული მოსახლეობა ოდითგან თავისუფლების მოყვარეობით გამოირჩეოდა.¹ ამიტომ, ამ მოუსვენარ ხალხზე თავისი უფლებები რომ შეენარჩუნებინათ, ფაშები

¹ ამათში ქართველები ივლისებთან.

იძულებული იყვნენ თავისთან ჰყოლოდათ ლეკთა დაქირავებული რაზმები. ჯერ კიდევ ამ საუკუნის დასაწყისში ახალციხის მცხოვრებლებმა მანამ არ შეუშვეს ქალაქში სულტნისგან მათთან გაგზავნილი ფენჯეფ ფაშა, სანამ მან ხელი არ მოაწერა მათ მიერ წარდგენილ მოთხოვნებს.

როცა მალე თავადმა ციციანოვმა სასტიკად დამარცხებული ქარელი და ბელაქელი ლეკები რუსეთს დაუმორჩილა, ექვსმა უმთავრესმა სოფელმა მისცა მძევლები და იკისრა ყოველწლიური გადასახადი 220 ფუთი აბრეშუმის სახით, რაც მათი ვაჭრობის მთავარი საგანია. ამავე ხანებში თავადმა ციციანოვმა დაიყოლია ახალციხის ფაშა, რომ გაეშვა მასთან სამსახურში მყოფი 600 ლეკი. ისინი საქართველოს გავლით დაბრუნდნენ დაღესტანში, მაგრამ ამით დიდი ხნით არ დამყარებულა საქართველოში სიმშვიდე და უსაფრთხოება.

ლეკებმა მალე კვლავ დაიწყეს კახეთისა და ქართლის რბევა, ძველებურად დიდ ჯგუფებად იჭრებოდნენ სხვადასხვა გზებით ახალციხემდე, ხოლო თურქებთან შეთანხმებით აწუხებდნენ ჩვენ საზღვრებს.

1825 წელს ისინი აუჯანყდნენ რუსებს. ეს აჯანყება იყო სპარსეთთან ომის წინამორბედი; ომისა, რომელიც მოგვიანებით რუსეთისთვის ასე ბედნიერად დასრულდა.¹ მათი მორჩილება ყოველთვის საორჭოფო იყო; ისინი სათანადოდ არ იხდიდნენ გადასახადს; ჰპირდებოდნენ ბევრს, ასრულებდნენ კი ცოტას. როცა ღალატს განიზრახავდნენ, იყენებდნენ ახალციხელ თურქებს, რათა უშორეს საზღვრებზე რუსები გამუდმებულ დაძაბულობაში ჰყოლოდათ.

მაგრამ უცბად საქმე სხვანაირად შემოტრიალდა. თურქეთის ომში² 1828 წელს ახალციხე დაეცა და ლეკებს წაერთვათ უკანასკნელი იმედი. მაშინ ქარელებმა და ბელაქელებმა ერთხმად გადანყვიტეს დამორჩილებოდნენ რუსეთს და ჩვენი ხელისუფლების ყველა სამართლიანი მოთხოვნა შეესრულებინათ. ისინი მიიზიდეს ხელისუფლების დიდბუნებოვანი შემწყნარებლობითა და სამართლიანობით; ასევე ექცეოდა მათ კახეთში მეთაურად მყოფი პოლკოვნიკი რაევსკი. ქარელებმა აღუთქვეს ყველა ჩვენი ტყვეების განთავისუფლება, რომლებიც მათთან კავშირში მყოფმა ლეკებმა მოიტაცეს კახეთისა და შაქის მომიჯნავე პროვინციებიდან. აგრეთვე

¹ 1826-28 წლების რუსეთ-ირანის ომი, დამთავრდა თურქმანჩაის ზავით.

² 1828-29 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი, დასრულდა ადრიანოპოლის ზავით.

პირობა დადეს ფულთი აენაზღაურებინათ მოპარული ნივთები და სანინ-დრად დიდი რაოდენობის თანხა გაიღეს. ეს ნებაყოფლობითი წინადადებები მათ რუსეთის მთავრობის მხრივ რაიმე ძალდატანების გარეშე ძალზე ზუსტად შესარულეს. ფულის ყოველი მიტანა მათ კეთილგონიერებაზე იყო მინდობილი. მათი ბელადების კრება, რომელსაც ჯამათი ჰქვია, თავის განსაკუთრებულ პატივს ხედავდა ამ პირობების ზუსტად შესრულებაში.

მაგრამ ამით არ დასრულებულა ქარელებისა და ბელაქნელების სრული დამორჩილება. მათსა და დალესტანს შორის ცხოვრობს კიდევ ორი თავისუფალი ლეკური თემი, სახელდობრ, უპადალისა და ანცლოსლინის, რომელთაც არ სურდათ ეცნოთ რუსეთისადმი დამოკიდებულება. უფრო მეტიც, ამ მხარეში ცნობილ ყაჩაღს (ბელადს) პარიდას მაჰმედს ემორჩილებოდნენ და საქართველოში წარმოებული ყაჩაღობის მთავარი მიზეზი იყვნენ. დალესტანის თითქმის მთელი ყაჩაღური ბრბოები შევიდნენ მაჰმედის მფარველობაში. ქარელმა და ბელაქნელმა ლეკებმა აიძულეს ველური ყაჩაღების ეს მოუსვენარი მოთავე დამორჩილებოდა რუსულ უმაღლეს ხელისუფლებას და თავისი ხალხის ბედნიერება და სიკეთე ეძებნა მშვიდ, საქმიან ცხოვრებაში.

1829 წლის 13 დეკემბერს ეს ყაჩაღი ლეკი თავისი ხალხით შევიდა რუსეთის მფარველობაში, დასდო ერთგულების ფიცი და აღუთქვა, რომ თვითონაც და მისი ხალხიც მუდმივ მშვიდობაში იცხოვრებდა, პატიოსნად ემსახურებოდა ხელმწიფეს, არც აშკარად, არც მალულად თავს არ დაესხმოდა რუსეთის ქვეშევრდომებს და ასევე თავის სამფლობელოზე არ გაატარებდა არც ერთ მძარცველს.

ამგვარად, რუსული ხელისუფლების მფარველობაში შევიდა უპადალელთა 10 და ანცლოსლინელთა 6 სოფელი: გვედიში - 60 სახლი, ოჩოკი - 15 სახლი, ცმაილი - 10 სახლი, იცული - 15 სახლი, კანალი - 20 სახლი, ოლოკოლო - 30 სახლი, ტლიევი - 40 სახლი, ნუჰუკოლო - 8 სახლი, კუნცერი - 5 სახლი, კუჰკი - 22 სახლი; ხარა-აბი - 60 სახლი, უკალი - 70 სახლი, ხილიუკი - 20 სახლი, ნადარი - 60 სახლი, გამარი - 50 სახლი, ბარნოვი - 30 სახლი; სულ: 535 სახლი.

პირველი ათი სოფელი ეკუთვნის უპადალის, ბოლო 6 კი ანცლოსლინის თემებს.

ქარელი და ბელაქნელი ლეკების კრებამ (ჯამათი) გადადგა ნაბიჯი მოენესრიგებინა ურთიერთმოთხოვნები და თავისი ხალხიდან წარმოაჩინა

ბევრი ისეთი, ვისაც ბრალი ედებოდა ქურდობაში, ყაჩალობაში და მკვლელობაში და მაშინვე უღმობლად დასაჯა თავიანთი ძველი წესის მიხედვით. ეს სასჯელი შემდეგში მდგომარეობდა: დამნაშავის სახლს წვავენ, ბაღს უჩეხენ და თვით მას თემიდან აძევებენ.

მთის ხალხებმა წერილით მიმართეს კავკასიის პროვინციების მაშინდელ მთავარმართებელს გრაფ პასკევიჩ-ერევნელს, რაც მათ კარგად ახასიათებთ; ამიტომ მე აქ ამ მიმართვის თარგმანს მოვიყვან:

„თქვენო ბრწყინვალეზ, ჩვენ ვიყავით შავები და გადავწყვიტეთ გათეთრება. ჩვენ შევასრულეთ ყველა მოთხოვნა, რაც წავიყენეს; დავაბრუნეთ მთელი პირუტყვი, რაც ყაჩაღებს დაეჭირათ; გავგზავნეთ სხვები, რათა შეესყიდათ იმ ხალხისათვის, ვისაც მათ მოჰარეს; ჩვენი მორჩილების ნიშნად და სანინდრად პოლკოვნიკ რაევსკის მათ დაბრუნებამდე თითო შირვანელში მივეცით 200 ვერცხლის მანეთი. მაგრამ, თქვენო ბრწყინვალეზ, ჩვენი მორჩილება რომ მეტად დავამტკიცოთ, პოლკოვნიკ რაევსკის გადავცით ყაჩაღთა ბელადები, გავყარეთ ისინი თემებიდან, დაუწვნივით სახლები და გავუჩრებთ ბაღები, რათა მომავლისათვის აღმოიფხვრას ყოველგვარი ყაჩაღობა. მტკიცედ დავადგინეთ, რომ ის თემი, რომელიც ან მიიღებს, ან თავისთან დამალავს სხვა თემიდან გაძევებულ ყაჩაღს, გადაიხდის ჯარიმას 1000 ვერცხლის მანეთს. მოგვაპყარით, თქვენო ბრწყინვალეზ, თქვენი მონაყლე მზერა“.

ისინი ყოველნაირად ცდილობდნენ თავი ეჩვენებინათ რუსეთის ერთგულად და ნებასაც კი ითხოვდნენ, რომ თურქეთთან ომში რუსეთის მხარეზე მიეღოთ მონაწილეობა (1829 წ.). ასე გამოიყვანეს ბრძოლის ველზე ჭარელმა და ბელაქნელმა ლეკებმა 150 კაცი¹ დამხმარედ. ეს დახმარება, მართალია, არაა მნიშვნელოვანი, მაგრამ მაინც გულითად განწყობასა და ჭეშმარიტ ერთგულებას მონიშნავს, რაც მომავლისათვის მით უფრო მეტის აღმთქმელია და საბოლოოდ გულისხმობს მრავალი საუკუნის მანძილზე არსებული საშიში ევლური სამეფლობელოს სრული გაქრობის შესაძლებლობას.

¹ ასევე საუკეთესო მხრით წარმოაჩინეს მაშინ თავი გურულებმა: მათ გამოიყვანეს მილიცია, რომელიც მამაცურად ებრძოდა თურქებს. ეს მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ ისინი თავისი მბრძანებლის (დედოფლის) მაგალითზე ერთი ნლით ადრე თურქთა მხარეზე იყვნენ და ბევრი მათგანი ფოთის დაცვისას რუსებს ებრძოდა. ასევე ტფილისშიც ნებაყოფლობით გამოჰყო ქართული მილიცია - 1500 კაცი, სრულად შეიარაღებული და ნითელ აზიურ ფორმაში.

გრაფმა პასკევიჩმა მოგვიანებით თვით უთავა ამ მთის ხალხთა წინა-აღმდეგ ექსპედიციას; რაზმები 1830 წლის 24 თებერვალს იყვნენ სტეფან-წმინდასთან (მონასტერი, რომელიც მე ზემოთ ვახსენე); მდ. ალაზნის ახლოს შეიკრიბნენ და იქიდან გადავიდნენ მათ ქვეყანაში. 28 თებერვალს ამ ექსპედიციის მიზანი საესკებით შესრულებულ იქნა ყოველგვარი ორმხრივი სისხლისღვრის გარეშე. პასკევიჩმა არ დაუტოვა მათ დრო რაიმე წინააღმდეგობაზე საფიქრებლად. ამას მაიღნია სათანადო ღონისძიებებით, რომლებიც სრულად ითვალისწინებდნენ თემების მდებარეობას, ურთიერთდამოკიდებულებას და მათ კავშირს მთის იქით მცხოვრებ ლეკებთან. ასევე უსწრაფესად შეიყვანა რაზმები მათ უმდიდრეს და ყველაზე ხალხმრავალ სოფლებში. იმპერატორის სახელით მათთვის მიცემული ამ-ნისტიის შემდეგ ჩვენმა რაზმებმა დაიკავეს მათი დედაქალაქი ჭარი, ისევე როგორც მათი მიუვალი თავშესაფარი ზაქათალა, რომელიც ძვეს ღრმა ხეში ციცაბო კლდეებს შორის, ცოტა მაღლა, ვიდრე ის სოფელი, რომელსაც ის ემიჯნება.

მთელი ამ ლეკური ხალხების ბელადები შეიკრიბნენ და თემთა კავშირი გაუქმებულად გამოაცხადეს. ამის სანაცვლოდ რუს მოხელეთაგან დროულად შეიქმნა მთავრობა, რომელშიც მოსახლეობის უნარჩინებულისი ბელადებიც შევიდნენ. მათ მეთაურად დაინიშნა გენერალ-მაიორი თავადი ბეკოვიჩ-ჩერკასკი. აქ პასკევიჩმა აირჩია მოხერხებული ადგილი ციხის ასაგებად, დაუტოვა თავად ბეკოვიჩს საკმაო რაოდენობის ჯარი ახალი წესრიგის დასაცავად და ტფილისში დაბრუნდა, საიდანაც მან დარჩენილი რაზმები საქართველოში არსებულ მათ ყოფილ ბინებში გაუშვა.

ძველი ხელისუფლების გაუქმება ამ ველურ ქვეყანაში, სადაც 16000 ოჯახი ცხოვრობს, იმედია, კავკასიის ამ ნაწილში, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გამოიწვევს ვაჭრობის ახალ აყვავებას. ამიერიდან სავაჭრო ურთიერთობა ტფილისიდან ნუხისა და შირვანის პროვინციებთან, რასაც აქამდე ხელს უშლიდა მთის ხალხების განუწყვეტელი თავდასხმები, ამჟამად მთლად უხიფათოა. ყანებისა და ვენახების დამუშავებაც ახალი ძალით გაიშლება კახეთში. ასევე შესაძლებელი იქნება მტკვრის ქვედა ნაპირები ხეტყით მომარაგდეს (რისი დიდი ნაკლებობაც იყო აქ). ნაყოფიერი პროვინცია ჭარი, რომელსაც თავის ვრცელ მდებარეობაზე ძალზე მრავალრიცხოვანი ცხენის ჯოგები და რქოსანი პირუტყვი ჰყავს და საუკეთესო მებარეუმეობას

ენევა, თავისუფალი ვაჭრობის შედეგად და კანონის დაცვის ქვეშ მალე შეიძლება თავისი მდგომარეობა-კეთილდღეობა გაიუმჯობესოს.

ამ ახლად შეძენილი პროვინციის – ქარის აღმოსავლეთ საზღვარს შეადგენს პატარა სამფლობელო ელისუს სულტნისა, რომელიც ალაზნის ნაპირიდან ვიწრო ზოლად მიემართება რუტულიდან ჩრდილოეთით მთებამდე. იგი ძვეს ქარსა და შაქის პროვინციებს შორის, ითვლის 3000 ოჯახს და საკმაოდ ნაყოფიერია. სულთანნი უკვე მრავალი წელია რაც ნებაყოფლობით დამორჩილდა რუსეთს, უხდის ყოველწლიურად მცირე ხარკს და ასევე ყოველწლიურად იღებს რუსეთის მხრივ საჩუქრებს ბენეფიციის, მშვენიერი ხმლებისა და ა. შ. სახით, რათა ის მუდამ მეგობრულ ურთიერთობაში იყოს რუსეთთან. სახელი ელისუსი, ანუ, უფრო სწორად, ულუსუ, მას მიღებული აქვს თავისი სამფლობელოს მთავარი სოფლიდან; ულუ-სუ თურქულად ნიშნავს ბევრ (დიდ – გ. გ.) წყალს. ახლანდელი სულთანნი, რომელსაც აქვს რამდენიმე მალალი რუსული ორდენი, უნდა იყოს გონიერი და გულკეთილი კაცი. მას ძალზე კარგად ესმის, რომ მართო არაფერი შეუძლია ილონოს რუსეთის სანინაალმდეგო. რუსეთს მისი ერთგულებით სარგებელი აქვს, რადგან საზღვარზე და მის ქვეყანაში არ სჭირდება ჯარის ყოლა, ხოლო გზა ნუხისკენ, რომელიც მის ქვეყანაზე გადის, იმდენად თავისუფალია და უსაფრთხო, რომ ცალკეულ პიროვნებასაც კი შეუძლია ყოველგვარი ამალის გარეშე ყარაღაჯიდან ნუხაში უშიშრად მგზავრობა. რეზიდენცია სულთანს აქვს კაკში, მთის სოფელში. ის მთის მდინარეზე ძვეს, ხოლო სახლების რაოდენობა უცნობია; თუმცა ის არ არის ყველაზე დიდი. სხვა სოფლები, როგორიცაა კურატანი – 400 სახლით, ალბალო ასევე 400 სახლით, ამურჯანი, სასკანი არც თუ ბევრად პატარებია. სოფელი ყიფჩაყი მხოლოდ 150 სახლს შეიცავს. მხარეს რწყავენ ბევრი პატარა მდინარეები, როგორც მაგალითად, კირმიხი, კოვრა და ა.შ. ამდენად ის ძალზე ნაყოფიერია.

19 ივნისს დილით ადრე გავედი მეფის წყაროებიდან. თავდაპირველად გადავიარე რამდენიმე მალლობი, რომლებსაც ჰქმნიან გომბორის კირიანი მთები. ჰაერი აქ ძალზე სასიამოვნოა და მაცოცხლებელი. შემდეგ დავეშვი ვრცელ თვალუნვდენ ვაკეზე, სადაც ხეს ვერ დაინახავს კაცი, მაგრამ სადაც საკმაოდ მდიდარი, ნაყოფიერი ყანები და მდელოებია.

ზაფხულობით სიცხე აქ ისე დიდია, რომ ძნელია მისი ატანა. უწინ კაზაკთა პოსტები აქ იყო, რადგან გზა სილნალიდან ტფილისისაკენ ამ

სტეპზე გავლით უფრო სწორია და მოკლე, ვიდრე თელავზე გავლით. ყოველ წელს კაზაკთა გარცეული რიცხვი კვდებოდა. თვით ადგილობრივებიც, რომლებიც საფოსტო ცხენებს იძლეოდნენ, ჯანმრთელად ვერ ძლებდნენ. ამას ყოველივეს უფრო აძლიერებდა ის, რომ ამ მიდამოში წყალი ცოტაა. ბოლოს აღარ მოიძებნა მეტი ქართველი, რომელიც სადგურებს ხელს მოკიდებდა და ამიტომ იძულებული გახდნენ ეს გზა მიეტოვებინათ და ახალი გაეყვანათ გომბორის მთაზე, სადაც წლის ყოველ დროს ძაღზე სასიამოვნო ჰაერია.

ცალკეული ქართული სოფლები გზის მოშორებითაა რამდენიმე ვერსის მანძილზე მთისკენ, რომელიც სულ უფრო მაღლდება; აქ უფრო გრილა და ჯანსაღია ჰაერი. ასევე ყველგანაა წყაროს წყლები.

მე ჯერ გავიარე თათრული სოფლები, რომლებიც გზაზე მდებარეობენ, ხოლო სხვები დავინახე მოშორებით გზისგან მარჯვნივ ქედის კალთაზე. ბოლოს ჩავუარე რამდენიმე ქართულ სოფელს, რომელთა შორის მანავი ყველაზე დიდი იყო. თუმცა ესეც გზიდან რამდენიმე ვერსით იყო დაშორებული. აქედან კიდევ ექვსი ვერსის შემდეგ მივედი კაკაბეთში, გზიდან მარჯვნივ მდებარე მეორე ქართულ სოფელში, რომელიც ძაღზე ლამაზადაა შეფენილი მთის კალთას და ლამის სადგომად შეიძლება გამომეყენებინა, რადგან აქ ძველ საფოსტო შარაზე 40 ვერსის მანძილზე მარიენფელდის კოლონიამდე არსად არ იყო ქოხი. ამ სამოსახლოს მდებარეობა ერთ-ერთი ულამაზესია, რაც კი მე აქ ვნახე. ნიავე, რომელიც აქ უბერავს, განსაკუთრებით სასიამოვნო იყო და მაცოცხლებელი. ჩემს წინ ქვევით მთიდან დავინახე ვრცელი ველი, რომელიც ზაფხულობით, როგორც დაუსახლებელი სტეპი, მთლად მიტოვებულია და უდაბური. სულ სამი კვირის წინ ამ სოფლიდან ყარაღაჯში და იქიდან ალაშანზე სამუშაოდ წასული ოთხი ქართველი მოიბრუნეს. ლეკებმა ისინი თავისი კამეჩებთანად წაიყვანეს. მაგრამ რამდენიმე დღეში მათ შეძლეს განთავისუფლება როცა ყაჩაღებს ეძინათ და დარაჯი არ დაეყენებინათ. ისინი ბედნიერად გამოიპარნენ ყარაღაჯში, ხოლო იქიდან რამდენიმე დღეში ამ სოფელში.

ქართველებს, როგორც წესი, უფრო ძვირს უხდიან, ვიდრე რუს ჯარისკაცებს, როცა მათ ლეკების ტყვეობიდან ათავისუფლებენ, რადგან ისინი მინდვრის სამუშაოებისათვის იმ მხარეებში უფრო გამოსადეგნი არიან.

ამ სოფლის სახლები მეტწილად მიწურებია ბრტყელი სახურავებით; მხოლოდ ზოგიერთია კირვით ნაშენი და ჩალის სახურავით დახურული. ბევრი ენევიან აბრეშუმის მოყვანას. ასე მისდევდნენ აბრეშუმის ჭიის მოშენებას იმ სახლში, სადაც მე გავათიე. ჭიებს უკვე მიეღწიათ თავისი სრული ზომისათვის და ასობით იწვნენ ერთმანეთის გვერდით თუთის ხის ტოტებზე, რომლის ახალგაზრდა ფოთლებსაც ღრღნიდნენ. მოსახლეობა თითქმის ყველგან აშენებს ამ ჭიებს. კვერცხს ისინი თბილ ადგილას ადებინებენ, რათა შეაშადონ სათანადოდ განსავითარებლად და მხოლოდ გრილ დღეებში, როცა შეიძლება რომ კვერცხს ევნოს, ქალები მათ გულზე იხუტებენ, მაგრამ არა მუდმივად, არამედ მხოლოდ რამდენიმე დღე. ჭიები უკვე ორი კვირისანი იყვნენ და კიდევ ამდენს საჭიროებდნენ, რომ ზრდა დაესრულებინათ და გარდაქმნილიყვნენ.

სოფელი ეკლესიას ეკუთვნის და შეიცავს 80 სახლს.

მეორე დღეს, 20 ივნისს, ეს მთა კვლავ ჩავიარე და 3 ვერსის შემდეგ გავუარე ციხეს, რომელიც თუმცა პატარაა, მაგრამ საკმაოდ კარგად შენახული იყო და იცავდა სტეპში მდებარე სოფელს.

აქედან იყო ერთფეროვანი სწორი გზა, რომელმაც ვაკით, მშვენიერ ყანებზე გავლით იორამდე მიმიყვანა; მანამდე კი ერთი-ორი ამომშრალი მდინარე შემხვდა. იორი აქ გაყოფილია, როგორც მუხრავანის პოსტთან. მე ერთხელ მომიწია მასში გასვლა, მაგრამ მისი ქვიანი კალაპოტი არ იყო ძალიან ღრმა.

იორიდან რამდენიმე ვერსზე გზა ხელახლა აღმართს შეუყვება და საკმაოდ მანძილი გავიარე, სანამ ამ მთაზე ავედი. ეს მთაგრეხილი ფშავიდან, კაკასიონის აქეთა ფერდიდან იწყება, მოაყვება იორის მარჯვენა ნაპირს ალაზანთან მის შერთებადღე სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით და მთელ კახეთს სერავს. აქ იყოფიან უბადარისა და ყარაგიოზის (ან ყარაიის) სტეპები. ეს უკანასკნელი მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და იორის მარჯვნივ უწინდელ საფოსტო შარამდე ვრცელდება. მას იმიტომ ჰქვია ყარაგიოზი, ე. ი. შავი თვალი (თურქულ-თათრულად), რომ მისი შავი ნიადაგი ზამთრობით საუკეთესო საკვებს იძლევა. თოვლი აქ იშვიათად რჩება სამ დღეზე მეტხანს. აქეთ მაშინვე მოემართებიან თათრების მრავალი ურდოები მტკვრის გადაღმა მდებარე მხარეებიდან და აქაურობას აქცევენ თავისი ფარების საზამთრო სადგომებად. ზაფხულობით კი პირიქით; აუტანელი სიცხისა და გაზაფხულის წყლებისგან წარმოქმნილი ჭაობების

გამო აღარ მოდიან და აქურობა მიტოვებულია. ახსენებენ აგრეთვე ბევრ მხამიან გველს, რომლებიც მე პირადად ვერ ვნახე.

ამ ქედის იქითა მხარეს, ვრცელ სტეპში პირველად მივედი თათრულ სოფელ სართიჭალაში და მის მოსაზღვრე გერმანულ კოლონია მარიენფელდში.

ჭუჭყის მოყვარული, ღარიბი თათრების სახლები ძალზე გამოირჩევიან გერმანული კოლონისტების ლამაზი (კოჰნია) სუფთა სახლებიდან, რომელთაც თავისი საქმიანობით უკვე გარკვეული ჭონება მოიპოვეს და საკმაოდ კარგ პირობებში არიან. მათ ჰყავთ მრავალი პირუტყვი, აქვთ მშვენიერი ყანები. მხოლოდ მათთვის ძალზე საზარალოა ამდენი მწვანელების არსებობა, რომელთაც მღვდლობის არაფერი იციან. ისინი თავიანთი წრიდან არჩეულ გლეხს ანდობენ თავიანთ სულის ვარამს, მაშინ როცა მეორე ჯგუფი ამათ წინააღმდეგ გამოდის და სამოქალაქო გუბერნატორს მათზე ჩივილით გაუთავებლად აწუხებენ. ანდა გამოდიან თავისი მამასახლისის წინააღმდეგ, როგორც სულ ახლახანს ჩაიდინეს გლეხებმა აქედან არცთუ შორს მდებარე კოლონია პეტერსდორფში. ისინი გადაჭრით მოითხოვენ, რომ გუბერნატორს გადაეყენებინა ეს წესიერი, ძალზე საქმიანი კაცი, რადგან მან უნესო ხალხში ცოტა მკაცრი წესრიგი დაამყარა.

მარიენფელდის კოლონიაში ვიქირავე გერმანული ეტლი სამი ცხენით და იაფად გავემართე ტფილისისაკენ, რომელიც აქედან 40 ვერსზე მდებარეობდა. სტეპში აუტანელი პაპანაქება იდგა. გზა ძალზე ერთფეროვანი იყო; ირგვლივ ყველგან ეყარა კირქვის პატარა ქვები. იშვიათად ავდიოდით მცირე ამაღლებებზე, რომლიდან დაშვებაც ცოტა ძნელი იყო მათი საკმაოდ ციცაბო დაქანებულობის გამო. შუა გზაზე მივედით პატარა მდინარესთან, რომელშიც მხოლოდ ცოტა წყალი იყო. აქედან კი ორ საათში კეთილად დავბრუნდი ტფილისში.

კახეთში მგზავრობის შემდეგ ჩემი ნადავლი ძალზე დიდი იყო; მე ის სხვა ადგილას* წარმოვადგინე დანერვილებით. აქ კი მხოლოდ ზოგიერთ მცენარეს შევეხები, რომლებიც იშვიათობას წარმოადგენენ, მაგრამ კახეთში საკმაოდ ხშირად გვხვდება. ასეთებია: შზა, პრასა, ყვითელი ტუტტი, ალისოუმი, ფრინტა, ირაგა, გლერძი, *Macrocephalus W.*, ჟუნერუკო, ქინძარა, მაჩიტა, *Ruthenica MB.*, ნარშავი, საკმელი, კნიდიუმი, კუნელი,

* იხ. მეორე რეული ჩემი კასპიის კავ. მცენარეული, ლაიფციგი, 1835.

სოსანი, ზაფრანა, მიხაკი, ქუდუნა, ლურჯი ნარი, ეკლიდოუმი, რძიანა, ლინა, ენდრონიკა, ბერულა, წიწნაყლა, პაბლიცია, ხარნუყა, უსუპი, ზამბაზი, *Lagoseris nemsuensis* MB., შროშანი, ცხრატყავა, ხახვთესლა, ფოლორცის ბალახი, იონჯა, მრგვალი იონჯა, ონოსმა, ძაღლნიორა, კელაპტარა, ცერცველა, ოქსიტროპი, ყაყაჩო, პირიმზე, მრავალძარღვა, ტყვიამაღასა, ფურისულა, პუშკინია, წითელი გვირილა, მუხა, ცრუყაცია, ბაია, *Saliy Wilhelmsianna* MB., სალბი, ფოლიო, კლდისდუმა, საყვითლო, ქართული ქოთანა, დედაფუტკარა, ბეგქონდარა, სამყურა, ულუმბო, ტრინია, *Hernigii* MB., ველუცია, ია, ცერცველა, ზოსიმია და ა. შ.

[*Aethionema Buzbaumii* Dec., *Allium globosum* MB., *Althaea ficifolia* Cab., *Alyssum hirsutum* MB., *parviflorum* Fisch., *Anemone apennina* L., *Anthemis candidissima* W., *Astragalus brachycarpus* MB., *Macrkcephalus* W., *Stella* L., *Biforis radians* MB., *Campanula collina* MB., *Ruthenica* MB., *Carduus irientalis* Adam., *Cistus Fumana* Mill., *Cridium myrrhifolium* MB., *Crateogas eriontal* MB., *Crocus speciosus et biflorus* MB., *Dianthus bicolor* MB., *Draba repens* MB., *Erynglum sceruleum* MB., *Euclidium seriacum* RBr., *Euphorbia glareosa* MB., *Fritillaria tulipifolia* MB., *Galium tenuissimum* MB., *Gnaphalium candidissimum* MB., *Gepsophila elegans* MB., *Eablitxia tamnoides* MB., *Hieracium echiodes* MB., *Hyssopus angustifolius* MB., *Iris caucasica* MB., *ibtrica* Stev., *Lagoseris nemauensis* MB., *Lilium monadelphum* MB., *Lonicera iberica* MB., *Lysimachia verticillata* pall., *Marrubicum cartarinaefolium* Desrouss., *Medicago brachecarpa* fisch., *orbicularis* Desr., *Onismf echiodes* L., *rupestre* MB., *tinorum* MB., *sericeum* MB., *Ornithogalum bulbiferum* Pall., *Orobanche caryoppyllaca* Sm., *Orobus Lacteus* MB., *Oxytropis pilosa* Dec., *Papaver caasicum* MB., *Philipaea ramosa* C. A. Mey., *Plantago saxatilis* MB., *Plumbago lapgthifolia* W., *Primula amosn* MB., *Longifolia* Pall., *Puschkinia scilloides* Adam., *Perethrum roseum* MB., *Queria hispanica* L., *Robinia grandiflora* W., *Ranunculus oxyspermus* MB., *Saliy Wilhelmsianna* MB., *Salvia verbascifolia* MB., *Scabiosa rotata* MB., *Sedum roseum* Stev., *sempervivum* Led., *Sideritis calicanta* MB., *Silent iberica* MB., *saxatilis* MB., *Staches frudiculosa* MB., *Thimus collinus* MB., *Trifolium hanosum* MB., *echinatum* MB., *Trigonella Calliceras* Fisch., *Trinia Hoffmanni* MB., *Hernigii* MB., *Velezia rigida* L., *Veronica peduncularis* MB., *Vicia striata* MB., *Zosimia krientalis* Hoffm და ა. შ.]

საძიებლები

პირთა სახელები

- აბას დიდი სპარსეთის შაჰი (1587-1629),
ააოხრა კახეთი 17, 60, 61, 152, 277,
285`
- აბას-მირზა ირანის ჯარების სარდალი
რუსეთთან ომებში, სურდა რუსეთის
განდევნა ამიერკავკასიიდან 289
- ადარნასე I აშოტ დიდის ძე, ბაგრატიონ-
თა კლარჯეთის შტოს მამამთავარი
(გარდ. დაახლ. 867-69 წწ.) 64
- ადრიანე რომის იმპერატორი (117-138)
118
- ავენარიუსი პოლკოვნიკი, გაიცნო აიხ-
ვალდმა დას. საქართველოში 133
- აზატ-ხანი ირანის ტახტის მადიებელი,
სამხრეთ შერბაიჯანის მფლობელი,
დაამარცხა ერეკლემ ყირხულასთან
1751 წ. 267
- აზონი, აზო ლეონტი მროველის მიხედვით
ალექსანდრე მაკედონელმა მმართვე-
ლად დატოვა მცხეთაში, მას ებრძოდა
ფარნავაზი 59
- აიხვალდი ელუარდ გერმანელი მეცნიერ-
მოგზაური, ჩვენი ცნობების ავტორი
9-20, 28, 68, 133, 155, 157, 190,
209, 270
- ალექსანდრე დიდი არის ალექსანდრე
მაკედონელი 59, 139
- ალექსანდრე I რუსეთის იმპერატორი
(1801-25) 14, 45, 63, 162, 185, 189
- ალექსანდრე II რუსეთის იმპერატორი
(1855-81) 178
- ალექსანდრე I საქართველოს მეფე, დი-
დად წოდებული (1412-42) 27, 59
- ალექსანდრე II კახეთის მეფე (1574-
1605), გააფორმა რუსეთთან „ფიცის
წიგნი“ და მიიღო მფარველობის დას-
ტურად „წყალობის სიგელი“ 60
- ალექსანდრე გიორგის ძე, იმერეთის მეფე
(1639-60) 61
- ალექსანდრე ერეკლე II-ის ძე, ებრძოდა
რუსეთს მეფის ხელისუფლების აღსად-
გენად 19, 266, 288, 289, 290
- ალექსანდრე აფხაზეთის მთავრის მიხე-
ილ შერვაშიძის უმცროსი ძმა 218
- ალიბეგი ნახურელი, ელისეს სულტანი
285
- ალი ბეი მიხეილ შერვაშიძის ბიძაშვილი,
რუსეთის ერთგული; ემორჩილება აფ-
შაუს მხარე აფხაზეთში 219
- ამილახვარი თავადი, გენერალ-მაიორი.
უნდა იყოს ოთარ რევაზის ძე ამი-
ლახვარი (გარდ. 1827); ზემო ქართ-
ლის სადროშოს სარდალი, ოულონ
ერეკლეს ძის სიმამრი 229, 230
- ანნა საქართველოს მეფის ბაგრატ V-ის
მეუღლე, დაატყვევა თემურ-ლენგმა 27
- ანტონ I კათალიკოსი (1720-88), ერის-
კაცობაში თეიმურაზი, ერეკლე II-ის
ბიძაშვილი, კათალიკოსი 1744 წლიდან
17, 64, 66
- აპიანე ძე. რომელი ისტორიკოსი და სა-
ხელმწიფო მოღვაწე, ტომით ბერძენი
(90-170 წწ.), ეკუთვნის „მითრიდატეს
ომების ისტორია“ 164
- აპოლინიუსი სქოლიასტი, ემბროზა კოლ-
ხთა ეკვიპტურ წარმომავლობას 195.

არიანე ძე. ბერძენი ისტორიკოსი (95-175), მან იმპერატორ ადრიანეს დავალებით მოიარა შვეიცარიის სანაპიროები; ეკუთვნის „მოგზაურობა შვეიცარიის გარშემო“ 12, 118

არსენ ივალთოელი XI-XII სს. ქართველი სასულიერო მოღვაწე, ფილოსოფოსი, მწერალი, ივალთოს აკადემიის პირველი რექტორი 17, 64

არლუნი მონღოლი ყაენი ილხანთა დინასტიიდან, მის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობისთვის თავი მოჰკვეთეს საქართველოს მეფე დემეტრე II-ს 1289 წ. 25

არშაკ(უნ)იანები ქართველ მეფეთა დინასტია ლეონტი მროველის მიხედვით ძე. წ. II ს-დან 59

არჩილი ქართველი მეფე-პოეტი, ვახტანგ V-ის ძე (1647-1713) 61

ასლან ბეი აფხაზეთის მთავრის ქელუმ ბეის ვაჟი, მოკლა მამა 1808 წ. 215, 216, 218

აფხაზოვი თავადი, პოლკოვნიკი (= ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზი), იგერთა 22-ე პოლკის მეთაური მეოცეულებში, გაიწვი აიხვალდმა 139, 168, 169, 170, 172, 173, 175, 176

აქემენიდები სამეფო დინასტია ძე. სპარსეთში VI-VII სს. 118.

ალა-მაჰმად-ხანი სპარსეთის შაჰი, გაანადგურა ტფილისი 1795 წელს 17, 29, 30, 31, 34, 62, 288

ამოტ I დიდი, კურაპალატი (გარდ. 826), ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დინასტიის მამამთავარი, მისი რეზიდენცია იყო არტანუჯი 64

ბაგრატ I კურაპალატი 25

ბაგრატ III გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე (975-1014) 64

ბაგრატ V საქართველოს მეფე (1360-93), ებრძოდა თემურ-ლენგს 27

ბაგრატ ბატონიშვილი გიორგი XI-ის ძე (1776-1841), ებრძოდა ომარ-ხანს კახეთთან 1800 წ. 290

ბაგრატიონები ქართველ მეფეთა დინასტია 24, 25, 28, 31, 59

ბარტენევი, ფონ გადილო ასლი გელათის კარის არაბული წარწერის 157 ბატამ ტყვერი აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შერვაშიძის ბიძა, მას ემორჩილება აფხაზის მხარე, ერთგულია რუსეთის 219

ბაუმისტერი ავტორი „ლეგის“, რომელიც ქართულად თარგმნა კათალიკოსმა ანტონ I-მა 66

ბაჰრამ IV სპარსეთის მეფე IV ს-ის ბოლოს (იგივე უარანი) 23

ბებუთოვი ვ. ო. თავადი, პოლკოვნიკი, იმერეთის მმართველი აიხვალდის ჩამოსვლისას 12, 19, 120, 123, 136, 138, 141, 145, 148, 178, 179, 185

ბეკოვიჩ-ჩერკასკი ქარის მთავრობის მეთაურად დაინიშნა 1830 წ. 299

ბულა გურჯი (= ბულა თურქი), გაანადგურა ტფილისი 853 წ. 25

გაიოზი რექტორი თელავის სემინარიის, ასტრახანის მთავარეპისკოპოსი (1746-1821) 17, 67

გამბა ჯაყ-ფრანსუა, კაპიტანი; ფრანგი კონსული ტფილისში 1820-24 წწ. 12, 15, 121, 145, 156, 157, 191, 194

გიორგი III საქართველოს მეფე 1156-84 წწ. 26, 59

გიორგი VIII ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე (1446-66) 60

გიორგი X ქართლის მეფე 1600-05 წწ. 60

გიორგი XII (= გიორგი XI), ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფე (1798-1800) 12, 29-32, 59, 60, 63, 67, 266, 282, 288, 290.

გიორგი სამეგრელოს მთავრის ლევან დადიანის უფროსი ვაჟი (1814-1902), გაიცნო აიხვალდმა 170, 171, 178

გიორგი კახეთის მეფის ალექსანდრეს ვაჟი (1604-05), აწარმოებდა მოღვაწეობას გოდუნოვთან 61

გიორგი აფხაზეთის მთავარი საფარ ბეი შერვაშიძე, გაქრისტიანების შემდეგ მისი სახელი 215, 216

გიულდენშტედტი გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური, იყო საქართველოში ერეკლე-სოლომონის კარზე 9, 12, 127, 211, 277

გოდუნოვი ბორისი რუსეთის მეფე 1598-1605 წწ. 61

გორჩაკოვი პეტრე დიმიტრის ძე, გენერალ-მაიორი, თავადი, იმერეთის ყოფილი სამოქალაქო და სამხედრო მმართველი ბეზუთოვამდე, ჩაახშო აფხაზთა აჯანყება 1824 წ. 19, 138, 176, 190, 217, 218

გრუბერი კოლევგის მრჩეველი, ტრანსკავკასიის ყველა სკოლის დირექტორი 70

გუდოვიჩი ივანე ვასილის ძე, გრაფი (1741-1820), საქართველოს მთავარმართებელი 1806-09 წწ. 19, 68

გულიაოვი ვასილ სიმონის ძე, გენერალი (1751-1804), დაიმორჩილა ქართველქანი 1803 წ. 19, 288, 292, 293

გურამ ბაგრატიონი (= გურამ კურაპალატი), ქართლის 39-ე მეფე (ლეონტი მროველთან) 24

გურიელი გურიის მმართველი 19, 170, 194, 206

გურიელი მამია სიმონის ძე, გარდ. 1826 წ. 197, 206

დადაევ-მაგარსკი ტფილისური გაზეთის რედაქტორი, დაბადებით ქართველი 64, 71

დადეშქელიანები სვანეთის სამთავროს მმართველი შტო 19

დადიანი სამეგრელოს მთავართა გვარი 19, 170, 186, 188

დადიანი გიორგი სამეგრელოს მთავარი, მან 1779 წ. გადასცა ანაკლია ქელემ ბეის 214

დადიანი გიორგი ლევანის ძე 178, 179, 186

დადიანი გიორგი ლევან დადიანის უმცროსი ძმა, საიმპერატორო გვარადის ლეიტენანტი სანქტ-პეტერბურგში 178

დადიანი გრიგოლ კაციაძის ძე (1770-1804), სამეგრელოს მთავარი 1788 წლიდან, ლევანის მამა 171, 187

დადიანი კაცია ლევან დადიანის პაპა, გრიგოლის მამა 176, 187, 188, 290

დადიანი კონსტანტინე ლევანის ვაჟი 178, 179

დადიანი ლევან III სამეგრელოს მთავარი 1661-1680 წწ. 196

დადიანი ლევან გრიგოლის ძე, სამეგრელოს მთავარი 1811 წლიდან, აიხვალდის მასპინძელი 12, 14, 19, 171-176, 178, 179-184, 185-186, 188-195, 197-199, 201, 218, 222

დადიანი მანუჩარ ლევან დადიანის ბიძა 171

დადიანი ნიკო გიორგის ძე (1780-1834), გენერალ-მაიორი, ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე, ეკუთვნის ნაშრომი „ქართველთა ცხოვრება“ 12, 13, 19, 176, 180, 184, 186

დადიანი ნიკოლოზ კაპიტანი, ლევან დადიანის მრჩეველი, ნათესავი; ესწრებოდა აიხვალდის საუბარს ლევანთან 185, 188

დავით ბიბლოური 231

დავით III (= დავით IV აღმაშენებელი) 25, 59, 63, 64, 152, 153, 154, 155

დავით X ქართლის მეფე 1505-25 წწ. 27

დავით არჩილის ძე, იმერეთის მეფე სოლომონ II, ერეკლე II-ის შვილიშვილი 143

დავითი თეიმურაზ I-ის ძე 61
 დავით ნარინი რუსუდანის ძე, საქართველოს მეფე 60
 დავით ულუ ლაშა გიორგის ძე, საქართველოს მეფე 25, 60
 დარია (დარეჯანი) დედოფალი, ერეკლე II-ის ცოლი, გიორგი XII-ის დედინაცვალ 30, 290
 და(რ)ჩი ვახტანგ გორგასლის ვაჟი, მეფე 24
 დელიუკი ჟან ანდრე, ეკუთენის სტატია ყინულის საცაგებისა და მათი წარმოქმნის შესახებ (1825) 241
 დემეტრე II საქართველოს მეფე (1270-89) 25
 დე ფონტენე ფრანგი მოგზაური, შეხვდა აიხვალდს ანაკლიასთან ჭაობებში 197
 დიმიტრი მამაცი (= დემეტრე I, დავით აღმაშენებლის ვაჟი, საქართველოს მეფე) 25
 დიმიტრი საფარ ბეი შერვაშიძის უფროსი ვაჟი, გაიგზავნა პეტერბურგში პაუბის კორპუსში (გარდ. 1823 წ.) 215, 216
 დიოდორე სიცილიელი ძე. წ. აღ. I ს-ის ბერძენი ისტორიკოსი 195
 დოლოგოვ-საბუროვი პოლკოვნიკი, გომორის არტილერიის ბრიგადის მეთაური, გაიცნო აიხვალდმა 257
 დოსითეოს წერეთელი ქუთათელი მიტროპოლიტი, გაასახლეს რუსეთში 1820 წ. 154
 ეკატერინე II რუსეთის იმპერატორი (1762-96) 31, 62
 ელენე ქართველი პრინცესა, ეკუთენის ქარვასლა ტფილისში 27
 ელისაბედი ერეკლე I-ის ასული, ანტონ კათალიკოსის დედა 64
 ერეკლე I ნაზარ-ალი-ხანი, ქართლის მეფე 1688-1703 წწ. 61, 64
 ერეკლე II ქართლ-კახეთის მეფე 1744-98 წწ. 12, 13, 28, 29, 62-64, 66,

120, 143, 212, 229, 266, 267, 272, 280, 283, 288, 290
 ერმოლოვი ალექსი პეტრეს ძე (1777-1861), საქართველოს მთავარმართებელი (1816-27) აიხვალდის ჩამოსვლის დროს 18, 19, 21, 68, 114, 138, 151, 189, 218, 232, 236, 237, 258
 ეფთვიმი გენათელი მიტროპოლიტი, გაასახლეს რუსეთში 1820 წ. 154
 ეფრემი (= ეფრემ მცირე), XI ს-ის II ნახევრის ქართველი ფილოსოფოსი, მთარგმნელი 54
 ექვთიმე მთაწმინდელი (ეფთვიმე), იოანეს ძე (955-1028), ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვარი. მთარგმნელი და სასულიერო მოღვაწე 17, 64
 ვარაზ ბაკური (ვარზა ბაქარი) 27-ე ქართველი მეფე ლეონტი მროველის მიხედვით 23
 ვახტანგ I გორგასალი, ქართლის მეფე V ს-ში 24, 59
 ვახტანგ V შაჰნავაზი, ქართლის მეფე მუხრანელ ბაგრატიონთა სახლიდან (1658-75 წწ.) 61, 196
 ვახტანგ VI ქართლის კანონმდებელი მეფე 17, 56, 61, 64, 66, 67, 80.
 ვახტანგი ერეკლე I-ის ძე 29
 ვახუშტი ვახტანგ VI-ის შვილი (1696-1757), ისტორიკოსი, გეოგრაფი, კარტოგრაფი 17, 67
 ველიამინოვი გენერალი, ჩაახშო იმერეთის აჯანყება 190
 ვესპასიანე რომის იმპერატორი (69-79 წწ.) 138
 ვილჰელმში ტფილისის პოსპიტალის აფეთიქარი; ჩაატარა ანალიზი მარილმუცავა წყალზე 110, 252, 254
 ვინოგრადსკი მის სახლში იყო ფრანგული მოდების მაღაზია ტფილისში 22
 ვიშნევსკი ინსპექტორი, 1825 წ. შეადგინა სამედიცინო-ტოპოგრაფიული შენიშვნები 105

ვოსკობოინიკოვი რუსი შიხტმაისტერი,
იცლუედა დას. საქართველოში მად-
ნებს 141, 142, 149

ზალტეტი ბაზელელი მღვდელი, ცხოვ-
რობდა სოფ. კუკიაში 249

ზუბოვი გრაფი, გენერალი, რუსთა ჯარის
სარდალი, 1796 წ. ილაშქრა სპარსეთ-
ზე 30, 31, 62

ზუბოვი სახელმწიფო მრჩეველი, კორაუ-
სის ექიმი 252, 253

ზურაბა ბეი ლევან შერვაშიძის ძმა 213

თავზაროგი გიორგი იმერელი, სოფ.
თეთრანყაროს მამასახლისი, ახლდა
აიხვალდს 127, 128

თამარა კაცია დადინის ასული, აფხაზე-
თის მთავრის დედა 187

თამარი მიხეილ შერვაშიძის დედა, 1824 წ.
აფხაზთა აჯანყებისას სუხუმ-კალეს
შეფეარა 216, 218

თამარი საქართველოს მეფე 26, 59, 63,
64, 116, 162, 238

თარგამოსი ქართველებისა და სომხების
მამამთავარი 58, 72

თევდორე ივანეს ძე, რუსეთის მეფე, ივ-
ანე მრისხანეს ვაჟი 60

თეიმურაზ I მეფე პოეტი (1589-1663 წწ.)
17, 61, 66

თეიმურაზ II ერეკლე II-ის მამა 27, 28,
61, 62

თეიმურაზი (= ანტონ კათალიკოსი ერის-
კაცობაში) 64

თემურ-ლენგი შუაზიელი დამპყრობი,
რეჯის ილაშქრა საქარელოში 1386-
1403 წწ. 17, 26, 27, 59

თეოდოსი I ბიზანტიის იმპერატორი (379-
395 წწ.) 23

თეოდოსი II ბიზანტიის იმპერატორი (409-
450 წწ.) 23

თეოფილე ზუცეს-მონაზონი, ქართველი
მწერალი, საქართველოში დაბრუნდა
1114 წ. 64

თუმანოვები თავადთა გვარი გორის
მხარაში (= თუმანიშვილები) 230

იაგულოვი სიმონ

იაგულოვი გიორგი, ძმები თელავის მამ-
რიდან; აკეთებენ ოპერაციებს კენჭო-
ვანი დაავადებისას 99

იაზონი არგონავტების მეთაური 137, 164
იბრაჰიმ ხანი ყარაბაღის მმართველი, მას
დაუკავშირდა ალექსანდრე ერეკლეს
ძე რუსთა წინააღმდეგ 289

იესე ვასტანგ VI-ის ძმა 64

იესე ერისთავი ქართველი სწავლული 67
ილიაშენკო კორაუტის შტაბის ექიმი 112
იოანე ბატონიშვილი გიორგი XII-ის ძე
(1768-1830), იბრძოდა ომარ ხანის
წინააღმდეგ 1800 წ. 290

იოანე მთაწმიდელი ათონის ივერთა
მონასტრის დამაარსებელი (920-1005),
საეკლესიო მოღვაწე, მწიგნობარი 17,
64

იოანე პეტრიწი XI-XII სს. ქართველი
ფილოსოფოსი 17, 63, 64, 65

იოანე ტარიჭის ძე XI-XII სს. ქართველი
მთარგმნელი 64

ირაკლი იბ. ერეკლე II, 28, 29, 31

ისმაილ I ირანის შაჰი, ტფილისი დაიკავს
დავითის (1505-25) დროს 27

იულონ ერეკლე II-ის ძე, ცოლად ჰყავდა
ოთარ რევაზის ძე ამილახვრის და
სალომე 229

იუსტინიანე ბიზანტიის იმპერატორი 527-
565 წწ., მის დროს ჩერქეზები გაქრის-
ტიანდნენ 212

კარპინსკი სამთო საქმის უფროსი ტფი-
ლისში აიხვალდის ყოფნისას; მოათვა-
ლიერა გურია და სამეგრელოს ნაწილი
16, 164, 166

კასტელაზი ფრანგი ვაჭარი, მთავრობის-
გან მიიღო აბრეშუმის პარკით თავის-
უფალი ვაჭრობის უფლება 10 წლით
284

კიროს II დიდი, აქემენიდების სამეფოს
დამარსებული (558-530 ძვ. წ.) 118
კლასპროტი იულოუს (1783-1835), გერ-
მანელი ლინგვისტი, აღმოსავლეთ-
მცოდნე, იმოგზაურა საქართველოში
1808 წელს 12, 230, 244, 276
კოვალენსკი პეტრე ივანეს ძე (გარდ.
1817 წ.), პირველი სამოქალაქო გუ-
ბერნატორი საქართველოში (1801-02)
67
კონსტანტინე სამეგრელოს მთავრის ლე-
ვან დადიანის უმცროსი ვაჟი (1819-
1889), გაიცნო აიხვალდმა 170, 171
კონსტანტინე მიხეილ შერვაშიძის მესამე
ძმა, იმყოფებოდა ტფილისის თავა-
დამზაურთა სკოლაში 218
კორსაკოვი რუსი გენერალი, დაიპყრო
განუთის სახანო 1796 წ. 30
კოშკაროვი პოლკოვნიკი, 1830 წ. ტფი-
ლისში დაარსებული კომიტეტის წევრი;
უნდა ეზრუნა ეპიდემიების თავიდან
ასაცილებლად 112
ლაშარევი ივანე პეტრეს ძე, რუსი გენ-
ერალი, მოდის საქართველოში 1799 წ.
მონაწილეობს კაკაბეთის ბრძოლაში
31, 288, 290-291
ლამპერტი არქანჯელო პროპაგანდის
კონგრეგაციის მისიონერი, იტალიელი;
ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა საქარ-
თველოში 1633-49 წლებში 185
ლანკასტერი მისი მეთოდით ასწავლიდ-
ნენ არითმეტიკას 69
ლაშა გიორგი საქართველოს მეფე 26
ლევან II დადიანი სამეგრელოს მთავარი
1611-57 წწ. 61
ლევანი გიორგი დადიანის უფროსი ვაჟი
და მემკვიდრე, მძევლად ჰყავდა ქე-
ლუმ ბეის 214
ლევან სერვასის ძე (ასე წერს რაინეგსი),
= შერვაშიძე ლევანი 213, 214

მანუჩაძე(?) თავადი (იქნებ მანუჩარი?),
მაიორი, სოფიოს მხარდამჭერი გური-
აში 206
მართა ლევან დადიანის ცოლი, ზურაბ
ნერეთლის ასული 176
მარია ჩეჩენი ქალი, მისგან ცნობები
მიიღო 204
მარიამი წმ. ქალწული 231
მარშანია თავადი, აქვს გავლენა ნებელ-
დელებზე 219
მაჩაბლოვი თავადი, გუთენის სოფელი
თამარაშენი 239
მენშიკოვი პოლკოვნიკი, სურამის პოლკის
მეთაური 120
მითრიდატე VI პონტოს მეფე, დაამარცხა
პომპეუსმა 164, 231
მირიანი ქართლის მეფე, მის დროს ქა-
რთველები გაქრისტიანდნენ 59
მიულერი დრ. ჩამოიგზანა ლაიფციგიდან
ტფილისში მკურნალობის პანემანისეუ-
ლი მეთოდი 252
მიქელაძე დავითი იმერელი თავადი, გა-
ასახლეს რუსეთში 1820 წ. 154
მიხეილ თევდორეს ძე რუსეთის მეფე
რომანოვთა გვარიდან (1613-45) 61
მიხეილი აფხაზეთის მთავარი (იხ. შერვა-
შიძე მიხეილი) 200, 218
მიხეილი პოდპოლკოვნიკი, სუხუმ-კალეს
კომენდანტი 217
მოსე ბიბლოური 116
მოსე ზონელი ქართველი მწერალი, „ამი-
რანდარეგანიანის“ ავტორი 17, 63, 65
მოსე ზორენელი ძე. სომეხი ისტორიკო-
სი 12, 187
მუთავაქილი არაბი ხალიფა IX ს-ში 25
მურვან აგარიანი (=მურვან ყრუ) არა-
ბი სარდალი, შემოიჭრა საქართველო-
ში 735 წ. 24
მუსინ-პუშკინი გრაფი, მისი ბრძანებით
გურია-სამეგრელოში 1805 წ. გაიგზა-
ნა ექსპედიცია მადნების მოსაძებნად
165, 166

მუჰამედი ისლამის დამაარსებელი 24, 151
მუჰამედი თურქეთის სულთანი, მის
დროს ტფილისი დაიკავეს თურქებმა
1723 წ. 27, 141

მხითარი გომი, სომეხი მოაზროვნე და
საზოგადო მოღვაწე (XII-XIII სს.) 67

ნადირ შაჰი ირანის მმართველი 1736-
47 წწ. 28, 61, 62, 267, 287

ნაზარ-ალი-ხანი = ერეკლე I, ქართლის
მეფე (1688-1703) 61

ნიკოლოზ I რუსეთის იმპერატორი 1825-
55 წწ., ლევან დადიანს უბოძა ჯილ-
დოები 186

ნიკოლოზი მწერალი, იოანე პეტრინთან
ერთად მოღვაწეობდა 64

ნიმროდი 58

ნინო ქართლ-კახეთის მეფის ასული,
ლევან დადიანის დედა, განაგებდა
სამეგრელოს 1804-11 წწ. 171, 176
ნოე ბიბლიური 116

ოელსი, ფონ ბოროცი, გეოლოგი, გამო-
იყვლია მთები მუხრანთან 255

ომარ ხანი ავარიის ხანი, თავს დაესხა
საქართველოს 1785 და 1800 წლებში
18, 19, 29, 287-291

ომარი არაბი მმართველი, ხალიფა
634 წ.-დან 24

ორბელიანი მდიდარი თავადი, ბანქოს
მართულ თამაშში წაგო მთელი ქონე-
ბა 84

ორბელიანი დიმიტრი, სულხან-საბას ძმა,
სამეფო კარის სახლთუხუცესი, გაჟე-
ვა ვახტანგს რუსეთში 67, 232

ორბელიანოვი თავადი, კავკასიაში რუსე-
ლი ჯარების მეთაური (= გენერალი
დიმიტრი ორბელიანი), მთავარმართე-
ბელი ციციანოვის თანამებრძოლი 117, 232
ოტუმუკევი ინდოელი, სალიანის სათავეში
არენდით აიღო 236

პაულ I რუსეთის იმპერატორი (1796-
1801) 63

პარიდას მაჰმედი ცნობილი ყაჩაღი და
ბელადი ქარბი, დაემორჩილა რუსეთს
1829 წ. 297

პაროტი მეცნიერ-მოგზაური; იმყოფებო-
და კავკასიაში 1811 და 1829 წლებში
122, 264

პასკევიჩი ერეკლე ივანე თედორეს ძე
(1782-1856), საქართველოს მთავარ-
მართებელი 1827-31 წწ. დაიმორჩი-
ლა ქარი 19, 70, 298, 299

პაულსონი სამიო კორპუსის ექსპედიცი-
ის წევრი, ინგლისელი სტრუქტურა 165

პაულუჩი ფილიპ ოსიპის ძე, მარკოზი,
გენერალი, საქართველოს მთავარ-
მართებელი 1811-12 წლებში 19, 258

პეტრინი იხ. იოანე პეტრინი

პეტროვი მაიორი, გორის კომენდანტი,
მშარის უფროსი აიხვალდის ჩამოსე-
ლისას 117, 229

პლატონ იოსელიანი ქართველი ისტორი-
კოსი (1809-75), მას ეკუთვნის „ცხო-
ვრება გიორგი XII-ისა“ 32

პლინიუსი ძე. რომელი ისტორიკოსი,
გეოგრაფი 12, 120, 137, 160, 164,
194

პომპეუსი რომელი სარდალი, ილაშქრა
ქართლში ძე. წ-ალ. 65 წელს 138,
231

პრიბული ტფილისის პოსტიტალის პირვე-
ლი (უფროსი) ექიმი, ავსტრიელი 112,
252, 253, 254

პროკოფი კესარიელი ბიზანტიელი ის-
ტორიკოსი VI ს-ის (მისი „სპარსეთის
ომები“ ეხება ოსტინიანეს დროინდელ
ამბებს) 212

ჟუკოვსკი არტილერიის გენერალი, ტფი-
ლისში გენმგაბის მეფის მოადგილე
111

რავესკი პოლკოვნიკი, კახეთში იმყოფებოდა მეთაურად, ებრძოდა ქარვლუბს 296, 298

რაინეგის იაკობ გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური, იმყოფებოდა საქართველოში 1778-81 წლებში 9, 12, 13, 148, 212, 213

რაკოცი ფონ, მაიორი, რედუტ-კალეს კომენდანტი. ის დაეხმარა 1822 წ. დიმიტრი შერვაშიძეს ასლან ბეის წინააღმდეგ 200, 216

რეომიური შემოიღო ტემპერატურის აღმნიშვნელი სკალა 85

რომანოვები რუსეთის სამეფო დინასტია 61

როსტომ-ხანი (= ხოსრო მირზა), ქართლის მეფე 1632-58 წწ. 27, 61

რტიშჩევი ნიკოლოზ თევდორეს ძე, კავკასიის მთავარმართებელი 1812-16 წლებში 19, 21

რუსთველი შოთა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი 17, 26, 63, 65

რუსუდანი საქართველოს მეფე (1223-45) 59

საბოგოდა ანუ საბადა ბალათური (= სუბუდაი), ჩინგიზ ხანის სარდალი, შემოდის საქართველოში 1220 წ. 26

საბუროვი პოლკოვნიკი 263

სალომე ოთარ რევაზის ძე ამილახერის და, მეუღლე იულონ ერეკლეს ძის 229

სანგრადო სახელგატეხილი ექიმი 268

სარგის თმოგველი XII-XIII სს. ქართველი მწერალი, მთარგმნელი, ფილოსოფოსი, ეკუთვნის „ვისრამიანი“ 17, 63, 65

საფარ ბეი შერვაშიძე, ქელუმ ბეის უფროსი ვაჟი, რუსებმა აფხაზეთის მთავრად აღიარეს 1808 წ. მიიღო ქრისტიანობა და ეწოდა გიორგი 187, 215

საშაკი ტფილისის ამირა; სიკვდილით დასაჯა ბულა თურქმა 853 წ. 25

სეზოსტრისი ეგვიპტელები ჩამოასახლა კოლხეთში 195

სეპიაგინი გენერალ-ლეიტენანტი, ტფილისის სამხედრო გუბერნატორი, მძევალთათვის დააარსა სკოლა ტფილისში 1827 წ. 17, 70

სიგნამუნდ III ეშა, პოლონეთის და შვეციის მეფე 139

სილიჩი დივიზიის ექიმი 112

სიმონოვიჩი გრაფი, მუხრანის ქართულ გრენადერთა შენაერთის პოლკოვნიკი, შემდეგ ელჩი სპარსეთში 255

სოლომონ I იმერეთის მეფე 1752-84 წწ. 62, 188, 206

სოლომონ II იმერეთის მეფე (1790-1810), იგივე დავით არჩილის ძე 143

სოლომონი ბიბლოური 231

სოფიო მამია გურიელის მეუღლე, გურიის მმართველი 1826 წლიდან, გაიქცა თურქეთში ვაჟითურთ 1828 წ. 197, 206, 207

სპრუნევი (= სიროხნევი), რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი, საქართველოში მოდის 1796 წ. 30

სტეპანოვი მაიორი, თელავის მხარის მეთაური 267

სტეფან ბატორი პოლონეთის მეფე (1533-86) 139

სტეფანე ქართველი ფილოსოფოსი XII ს-ის 64

სტრაბონი ძე. ბერძენი გეოგრაფი, ისტორიკოსი 12, 123, 163, 164, 195

სულა კორნელოუს, რომის კონსული (138-78) 138

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკოგრაფი, მეიგავე (1658-1725) 17, 67

სუმბატ I კურაპალატი (გარდ. 958) 64

სუმბატოვი თავადი, მისი აბანო ტფილისში მტკვრის ნაპირას იყო 54

ტეერ ფაშა ტრაპიზუნტელი, ფატალი ფაშას ვაჟი, ქელუმ ბეიმ მისცა თავმესაფარი 1807 წ. 214

ტოდლებენი (= ტოტლებენი), გრაფი, რუსი გენერალი, ერეკლეს დროს იმყოფებოდა საქართველოში 29, 62, 214
ტომირისი მასაგეტების დედოფალი, ებრძოდა კიროსს 118

უბარაბი სპარსელი მხედართმთავარი, IV ს-ში შემოიჭრა ქართლში 23.

ფარნავაზი, ფარნაოზი ქართლის პირველი მეფე, გამოიგონა ქართული ანბანი 59, 71

ფარნავაზიანები ქართველ მეფეთა დინასტია 59

ფარნაკი პონტოს მეფის მითრიდატე VI-ის ვაჟი 231

ფატალი ფაშა ტრაპიზუნტელი 214

ფენჯეფ ფაშა სულთანმა გაჟაგნა ახალციხეში 296

ფერდინანდ V ესპანეთის მეფე XVI ს-ში 139

ფირეკსი ფონ, ერნესტ ბარონი, ინგინერ-კაპიტანი, გაჰყავდა სამხედრო ჭა ქუთაისისკენ 121, 138

ფრენი ფონ აიხვალდის მეგობარი, მას აიხვალდმა ნასაკითხად გაუჭაგნა გელათის კარის არაბული წარწერა 155

ქართლოსი თარგამოსის ვაჟი, ქართველთა მამამთავარი 58

ქეთევანი მანუჩარ შერვაშიძის ცოლი, ლევან დადიანის და 222

ქეთევანი შაჰ-აბასის მიერ ნამებული დედოფალი 66

ქელუმ ბეი ლევანის ძე შერვაშიძე, გაიქცა ანაკლიაში (რაინეგის მიხედვით), მიიღო ქრისტიანობა 213, 214, 215, 219

ქრისტე 71, 132

ქსენოფონტი ძე. ბერძენი ისტორიკოსი, მხედართმთავარი (V-V სს.), ეკუთვნის საქართველოს ძველი ისტორიი-

სათვის მნიშვნელოვანი ნაშრომი „ანაბასისი“ 12, 194

ყაზი მოლა მოურიდების მეთაური ჩრდ. კავკასიაში შამილამდე 11, 276

შაბულსკი პეტრე ივანეს ძე, ნიუეგოროდის დრაგუნთა პოლკის მეთაური, მინვია აიხვალდი მეფის წყაროებთან 281

შაგუბათი(?) მის სახლში ცხოვრობდა გიორგი XI, როცა ტფილისში ჩამოვიდა მისი განადგურების შემდეგ 1795 წ. 31

შამილი მთიულთა იმამი, ებრძოდა რუსეთს 1839-59 წლებში 275

შარდენი ჟან ფრანგი მოგზაური, ვაჭარი (1643-1713), იყო საქართველოში 1672-73 წლებში 12, 140, 195, 196

შერვაშიძეები აფხაზეთის მთავართა გვარი 19, 213

შერვაშიძე მანუჩარი სამურზაყანოს ბატონი, მთავრის მიხეილის ნათესავი 222

შერვაშიძე მიხეილი საფარბეგის ძე, გამთავრეს აფხაზეთში 1823 წ., გაიქცო აიხვალდმა მაიორის ჩინში რედუტკალეში 19, 189, 200, 216, 217, 218, 219, 223

შერვაშიძე საფარბეგ ცოლად ჰყავდა კაცია დადიანის ასული, გრიგოლ დადიანის და. იყო მიხეილის მამა 187

შინცი დ-რი, ევროპელი ბიოლოგი 269

შულცი ფონ კოლევების მრჩეველი, ტფილისის გიმნაზიის ინსპექტორი 70

ჩალათა მონღოლი სარდალი 26

ჩაზრუხაძე ქართველი პოეტი, „თამარიანის“ ავტორი 17, 63, 65

ჩინგიზ ხანი მონღოლთა მმართველი 26, 59

ჩოლოყავეი თავადი, თელავის მაზრის აზნაურთა მეთაური, სადილო გაუმარ-

თა გუბერნატორ პოვეს, მას აიხვალ-
დიც დაესწრო 277

ცარეშა გრაფი, დათმო მთელი სიმდი-
დრე და მისიონერობა დაიწყო 249
ცეზარი = იულიუს კეისარი 138
ცელსუსი ძვ. და ახალი წ.-ად. მიჯნაზე
მოღვაწე რომელი მეცნიერ-ენცილო-
პედისტი. ზოგ ქირურგიულ მეთოდს
და დაავადებას მისი სახელი ეწოდა 99
ციციანოვები გორის მაზრაში თავადთა
გვარი (= ციციშვილები) 230, 233
ციციანოვი დიმიტრი რუსეთში მოღვაწე
მეცნიერი, მწერალი (1723-1777), იგი-
ვე დიმიტრი პატას ძე ციციშვილი 67
ციციანოვი პავლე დიმიტრის ძე, თავა-
დი, საქართველოს მთავარმართებე-
ლი 1802-06 წლებში 19, 68, 232,
293, 296

ძამპი ჯუშუპე მარია იტალიელი მისი-
ონერი XVII ს.-ის, იმყოფებოდა ოდიშ-
ში, 23 წელი ცხოვრობდა სამეგრე-
ლოში 12, 140

წერეთელი ზურაბ მისი ქალიშვილი ში-
თო ცოლად ლევან დადიანმა 176
წმ. ანდრია 34
წმ. გიორგი 35, 83, 135, 234
წმ. მარიამი 157
წმ. საბა 236
წმ. სტეფანე ხირსელი, მისი სახელის მო-
ნასტერია ქიზიში, სიღნაღიდან რამდენ-
იმე ვერსზე 280
წულუკიძე სესნია თავადი, გაასახლეს
რუსეთში 1820 წ. 154

ხაჯიპატოვი ბერძენი სამთო ოსტატი,
ექსპედიციის წევრი 165

ხოსრო სპარსეთის მეფე 24
ხოსროიანები ქართველ მეფეთა დინას-
ტია 59

ჯავათ ხანი განჯის სახანოს მფლობელი,
ცნო რუსეთი 30
ჯაიანი თავადი, გაიცნო აიხვალმა 16,
198, 199
ჯალალ-ედ-დინი ხერაზმშაჰის ვაჟი, სა-
ქართველოზე ილაშქრა 1225 წ. 60

პანეშანი მისი მეთოდი მკურნალობისა
ჩამოიტანა ტფილისში ლაიფციგიდან
ვინმე დრ. მიულერმა 252, 253, 254,
263

პაოსი (ხაიკოსი) ქართლოსის ძმა, თარ-
გამოსის ვაჟი, სომხების მამამთავარი
58

პასან ბეი აფხაზეთის მთავრის მიხეილ
შერვაშიძის ბიძა, მას ემორჩილება
მხარე აფხაზი, იყო რუსეთის ერთგუ-
ლი 219

პაჭი ახმეტ ხანი ომარ ხანის სარდალი,
თავი მოჰყევითეს კაკაბეთის ბრძოლი-
სას 292

პეროდოტე ძვ. ბერძენი ისტორიკოსი,
„ისტორიის მამად“ წოდებული 12,
152, 195

პილარიუსი წმ. მამა (= ილარიონ ქართ-
ველი (822-875), ცნობილი სასულიერო
მოღვაწე) 63

პიპოკრატე ძვ. წ. V-IV სს. საბერძნეთის
ეპიმი, დღემდე შემორჩენილი „პიპოკ-
რატეს ფიცი“ 252

პოვენი ფონ, რობერტ, გენერალი, სამო-
ქალაქო გუბერნატორი აიხვალდის სა-
ქართველოში ყოფნისას 12, 35, 117,
249, 262, 277

პუსეინი შაჰი 71

- აბანოს კარი ტფილისის ერთ-ერთი
კართაგანი 33
- აბაშა მდინარე და წყალფარდნილი 170,
173, 174, 226
- აბაშა სადგური, პოსტი 226
- აბისინიელები 213
- ადრიანოპოლი აქ დაიდო ზავი რუსეთ-
თურქეთს შორის 1829 წ. 19, 208,
296
- ავარები დაღესტნელ ხალხთა ერთი
ჯგუფი 270, 290
- ავარია იგივე ხუნძახი 289
- ავლაბარი ტფილისის გარეუბანი 22, 24,
31, 33, 34, 247
- ავლაბრის ციხე 248
- ავსტრია 44
- ავსტრიელი 252
- ავღანეთი 45, 46
- აზერბაიჯანი სამხრეთი 267
- აზია 26, 44, 59, 91, 113
- ათენი საბერძნეთის ქალაქი 63, 65
- ათონი (ივერთა მონასტერი) 59, 64
- აია ფაზისზე მდებარე ქვეყანა, ქალაქი
164
- აიოპა სოფელი სუხუმ-კალადან 15 ვერ-
სზე 217
- ალავერდი (ალვერსკი) სპილენძის საბა-
დოები ქვემო ქართლში 52, 165
- ალაზანი მდინარე 35, 40, 41, 264, 265,
266, 273, 274, 275, 276-279, 284,
290, 291, 293, 295, 299, 300, 301,
302
- ალბალო ელისუს სოფელი 300
- ალბანეთი ძველი სახელმწიფო ამიერკავკა-
სიაში 138
- ალბულო ქარის სოფელი 294
- ალგეთი მდინარე 35
- ალუტები ალასკის მტაცის მცხოვრებნი
237
- ალექსანდრესდორფი გერმანული ახალ-
მენი, ტფილისიდან 6 კერსზე 249
- ალიაბადი ქარის სოფელი 294
- ალიამარი ქარის სოფელი 294
- ალოპანი სოფელი რაჭაში 144
- ამალღება სოფელი გურიაში 208
- ამენე ასე უწოდებენ თავის თავს აფხა-
ზები (?) 213
- ამერიკა, ჩრდილო 44, 270
- ამიერკავკასია 9, 70
- ამუ-დარია მდინარე შუა აზიაში 44
- ამერუფნი ელისუს სოფელი 300.
- ანაგა კახეთის სოფელი 279
- ანაკლია სოფ. და ციხე სამეგრელოში,
მდ. ენგურზე 168, 184, 197, 213,
214
- ანაკლია მდინარე 211
- ანანური საბაზრო ქალაქი, აქ არის კა-
რანტინი 91, 97, 110
- ანაპა ქალაქი შვედეთში 211, 225, 259
- ანდერი სიმაგრე კავკასიის ხაზთან 137
- ანენფელდი გერმანული ახალმენი 10,
249
- ანი სომხეთის ძვ. დედაქალაქი 155
- ანტონურა მდინარე ოზურგეთის მხარე-
ში 207
- ანტლოსლინი ლეკური თემი 297
- ანუხელები ლეკური ხალხის შტო 258,
261, 270, 274, 275, 277
- ანუხი ლეკური მხარე 34, 262
- არაბები 25
- არაბი 25, 268
- არაგვი მდინარე 29, 35, 41, 113, 261,
273
- არანი კავკასიის ალბანეთის არაბიზებუ-
ლი სახელმწიფო 157
- არდოთი სოფ. მთიანეთის 271, 272
- არდონი სოფ. ხევსურეთში 53
- არმენიელები 25
- ასტრახადი ქალაქი სპარსეთში 10, 44,
45
- ასტრახანელი 254

ასტრახანი ქალაქი ვოლგაზე 10, 44, 67, 70
 ატაშერი ახალი სოფელი, ამილახვარმა შექმნა 230
 აფსტა მდ. აფხაზეთში 221, 222
 აფშვი, აფშუ, აფშვი მარე აფხაზეთში 219, 222, 223
 აფხაზები 19, 143, 173, 176, 184, 186, 190, 191, 200, 212, 213, 214, 216-219, 223-225, 270
 აფხაზეთი 10, 12, 18, 19, 186, 187, 189, 200, 201, 211, 212, 213, 215-217, 220-225
 აფხაზი (აფშასი) მარე აფხაზეთის 219, 222, 223
 აქსაი კელი იმერეკაცასიაში 275
 აჩარძე ტბა აფხაზეთში 221
 აჭარა მარე ტრაპეზუნტის საფაშოში 207, 209
 ახალქალაქი სოფ. ქართლ-იმერეთის საზღვარზე 211
 ახალქალაქი სოფ. თეძაშზე, ქართლში 245
 ახალციხე საფაშო და ქალაქი 29, 58, 70, 92, 109, 121, 135, 155, 163, 165, 194, 207, 246, 295, 296
 ახმეტა სოფ. კახეთში 284
 ახსტაფა მდინარე, ერთვის მტკვარს 35
 ახტალა ვერცხლის საბადოები ქვემო ქართლში 53
 აჯამეთი იმერეთში, გამბას გამოუყვეს მინა დასამუშავებლად 121
 ბაბალო სოფ. ქარში 294
 ბაბილონელები 58
 ბაზარი მუხახის (ლეკური) მარის სოფელი 294
 ბათუმი ნავსადგური თურქეთის გურიაში 18, 209, 214, 225
 ბალიასტომი (პოლისტანი, პალიასტომი) ტბა 207
 ბალურუმი სპარსეთის საბაზრო პუნქტი 10, 45.

ბალხანი ზღვა 44
 ბამბაკი დისტანცია 35, 36, 51, 71, 72, 82, 108
 ბარნოვი ანცლოსლინის (ლეკური მხარის) სოფ. 297
 ბაქო 10, 30, 44, 48, 49, 50, 62, 70, 71, 110, 126, 283
 ბაქტრია ძვ. სახელმწიფო 139
 ბალდადი ქალაქი 25, 155
 ბალდადი სოფ. და ციხე იმერეთში 91
 ბახნი (ბახვი) მდ. სუფსის შენაკადი 207
 ბეზანსონი ადგილი საფრანგეთში 241
 ბელაქანი 10, 280, 284, 285, 286, 288, 293, 294, 295
 ბელაქნელები 34, 285, 296, 297, 298
 ბელოი კლიუჩი (თეთრი წყარო) 105
 ბენგალია 242
 ბერლინი 9, 121
 ბერძენი 12, 23, 51, 52, 118, 123, 165, 194, 195
 ბერძნები 59, 71, 166, 187, 250
 ბესარაბია 250, 251
 ბზიფი მდინარე 221, 222
 ბზიფი ანუ სუბცი, აფხაზეთის მარე 219, 221, 222, 223
 ბიზანტია 23, 63, 212
 ბიზანტიელები 25
 ბიჭვინთა (პიცუნდა) ყურე, მონასტერი 217, 220, 221, 222
 ბოგლერნო ქარის სოფ. 294
 ბოდბისხევი სოფ. კახეთში 280
 ბოდკო სოფ., უჯარმიდან 16 კერძზე 256
 ბოიამათლო ქარის სოფ. 294
 ბორჩალო დისტანცია 35, 36, 52, 53, 61, 72, 97, 107, 274
 ბორჯომი 109
 ბოჭორმა ციხე 260
 ბულგარელები 250
 ბურდული სოფ. მთიანეთში 30
 ბუქარესტი 19, 211
 ბუხარა შუა აზიის სავაჭრო ქალაქი 45, 46
 ბუხარელები 45

გაგრა მონასტერი 214
 გაგრიონისი, გაგრიონი მდინარე 220, 222
 გაგრის ციხე 222, 223
 გალიცია მხარე ევროპაში 46
 გამარი ლეკური სოფ. 297
 განჯა (= ელზაუტპოლი) ქალაქი და სახანო 10, 30, 34, 62
 განჯის კარი ტფილისის ერთ-ერთი კარი 34
 განჯა მდინარე 35
 გარგარები სადგური, პოსტი, სურამიდან 23 ევრსზე 228
 გარდაბანი 60
 გარეთუბანი ტფილისის ნაწილი 31, 33
 გელათი მონასტერი და სოფ. 16, 152, 155-157, 162
 გელუწკი ნავსადგური შვე ზღვაზე 214, 225
 გეორგია (= აღმ. საქართველო) 13, 58
 გეორგიევსკი ციხე-სიმაგრე ჩრდ. კავკასიაში 62
 გეორგიენ (= აღმ. საქართველო) 12, 13
 გერმანელები 250
 გერმანელი 11, 13, 14, 15, 41, 71, 103, 135, 193, 212, 230, 248, 249, 276, 303
 გერმანია 9, 44
 გვედიში უპადაღის მხარის სოფ. (ლეკური) 297
 გილანი სპარსული მხარე 44, 48
 გიოტინგენი ქალაქი გერმანიაში 121
 გიურუტისტანი 58
 გლოლა სოფ. რაჭაში 142
 გლუხოდარები ლეკური მოდგმის ხალხი 285
 გლუხოდარელი 286, 287
 გოგამი ქარის სოფ. 294
 გოდოგანი სოფ. იმერეთში 147, 148
 გომბორი მთა, სადგური, ბანაკი 14, 253, 255-258, 260-262, 264, 265, 268, 273, 274, 300, 301
 გომბორკა მდინარე 260
 გორდის ციხე სამეგრელოში 167, 184

გორელები 229
 გორი მხარა, ქალაქი 10, 12, 14, 16, 35, 37, 41, 48, 51, 70, 71, 72, 102, 109-115, 116-119, 124, 147, 226, 229-231, 233-236, 244, 245
 გორისფერდი სოფ. გურიაში 165
 გრემი კახეთის ქალაქი, გაანადგურა შაჰაბასმა 277
 გრიგოლეთი სოფ. გურიაში ზღვის პირას 207
 გრუზია (აღმ. საქართველოს რუსული სახელი) 13, 58
 გუბა მდ. იმერეთში 163
 გუბეზენლი (= გუბაოური) მდ. სუფსის შენაკადი 207
 გუბისწყალი მდინარე და სადგური 163, 226
 გულისტანი, აქ დაიღო ზეი რუსეთ-ირანს შორის 1813 წელს 19, 45
 გუმისთა მდ. აფხაზეთში 222
 გურია 16, 18, 58, 60, 138, 147, 164-167, 170, 194, 196, 197, 206-209, 214
 გურიათხევი მდ. კახეთში 278
 გურანთა ციხე ოზურგეთის მხარეში 165
 გურულები 132, 208, 209, 298
 გურული 132, 208
 გურუჯანი სოფ. კახეთში 279
 დაღმაცია ოლქი ოვგოსლავიაში 200
 დამწვარი ბანაკი (პაგარელი ლაგერი) სადგური იმერეთში 126, 227
 დარალალი მხარე სომხეთში 108
 დარუბანდი 49 (იხ. დერბენტი)
 დაღესტანი 11, 19, 29, 43, 49, 50, 148, 151, 276, 296, 297
 დაღესტნელები 19, 286, 287
 დაღესტნელი 285, 289
 დერბენტი (დარუბანდი) 10, 30, 48, 62, 71, 155, 263
 დიღო ლეკური მხარე 34
 დიღოელები 258, 261, 262, 270, 273-275

დოვლეთი მონასტერი იორის მარჯვენა
ნაპირზე 257

დრანდა (ანუ უბობი) სოფ. აფხაზეთში
222

დუმანსკი კარანტინი 92

დუნაი მდინარე 44, 204

დუშეთი მზრა 35, 36, 48, 51, 55, 72,
82 108, 109, 295

ებრაელები 14, 71, 117, 231, 234, 235,
249, 250

ეგერია (= ეგრისი) 187

ეგვიპტელები 195, 213

ეგროზა 15, 40, 44, 46, 93, 107, 269

ეგროპელი 5, 121, 133, 192, 195

ეკატერინოგრადი ქალაქი სამხ. რუსეთ-
ში 236

ეკატერინოდარი ამჟამად ქალაქი კრას-
ნოდარი 70

ეკატერინოსლავი ქალაქი სამხ. რუსეთში
250, 251

ელენენდორფი გერმანული ახალშენი 10
ელიზაბეტსტალი გერმანელთა ახალშენი
მდ. ხრამის იქითა მხარეს 249

ელიზავეტპოლი (= განჯა) მზრა და ქალ-
აქი 10, 34, 35, 36, 41, 48, 50, 51,
56, 72, 98, 102, 103, 107, 295

ელისუ სასულთნო ამიერკავკასიაში 10,
34, 261, 273, 284, 285, 287, 293,
300

ენგიანი ქარის სოფ. 294

ენგური მდინარე 204

ენზელი კასპიის ზღვის სამხრეთით ქალ-
აქი სპარსეთში 10

ენკიტი ტბა აფხაზეთში 221

ერევანი 31, 34, 70, 100, 121, 145,
267, 288, 295

ერევნის მოედანი ტფილისში (დღევანდ-
ელი თავისუფლების) 34

ერზო მხარე ივრის ზემოთ 256, 272

ესპანეთი 139, 149, 242, 253

ვაკიჯვარი სოფ. გურიამი 208

ველისციხე სოფ. კახეთში 278

ვერხუანი ქარის სოფ. 294

ვესტალიო (? სოფ. ფშავეში) 272

ვილნო საუნივერსიტეტო ქალაქი რუსე-
თის 10, 11, 254

ვლადიკავკაზი 86, 121, 236

ვლადიმირი გუბერნია რუსეთში 66

ვოლგა მდინარე 44

ვოლინი ამჟ. მხარე უკრაინაში 269

ვორონეჟი ქალაქი რუსეთში 250, 251

ზაქათალა ქარის სოფ. 294, 299

ზუგდიდი სამეგრელოს მთავრის რეზი-
დენცია 16, 70, 173, 175, 185, 192,
196, 197, 198

თავისუფლების მიედანი დღევანდელ
თბილისში 21

თავრია მხარე სამხ. რუსეთში 250, 251

თავრიზი სპარსეთის ქალაქი 46, 48

თათარი 86, 100, 151

თათრები 14, 23, 42, 71, 74, 76-78,
81, 108, 119, 137, 249, 302, 303

თალა ლეკური თემი 294, 295

თამარაშენი მაჩაბლის კუთვნილი სოფე-
ლი 239

თეთრანყარო სოფ. იმერეთში 126, 127

თეთრინყარო სოფ. ქვემო ქართლში 51

თეთრწყარო (ბელოი კლოუჩი) 105

თეირანი ქალაქი სპარსეთში 45

თელავი ქალაქი და მზრა 14, 16, 31,
35, 36, 48, 51, 70, 72, 91, 97, 99,
100, 102, 103, 108, 262, 264-269,
271, 273, 277, 278, 279, 281, 285,
301

თერგი მდინარე 86, 236

თეძამი მდ. ქართლში 245

თიანეთი 260

თოფყარალავი კახეთშია 290

თურქები 15, 18, 19, 26, 27-29, 57-62,
125, 130, 132, 151, 152, 156, 184-
188, 201, 206-211, 213, 214, 216,

219, 224, 225, 227, 244, 259, 271, 286, 295, 296, 298

თურქეთი 9, 11, 12 15, 18, 19, 28, 29, 34, 35, 42, 47, 48, 60, 62, 91, 92, 125, 149, 197, 206, 208, 209, 211, 213, 214, 225, 237, 271, 289, 298

თურქი 194, 210, 213, 296

თურქმანია აქ დაიდო ზავი რუსეთ-ირანს შორის 1828 წ. 296

თუშები 35, 42, 148, 261, 269, 270, 273, 275

თუშეთი 276

იაკობი სოფ. გურიაში 165

იალბუზი მწვერვალი კავკასიონის 143, 236

იბერია (= იმერეთი) 13, 187, 188, 212

იბერია (= ქართლი) 23, 25, 27, 58, 113

იერუსალიმი 59

იმერეთი 10-19, 29, 34, 47, 50, 58-62, 91, 99, 100, 105, 113, 120-125, 127, 132, 135-138, 143, 146, 147, 149, 152, 154-156, 162, 164, 170, 172, 182, 187, 190, 191, 194, 196, 206-209, 211, 227, 228, 246, 278

იმერელი 16, 124-127, 131, 132, 135, 136, 146, 159, 172, 208

იმერლები 128, 129, 131, 132, 133, 135, 139, 140, 145, 148, 151, 152, 154, 172, 209, 243, 289

ინგილოები 286

ინგლისელები 165

ინგლისელი 15, 165, 203

ინგლისი 10, 44

ინგური მდინარე 211

ინდიელები (ამერიკელი) 270

ინდოეთი 15, 28, 45, 61

ინდოელები 59

ინდოელი 236

იორი მდინარე 35, 254, 256-258, 260-262, 264, 273, 274, 276, 283, 291, 293, 295, 302

ირანი 9, 12, 15, 19, 45, 237, 266, 267, 296

ისანი (ისპი) ტფილისის ნანილი 24, 34

ისპაჰანი ქალაქი ირანში 45, 46

იტალია 44, 267

იტალიელი 15, 140, 203, 268

იცული უპადაღის სოფ. ლეკური 297

კავთისხევი საეკლესიო სოფ. ქართლში 245

კავთურა მდინარე 245

კავკასია 9-11, 21, 30, 31, 32, 34, 44, 45, 48, 59, 68, 70, 78, 86, 92, 110, 121, 122, 137, 155, 160, 164, 170, 203, 212, 213, 214, 222, 232, 236, 237, 254, 263, 265, 274, 276, 277, 278, 295, 298

კავკასიონი 91, 123, 125, 126, 143, 220-222, 236, 256, 261, 264, 270, 273, 275, 302

კაზრუხები ლეკური შტო 293

კაიშური სოფ. მთიანეთში 30, 51, 109

კაკბეთი სოფ. კახეთში, აქ რუს-ქართელთა ფარმა სასტიკად დაამარცხა ომარ-ხანი 18, 19, 291, 301

კაკი ელისეს სულთნის რეზიდენცია 300

კალატი ლეკური სოფ. 293

კალისი (კალა) ტფილისის ერთი ნაწილი 34

კანალი უპადაღის ლეკური სოფელი 297

კანდახი ლეკური სოფ. თალას მხარეში 294.

კაპანახი სოფ. თალას ლეკურ მხარეში 294

კარაკლისა სოფ. ბორჩალოს დისტანციაში 107

კარგილუ ლეკური სოფ. თალას მხარეში 294

კარდანახი სოფ. კახეთში 279

კასპიის ზღვა 10, 35, 44-46, 105, 118, 126, 137, 204, 205, 263, 275, 276

კატარინენფელდი გერმანული ახალბენი
მდ. ხრამის იქით 249

კატეხი ლეკური სოფ. 286, 293, 294
კახეთი 10, 11, 13, 16, 18, 19, 23, 28,
29, 40, 56, 60, 61, 62, 87, 99, 102,
131, 247, 249, 257, 258, 260, 262-
264, 266, 284, 285, 286-289, 291,
295, 296, 299, 302, 303

კახელები 134, 286

კახელი 286

კახი სოფ. ელისუს სამფლობელოში 284,
287

კეზერუხი ლეკური სოფ. 285

კეიპური ქარის სოფელი 294

კელასური მდ. აფხაზეთში 222

კინდერგალო ქარის სოფ. 294

კირმიხი მდ. ელისუს სამფლობელოში
300.

კისისხევის-წყალი მდ. კახეთში 278

კისლოვოდსკი ჩრდ. კავკასიაში 110

კობი სოფ. სამხედრო გზაზე 236

კოდორი მდ. აფხაზეთში 217, 221, 222,
225

კოველი ქალაქი ლიტვაში 269

კოვრა მდ. ელისუს სამფლობელოში 300

კოკა სოფ. რაჭაში 161

კოლხები 195, 231

კოლხეთი 137-139, 152, 187

კონსტანტინოპოლი 44, 157, 172, 194,
203, 210, 212, 215, 271

კოპიდარა ქარის სოფ. 294

კოპოტა მდ. გურიაში 207

კოტასელი სოფ. გურიაში 165

კოტატიხიუმი (= ქუთაისი) 137

კოჯორი სოფ. ტფილისთან, სამაფხულო
აგარაკი 22

კუბა სახანო შერბათიანის ტერიტორიაზე
48, 49, 176

კუდარო სოფ. რაჭაში 162

კუკია გერმანული ახალბენი და სოფელი
ტფილისთან 248, 249

კუმისი სოფ. ტფილისიდან 10 ვერსზე,
არის ტბაც 91

კუნცერი უბადლის ლეკური სოფ. 297
კურატანი ელისუს სოფელი 300

კურგარი მდ. ყარაბაღის პროვინციაში
211

კურდგური ქარის სოფ. 294

კურტკალი შირვანის პროვინციის მხარე
108

კუსურები ქარის სოფ. 293

კუსური ლეკური სოფ. 285, 294, 295

კუხგა (? სოფ. ალაზანზე) 265

კუპკი ლეკური სოფ. უბადლის მხარეში
297

ლაზები 231

ლაზეთი 187

ლაილაში სვანეთის სოფ. 144

ლაიფციგი (საქონელი მოაქვთ საქართვე-
ლოში) 44, 46, 48, 203, 252

ლალოლო ქარის სოფ. 294

ლაღაფა ჯინიხის თემის სოფ. 294

ლაშხეთი სვანეთის სოფ. 143

ლახორი საეჭრო ქალაქი ავღანეთში 45
ლეკები 18, 19, 29, 47, 62, 233, 245,
258, 259, 261, 264, 266, 270, 271,
274, 277, 280, 282, 284, 286-289,
291-293, 295-299, 301

ლეკეთი 92

ლეკი 32, 261, 296, 297

ლემხური ასე ჰქვია სვანეთში ცხენისწყ-
ალს 143

ლენხუმი 141-143, 160, 165, 166, 170,
180, 184, 187, 189, 193, 196

ლიახვი მდინარე 14, 35, 115, 118, 229,
233, 236, 239, 245

ლიტვა 269

ლიფლანდია 250, 251

ლიფლანდიელი 121

ლოიჯი (პატარა და დიდი) ქარის სოფ-
ლები 294

ლუგანი რუსეთში, აქაა თუჯის ქარხანა
165

მაგორია მდ. გურიამი, სათავეში ჰქვია
კვიპითა 207

მაზანდერანი მხარე ირანში 44, 277

მალთა მდ. გურიამი 207

მალციკი სადგური, პოსტი იმერეთში 123,
135, 228

მამაი სოფ. შავ ზღვაზე 214

მანავი სოფ. კახეთში 301

მანგლისი აქ იდგა რუსის ჯარი 51

მანსანი ჯინიხის თემის ლეკური სოფ.
294

მარანი იმერეთშია, ადრე აქ იგერთა
პოლკის შტაბ-ბინა იყო 163, 167, 169,
226

მარიენფელდი გერმანული კოლონია
ტფილისის ახლოს 249, 301, 303

მარკულა მდ. აფხაზეთში 221

მარტყოფი სადგური, პოსტი 254

მასაგეტები შუა აზიის მომთაბარენი,
მათთან ბრძოლაში დაიღუპა აქემენი-
დი კიროსი 118

მატური სოფ. მთიანეთში 272

მაშნარი სოფ. კახეთში 279

მაჩიში მდ. აფხაზეთში 222

მანები ქარის სოფელი 294

მახარე ციხე გურიამი, თურქებმა გადა-
სცეს რუსეთს 208

მგლის მთა კახეთში 255

მეგრელები 135, 140, 151, 152, 165-
175, 179, 180, 184, 186, 195, 197,
199, 205, 209, 225

მეგრელი 18, 172, 178, 182, 184, 197,
208, 210

მემრები ქარის სოფ. 294

მეოგალები აქა იგერთა პოლკის შტაბ-
ბინა, იმერეთშია 167-170, 173, 174,
175, 184, 202

მესკული ქარის სოფ. 294

მეტები ცელესია ტფილისში 24

მეტები ციხე ტფილისის 59

მეფის წყაროები (ცარსკიე კოლოდცი)
კახეთშია, აქ ცხოვრობდა ნიფეგორო-

დის დრაგუნთა პოლკის მეთაური 280,
281, 283, 300

მეშხედი ქალაქი ირანში 45

მთა-წმინდა ტფილისში 21, 34

მთიელები 19, 262, 287, 289

მიტავა აიხვალდი სნაელობდა აქაურ
გინაზიამი; ახლა ლატვიამა 9

მიშლიში ლეკური სოფ. 285, 293

მოზდოცი ქალაქი ჩრდ. კავკასიაში 70,
236, 248

მოლითი სოფ. იმერეთში 124

მოლიტინკა მდ. სოფ. მოლითთან ჩა-
მომდინარე, ასე ეძახიან რუსები 125

მონლოლები 26, 60

მონლოლი 25, 59

მორჩარესკი სადგური, პოსტი გორიდან

26 ვერსზე 119

მოსკოვი 44, 61, 68

მოსკოვის კარი ტფილისის ერთ-ერთი
კარი 34

მტკვარი მდინარე 14, 21, 22, 24, 33-
35, 41, 44, 46, 53-55, 59, 107, 113,
114, 116, 118, 121, 122, 166, 228,
233, 236, 245-251, 261, 264, 273,
276, 282, 289, 299, 302

მუკუნანსკი პოსტი, სადგური 278

მუნგალო სოფ. თალას თემში 294

მურის ციხე ლეჩხუმშია 143, 144, 184

მურის ციხე მცხეთასთან (უნოდებენ
დამოკიდებულს) 23

მულანი სტეპი 97

მუნო სოფ. მთიანეთში 272

მუხახი ქარის მხარე 286, 293, 294, 295

მუხრავანი ვრენადერთა ბანაკი კახეთში
255, 256, 260, 264, 301

მუხრანი ქართლში, დგას რუსული ჯარი
51, 114, 115

მცირე აზია 44

მცხეთა 14, 16, 22-24, 41, 59, 60, 113,
114, 246, 261, 295

ნაგომო სოფ. გურიამი 207

ნაგომური მხარე გურიამი 208

ნადარი ლეკური სოფელი 297
 ნავთლული ტფილისიდან 7 ვერსზეა 55
 ნაკლიდალი გურიის სოფ. ზღუასთან 207
 ნარიყალა ციხე ტფილისში 53
 ნატანები მდ. გურიაში 207, 208
 ნაცხავატელი სოფ. გურიაში 208
 ნეაპოლი ქალაქი იტალიაში 253
 ნებოძირი სოფ. იმერეთში, არის ეკლესია 125
 ნიენი-ნოვგოროდი ქალაქი რუსეთში 45, 281
 ნორიო სოფ. თელავის მაზრაში, აქაა მარილიანი ტბა 91
 ნუბა ქალაქი შაჰის პროვინციაში, 48, 70, 107, 299, 300
 ნუჰუკოლო უპადალის ლეკური სოფ. 297

ოანე სოფ. გურიაში 164
 ოდესა 15, 44, 46, 203, 250
 ოდიში 140, 184, 185
 ოზურგეთი მხარე და ქალაქი გურიაში 164, 165, 207, 208
 ოკრიბა იმერეთის მხარე 10, 144, 162
 ოლოკოლო უპადალის ლეკური სოფ. 297
 ომსკი რუსეთის ქალაქი 172, 186
 ონი რაჭაში 139, 141, 142, 144, 236, 237
 ორბელის ციხე ლეჩხუმში 184
 ოსები 14, 116, 125, 143, 150, 184, 233-235, 237, 238, 242, 248, 260, 270
 ოსეთი 12, 53, 117, 229, 233, 236
 ოსი 234, 238
 ოსკანა ციხე და სოფ. გურიაში 164, 165
 ოსმალები 188, 206, 213
 ოსმალეთი 206
 ოქროს მთა გურიაში 164
 ოქროყანის მთა ტფილისთან 34
 ომანური მდ. რაჭაში 142
 ოჩოკი უპადალის ლეკური სოფ. 297

პადარა ქარის სოფ. 294
 პავია ქალაქი ჩრდ. იტალიაში 267
 პალდარო სოფ. თალას თემში 294
 პანკისი 273
 პაპრისხევი მდ. კახეთში 279
 პეტერბურგი 10, 21, 32, 151, 156, 164, 166, 172, 176, 207, 215, 250, 266, 290
 პეტერსდორფი გერმანული ახალშენი კახეთში 249, 303
 პლოფდალი ანუ ზიბოხუ მთა კავკასიონზე 222
 პოლონეთი 139, 249
 პორტა (იგივე ოსმალეთი) 29, 62, 214, 215
 პრასიანი სოფ. კახეთში 290

ჟამურა მდინარე 110, 275, 276, 285, 286
 ჟამური მთა 55, 110 (დუშეთის მაზრაში)
 ჟამურის ხეობა 109 (დუშეთის მაზრაში).
 ჟაპინჭო ლეკური სოფ. 294
 რაჭა 12, 123, 138-144, 160, 162, 180, 236, 260
 რედუტ-კალე (იგივე ყულევი) ნავსადგური, 14, 15, 46, 167, 168, 172, 191, 194, 196-205, 210, 211, 216, 218, 225
 რევია – როასი (= რაჭა) პლინიუსის 160
 რიონი მდინარე 14, 44, 122, 123, 136-138, 141, 143, 144, 152, 163, 164, 166, 167, 191, 202, 204, 206, 210, 226
 რომაელები 187
 რომაელი 12, 99, 120, 138, 194
 რომი 138, 231
 რუისი სოფ. ქართლში 229
 რუსები 14, 18, 34, 45, 57, 58, 61, 74, 77, 89, 109, 111, 114, 121, 125, 136, 145, 181, 186, 188, 199, 200, 205, 209, 211-213, 215-218, 225,

227, 234, 248, 266, 267, 282, 287,
289, 290, 291, 292, 293, 298
რუსეთი 9-12, 14, 17-19, 26, 28-32,
36, 44, 46, 55, 60-63, 67, 68, 73,
90, 111, 115, 154, 175, 177, 186,
188, 194, 197, 199, 200, 206-209,
211, 214, 215-219, 225, 229, 237,
243, 249-251, 266, 270, 284, 287-
289, 293, 295-298, 300
რუსი 16-18, 22, 69, 92, 109, 124, 132,
134, 136, 146, 151, 164, 177, 185,
191, 200, 210, 218, 259, 277, 280,
290, 291, 293, 299, 301
რუტული ლექსი მხარე 275, 300
საათაბაგო 58, 59, 60
საბანშინდა ეკლესია, თამარაშენიდან 3
კერსზე 242
საბერძნეთი 44
საგიშრე კლდე მთა რაჭისკენ 161
საგიშრე-ლულე მდინარე რაჭისკენ 161
სადადიანო 187, 188
საინგილო 285
სალიანი მტკვარზე თევზჭერის ადგილი
126, 236, 283
სალხინო დადიანის საზაფხულო სადგო-
მი 172, 174, 185, 188, 192, 193
სალვოფი მთა გურიაში 208
სამარყანდი ქალაქი შუა აზიაში 45
სამეგრელო 10-13, 16-19, 29, 58, 60,
62, 70, 134, 135, 138, 140, 141,
147, 164, 165, 167, 170, 171, 174-
176, 180-188, 190, 191, 194-196,
198, 201, 207, 208, 214, 220-223,
225, 228
სამურზაყანო 222, 223
სარაპანა (= შორაპანი) 123
სარატოვი ქალაქი რუსეთში 250, 251,
266
სართიქალა თათრული სოფელი 303
სასიჟიესყელი მთა გურიაში 208
სასკანი ელისუს სოფელი 300
სატივი სოფ. იმერეთში 160

საფრანგეთი 10, 44, 192, 197, 211, 241
საქარე ქედი სადგური, პოსტი იმერეთში
135
საქარიქედი მთა შორაპანთან 227
საქართველო 9, 11, 12, 13, 15-18, 20,
21, 23-32, 35-37, 39-42, 45, 46,
49, 53, 54, 56, 58-70, 72, 73, 78-
82, 84, 86, 91-97, 99, 102, 103,
106-109, 114, 116, 119, 134, 150,
151, 164, 194, 195-212, 229, 230,
233, 249-252, 263, 266, 271, 276,
287-290, 293, 295-297, 299
საქართველო (აღმოსავლეთი) 11, 13, 14,
28, 29, 31, 32, 34, 35, 42, 43, 48,
67, 137
საქართველო (დასავლეთი) 10, 16, 29,
62
საჩინო მხარე რაჭაში 142
საჩურა (= საცხურა) მდ. ჩაბოუდის და-
დიანის ბანაკს 174, 181
სახარბეღია სადგური სამეგრელოში 225
სევალი ტბა 10
სევაძე მდ. აუზზე 222
სენაკი მხარე სამეგრელოში 207
სენაბი 189
სენათი 18, 142, 143, 160, 165, 166,
201
სეტიცხოველი 60
სიდურა (= ძირულა) მდ. იმერეთში 123
სივა (ცივი) მდ. ერთვის ხობს 200, 201
სიონი ეკლესია ტფილისში 24, 63
სილნალი მხარა, ქალაქი 35-37, 48, 51,
55, 70, 72, 90, 97, 102, 103, 264,
278-281, 290, 295, 301
სოლოლაკის ხევი ტფილისში 34
სომეხი 12, 45, 46, 48, 71, 74, 92, 108,
116, 120, 134, 235, 267
სომეხი 14, 15, 45, 46, 48, 50, 59, 66,
71-74, 76-79, 108-114, 116, 118,
119, 133, 194, 203, 213, 225, 231,
234, 235, 269
სომხეთი 10, 63, 108, 155, 156
სომხითი 29, 37, 60, 87, 91, 295

სოუკსუ (აფხაზეთის დედაქალაქი იყო დიდხანს) 200, 216, 217, 223, 224
 სოლანლული ბრძოლა აღამაჰმადხანთან 29
 სოხუმი 14, 204, 213, 218
 სპარსეთი 18, 23, 25, 27-31, 34, 42, 43, 44, 46-49, 54, 60-62, 92, 100, 121, 135, 137, 151, 152, 187, 237, 249, 255, 266, 269, 277, 288, 289, 290, 296
 სპარსელები 19, 21, 25, 26, 29, 30, 57-61, 62, 65, 67, 188, 267, 270, 286, 295
 სპარსელი 23
 სტავროპოლი მხარე ჩრდ. კავკასიაში 70, 138
 სტეფანნმინდა მონასტერი, სიღნაღიდან რამდენიმე კერსზე, უყვარდა ერეკლეს 280, 299
 სუბი სოფ. ლეჩხუმში 143, 165
 სუდი სოფ. ხეცურეთში 53
 სურამი დასახლება, ციხე 10, 14, 51, 59, 91, 113, 120, 121, 127, 181, 183, 228
 სურამკა მდინარე 120, 121, 122, 228, 229
 სურიუმი (= სურამი) პლინიუსის 120
 სუფსა მდ. გურიაში 207, 208
 სუხუმ-კალე 168, 211, 213-217, 220-223, 225
 სუფა მდ. გურიაში 208
 ტანა მდ. ერთვის მტკვარს 245
 ტანაჯინი ქარის სოფელი 294
 ტაო-კლარჯეთი 25
 ტარკი მხარე დაღესტნის 10, 49
 ტარჩაული წყარო 110
 ტარჭაი ადგილი მაშხადილში 54
 ტეხურა მდ. სამეგრელოში 226
 ტიბეტტი 45, 46
 ტლიევი უზადალის ლეკური სოფ. 297
 ტოსმალე ქარის სოფელი 294
 ტრანსკავკასია 70

ტრაპეზუნტი 203, 207, 210, 214, 225
 ტფილისელი 48, 91
 ტფილისი 10, 11, 15-17, 21-25, 27-36, 44, 45-46, 48-53, 55, 57, 59, 61, 62, 67, 69-74, 78, 80, 84-86, 89-92, 94, 96, 98-100, 102, 107-110, 113, 115, 116, 119, 121, 126, 127, 134, 141, 148, 158, 160, 164, 166, 176, 177, 203, 218-232, 233-236, 244-246, 247-250, 252, 254, 256, 262, 264, 268, 271, 272, 284, 288, 289, 295, 298, 299, 301, 303
 უკალი ლეკური სოფ. 297
 უპადალი ლეკური თემი 297
 უპადარი სტეპი 264, 273, 274, 302
 ურალი ქედი 166
 უზობი ანუ დრანდა სოფ. აფხაზეთში 222
 უზომირა სოფ. რაჭაში 161
 უჯარმა სოფ. კახეთში 256
 ფაზისი (რიონი) 44, 113, 122, 123, 137, 164
 ფასანაური 109, 271
 ფოთი 14, 18, 186, 202, 207, 208, 209-211, 298
 ფრანგები 193, 268
 ფრანგი 15, 121, 195, 197, 203, 284
 ფშაველები 28, 35, 42, 260, 261, 269, 270, 272, 273, 275
 ფშაველი 256
 ფშავი 28, 31, 36, 271, 272, 302
 ქაბული ავღანეთის ქალაქი 46
 ქალალი ლეკური სოფ. 285
 ქარელი ქართლის სოფ. 91, 92
 ქართველები 14, 15, 18, 19, 22, 26, 29, 33, 38, 40, 58, 59, 64, 65, 71-74, 78, 81, 83, 84, 94, 108, 114, 116-119, 133, 152, 231, 233-235, 243, 245, 260, 266, 269, 280, 282, 284, 286, 289, 291-293, 295, 301

ქართული 17, 30, 54, 58, 61, 66-69,
71-76, 83, 92, 108, 114, 116, 124,
134, 157, 177, 183, 187, 188, 231,
232, 235, 237, 238, 258, 265, 273,
277, 287, 288, 290, 292, 301

ქართულელები 131, 133

ქართული 131, 154, 176, 184, 188,
208

ქართლი 11-13, 21-23, 27, 28, 42, 43,
46-52, 56-62, 67, 71, 87, 91, 114,
116, 124, 125, 127, 137, 138, 149,
150, 166, 170, 180, 188, 193, 196,
211, 228-230, 287, 295, 296

ქართლ-კახეთი 12, 13, 18, 19, 28, 61,
62, 63, 148, 176, 266

ქაშშირი ოლქი ინდოეთში 45, 46

ქიზიყი 280

ქისტები 262

ქობულეთი 207

ქსანი მდ. ქართლში 35, 115

ქსანი ხეობა 55, 110

ქუთაისი 10, 14-16, 91, 113, 120, 121,
123, 126-128, 136-139, 142, 144-
149, 152, 157, 158, 162, 163, 167,
178, 179, 191, 192, 194, 203, 226,
227

ქუჩუკ-კაინარჯი დაიდო ზაფხულის რუსეთ-
თურქეთის შორის 1774 წ. 29, 62,
188

ლალიძე მდინარე, ჰყოფს სამეგრელოსა
და აფხაზეთს 220-222

ლართისკარი კახეთა სადგური ტფილ-
ისიდან 27 კერძო 114
ლები სოფ. რაჭაში 143

ყაზარდოული 49

ყაზანი 10, 70

ყაზახი დისტანცია 29, 35, 37, 53, 61,
72, 107, 273

ყაზბეგი მწვერვალი 86, 236

ყაზიყუმუხები 270

ყანდარო ავღანეთში 45

ყარაბაღი სახანო 34, 48, 49, 97, 107,
119, 148, 211, 289

ყარაგიოზი (ყარაია) სტეპი 273, 274,
302

ყარაფალდური ქარის სოფელი 294

ყარაღაჯი (ველი და ძველი რეზიდენცია
კახეთის მეფეების = თოფ-ყარაღაჯი)
274, 281, 282, 284, 289, 294, 300,
301

ყარსი 42, 155, 295

ყაფუჩაი მდინარე, ესაზღვრება ელისუს
293

ყაფუჭელები 258, 261, 270, 274

ყაფუჭი ლეკური მხარე 275, 276

ყვარელი 40, 51

ყვირილა მდ. 123, 136, 147, 227

ყვირილსკი კახეთა სადგური, პოსტი
123, 135, 136, 227

ყიზილალაჯის ზღვა (კასპიის ზღვა?)
166.

ყიზილბაშები 287

ყიზლარი ჩრდ. კავკასიაში 70

ყირიში 44, 122

ყორხულახი ერევანთან, ერეკლემ დაამა-
რცხა შატბანი 267

ყიფჩაყი ელისუს სოფელი 300

ყიოსუ ველი და მდ. იმერკავკასიაში 275,
285

ყორალაი ქარის სოფ. 294

ყულევი (იხ. რედუტ-კალე) 199

ყულუა ადრე შედიოდა ყარსის საფაშოში
42

შაბი ზღვა 15, 44, 46, 60, 113, 118,
126, 127, 135, 137, 163, 165, 191,
192, 204, 205, 208, 209, 211, 214,
220, 227, 264

შეიზლესპირეთი 10

შამახია (შემახა) პროვინცია 30, 62

შამლოლი (სპილენძის მადარობა) 165

შამქორი 10

შამქორკა მდინარე 35

მამშადილი დისტანცია, 35, 40, 54, 72, 86, 111, 273

მაქი პროვინცია 23, 34, 49, 296, 300

შეერთებული სახანოები 47 (ვაჭრობენ)

შეკვეთილი სოფ. გურიაში 207, 208

შევიცარია 9, 170, 269

შეცეცა 139

შიდულა ჯინიხის ლეკური სოფ. 294

შინდისი სოფ. 8 ვერსზე ცხინვალისა 233

შირვანელი 298

შირვანი პროვინცია 23, 48, 49, 107, 281, 299

შირაზანი სადგური 113, 123, 126, 136, 137, 227

შტუტგარტი 11

შუა აზია 15

შურაელი (შორაგალი, შულავერი) პროვინცია 35, 36, 72

შურაღელი პროვინცია სომხეთში 91, 108

შუმა ყარაბაღის ქალაქი და ციხე 31, 70, 107, 211, 249, 289

ჩახტაური სოფ. გურიაში 167

ჩელეკენი კუნძული 283

ჩერნიგოვი რუსეთში 250, 251

ჩერქეზები 121, 130, 189, 191, 212, 215, 216, 218, 220, 222, 223, 237, 248, 270

ჩერქეზეთი 222, 259, 270

ჩეჩენი 204

ჩეჩნები 189, 204, 237, 248

ჩინეთი 45

ჩიშურა (შავი მდინარე) მდ. იმერეთში 136, 227

ჩოხანკოლი ქარის სოფელი 294

ჩოშუკის ციხე აფხაზეთში, კლასურის ზღვაში შესართავთან 222

ჩოლაბური მდ. იმერეთში, ამავე სახელის სადგურიცაა 136, 227

ჩორნაია რეკა (= ჩიშურა, შავი მდინარე) 136

ჩუმლაყი სოფელი კახეთში 279

ჩხერი სოფ. და ციხე იმერეთში 126, 127

ჩხერიშელა მდ. იმერეთში 122, 123, 124, 125, 126, 127, 227, 228

ცაკიში (= ჭაქენი) ციხე სამეგრელოში 184

ცარიცინი რუსეთის ქალაქი 266

ციაგოზანი სოფ. ახალციხის მთებში 207

ციმბირი 105

ცმაილი უპადაღის ლეკური სოფ. 297

ცხენისწყალი მდინარე 143, 144, 163, 164, 167, 202, 206, 226

ცხინვალის 10, 16, 116, 118, 124, 229, 231, 233-236, 238, 239, 244

ცხმორი სოფ. რაჭაში 142

ძაგანი ქარის სოფელი 294

ძეგუი (= ძეგვი) სოფ. ქართლში 246

ძეგლევი სოფ. რაჭაში 142

ძირულა მდ. იმერეთში 123

ნაბლოვანი ბელაქნის სოფელი 294

ნალკა აქ დგას რუსული ჯარი, 51

ნახურელი 285

ნახური ლეკური მხარე 285

ნებელდა მხარე აფხაზეთში 212, 219, 222, 223

ნებელდელები 219

ნედიხი სოფ. რაჭაში 142

ნესი სოფ. რაჭაში 144

ნითელი ხიდი მდ. ხრამზე 283

ნმ. ანდრეას მონასტერი ტფილისში, მოსკოვის კარის გარეთ, ამჟამად თოფის ნამლის საწყობი 34

ნმ. ნიკოლოზის ციხე შავი ზღვის ნაპირზე 207

ნყალნითელა (ნითელი მდინარე) იმერეთში 136, 145, 146, 152, 157, 162, 227

ჭალა სადგური, პოსტი მუხრანსა და გორს შორის 115

ჭალონი მდ. გურიაში 208
 ჭანდრის ხევი ბელაქნის სოფელი 294
 ჭარულუბი 34, 285, 286, 288, 293, 296-298
 ჭარი 18, 19, 154, 284-288, 293-295, 299, 300
 ჭერდახი ჭარის სოფ. 294
 ჭერეში სოფ. კახეთში 277
 ჭერემისხევი მდ. კახეთში 278
 ჭინჭიბაბი ჭარის სოფ. 294
 ჭურმუთები 293
 ჭურმუთი ლეკური სოფ. 285

ხაზარები 25
 ხანიტა ანუ ხაპეტის წყალი მდინარე აფხაზეთში 222
 ხარა-აბი ლეკური სოფ. 297
 ხარკოვი რუსეთის ქალაქი 70
 ხაშში აქ დგას რუსული ჯარი, 51
 ხაშმინსკი კაზაკთა პოსტი 254, 256
 ხაჩმასკი მხარე შირვანის პროვინციაში 107
 ხაზაბო მდ. ფშაისკენ 271, 272
 ხევსურები 35, 256, 261, 269, 270, 273, 275
 ხევსურეთი 36, 53, 271
 ხერგა მდ. იმერეთში 211
 ხერსონი 250, 251
 ხიბოხუ (ანუ პლოფდალი) მთა კავკასიონზე 222
 ხიდისთავი სოფ. ქართლში 245
 ხივა მთა აზიაში 44
 ხილიუკი ლეკური სოფ. 297
 ხმელთაშუა ზღვა 44

ხოზი მდ. ერთვის შავ ზღვას რედუტ-კალესთან 185, 191, 198-202, 204, 206, 225
 ხონი 167, 194
 ხორასანი 45
 ხორბალა სოფ. გომბორის ჩრდილოეთით 273
 ხორგა სოფ. გუთენის დადიანს და ვაიანს 198, 225
 ხორჩა მთა კავკასიონზე, აფხაზეთში 222
 ხრამი მდ. ქცია 35, 41, 249
 ხრესილი (ხრესტივი) 157

ჯამბულუტი სპილენძის მალაროვბია 52
 ჯანეტები ხალხი შავ ზღვაზე გაერიდან მამაიშდე 214
 ჯეჯეორა მდ. რაჭაში 142
 ჯიმიტი მდ. გურიაში 208
 ჯიმიტი მონასტერი გურიაში 208
 ჯინიხი ლეკური თემი 293, 294
 ჯიროვანი სოფ. რაჭაში 161
 ჯუმათი მდ. გურიაში 207
 ჯუმათი სოფ. გურიაში 208
 პელენდორფი გერმანული კოლონია 249
 პერატი 45
 პერეთი 285
 პიპუსი (= ცხენისწყალი სტრაბონთან) 163
 პუში სიმეგრე და სოფელი, დგას რუსული ჯარი 51, 91, 295
 პუნტოცკი ტბა ლიგეში 269

აბანოები 54, 76, 81, 86, 91, 96
ავადმყოფობები 33, 54, 55, 77, 87-91, 93, 94-95, 98-100, 103-105, 109, 111, 149, 157, 168, 201, 202, 211, 212, 251, 263

ამინდი მეტეოროლოგიური მონაცემები 85-87, 97, 98, 102, 105-108, 115, 124, 126, 127, 141, 159, 163, 174, 182, 227, 244, 247, 264, 281

აფთიაქი 50, 92, 252

აჯანყება 154, 200, 213, 215-217, 227, 237, 257, 258, 266, 280, 296

ბაზარი 137, 199, 200, 234, 244.

ბაზრობა 234

ბაუები, საბაუო 45, 48, 114, 199, 203.

ბანქოს თამაში 83, 84

ბალები 22, 134, 138, 145, 199, 245, 284

ბიბლიოთეკა 268

ბორანი 118

ბრძანებები 33, 45, 67-70, 109, 114, 147, 151, 183, 186, 206, 211, 215

ბუნებრივი საყინულე 239-242, 247

გადასახადები 149, 150, 171, 192, 193, 198, 209, 219, 220, 230, 232, 235, 244, 270, 273, 274, 284, 296

განათლება 74, 209. 215, 232

გარეგნობა 75, 123, 125, 129, 176, 177, 178, 180, 188, 200, 223, 233, 243, 277

გემები 202, 203, 204, 207, 208, 212, 221, 225

გზები 113, 114, 119-127, 135, 144, 163, 174, 168, 182, 197, 199, 225-228, 229, 236, 239, 248, 256, 257, 262, 264, 278, 300, 302

გლებები 73, 78, 83, 146, 149, 158, 165, 171, 192, 193, 198, 223, 228, 230, 238, 245, 246

გუთანი 37, 38

გუშაგები 43

დასაფლავება 81, 82, 95

ღებურტირობა 151, 210

ღენთის დამზადება 189, 204-205

ღუქნები 43, 199, 200, 244, 267

ღღუსასნაულები 157

ეკლესიები 72, 82, 125, 135, 149, 150, 152, 160, 169, 175, 184, 198, 201, 220, 224, 234, 238, 239, 242, 260, 265, 267, 280

ენა 71, 72, 78, 117, 181, 190, 194, 209, 235, 270

ექიმები 92, 99-102, 112, 211, 252-254, 259, 263, 267

ეზი-ვენახები 145, 225, 244, 265

ეჭრები 45, 46, 117, 203, 234, 235, 244, 277

ეჭრობა 40, 42, 47, 113, 135, 137, 158, 191, 194, 199, 200, 203, 220, 225, 234, 235, 244, 249, 262, 284, 299

ზარაფხანა 57, 58

ზეთი (ნურეა) 39

ზეაუები 45, 86, 236

ზომა-წონის ერთეულები 56-57, 234

თავადამწაურობა 43, 67, 73, 74, 84, 117, 130, 177, 178, 185, 198, 223-230, 231, 233-235. 238, 277, 278

თავდასხმები 43, 114, 125, 152, 173, 184, 186, 211, 218, 233, 235, 237, 258, 259, 264, 270, 282, 296

თარჯიმნები 124, 126, 135, 175, 185.

თევზები, თევზჭერა 41, 119, 122-124, 181, 198, 205, 221, 236

- იარალი 209, 219, 220, 225.
ისტორია 23-33, 58-67, 154, 155, 164,
195, 206, 214, 287, 288
- კანონები 56, 80, 223, 250
კარანტინები 50, 91, 92, 200
კარტოფილი 158, 248
კუთილდღობა-კუთილმონაზო 74, 120,
128, 159, 178, 188, 189, 192, 198,
243
კერი 246
კოლონიები-კოლონისტები 135, 248,
249, 262, 303
კოშკები 114, 125, 184, 242
კრილოსნების დამზადება 161
- ლანდშაფტი, ხეები 122, 158, 183, 226,
228, 264, 266, 301
- მადნეული 41, 51-53, 141, 142, 143,
161, 164, 166, 271, 272
მაკიაჟი 75, 76, 177
მანუაქტურები 209
მარცვლეული 36, 37, 38, 146, 180, 196,
209, 224
მარხვა 239
მეაბრეშუმეობა 42, 134, 284, 302
მედიკამენტები-მეურნალობა 54, 55, 88,
89, 90, 93-95, 98, 99, 100, 109,
110, 122, 147, 212, 252, 253, 254,
263, 267
მევენახეობა 40
მესაქონლეობა 41, 42, 78, 108, 109,
140, 146, 209, 224, 262, 273-275.
მეურნეობა 36-39, 78, 134, 158, 160,
194, 224, 235, 262
მეფუტკრეობა 42, 147, 148, 194
მიღება 117-118, 120, 123, 128, 138,
170, 171, 175, 176, 178, 188, 189,
192, 196, 199, 200, 254
მინისძვრები 55, 86, 102, 108
მმართველობა 21, 22, 32, 35, 70, 138,
171, 186, 189, 206, 207-213, 215,
216, 218, 219, 222, 232, 248, 250,
267, 273, 284, 286, 296, 297, 299
მოედნები 21, 22
მონებით ვაჭრობა 210, 225, 258, 259,
270
მორწყვა 35, 37, 38, 39, 134, 279
მოსახლეობა 71, 78, 116-117, 184, 213,
219, 222, 223, 228, 235, 239, 244,
248, 261, 269, 270, 273, 274, 284,
293, 294, 297
მოხელეები 22, 35, 43, 57, 69, 70, 73,
109, 117, 120, 123, 138, 149, 164,
200, 215-217, 229, 232, 246, 249,
252, 262, 267, 277, 280
მსხვერპლშენიშვა 140, 141
მშობიარობა 81, 92, 93
მცენარეულობა 40, 113, 114, 119, 122,
125-126, 144, 145, 162, 167, 182,
205, 226, 239, 261-265, 283, 303-
304
მძეველები 248
მწერები 22, 111, 115, 120, 183, 226,
247, 262, 278
მცოცავები 41, 90, 251, 252
- ნადირობა 119, 278
ნაგები 136, 167, 221, 222, 226, 245
ნავსადგურები 199, 203, 209-212, 221
ნავტიკი 118, 245
ნაფთი 55, 165, 256, 282, 283
ნათლობა 81, 116, 150, 237, 238
ნაოსნობა 207, 212, 221, 222
ნიადაგი 36, 134, 135, 145, 158, 167,
174, 182, 200, 209, 211, 245, 254,
265, 279, 302
- ოშები 186, 208, 211, 216-218, 237,
266, 276, 281, 287, 289-293, 298,
299
- პეიზაჟი 157, 245, 257, 264 266
პირუტყვი 41, 42, 146, 148, 160, 197,
209, 224, 274, 303

პოლიცია 43, 50, 267, 268, 280
 პოსტები (კაზაკთა) 114, 256, 278, 279, 301, 302
 პროდუქტები 108, 171, 202, 211, 249
 რეზიდენცია 22, 172, 174, 185, 208
 რეკრუტი 151
 რელიგია 71, 140, 150, 151, 200, 201, 209, 215, 219, 224, 235, 237, 238, 249, 250, 276
 სადგურები (პოსტები, ბანაკები) 43, 114, 119, 123, 126, 135, 136, 163, 168, 226-227, 254, 278
 საეაქრო საქონელი 42-43, 45-47, 194, 203, 224, 234, 277
 საზღვრები 34, 35, 121, 125, 135, 160, 173, 196, 207, 208, 220
 სამკაული 76, 176, 177
 სამღვდლოება 150, 198, 209, 224, 237, 238, 242, 249
 სასახლე 175, 185
 სასწავლებლები, სწავლება 67-71, 179, 191, 203, 218, 232, 233
 საჭმელი 74, 108, 124, 131, 145, 146, 147, 157, 171, 172, 178, 180, 201, 270, 277
 სახლები, შენობები 21, 22, 33, 57, 77-78, 89, 120, 121, 124, 128, 137, 159, 168, 169, 174, 182, 198, 199, 224, 243, 248, 250, 255, 266, 280, 302, 303
 სიმღერა 132, 133, 179
 სისხლის აღება 237
 სილარიზე 124, 125, 128, 135, 158, 171, 172, 182, 194, 243, 245
 სტუმართმოყვარეობა 128, 157, 160, 170, 199, 224, 254
 სურსათი 51, 158, 159, 200, 211, 248, 249
 სუფრა 130-133, 147, 172, 178, 180, 198, 199, 277, 278
 სასამართლო 130, 219, 231, 236, 269

ტანსაცმელი 129, 176, 177, 188
 ტიკები 55, 56, 100, 118, 256, 282
 ტიტულები (მთავრის) 186, 187, 194, 198, 206
 ტრანსპორტი 21, 35, 41, 113, 118, 136, 158, 167, 226-229, 245, 309
 ტყეები 40, 41, 135, 158, 173, 181, 182, 191, 197, 205, 209, 210, 220, 224, 225, 239, 257
 ფრინველები 41, 205
 ფული 57, 58, 225
 ქალაქი (გარეგანი სახე) 33, 34, 116, 136, 137, 244, 266-267
 ქანები 113, 119, 122, 128, 143, 144, 160, 161, 220, 247, 255, 256, 265, 272
 ქვეწარმავლები 181, 183, 268
 ქორნილი, ქორნიება 78-80, 237
 ქუჩები 21, 22
 ღვთისმსახურება 71, 178, 190
 ღვინო 40, 56, 124, 131, 132, 145, 146, 148, 149, 198, 199, 224, 244, 262, 278
 ყაზარმა 120, 124, 136, 168, 200, 259
 ყანები 38, 39, 255, 261, 284
 ყინულის დამზადება 56
 მიმშვილობა 162, 163
 მტაბს-ოფიცრები 111, 120, 124, 168, 215, 217, 218, 228, 244, 255, 257, 262, 263, 276, 281, 288, 290, 292, 296
 ჩაცმა 74, 75, 129, 177, 178, 180, 188, 224
 ჩვევები, ხასიათი 72-74, 95-96, 159, 208, 209, 223, 231

- ცეკვა 133, 179
- ციხეები 184, 203, 204, 207, 208, 212, 215, 217, 223, 227, 233, 244, 248, 260, 266, 283
- ცხოველები 126
- ნეს-ჩეულები 74, 76, 82, 83, 95, 134, 219, 260
- ნისქილი 224, 257
- წყალდიდობა 86, 119, 201
- წყალი (მინერალური) 23, 33, 53-55, 91, 96, 109, 110, 126, 141, 142, 255, 256
- წყაროები (საქართველოს შესახებ) 120, 123, 137, 152, 157, 160, 163, 164, 187, 194, 195, 212, 230, 276, 277
- ჭაობები 181, 182, 191, 197, 200, 201, 205, 208, 302
- ხაზინა შემოსავალ-გასავალი 43, 47-52, 58, 150, 203
- ხალხები 71, 73, 74, 76, 78, 213
- ხელოსნები 43, 145, 225, 248
- ხელშეკრულება (ზავები) 45, 208, 211, 287
- ხეხილი 40, 134, 136, 163, 168, 182, 209
- ხიდები 113, 114, 118, 122, 127, 136, 146, 163, 174, 229, 239, 247, 283
- ჯამაგირი 43, 49, 50, 51, 117, 171, 218, 229
- პავა 22, 36, 103, 104, 115, 116, 134, 147, 168, 191, 201, 239, 251, 263, 266, 279, 300, 301
- პოსპიტალი, საავადმყოფოები 112, 124, 168, 200, 201, 241, 250, 253, 254, 263, 266, 268